a 1242

6

Magyar Filozófiai Szemle

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

PÁRTTÖRTÉNETI

FŐSZERKESZTŐ
SZIGETI JÓZSEF

A tartalomból:

RÁDI PÉTER
Kísérlet a mozgásformák rendszerének korszerű leírására

ZOLTAI DÉNES
Polgári esztétikai irányzatok 1848-tól a századfordulóig

FODOR JUDIT
A véletlenről

HENRI TAJFEL
Embercsoportok kooperációja

A FILOZÓFIA KLASSZIKUSAIBÓL

MARX
Vera Zaszulicshoz írott levelének fogalmazványai

TIZENEGYEDIK ÉVFOLYAM
3. SZÁM
1967

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének folyóirata

Szerkesztő bizottság

ELEK TIBOR, FUKÁSZ GYÖRGY, GEDŐ ANDRÁS, KISS ARTÚR, LUKÁCS JÓZSEF, MÁTRAI LÁSZLÓ, SÁNDOR PÁL, SOMOGYI ZOLTÁN, SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY, SZIGETI JÓZSEF, WIRT ÁDÁM

Főszerkesztő

SZIGETI JÓZSEF

Technikai szerkesztő

TIHANYI JÓZSEF

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Rádi Péter: Kísérlet a mozgásformák rendszerének korszerű leírására 369
Zoltai Dénes: Polgári esztétikai irányzatok 1848-tól a századfordulóig. Elméleti-történeti áttekintés 407
Fodor Judit: A véletlenről 430
Henri Tajfel: Embercsoportok kooperációja 440

A FILOZÓFIA KLASSZIKUSAIBÓL

Marx Vera Zaszulicshoz írott levelének fogalmazványai 451

VITA

Ágh Attila: Szocializmus és elidegenedés. Megjegyzések Vörös Gyula *Marxizmus és elidegenülés* c. könyvéhez 473

FIGYELŐ

Somogyi Zoltán: A marxizmus emberképe és az ember problémája a szocialista társadalomban 482

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Fényes Imre: Fizika és világnézet (Müller Antal) 487
A munka szerepének szociológiai vizsgálata *(S. Molnár Edit)* 489
Ágoston László: Az ember és a technika. A technicizmus kritikája *(Marton Imre)* 494
Új marxista monográfia Leibniz filozófiájáról *(Simon Endre)* 497
David Alfaro Siqueiros: A művész és a forradalom *(Timár Árpád)* 500
L. O. Reznyikov: A szemiotika ismeretelméleti kérdései *(Kiss János)* 503
A tudományos módszer problémái *(Váriné Szilágyi Ibolya)* 509
Folyóiratismertetés. Az analitikus filozófia hétköznapjai. A MIND 1963-tól 1966-ig *(Ludassy Mária)* 513
Filozófiai bibliográfia. A magyarországi könyvtárak új szerzeményei 1966. második félévében *(Csillag Lászlóné)* 527

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Homonnay Szabolcs, valamint Molnár András levele Szabó András György *A fejlődés fogalmáról* c. cikkéről és a szerző válasza 554

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete
Budapest V., Nádor u. 18. Telefon: 123—022

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza.

TANULMÁNYOK

Kísérlet a mozgásformák rendszerének korszerű leírására[1]

RÁDI PÉTER

1. Pillantás a probléma jelenlegi állására

A minőségileg különböző mozgásformák fogalma, a sajátos anyagfajtákkal való dialektikus egységük elve és konkrét rendszerük első vázlatos kidolgozása — mint ismeretes — Engelstől származik. Amióta azonban Engels befejezte — pontosabban félbehagyta — *A természet dialektikáját*, a természettudományok éppen a mozgásformák és az anyagi struktúrák megismerésében óriási léptekkel haladtak előre. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ez irányú ismereteink az azóta eltelt alig több, mint 80 esztendőben összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben fejlődtek, mint az emberi megismerés kezdetétől a múlt század 80-as éveiig. A filozófiai általánosításuk és rendszerezésük azonban ezzel nem tartott lépést.

A tudományok eredményei mindenesetre fényesen igazolták Engels gondolatainak elvi részét, azt, hogy az anyagi világ minőségileg különböző mozgásformák és „alapjukat képező" struktúrák bonyolult rendszere. Ugyanakkor viszont teljesen új megvilágításba helyezték a mozgásformák konkrét rendszerét, tehát Engels elméletének formai oldalát. Ennek a ténynek a felismerése az elmúlt 10—15 évben utat tört magának. Különböző kísérletek születtek Engels rendszerének kiegészítésére, módosítására. A legtipikusabb és legismertebb ilyen kísérlet B. M. Kedrové — elgondolásai a tankönyvirodalomba is bekerültek —, de sokan mások is foglalkoztak a mozgásformák osztályozásával.[2] E munkák — mint az egyes konkrét kérdéseknél erre még

[1] Ez az írás egy készülő nagyobb munka első, vázlatos kidolgozása. Ebben a formában való közzétételét az indokolja, hogy a téma annyira szerteágazó, oly sok tudományterületet érint, hogy további kidolgozásához a szerző nem nélkülözheti a szakemberek akár bíráló, akár kiegészítő, alátámasztó jellegű hozzászólásait. A szerző itt nem csupán publikált hozzászólásokra gondol, hanem hálás lenne személyes, levélbeli vagy szóbeli észrevételekért is. Egyúttal megragadja az alkalmat, hogy köszönetét fejezze ki dr. Faludi Béla és dr. Fényes Imre professzorok, dr. Wolfrám Ervin tanszékvezető docens és dr. Székely Tamás docens elvtársaknak, akik a koncepciója kifejtéséhez szükséges tényanyag kiegészítésével és magának az alapelképzelésnek a finomításával is segítségére voltak. Köszönettel tartozik továbbá a berlini Humboldt Egyetem Természettudományok filozófiai kérdései tanszéke vezetőjének, dr. H. Ley professzornak, valamint munkatársainak, elsősorban dr. H. Hörz professzornak és dr. R. Löther docensnek, akikkel alkalma volt behatóan konzultációkat folytatni.

[2] Pl. M. N. Rutkevics: A mozgásformák a szervetlen természetben. (MM Tájékoztató, 1960/4. sz.); В. М. Букановский: Принципы черты классификации современного естествознания Репери 1960; A. I. Ujemov: Néhány irányzat a természettudományok fejlődésében és osztályozásuk elvei. (Voproszi Filoszofii, 1961/8. sz.); E. F. Szolopov: A mozgás formáinak és az anyag fajtáinak kölcsönviszonya a természetben. (Voproszi Filoszofii, 1963/8. sz.); A. I. Ignatov: A mozgás formái és az anyag fajtái (Voproszi Filoszofii, 1964/1. sz., magyarul — részben — a *Dialektikus materializmus* c. szemelvénygyűjteményben (Kossuth, 1966.), a továbbiakban: Szemelvénygyűjtemény; V. G.

visszatérek — több vonatkozásban eredményes erőfeszítéseket tettek a megmerevedett rendszer meghaladására. Mivel azonban nagyrészt — s ez egyik fő fogyatékosságuk — megmaradnak a rendszer engelsi, lényegében *lineáris formájánál*, s ezt csupán „meghosszabbítják" (pl. a szubatomáris mozgásformák területével), legfeljebb egyes kivételes pontokon elágaztatják (mint pl. Kedrov a geológiai mozgásformával kapcsolatban), ma már korántsem elégségesek a mozgásformák bonyolult összefüggéseinek ábrázolására.[3]

A lineáris rendszerekbe például az anyagi világ fontos régiói nem férnek bele. Engels idejében például a kozmikus testek birodalmát még be lehetett osztani az „égi és földi testek mechanikájába". Ma viszont már tudjuk, hogy a csillagok, csillagrendszerek sajátos struktúrák, mozgásformák, amelynek a mechanikai mozgás csupán egyik, külső oldala. A feltárt bonyolult viszonyokat nem lehet többé csupán a bonyolultság általános fogalma szerint elrendezni, hiszen a bonyolultságnak — az elemek és struktúrák összetett viszonyainak — is több típusa ismerhető fel. Ezért az egyvonalú vagy elágazó láncolat helyét a valóságos viszonylatokat helyesebben tükröző bonyolult hálózat kell hogy átvegye. Egy ilyen szellemű rendszerezés megteremtésére a legeredményesebb kísérlet A. I. Ignatov tanulmányában található.[4]

Jelenlegi ismereteink alapján a szokásosnál sokkal több mozgásformát *kell* megkülönböztetnünk ahhoz, hogy rendszerük reálisan tükrözze a valóságot, illetve a valóság bonyolultságának eddig felismert fokát. Az ún. *alapvető mozgásformák* helyett pedig — amelyekből Engelsnél öt volt, egyes újabb osztályozási kísérletekben pedig 6—8 szerepel belőlük — *mozgásforma osztályokról* indokolt beszélni, amelyekbe az egyes mozgásformákat közös lényeges jegyeik alapján soroljuk be. Három ilyen mozgásforma osztályt lehet megkülönböztetni:

a) a kémiai-fizikai mozgásformák osztályát, amelyet általában az élettelen vagy szervetlen természetnek szokás nevezni,

b) a biológiai mozgásformák osztályát,

c) a társadalmi mozgásformák osztályát.[5]

A rendszer viszonylag teljes kifejtésére csak a kémiai-fizikai mozgásformák osztályával kapcsolatban törekedtem. A másik két osztályra vonatkozóan egy lehetséges rendszerezésnek csak bizonyos alapvonásait vázolom. A teljesebb kidolgozás itt sokkal nehezebb, az ide tartozó mozgásformák viszonya ugyanis sokkal bonyolultabb, és rájuk vonatkozó ismereteink is kevésbé megalapozottak. Megjegyzem, hogy e két osztályt jelenleg általában

---

Afanaszjev: A totális rendszerek osztályozásának elveiről. (Voproszi Filoszofii 1963/4. sz., magyarul: MM Tájékoztató, 1966/3. sz.); D. N. Trosin: A tudományok osztályozása és rendszerezése. (Priroda, 1964/6. sz.); A felsorolt dolgozatokat Tamás György *A mozgásforma elve a tudományok osztályozásában* c. tanulmánya (Pedagógiai Szemle 1966/9. sz.) a két utóbbi kivételével összefoglalóan ismerteti, tájékoztatása azonban nem mentes bizonyos egyoldalúságtól.

[3] Engels maga írta, hogy a materializmusnak a természettudományok minden nagyobb felfedezésével új formát kell öltenie. Mivel pedig a tudományok fejlődésével a materialista filozófiának talán éppen a mozgásformák viszonyaival és rendszerével foglalkozó része áll a legközvetlenebb kapcsolatban, a rendszer Engels által felállított formájához való hűség lényegében az *Engels szelleméhez való hűtlenséget* rejti magában.

[4] A. I. Ignatov: Id. cikk 134—140. o.

[5] Ilyen jellegű hármas felosztás szükségességét már többen felvetették. Lásd pl. V. M. Bukanovszkij id. mű IV. fejezet; továbbá Horváth József: A világ anyagi egységének helyes felfogásához. Magyar Filozófiai Szemle, 1962/1. sz. 27. o.

nem tekintik több mozgásformából állónak. A biológiai mozgásformák osztályáról azonban könnyen kimutatható, hogy több különálló mozgásformából áll (lásd a 7/a. szakaszt). A társadalmi mozgásformák osztályánál ez vitatható, de magam az alábbiakban ilyen értelmű feltevést fogok vázolni (lásd a 7/b. és a 7/c. szakaszt).

Az eddigi kísérletek jelentős részének, pl. a legismertebb Kedrov-féle rendszernek másik fő fogyatékossága, hogy a mozgásformák rendszerét és a tudományok rendszerét lényegében azonosítják: „... a modern természettudományok rendszere és kölcsönös kapcsolata nem más, mint az anyag összes mozgásformája általános kölcsönös kapcsolatának a tükrözése; e kölcsönös kapcsolat minden egyes láncszemének szükségképpen a természettudomány egy-egy külön ága felel meg"[6]. Kétségtelen, hogy a mozgásformák rendszere és a tudományok rendszere kapcsolatban áll egymással. Ez a kapcsolat azonban nem a közvetlen tükrözés kapcsolata. A tudományok nagy része ugyanis nem egyetlen mozgásformával foglalkozik, illetve egy-egy mozgásformával is több különböző tudomány foglalkozhat. Különösen hibás eljárás, ha a tudományok rendszeréből próbálunk visszakövetkeztetni a mozgásformák rendszerére, mint pl. Kedrov, amikor a különböző fizikai mozgásformákat azon a címen nyilvánítja egyetlen „alapvető" mozgásforma részeinek, hogy egyetlen tudomány foglalkozik velük — ami egyébként maga is vitatható. Lényegében hasonlóan jár el Bukanovszkij, Ujemov, Tamás és részben Trosin is. A mozgásformák osztályozását részben nem is tekintik önálló problémának, hanem mintegy a tudományok osztályozásával kapcsolatos mellékfeladatnak. Lényegesen eltér e tekintetben Rutkevics, Afanaszjev és különösen Ignatov felfogása. Utóbbi le is szögezi: „Az anyag mozgásformáinak a tudományok kölcsönviszonya szerinti osztályozása pozitív szerepet játszott ugyan abban a periódusban, amikor a természettudomány még kevéssé volt differenciálva, ma viszont zavarja az anyag mozgása valóságos képének adekvátabb visszatükrözését."[7] Ha tehát a mozgásformák és a velük kapcsolatos anyagi struktúrák rendszerét helyesen akarjuk ábrázolni, nem indulhatunk ki másból, mint a különböző mozgásformáknak és struktúráknak a tudományok által feltárt objektív és konkrét összefüggéseiből, kapcsolataiból.

2. Mozgásformák és struktúrák

A mozgásformák osztályozásával foglalkozó szerzők többsége az egyes mozgásformákat — helyesen — az egyes anyagfajták létezési módjának tekinti, tehát a mozgásformák és az anyagfajták között kölcsönösen egyértelmű megfelelést tételez fel. Ugyanakkor azonban a mozgásforma elnevezést használják — esetleg bizonyos megkülönböztető jelzőkkel („absztrakt" vagy „általános" mozgásforma) egyes, nem valamely konkrét anyagfajtához kapcsolódó mozgásokra is, mint amilyen a mechanikai vagy a hőmozgás. Ez a — véleményem szerint következetlen — terminológia bizonyos ellentmondásokra vezet. (Erre a kérdésre a 6. szakaszban térek vissza.) A magam

[6] B. M. Kedrov: A természettudományok tárgya és kölcsönös kapcsolata. Kossuth, 1965. (A továbbiakban: Kedrov, 1965.) 209. o.

[7] A. I. Ignatov: Id. cikk 134. o.

részéről az alábbiakban kizárólag az egyes konkrét anyagfajták létezési módját jelölöm a mozgásforma kifejezéssel.

Anyagfajtán sajátos struktúra és sajátos mozgásforma egysége alkotta konkrét különös totalitást értek. Az anyagfajta, a mozgásforma és a struktúra fogalmai tehát minden szinten a különösségnek azonos fokát képviselik, egymásnak kölcsönösen megfelelnek, és ezért bármelyikük osztályozásának rendszere kifejezi a másik kettő osztályozásának rendszerét is és így — az osztályozás szempontjából — ezek a fogalmak szinonimákként használhatók. Meg kell azonban jegyezni, hogy a mozgásforma és az anyagfajta, illetve a mozgásforma és a struktúra közötti kölcsönösen egyértelmű megfelelés nem jelent mechanikus egybeesést. Minden — vagy csaknem minden — mozgásforma ugyanis lényeges elemként magában foglalja azokat a mozgásokat is, amelyek az adott struktúrát átviszik a közvetlenül magasabb szintű struktúrába.

A struktúra mint olyan ugyanolyan általánossági fokú filozófiai kategória, mint a mozgás, hiszen ahogyan mozgás nélkül, éppúgy struktúra nélkül sincs anyag.[8] A struktúra nem más, mint elemek és kölcsönhatásaik rendszere. Ebben a dolgozatban csak az anyagfajták struktúráival foglalkozom. A struktúra fogalma azonban ennél tágabb, beletartoznak például a nyelvi, matematikai, logikai stb. struktúrák is.

A struktúra szoros kapcsolatban van a minőséggel, voltaképpen a minőség belső tartalma. Szvigyerszkij erről a következőt írja: „... bármely jelenség lényegét tekintve... az elemek és a struktúra egységeként jelenik meg... Bármilyen minőség az elemek és a struktúra fenti egysége...”[9] Holderith és Magyaródi hivatkozott cikkükben ezt molekulaszerkezeti példákkal meggyőzően illusztrálják is.

A struktúra és a minőség kapcsolatáról fentebb elmondottakból következik, hogy annyiféle konkrét (egyes) struktúra, azaz konkrét (egyes) mozgásforma létezik, ahány konkrét (egyes) anyagfajta. A konkrét (egyes) struktúrák közös lényeges jegyek alapján típusokba sorolhatók, és egy-egy struktúratípushoz tartozik egy-egy mozgásformatípus. A továbbiakban struktúrán, illetve mozgásformán, a közkeletű terminológiának megfelelően, az így értelmezett struktúra-, illetve mozgásformatípust fogom érteni, anyagfajtán pedig az egy mozgásforma-, illetve egy struktúratípushoz tartozó egyes anyagfajták összességét. A struktúratípus, ill. mozgásformatípus kifejezést csak azokban az esetekben fogom használni, amelyekben ezt a különös, azaz nem egyedi jelleget nyomatékosan kell hangsúlyoznom.

Fel kell tennünk a kérdést, hogy mi határozza meg a struktúrát? Lényegében három tényező: elemeinek minősége, mennyisége és kölcsönhatásuk jellege. (Természetesen az elemek mindig maguk is összetettek, elemi jellegük viszonylagos.)

Hogy különböző *minőségű* elemek különböző minőségű egészeket alkotnak, az magától értetődik. Mikor beszélhetünk azonban különböző struktúra*típusokról*, különböző mozgásforma*típusokról*, különböző típusú anyagfajtá*k*ról? Az élettelen természetben akkor, ha összetettségi szintjeik külön-

[8] Vö. G. Domin: Struktúra és minőség viszonyáról a természetben és a társadalomban. Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Verkehrswesen Dresden, 1959—60/7. sz. 577. o.

[9] Idézi Holderith J. és Magyaródi S.: A szerves molekulák minőségi meghatározottságának kérdéséhez. Magyar Filozófiai Szemle, 1963/1. sz. 52. o.

bözők. Egy struktúra akkor magasabb strukturális szintű a másiknál, ha ez utóbbi (mint egész) — összetettsége jellegét illetően — megegyezik az előbbinek az alkotó elemeivel. Például ilyen a molekula és az atom viszonya. Az atomok mint a molekula részei összetettségüket tekintve azonosak a különálló atomokkal. Ez az azonosság csak az összetettség szintjére vonatkozik (hiszen pl. a molekulába való belépéskor az atomok maguk is megváltoznak, anélkül azonban, hogy összetettségi szintjük megváltoznék). Az így értelmezett strukturális szintek, mozgásformák egymással a rész és egész viszonyában vannak.

Ez a nézet széleskörűen elfogadott.[10] Ismeretes azonban ezzel ellentétes álláspont is. Horváth József szerint például a magasabb és alacsonyabb mozgásformák viszonya nem tekinthető a rész és egész viszonyának. Szerinte a fizikai mozgásformában fizikai egészek és fizikai részek, a kémiaiban kémiai egészek és kémiai részek vannak stb.[11] Megítélésem szerint Horváth túlértékelte azt a tényt, hogy a részek az egészbe való belépésükkor többé-kevésbé mélyrehatóan megváltoznak, s álláspontja ennek folytán a minőség abszolutizálásához és a mozgásformák közötti genetikus és strukturális összefüggés elhomályosításához vezet.

Az elemek *mennyiségének* a megváltozása is maga után vonhatja a minőség, a struktúra megváltozását. Vannak objektumok, amelyeknél az elemek mennyiségének legkisebb változása is a minőség megváltozásával jár. Ez a helyzet például, ha az atommagban megváltozik a protonok száma, vagy pl. ha két oxigénatom helyett három egyesül egy molekulában (az oxigén helyett ózon keletkezik).Vannak viszont objektumok, amelyeknél az elemek mennyiségének csak nagyobb mérvű változása jár a minőség megváltozásával. Ez a helyzet pl. a makromolekulák lánchosszúságának vagy a gázmolekulák mennyiségének a változásakor.

A gáz — ha állapota egyébként azonos — térfogatának ezred mm^3 nagyságrendjétől a száz vagy ezer m^3-es nagyságrendig lényegében azonos tulajdonságú marad, s csak egy bizonyos határon változik meg minőségileg. Az említett mennyiségi határok között nyomása és sűrűsége — bizonyos mikroszkopikus körzetekre kiterjedő statisztikus fluktuációktól eltekintve — mindenütt egyenlő, és benne a hőmérsékletkülönbségek igen gyorsan kiegyenlítődnek. A méretek további növelésével azonban új jelenség válik észlelhetővé: a nehézségi erőtér hatására az ekvipotenciális felületre merőleges (az ún. függőleges) irányban meghatározott módon változni kezd a nyomás és a sűrűség. (Ezt a jelenséget a barometrikus formula írja le.) Világos, hogy itt új minőséggel állunk szemben. A méretek további növekedésével megszűnik a rendszer részei közt a gyors hőcsere, és ennek következtében helyileg tartósan eltérő hőmérsékleti és nyomásértékek, s hatásukra sajátos új mozgások lépnek fel. Ezzel új mozgásforma területére léptünk: a gáztömeg területéről az atmoszféra területére. A méretek további növekedésével a gáztömeg részei közötti gravitációs kölcsönhatás egyensúlyt képes tartani a hőmozgással: a gáztömeg önálló kozmikus objektummá, gázfelhővé válik. Nyilvánvaló, hogy ez is egy újabb mozgásforma. További méretnövekedésnél a gravitációs erők túlsúlyba jutnak, a gázfelhő összehúzódik, felmelegszik, maguk a gázmolekulák is mélyrehatóan megváltoznak, atomokra, ionokra és részben elemi részekre bomlanak, a gáz — belső szerkezetét tekintve — plazmává, az egész objektum pedig gázfelhőből csillaggá alakul. És így tovább.

Az elemek közötti *kapcsolat* jellegének a megváltozása is a struktúra és a minőség megváltozására vezet. A kapcsolatok megváltozása a legtöbb esetben másodlagos, a kapcsolat jellege maga is az elemek minőségétől és mennyiségétől függ.

[10] Lásd pl. Kedrov, 1965. 128—129. stb. o., vagy Márkus György: A marxista anyagfogalom egyes kérdéseiről. Magyar Filozófiai Szemle 1962/6. sz. 927—931. o.

[11] Horváth József: A mozgásformák összefüggéséről. Magyar Filozófiai Szemle, 1965/5. sz. 799. o.

Bizonyos esetekben a kapcsolatok jellegének a megváltozása az elsődleges, s ezt az elemek megváltozása csak követi. Itt nemcsak arra a triviális esetre gondolok, amikor külső, lényegében mechanikus kapcsolatok helyett intenzívebb belső kapcsolatok jönnek létre, például amikor különálló atomok együtteséből molekula képződik (amit némi sematizálással úgy fejezhetnénk ki, hogy az egyik esetben nincs kapcsolat, a másikban van kapcsolat), hanem olyan esetekre is, amikor meglevő kapcsolatok minőségi megváltozása hoz létre új struktúrát, változtatja meg ezen belül magukat az elemeket is. Ez a helyzet a különböző társadalmi-gazdasági alakulatoknál (bővebben lásd a 7/b. szakaszban).

Ismeretesek olyan minőségi változások is, amelyeknél sem az elemek mennyisége vagy minősége, sem a kapcsolat jellege nem változik, illetve változásuk elhanyagolható, megváltozik azonban a kapcsolatok térbeli eloszlása. Ez a helyzet például az izomér molekulák egy részénél.

3. Egyedi és kollektív mozgásformák

A világon létező minden dolog és minden folyamat összetett, még az ún. elemi részek is.[12] A dolgok összetettségének azonban két elvileg különböző típusa van: az összetett individuum vagy egyedi struktúra és a kollektív struktúra vagy halmaz.

Az egyedi struktúrában az elemek önállósága nagymértékben háttérbe szorul, és a struktúrába való beépülésükkor a tulajdonságaik is minőségi változáson mennek keresztül. Ilyen például a nukleon-atommag, az atom-molekula, vagy a sejt-szövet-organizmus viszony.

A kollektív struktúrában az elemek önállósága többé-kevésbé megmarad, és beépülésükkor nem mennek keresztül minőségi változáson. Ilyen például a molekula-gáz, a csillag-galakszis, az élőlény—biocönózis, továbbá az ember-társadalom viszony.

Az egyedi és kollektív rendszerek ilyen értelmű megkülönböztetése nem azonos V. G. Afanaszjevnek a totális rendszerek és szummatív rendszerek közötti különbségtételével.[13] Totális rendszereken Afanaszjev mindenféle összetett egészet ért, tehát az általam egyedinek, illetőleg kollektívnek nevezett összetett egészeket egyaránt. Szummatív rendszernek a testek olyan véletlen halmazát tekinti, amelyben nincsenek számottevő kölcsönhatások, és a halmaznak nincsenek elemeihez képest új tulajdonságai. Ennek példájául a kőkupacot említi. (Meg kell jegyezni, hogy egy bizonyos méretharáron felül a kőkupac is felvesz bizonyos, az egészre jellemző tulajdonságokat, pl. meghatározott lejtőszögű kúpalakot.)

A gázt Afanaszjev totális rendszernek tekinti. Azt állítja viszont, hogy „a totális rendszer komponensei közötti összefüggés . . . annyira szoros, szerves, hogy az egyiknek a megváltozása szükségszerűen előidézi a többi komponens valamilyen változását . . . "[14] Ez a követelmény azonban sem a gáz, sem egy csillagrendszer vonatkozásában nyilván-

[12] Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az anyagnak szükségképpen végtelenül oszthatónak kell lennie. Az elemi részeknél bizonyos értelemben az oszthatóság határához jutottunk, amennyiben az elemi részek „részei", vagyis azok a részek, amelyek belőlük nagy energiák hatására keletkezhetnek, ugyanolyan nagyságrendűek, mint maguk az elemi részek, amelyek bomlásából keletkeznek. Ezzel kapcsolatban jogosan mondja Erdey-Grúz Tibor, hogy az elemi részek részei az elemi részek. (Lásd pl. Erdey-Grúz Tibor: Filozófiai tallózás a természettudományokban. Kossuth, 1965. 175—179. o.)

[13] V. G. Afanaszjev: Id. cikk.

[14] Uo. 150. o.

valóan nem teljesül, hanem csupán azokban a „totális rendszerekben", amelyeket én egyedi összetett rendszereknek vagy összetett individuumoknak javasolok nevezni. A szummatív rendszerek külön fogalmára pedig nyilván valóan nincs szükség, ezek jól belefférnek a kollektív rendszerek fogalmába. Ha úgy tetszik, az egyedi és a kollektív rendszereket nevezhetjük a totális rendszerek két típusának.

A két struktúratípus között egyéb lényeges különbségek is vannak. Az egyedi struktúrákban az elemek száma vagy szigorúan meghatározott (pl. atomok, molekulák), vagy változhat ugyan, de nem túl tág határok között (pl. makromolekulák, élő organizmusok). A kollektív struktúrák elemeinek száma igen tág határok között változhat anélkül, hogy a struktúra minősége megváltoznék (lásd pl. az előző szakaszban a gázzal kapcsolatos példát).

E két típus azonban csak ideális határeseteket jelent.

Az egyedi struktúra fogalmát egyik legjobban megközelítő objektum a pi-mezon, amely egy nukleon-antinukleon párból keletkezik. Az egyesüléskor a részek tömegének 9/10 része szétsugárzódik, s így olyan egész jön létre, amelynek tömege sokkal kisebb, mint „részei" bármelyikének a tömege. Itt tehát a részek önállósága nemcsak háttérbe szorult, hanem teljesen meg is szűnt, és csak a pi-mezon nagy energia hatására bekövetkező bomlásakor jöhetnek újra létre (ha ugyan létrejönnek, mert előfordul, hogy a bomlás egészen más részekhez vezet, mint amilyenekből az egész eredetileg keletkezett).

A kollektív forma legjobb közelítése a kisnyomású és nem extrém hőmérsékletű héliumgáz, amelyben az egyedüli kapcsolat — első közelítésben — az egyatomos molekulák mechanikai ütközése, amelynek során e molekulák lényeges belső változást nem szenvednek. A kétatomos molekulákból álló gázoknál a molekulák belső rezgésállapotát már a mechanikai ütközésük is megváltoztathatja, ez tehát már nem olyan „tiszta" eset, mint az előbbi.

A valóságban mindig átmeneti formákkal van dolgunk. Egyrészt a legtöbb egyedi struktúrában is megmarad a részek bizonyos viszonylagos önállósága, másrészt a kollektív formákban is bizonyos változásokon mennek keresztül a részek az egésszel való kapcsolatukban. Ennek ellenére a két típus a domináns jelleg szerint legtöbb esetben világosan megkülönböztethető. A kapcsolatok e két típusa az *a két legfontosabb paraméter*, amely az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé haladás két fő irányát megszabja, és ezzel mintegy a mozgásformák hálózatának két tengelyét alkotja. (Egyébként — mint a későbbiekben az élőlényekkel, ill. az égitestekkel kapcsolatban majd látjuk — bizonyos kollektív rendszerek magasabbrendű — összetett — individuumokat is alkothatnak.)

Figyelmet érdemel, hogy Kedrov a rész-egész kapcsolat négy típusát különbözteti meg, az első lényegében a kollektív, a másik három pedig — bizonyos fokozati különbségekkel — lényegében az egyedi struktúrának felel meg.[15] Ő azonban ezt csak mellékesen jegyzi meg, e viszonylatok rendszeralkotó jelentőségéről nem beszél.

Valamivel világosabban határolja el a struktúra fenti két típusát V. M. Bukanovszkij, aki idézett művének 1. sz. táblázatában külön oszlopokban helyezi el őket, anélkül azonban, hogy ezt a szövegben indokolná. Ugyancsak érinti ezt a gondolatot Tamás György is a cönológiával kapcsolatban, idézett cikkének 846. oldalán.

A. I. Ignatov is utal a két típus különbségére — „Nemcsak a molekulák és a fehérjék, hanem az elemi részek, a magok, az atomok . . . is olyan összes-

[15] Kedrov, 1965. 144. o.

ségeket képeznek, amelyek a világegyetem alapvető testeit alkotják"[16] sőt e megkülönböztetést az anyagfajták osztályozásában konkrétan is alkalmazza. (Az egyedi struktúrákat — az élő organizmusok kivételével — a mikrotestek, a kollektív formákat pedig a makrotestek oszlopában helyezi el.)[17]

Az összetettség két típusának a fel nem ismerése következtében a legtöbb szerzőnél összekeveredik az egyszerűbbtől az összetettebb felé haladásnak ez a két útja. Az elemi rész-atommag-atom-molekula sort az ún. molekuláris vagy makrofizika objektumaival, azaz a különböző halmazállapotú „makrotestekkel" (tehát kollektív rendszerekkel) folytatják. Pedig az elemi résztől a molekuláig terjedő sor tagjai különböző szintű *egyedi* rendszerek. Ennek a sornak a természetes folytatása a makromolekula, az élő organizmus és az ember. Ebbe a sorba a „halmazállapotok" — helyesen: a különböző halmazállapotú testek — mint kollektív formák semmiképpen sem iktathatók bele. Márcsak azért sem, mert jelentős részük nem — vagy nem csupán — molekulákból áll. A plazma például többé kevésbé ionizált atomok mellett csupasz atommagokat és elemi részeket is tartalmaz. A szilárd testek alkatelemei csak ritkán molekulák, sokkal gyakrabban atomok, ionok, vagy például a fémeknél, ionok és elektronok. A „halmazállapotok" tehát az elemi résztől a molekuláig terjedő sorozat egyedi egészeinek különféle összetételű halmazai, nem pedig egy, a molekulákat követő strukturális szint.

Az egyedi és a kollektív formák a valóságban többnyire szimultán módon keletkeznek és léteznek. Azt szokás mondani, hogy a gáz molekulákból keletkezik, „áll össze". A természetben azonban általában nem egyedi molekulák keletkeznek, hanem atomok halmazából molekulák halmaza, tehát a molekulák és halmazaik — a gázok — éppen úgy egyszerre jönnek létre, mint az élőlény és a biocönózis, vagy az ember és a társadalom. Önmagában vett egyedi struktúráról, izolált individuumról beszélni voltaképpen absztrakció. Magányos elemi részek előfordulnak a természetben, például a kozmikus sugarakban, magányos atomok vagy egészen egyszerű molekulák a csillagközi térben. Egyébként azonban az egyedi rendszerek mindig egyben valamilyen kollektív struktúra részeként fordulnak elő, és a magasabb mozgásformákban már mesterségesen sem izolálhatók. Az élőlény például semmiképpen sem létezhet a biocönózistól, más élőlényekkel való kapcsolatától elszakítva.

*

A következő két szakaszban vázolom az anyagfajták (mozgásformák, struktúrák) rendszerét a fenti elvek alapján. Rendszerezési kísérletem csak a diszkrét anyagfajtákra terjed ki, a fizikai mezőkkel tehát nem foglalkozom.

4. Az egyedi mozgásformák (struktúratípusok) sorozata

Az egyedi struktúratípusok sorozata az elemi részek szintjével kezdődik. Ezek elemi jellegének viszonylagosságáról már említést tettem. Ugyancsak rámutattam a bennük érvényesülő rész-egész viszonynak arra a specifiku-

[16] A. I. Ignatov: Id. cikk 139. o.
[17] Uo. 136. o.

mára, amely valószínűvé teszi, hogy az elemi részeknél bizonyos értelemben az oszthatóság határára vagy legalábbis a közelébe[18] jutottunk. Ennek a kérdésnek az eldöntése egyébként nem a filozófia feladata. Mindössze annak a megállapítására szorítkozhatunk, hogy a fenti feltételezés nem áll ellentétben a dialektikus materializmus elveivel, nevezetesen az anyag kimeríthetetlenségének elvével, mert ez *csak a tulajdonságok és kölcsönhatások végtelenségét, nem pedig az oszthatóság mennyiségi értelmében vett végtelenségét követeli meg.*

A következő strukturális szint az összetett atommagok szintje.[19] Ellentétben az elemi részekkel — amelyekben az „alkotó"-részek eredeti individualitásukat és tulajdonságaikat teljesen elveszítik — az összetett atommagokban a nukleonok bizonyos mértékig megőrzik individualitásukat, viszonylagosan önálló objektumokként különböző energiaállapotokat megtestesítő héjakon foglalnak helyet. Az őket összekapcsoló kölcsönhatás azonban olyan erős — az egyesüléskor a nukleonok tömegének számottevő része válik szabaddá kötési energia formájában —, hogy ennek következtében tulajdonságaik is mélyrehatóan megváltoznak. Így például a szabad állapotban bomlékony neutron a nem radioaktív atommagokban gyakorlatilag korlátlan stabilitással rendelkezik. (Mindez egyébként csak leegyszerűsített statikus kép az atommagról. A valóságban az atommagban a nukleonok — neutronok és protonok — állandóan kölcsönösen átalakulnak egymásba — tehát az említett stabilitás csak statisztikus jellegű —, és eközben más elemi részek — mezonok — is keletkeznek és újból elnyelődnek.)

A következő strukturális szint az atomok szintje. Az atommagok körül különböző energianívójú elektronhéjakat alkotó elektronok még nagyobb mérvű viszonylagos önállóságot őriznek meg, mint a nukleonok az atommagban. Kötési energiájuk több nagyságrenddel kisebb, könnyebben lehet őket az atomról leszakítani, ami ugyan az atom tulajdonságainak jelentős megváltozásával jár, de ez a változás reverzibilis, az atom könnyen ismét kiegészül, s a változás általában kevéssé mélyreható, mintha egy atommagban változnék meg a protonok száma. Individualitásuk azonban itt is csak viszonylagos: az atomban lényegében egységes elektronfelhővé olvadnak össze s a régebbi modell elképzelésektől eltérően nem kör- vagy elipszispályákon és nem diszkrét részekként, hanem az atommagot térben körülölelő zárt felületeken összeolvadva, „szétkenődve" mozognak.

A felsorolt különbségek ellenére az atommagok és az atomok szintjét tulajdonképpen egyazon szint két fokozatának lehet tekinteni. Ti. azon átmenet két fokának, amelyek során az elemi részek atomokká egyesülnek. Elemi részek egyesüléséből jönnek létre az összetett atommagok, s ezekből *megint csak elemi részek belépésével* jönnek létre az atomok. Az, hogy milyen atomról van szó, az végeredményben eldől az atommag felépülésekor. (Ezért szokták az egyes elemek atommagjait és atomjait ugyanazokkal a jelekkel jelölni.) Az atommagot maximálisan ionizált atomnak is tekinthetjük. (Ennek legismertebb példája a radioaktív bomlásoknál szereplő alfa-részecske, vagyis a hélium atommag.)

[18] Vö. D. Bohm: Okság és véletlenség a modern fizikában. Gondolat, 1960. V. fej. 5. pont.

[19] Minden atommag összetett, kivéve a $_1^1H$ izotóp atommagját, amely egyetlen elemi részből, egy protonból áll, s így nem rendelkezik a többi atommag összetettségből eredő specifikus tulajdonságaival.

Az atommag és az elektronburok felépítésében is sok a hasonlóság, a magban is, a héjban is diszkrét energianívókon helyezkednek el az elemi részek, megfelelő módszerekkel gerjeszthetők — magasabb energianívóra emelhetők —, majd az eredeti nívóra való visszatérésükkor a felvett energiát meghatározott rezgésszámú elektromágneses sugárzás alakjában bocsátják ki.

Lényegében az atommag és az elektronburok a kvantummechanikának elvileg ugyanazokkal az eszközeivel írható le. Például a közelítő számításokra alkalmas statisztikus atom-, illetőleg magmodell is hasonló elveken, elektron-, ill. nukleongáz feltételezésen alapul.[20]

A következő strukturális szint a molekulák szintje. A molekulákat felépítő atomok viszonylagos önállósága még nagyobb fokú, mint az elektronoké az atomban, már csak azért is, mert az elektronok minőségileg azonosak, míg az atomok különfélék, és így kölcsönhatásaik is. Az önállóság azonban itt is csak viszonylagos. A tipikus — részben vagy teljesen kovalens kötésű — molekulákban az egyes atomok külső elektronjai az egész molekulára kiterjedő közös burkot alkotnak.

A molekulákét követő egyedi strukturális szint a makromolekuláris. A makromolekulákat általában nem szokás külön strukturális szintnek, azaz külön mozgásforma hordozóinak tekinteni, holott a makromolekula nem egyszerűen nagy molekula. (Vö.: „Az oroszlán is csak macska, csak egy kicsit nagyobbacska.") A makromolekuláknak egész sor olyan lényeges tulajdonságuk van, amelyek alapján önálló mozgásforma hordozóinak kell őket tekintenünk.

Az egyik ilyen fontos tulajdonság a polidiszperzitás. A közönséges molekulákkal ellentétben a makromolekuláknak — legalábbis az élettelen természetben — nincs meghatározott molekulasúlyuk. Hosszú láncokat alkotnak, melyeknek méretei tág határok között változhatnak, s a molekulasúly nem túl nagy változása nem jár minőségi változással. Ebből kifolyólag oldataik tulajdonságai is tág határok között folyamatosan változhatnak nemcsak a molekulasúly átlagától, hanem szóródásától (a polidiszperzitás fokától) függően is. Oldataik egyébként termodinamikai szempontból is irregulárisak, az oldódáskor ugyanis specifikus és a molekula méretétől függő entropiaváltozás lép fel, ami abból ered, hogy az oldott molekulák mérete gyakorlatilag végtelennek tekinthető az oldószer molekuláinak méreteihez képest. Ennek további következményeképpen rendellenes az oldatok ozmózisnyomása, viszkozitása, fényszórása stb.[21]

Egy másik lényeges tulajdonságuk, hogy csekély számú kivételtől — pl. a kolloid-kén molekula — eltekintve molekulaszerű tagokból, állandó szerkezetű ún. szegmensekből állnak. A makromolekulák tehát általában nem közvetlenül nagyon nagy számú atomból álló molekulák, hanem *molekulákból álló szupermolekulák*. Tulajdonságaik nemcsak e molekulaszerű tagok minőségétől és bizonyos mértékig mennyiségétől függenek, hanem kapcsolódásuk módjától is. Így például a keményítő és a cellulóz tulajdonságai teljesen különböznek, bár csak a mindkettőjüket alkotó nagyszámú szőlőcukor molekula kapcsolódásának módjában térnek el egymástól.

[20] Lásd a Gombás-iskola munkásságát ismertető cikkeket a Fizikai Szemle 1966/7 számában.

[21] A makromolekulák oldatai az ún. kolloid-rendszerek közé tartoznak, de nem minden kolloid-rendszer áll makromolekulákból. Ezért nem lenne helyes a makromolekuláris mozgásformát kolloid mozgásformának nevezni.

Ennek a felépítésnek a következménye az ún. mikro-Brown-mozgás. A makromolekulák ugyanis nemcsak, sőt többnyire nem elsősorban mint egységes egészek vesznek részt a hőmozgásban, hanem egyes szegmenseik külön-külön is végeznek hőmozgást, aminek következtében a molekula térszerkezete állandóan változik. Az ún. nagyrugalmasság vagy kaucsuk-rugalmasság is ezzel a jelenséggel függ össze, s ezért csak bizonyos makromolekulákból álló testeknél léphet fel.

Egyazon molekula szegmensei között ugyanolyan típusú kölcsönhatások léphetnek fel, mint különálló molekulák között (van der Waals-féle erők, hidrogén hídkötés stb.). Ezzel együtt jár az intramolekuláris kristályosodás jelensége. Egyes makromolekulák szegmensei olyan spirális szerkezetet alkotnak, amelyben ugyanolyan szabályos ismétlődés található, mint a kristályokban, itt tehát egyetlen — vagy, mint a DNS esetében, két egymáshoz kapcsolódó — makromolekula alkot egy „kristályt". Ez a jelenség a biológiai makromolekuláknál a legkifejezettebb. A specifikus biofizikai jelenségek igen nagy része éppen ezzel függ össze. Hasonlóképpen fellép a makromolekuláknál az intramolekuláris félvezetés jelensége is, amire a közönséges molekuláknál nincs példa.

A felsorolt sajátosságok egyben azt is mutatják, hogy a makromolekulák molekula jellegű szegmensei maguk is megőriznek bizonyos viszonylagos önállóságot a makromolekulán mint egészen belül.

Ezeket a sajátosságokat nemcsak azért kellett ilyen részletesen szemügyre vennünk, hogy meggyőződjünk arról, hogy a makromolekulák önálló strukturális szintet alkotnak, hanem azért is, mert ismeretük elengedhetetlen az életre való átmenet megértéséhez. Az élethez való átmenet döntő láncszeme ugyanis nem a hagyományosan kémiainak nevezett atomi-molekuláris mozgásforma, hanem a makromolekuláris struktúra.

A következő egyedi strukturális szint az élőlények szintje. Az élőlények struktúrájának egyedi jellege azonban gyökeresen különbözik a kémiai-fizikai mozgásformák osztályában fentiekben ismertetett struktúrákétól. Az eddigiekben ugyanis a hierarchikusan egymásra épülő egyedi rendszerekben a részek maguk is egyedi rendszerek voltak. Az élőlények legkisebb még élőnek tekinthető részei azonban nem egyedi rendszerek (makromolekulák), hanem makromolekulákból és közönséges molekulákból (illetve a vizes oldataikból) álló kollektív rendszerek (gélek).

Látjuk tehát, hogy az egyedi struktúrák sorozatában az életre való átmenetnél egy bizonyos szakadás van. Az élő individuum nem közvetlenül a makromolekulákból fejlődik ki, hanem egy makromolekulákat tartalmazó kollektív rendszerből, a gélből. (Bővebben lásd az 5. szakaszban.)

Létezik azonban egy különleges típusú individuum, a vírus, amely kétséget kizáróan az élő és élettelen határán van, s amelynek szerkezete nem gél jellegű, hanem közvetlenül néhány — extrém esetben egyetlenegy — makromolekulából áll (olyannyira, hogy méretét is molekulasúly egységekben szokás megadni). A vírus azonban nem az élettelenből az élőbe való átmenet formája, hanem fordítva: voltaképpen maximálisan degenerálódott és az önálló életre való képességét elveszített „élőlény", az élet fejlődésének nem kezdeti foka, hanem degradációs terméke.

Az individuális struktúrák sorozatának utolsó, a Földön ismert legmagasabb rendű tagja az emberi individuum. Az emberi individuum elsősorban nem strukturális felépítettségében különbözik a fejlettebb állatoktól, habár ilyen vonatkozásban is vannak megkülönböztető morfológiai jegyei (mint

pl. az agykéregnek a tudati tevékenységgel szorosan összefüggő új részei, az ún. humán neoformációk). A legnagyobb különbség a szervezet működés- és létezési módjában van, amely viszont elsősorban az egyedeknek a nekik megfelelő kollektív formákkal (biocönózisokkal, illetve a társadalommal) való kapcsolatán alapul.

Az egyedi struktúrák (mozgásformák) sorozata összefoglalva a következőképpen ábrázolható:

1. elemi részek,
2. atomok (ezen belül két szint, az összetett atommagok és az elektronburokkal is rendelkező atomok szintje),
3. molekulák,
4. makromolekulák,
5. (nem tudatos) élő organizmusok,
6. emberi individuum.

Erről a sorozatról még az alábbi jellegzetességeket kell megjegyezni.

Az egyes szintek között különböző fokú a minőségi különbség, az ugrás. A legnagyobb mérvű ugrás a makromolekulák és az 5. alá összefoglalt (nem tudatos) élő organizmusok, valamint utóbbiak és az emberi individuum között van. Ezért alkotnak ezek — a belőlük épülő kollektív mozgásformákkal együtt (lásd a következő szakaszban) — három különböző mozgásforma osztályt.

A kémiai-fizikai mozgásformák osztálya (amely a fenti felsorolás 1—4. pontjai alá tartozó individuumokat — és természetesen kollektíváikat — foglalja magában) két alosztályra bontható, a szubatomáris és az atomi-molekuláris mozgásformák csoportjára. Míg a szubatomáris mozgásformában levő anyagfajták szélsőséges feltételek (pl. igen magas hőmérséklet) mellett is létezhetnek, atomok vagy belőlük felépülő molekuláris rendszerek csak szűkebb feltételek között állhatnak fenn. Ezért tartozik a világegyetem általunk ismert részében az anyag mennyiségének legnagyobb része a szubatomáris formákhoz vagy a nekik megfelelő fizikai mezőkhöz, míg atomos vagy ennél magasabb formában az anyag mennyiségének csak néhány százaléka található. Ugyanakkor az anyagi világ minőségi gazdagsága a legnagyobb mértékben az atomokból felépülő anyagfajtákban nyilvánul meg. Azt mondhatnánk, hogy az atom a természet strukturális szintjeiben egy olyan határt jelent, amelyen túl ugrásszerűen megnövekszik a szabadsági fokok száma.[22]

Az ismert elemi részek száma mintegy 30, az újonnan feldfedezett ún. elemi rezonanciákkal együtt mintegy 100. Számuk még nyilván változni fog, de a százas nagyságrendet semmi esetre sem fogja túllépni.

A rendszám szerint különböző atommagok lehetséges száma mintegy 110. Ezt a számot az izotópok és a magizomérek jelentősen megnövelik, de a lehetőségek száma ezekkel együtt sem haladja meg az ezres nagyságrendet.

Az atomok sajátságait közvetlenül meghatározó elektronburokból annyiféle lehetséges, ahány rendszám szerint különböző atommag, tehát mintegy 110. A különböző ionizált állapotokkal ez is kb. ezres nagyságrendre megy fel.

Az atomokból létrehozható molekulák száma azonban gyakorlatilag végtelen. Így az atomok azok az egységek, amelyekből az anyagi világ káprázatos sokfélesége — közvetlenül vagy közvetve — létrejön. Ennek a főoka az, hogy míg az atommagokban és az atomokban csak korlátozott számú elemi rész lehet (maximálisan mintegy 350), s közülük is normális körülmények között a magban csak kétféle, a héjban pedig csak egyetlen féle elemi rész szerepelhet tartósan, addig az atomok szinte korlátlan számban

[22] A szabadsági fok fogalmát itt a kinetikus hőelméletben szokásosnál tágabb értelemben használom.

egyesülhetnek molekulákká, mégpedig akár egyazon elem atomjai (a fentebb már említett amorf kén molekulái több tízezer, esetleg százezer láncszerűen egymáshoz kapcsolódó kénatomból állnak), akár különféle elemekéi.

Mivel a szokásos földi energiaviszonyok között — márpedig a magasabb mozgásformák éppen az ilyen energetikai viszonyokhoz vannak kötve — az atomok, legkülső elektronjaiktól eltekintve, változatlanul mennek át szabad állapotból molekulába, illetve egyik molekulából a másikba, teljesen érthető, hogy az atomokat sokáig az anyag végső építőköveinek tekintették. Képletesen szólva azt lehetne mondani, hogy az atommagok és atomok felépülése az elemi részekből mintegy a természet „előkészülete" az anyagi formák azon óriási változatgazdagságának a megteremtéséhez, amely nélkül nem volna lehetséges az átmenet a magasabb mozgásforma osztályokba, hiszen utóbbiak lényegéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik, hogy nemcsak nagyszámú, hanem minőségileg igen sokféle összetevő szervezett kölcsönhatásán alapulnak.

Az egyedi struktúráknak ez a sorozata a szintek közötti strukturális viszonyok (rész-egész láncolatok) és bizonyos értelemben genetikus összefüggéseik kifejezése is. A genetikus összefüggésekkel kapcsolatban azért kell megszorításokkal élnünk, mert, mint már utaltam rá, az egyedi sor voltaképpen csak *absztrakció*. A valóságban az egyedek — kivételes esetektől eltekintve — mindenkor kollektív struktúrákban léteznek: *az egyed* mindig egyrészt részeinek individuális egésze, másrészt valamilyen kollektíva része.

Ez az összefüggés nyilvánul meg az egyik individuális strukturális szintről a másikra való genetikus átmenetnél is. A szubatomáris szinten még előfordulhatnak egyedi reakciók, pl. egy magányos neutron egyesülése egy magányos atommaggal, de általában az összetett atommagok fokozatos felépülése elemi részekből szintén csak kozmikus méretű kollektívában megy végbe. A magasabb szinteken pedig gyakorlatilag minden esetben sok egyedből álló kollektívák kölcsönhatásainak a keretében megy végbe az egyedek összetettebb, vagy más tekintetben magasabbrendű egyedekké való alakulása.

Minél magasabb szinteket vizsgálunk, annál szorosabbá válik a kapcsolat az individuum minőségi megváltozása és az individuumnak kollektívával fennálló kapcsolata között. Az ember kialakulásával kapcsolatban ez közismert. Ebben a vonatkozásban szoktunk az ember kialakulásának biológiai előfeltételei mellett társadalmi előfeltételeiről is beszélni. Nyilvánvaló, hogy az ember kialakulásának kezdetén ez a „társadalmi" előfeltétel is voltaképpen biológiai előfeltétel, de a biológiai mozgásforma osztálynak nem az egyedi, hanem a kollektív formájához tartozik. Az ember ősének biológiai jellegű — más állatokéhoz hasonló — életközössége abban a mértékben alakul át társadalommá, amilyen mértékben az állat emberi individuummá.[23]

5. Az egyedi és a kollektív mozgásformák (struktúrák) egyesített rendszere

Mint láttuk, a valóság tárgyai mindig vagy majdnem mindig különböző egyedek különböző méretű és szerkezetű halmazai, kollektívái. Míg azonban az egyedi rendszerek nagyjából egyértelmű hierarchikus sorozatot alkotnak,

[23] Az individuum kifejezést — miként az egész gondolatmenetben — az ember esetében sem az egyén, hanem az egyed értelmében használom, bár természetesen az ember kifejlődésének egy bizonyos szakaszán, öntudatra ébredésekor egyedből egyben egyénné, személyiséggé is változik.

a kollektív rendszereknél ilyen sorozatról nem lehet beszélni. A kollektív rendszerek nagy része minőségileg különböző egyedekből áll, pl. a levegő O_2-ből, N_2-ből stb. (több komponensű rendszerek), sőt gyakran különböző strukturális szintű komponensek együtteséből, pl. a fémek ionokból[24] és elektronokból. Mint a 3. szakaszban már rámutattam, bizonyos határokon túl a kollektív formák *méreteinek* a megváltoztatásával is új minőség, sőt új *mozgásforma* jöhet létre.

Az élettelen természetben a kollektív rendszerek legáltalánosabb típusát a különböző halmazállapotú makrotestek alkotják. Ezek általában atomokból vagy molekulákból épülnek fel, de komponenseik között ionok, csupasz atommagok és elemi részek is szerepelhetnek.

Vitatható, hogy a különböző halmazállapotokat nem kell-e különböző mozgásformáknak tekinteni, hiszen bennük az elemeik közötti kapcsolatok jellege lényegesen különbözik egymástól, és bonyolultsági különbség is van közöttük. A szilárd testeknek például sokkal bonyolultabb a szerkezetük, mint a gázoknak. Ugyanakkor azonban a szilárd halmazállapot is csak mechanikai szempontból tekinthető — úgy ahogy — egységesnek, belső szerkezet, elektromos és számos egyéb tulajdonság szempontjából viszont a különböző rácstípushoz tartozó szilárd testek (pl. egy fémkristály vagy egy molekularácsos széndioxid kristály) között sokkal mélyrehatóbbak a különbségek, mint egy egyszerű folyadék és egy gáz között. Ezért indokolt a különböző halmazállapotokat egyetlen mozgásforma részeseteinek, különös megnyilvánulásainak tekintenünk.[25]

Az eddigiekben mérethatárok megjelölése nélkül beszéltünk az ún. makrotestekről. A 2. szakaszban azonban már kifejtettük, hogy a méretkülönbségek olyan mérvű minőségi különbségeket jelenthetnek, hogy különkülön — pl. kozmikus, geológiai, emberi léptékű és kolloid — mozgásformákról kell beszélnünk.

Az emberi léptékű makrotesteket közönséges testeknek javasolom nevezni. Milyen mérethatárok között beszélhetünk ilyen értelemben közönséges testekről? Az alsó határ a fénymikroszkóppal való láthatóság határa, a felső — sokkal kevésbé precizírozható — határ mondjuk a Cheops-piramis mérete. Első pillantásra ezek a határok önkényeseknek, antropocentrikusoknak tűnnek. Itt azonban e határok körülbelüli megjelöléséről, és nem lényegük megragadásáról van szó. (A tényleges határ valószínűleg az egyes objektumok minőségétől is függ.) A mérettartomány így megjelölt határai meghatározott objektív tartalommal bírnak. Az alsó határ esetében ez is egzaktabbul jelölhető meg. A fénymikroszkóppal való láthatóság határa a testeknek az a kiterjedése, amelyik még összemérhető a fény hullámhosszával. Ha a testeket ezen a határon túl osztjuk részekre — diszpergáljuk —, anélkül azonban, hogy az aprítást az egyes molekulákig folytatnánk, specifikus tulajdonságok lépnek fel. Míg az ennél nagyobb testeknél a test felületén helyet foglaló molekulák, atomok vagy ionok mennyisége elhanyagolható a test belsejében levőkéhez képest, a fényhullámhossznál kisebb testeknél a kétféle helyzetben levő

[24] *Strukturális szint* szempontjából az egyetlen atomból álló iont lényegében atomnak, a több atomból álló összetett iont vagy szabad gyököt pedig molekulának tekinthetjük.

[25] Ide értendők az extrém körülmények (pl. magas hőmérséklet, nagy nyomás) mellett létező ún. elfajult halmazállapotok is. Lásd pl. Erdey-Grúz Tibor: A világ anyagi szerkezete. Akadémiai Kiadó, 1965. 31—40. o.

alkatrészek száma már összemérhető. Extrém esetben előfordulhat, hogy több alkatrész van a test felszínén, mint a belsejében. A felületen levő alkatrészekre viszont egészen más erők hatnak, mint a test belsejében levőkre, ezért az ún. szubmikroszkopikus mérettartományban a felületi jelenségek dominálóvá válnak, és a rendszernek egészen új termodinamikai, kinetikus, elektromos stb. tulajdonságai lépnek fel. Az ilyen méretű részecskékből felépülő kolloidrendszereket a közönséges testek és a makromolekulák között álló külön strukturális szintnek tekinthetjük.

A felső határ objektív tartalma az, hogy kb. ezen a méreten túl új — elsősorban mechanikai — tulajdonságok jelennek meg. A nagy gáztömegekre vonatkozóan ezt már a 2. szakaszban példaképpen bemutattam. De az ilyen nagyméretű szilárd testeknél is jelentkeznek új tulajdonságok. Például a test már saját súlya alatt is számottevően deformálódik.

A méretek további növelésénél megjelennek a geológiában ismeretes tektonikus jelenségek. Ilyen módon a természetben előforduló gázok (a Földön a főleg nitrogénból és oxigénből álló levegő) atmoszférát, a folyadékok (a Földön különböző vegyületek híg, vizes oldata) hidroszférát, a szilárd testek (a Földön elsősorban szilikát kőzetek) litoszférát — közös néven geoszférákat — alkotnak. (A legdöntőbb elem a litoszféra, tehát geológiai mozgásformáról beszélhetünk minden olyan égitest esetében, amelynek szilárd kérge van, akkor is, ha az atmo- és hidroszféra hiányzik.)

A méretek további növelése vezet a kozmikus testekhez, amelyek szintén több strukturális szintet képviselnek. A kisebb tömegű égitestekben (bolygók, holdak stb.) nincsenek önfenntartó termonukleáris folyamatok, míg a csillagokat éppen ezek jellemzik.

Az egyedi és kollektív mozgásformák összefüggésének itt egy újabb esetével állunk szemben. Míg ugyanis a közönséges testeknél az egyedi alkatrészek kisebb vagy nagyobb halmaza csak kollektívát alkot, a kozmikus testek tulajdonképpen egy újabb *individuumot* képviselnek, olyan törvényszerűségeknek vannak alávetve, amelyek ezt az összetett egészt mint *osztha-tatlant* illetik meg.

A közönséges testeket alkotó halmazoknak természetesen szintén vannak olyan specifikus törvényszerűségeik, amelyek az őket alkotó egyedi részeket nem illetik meg. Ilyenek a statisztikus sokaságok törvényei, pl. a termodinamika törvényei. (Hőmérséklete például csak valamilyen statisztikus sokaságnak lehet, az egyes molekuláknak vagy elektronoknak nem.) Ezek a tulajdonságok azonban tág határok között érzéketlenek e sokaságok osztására, legyenek akár extenzív, vagyis az anyag mennyiségével arányos tulajdonságok, mint a térfogat és a hőtartalom (ezek változnak ugyan az osztásnál, de szigorúan csak mennyiségileg), akár intenzívek, fajlagosak, vagyis az anyag mennyiségétől függetlenek, mint a sűrűség, a hőmérséklet, a nyomás. Az égitesteknél azonban olyan törvényszerűségek lépnek fel, amelyek az égitestek kisebb-nagyobb — de az egész égitestéhez hasonló kollektív szerkezetű — részeire már nem érvényesek. Itt tehát a kollektív mozgásformákon keresztül egy újabb individuum keletkezéséhez jutottunk.

Ezek az individuumok újabb, nagyobb kollektívákat alkotnak: a bolygórendszereket, a galakszisokat és a Metagalaktikát. A legújabb kutatások arra engednek következtetni, hogy a galakszisok ismét csak — még magasabb rendű — individuumok, ismereteink azonban még nem elégségesek annak

eldöntésére, hogy a különböző méretű csillagrendszerek különböző mozgásformákat jelentenek-e vagy sem.

A felsorolt kollektív és kollektívákon alapuló egyedi struktúrák közös sajátossága, hogy elemi részekből, atommagokból, csonka vagy teljes atomokból, csonka vagy teljes molekulákból vagy ilyen elemek kollektív halmazaiból épülnek fel. Eltérő természetűek azok a halmazok, amelyek makromolekulákból, vagy közönséges és makromolekulák együtteséből keletkeznek, s amelyeket makromolekuláris szuperstruktúráknak vagy a rövidség kedvéért géleknek nevezhetünk (e fogalmat itt tágabb értelemben használom, mint ahogy ez a kolloidikában szokásos).

Véleményem szerint a gélek különleges halmazállapotot, sőt specifikus tulajdonságaik alapján külön mozgásformát is jelentenek. A gélek látszatra a közönséges szilárd testekhez hasonlítanak, illetve bizonyos tulajdonságaik alapján mintegy a szilárd testek és a folyadékok közötti átmeneti jellegűeknek tűnnek, a közönséges testektől mégis alapvetően eltérnek: önálló struktúratípust alkotnak.

Minden más szerkezetű testtől eltérően a géleknél a dermedési és a folyási hőmérséklet (ezek lényegében megegyeznek az egyéb testek fagyás, ill. olvadáspontjával) szétválik, mégpedig többnyire jelentős mértékben. Deformálhatóságuk és hőmérsékletük összefüggése minőségileg eltér a közönséges testekétől.

Még sajátosabb a deformálhatóságnak az alkalmazott feszültséggel való összefüggése. A szilárd testeknél egy bizonyos határig, az ún. nyúlási határig az alakváltozás az alkalmazott feszültséggel arányos, és a feszültség csökkenésekor a test eredeti állapotába tér vissza. A makromolekuláris szerkezetű testeknél a jelenség lefolyása ún. hiszterézist mutat. A feszültség növelése esetén a deformáció az arányosnál kisebb mértékben nő, csökkentésekor pedig kisebb mértékben csökken, mint a feszültség. Sőt, a rendszer a feszültség teljes megszüntetésekor sem tér vissza eredeti állapotába. (Ennek az az oka, hogy a makromolekulák másodlagos szerkezete — spirális vagy más módon való „összegubancolódásuk" — maradandóan megváltozik.) A jelenség lefolyása egyébként — megint csak eltérően a közönséges testektől — függ az időtényezőtől is. Ha a feszültséget lassabban növeljük, illetve csökkentjük, az arányosságtól való eltérés kisebb, mint gyors változásoknál.

További különlegesség a gélek duzzadási képessége. Képesek folyadék felvétellel járó térfogatnövekedésre. Ez azt jelenti, hogy oldódásuk folyamatos. A közönséges molekulákból álló testek oldódása úgy megy végbe, hogy az oldószer molekulái kölcsönhatásba lépnek az oldott anyag molekuláival, ezeket teljesen körülveszik, és „egy csapásra" elválasztják őket egymástól. A makromolekuláknál előfordul, hogy a hosszú molekulalánc egyes szegmenseit az oldószer molekulái már körülveszik, míg másokat még nem, s ez utóbbiak még egymással vannak kapcsolatban. Itt tehát ugyanannak a makromolekulának az egyik része már „oldott" állapotban van, míg a másik része még oldatlan állapotban.[26]

A speciális tulajdonságok sorát még lehetne szaporítani. De az eddigiekből is látható, hogy itt különleges struktúráról van szó.

A gélek specifikus tulajdonságai különösen azért érdemelnek rendkívüli figyelmet, mert éppen ezek teszik lehetővé, hogy bizonyos gélek az elemi életjelenségek hordozóivá válhassanak. A gél mozgásforma a kémiai-fizikai mozgásformák közül a legösszetettebb, legmagasabbrendű, és mint ilyen, az a mozgásforma, amelyben az életre való átmenet megtörténik. Az élő anyag, az élő protoplazma voltaképpen különleges gél. Az élet keletkezésének Oparin-féle elméletében feltételezett koacervátum az ilyen különleges gél legegyszerűbb formája.

[26] Bővebben lásd pl. Wolfram Ervin: Kolloidika II. Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, 1965.

Ezzel áttérünk a biológiai mozgásformák osztályára. Közhelynek számít, hogy az élőlények elválaszthatatlan kapcsolatban vannak környezetükkel. Környezeten azonban gyakran csupán az élőlényt körülvevő fizikai-kémiai közeget (talaj, víz, levegő, sugárzás) szokás érteni.[27] Az élőlény környezetének azonban a legfontosabb eleme — amennyiben a külső fizikai létfeltételek bizonyos minimumát adottnak vesszük — az élő környezet, az élő individummal kölcsönhatásban álló többi élőlény által alkotott környezet, a *biocönózis*, amely bizonyos értelemben regulálója magának az élettelen környezetnek is (pl. mikroklíma).

A különböző biocönózisok a Föld felszínén egy nagyobb egységbe, a *bioszférába* olvadnak össze, amely egy újabb, magasabb strukturális egység. (Az egyszerű biocönózisok és a bioszféra közötti közbeeső fokozatoktól — area, zóna — eltekintek. Külön vizsgálat tárgyát kellene képeznie annak, hogy vajon ezeket önnálló strukturális szinteknek kell-e tekinteni, vagy pedig részben a biocönózisok, részben a bioszféra kategóriájába sorolhatók-e be.)

A bioszféra sajátos magasabbrendű strukturális egységbe olvad a három geoszférával. Ez a komplexum a *földrajzi burok*, vagyis az az objektum, amellyel a természeti földrajz foglalkozik. Ez tehát egy olyan komplex kollektív struktúra, amelyben a kémiai-fizikai, valamint a biológiai mozgásformák osztályához tartozó kollektív formák egyesülnek.

Szűkebb értelemben ez a földrajzi burok jelenti azt a természeti környezetet, amelyben az emberi társadalom *eddigi* élete lezajlott. A társadalom maga ebből a földrajzi burokból válik külön, emelkedik ki, ettől a természettől különül el, és ezzel marad egyben szoros kapcsolatban. Amilyen mértékben a társadalomnak ez a viszonylagos kiválása a természetből végbemegy, olyan mértékben jelenik meg az ember aktív és céltudatos visszahatása erre a természetre, a földrajzi burokra. A társadalom és a természet e kölcsönhatása hozza létre a *mesterséges természetet*, amelynek a földfelszín kiterjedése irányában vett komplex egységeit *kultúrtájnak*, s a kultúrtájak összességét *kultúrszférának* nevezhetjük. A kultúrszféra tehát olyan komplex kollektív struktúra, amely mind a három alapvető mozgásforma osztály elemeit magában foglalja, illetve azok kölcsönhatásának eredménye. Ez az az objektum, az a mozgásforma, amellyel a gazdasági földrajz foglalkozik. (A kultúrszféra természetesen nem a földrajzi burkon kívül, mintegy arra települve létezik, hanem maga a földrajzi burok alakul át az ember tevékenysége következtében kisebb-nagyobb mértékben kultúrszférává. Ma már a Föld felszínén egyre kevesebb az emberi behatás által nem érintett terület, ahol még tisztán földrajzi burokról beszélhetünk, és egyre több az olyan terület, amelyen a természeti földrajzi burok kisebb-nagyobb mértékben kultúrszférává alakult.)

Ezzel már át is tértünk a társadalmi mozgásformák osztályának a területére. Az előző szakaszban már szó volt az emberi individuumról, e mozgásforma-osztály alapját alkotó egyedi struktúráról, s utalunk arra is, hogy ennek az egyednek a kialakulása és a létezése éppúgy — sőt talán még inkább

[27] Lásd pl. Kedrov, 1965. 271. o. Megjegyzendő, hogy a környezetnek az élettelen tényezőkre való redukálása inkább a filozófiai irodalomra és egyes népszerűsítő művekre jellemző. A biológiai szakirodalom megkülönbözteti a biotikus és abiotikus környezeti feltételeket. Míg azonban az abiotikus feltételek kísérletileg könnyen vizsgálhatók, és így elég jól ismertek, a biotikus feltételek kutatása még kezdeti stádiumban van. Ez az objektív alapja annak, hogy utóbbiakat a környezet fogalmának tárgyalásánál nem egyszer figyelmen kívül hagyják.

— a megfelelő kollektív formához, a társadalomhoz van kötve, mint a többi élőlényeké a biocönózisokhoz. A társadalom éppúgy a biológiai mozgásformák osztályából ered, mint az ember. Az élőlények fejlődése vezet egy hatalmas minőségi ugrással az ember kialakulásához, a biocönózisok egyik típusáé pedig a társadalom létrejöttéhez. Ez azonban nem két párhuzamos, hanem egyetlen folyamat, hiszen a benne résztvevő egyedek csak kollektíváikban, s a kollektívák csak egyedeikben léteznek. (A társadalmi mozgásformák osztályának további részletezésére a 7/b. és a 7/c. szakaszban teszek kísérletet.)

Összefoglaló áttekintés céljából az 1. ábrán feltüntettem az ismertetett rendszer sematikus vázlatát. Az ovális mezők egy-egy mozgásformát képviselnek. A téglalap alakú mezők több mozgásformát foglalnak magukban, amelyeket azonban egyelőre nem akartam vagy nem voltam képes egyértelműen meghatározni és egymástól elhatárolni. Az egyes mezők méreteinek nincs jelentőségük, ezeket csupán a beléjük kerülő szöveg hossza határozta meg.

A legalsó sor az előző szakaszban tárgyalt egyedi struktúrák sora. Fölöttük helyezkednek el a kollektív mozgásformák, illetőleg kettős körvonallal a kollektívákból felépülő magasabbrendű individuumok.

6. Mozgásformák és mozgásfajták. A kémia és a fizika viszonya

A második szakaszban utaltam arra a következetlenségre, hogy mozgásformán egyrészt általában az egyes anyagfajták létezési módját értik, másrészt az olyan konkrét mozgásokat is, amelyek nem tartoznak csupán egy valamely anyagfajtához, hanem különböző anyagfajták létezési módjának közös oldalát alkotják (pl. mechanikai mozgás, hőmozgás). Kedrov szerint pl. „A mechanikai mozgásformához... bizonyos absztrakció révén jutunk el: elvonatkoztatunk a mozgó test minőségi jellemzőitől, belső természetétől, dologi tartalmától" (vagyis struktúrájától — *R. P.*).[28] Más helyen viszont kifejti, hogy a mechanikai, s ezen kívül a kvantummechanikai, termodinamikai és a kibernetikai mozgás tulajdonképpen különböző struktúrákhoz tartozó mozgásformáknak csupán bizonyos *oldala*. Ugyanakkor — feltehetően azért, hogy túlságosan el ne szakadjon Engels rendszerének *formájától* — ezeket a mozgásokat következetesen mozgásformáknak nevezi. Ezzel világosan ellentmondásba jut a mozgásformák fogalmának általa adott értelmezésével, amelynek lényege a következő: új mozgásformáról akkor beszélhetünk, ha „... *különös típusú kölcsönhatással* állunk... szemben, amelynek eredményeképpen a korábban már ismert egyszerűbb mozgásforma anyagi hordozói egymással bizonyos *minőségileg új képződményekké kapcsolódnak össze*".[29]

Az ellentmondás feloldására Kedrov bevezeti az általános és részleges mozgásformák fogalmát: „... a mozgásformákat az anyagi hordozóikkal fennálló kapcsolatuk szerint két csoportra kell osztani: 1. általános mozgásformák, amelyek nem kapcsolódnak egyértelműen egy meghatározott, csak az illető mozgásformát jellemző anyagi szubsztrátumhoz vagy anyagfajtához (ide tartozik a fentebb említett mechanikai-, hő- és kibernetikai mozgásforma); 2.

[28] Kedrov, 1965. 215. o.

[29] B. M. Kedrov: Az anyag mozgásformáinak összefüggése a természetben. *A modern természettudományok filozófiai problémái* c. gyűjteményes kötetben. Akadémiai Kiadó, 1962. (a továbbiakban Kedrov 1962.) 188. o. (Kiemelés — *R. P.*)

részleges mozgásformák, ezek mindegyikének megvan a maga meghatározott anyagi hordozója, amelyhez egyértelműen kapcsolódik (ide tartozik a magfizikai, elektromágneses és más fizikai mozgásforma, a kémiai, fizikai, s amint alább látni fogjuk, a geológiai mozgásforma)".[30]

Az általános mozgásformákról a fentebb idézett helyen maga Kedrov kimondja, hogy bizonyos absztrakcióval jutunk hozzájuk. (Az idézett rész folytatása szerint a mechanikától további absztrakciók útján a dinamikán és a kinematikán keresztül a geometriáig és az algebráig jut el. Ezeket természetesen már nem nevezi mozgásformáknak, de az egész gondolatmenet mutatja, hogyan keveredik a mozgásformák rendszere a tudományok rendszerével.)

Igaz ugyan, hogy minden mozgásforma-fogalomhoz absztrakció útján jutunk. Itt azonban az absztrakció két különböző módjáról van szó. Az az absztrakció, amelyről Kedrov a mechanikával kapcsolatban beszél, *izoláló absztrakció*, amely a különböző dolgoknak egy bizonyos közös jegyét emeli ki. A mozgásformák mint az anyagfajták létezési módja fogalmához viszont *általánosító absztrakció* útján jutunk, azaz kiemeljük az azonos típusú konkrét mozgásformák közös lényegét.

Az absztrakció e két típusának a különbségét ismeri fel a mozgásformákkal kapcsolatban Bukanovszkij, Ujemov és Tamás. Ujemov például helyesen mutat rá, hogy a tudományok jelentős része nem az objektumok egy meghatározott osztályával, hanem különböző fajta objektumok sajátos tulajdonságainak egy osztályával foglalkozik, sőt azt is felismeri, hogy ez nemcsak az általában speciálisnak tekintett mechanikai, hő- és ún. kibernetikai mozgásra áll, hanem a kémiai és fizikai változásokra általában is.[31] Mivel azonban ragaszkodik a mozgásformák és a tudományok kölcsönösen egyértelmű megfeleléséhez, azt javasolja, hogy le kell mondani a mozgásformák és meghatározott hordozók összekapcsolásáról.[32]

E. F. Szolopov vitába száll ezzel a felfogással. Lényegében visszatér Kedrov álláspontjához, azzal a lényeges eltéréssel azonban, hogy felismeri: „... el kell ismerni, hogy a ‚mozgás formájának' a fogalma nem teljesen adekvát a tér-időbeli helyváltoztatás és a hőjelenségek jelölésére..."[33] Rámutat, hogy az ilyen típusú mozgások voltaképpen az egyes objektumokra jellemző összetett mozgásformák absztrakció útján kiemelt sajátos oldalai. Elmarad viszont Ujemovtól annak a felismerésében, hogy nem csupán a Kedrovnál „általános mozgásformaként" tárgyalt mozgásoknak van ilyen absztrakt jellegük, hanem lényegében minden mozgásforma számos — belőle rendszerint csak absztrakció útján, tehát csak gondolatban elkülöníthető — „elemi" mozgásból, kölcsönhatásból tevődik össze.

Tamás György a két álláspont között kibékíthetetlen ellentétet lát. Szolopov és Ignatov tanulmányait ezért értékeli úgy, hogy „A tudományosztályozás korszerűsítésére irányuló törekvések... bizonyos ellenállásba ütköztek."[34]

Valójában azonban a probléma nem oldható meg a — legvilágosabban Ujemov, illetve Szolopov által megfogalmazott — két álláspont egyikének

[30] Kedrov, 1965. 201. o.
[31] Ujemov: Id. cikk 72—73. o.
[32] Uo. 73. o.
[33] E. F. Szolopov: Id. cikk 154. o.
[34] Tamás György: Id. cikk 854. o.

elfogadása, és másikának elvetése útján. Mindkét álláspont tartalmazza a valóság egy bizonyos szempontból való helyes megközelítését. A valóságos viszonyok adekvátabb tükrözéséhez fel kell használnunk mindkét álláspont pozitív elemeit.

Véleményem szerint a megoldás kulcsa a következő. Szakítanunk kell azzal, hogy mozgásformának tekintsünk olyan mozgásokat, a mozgás olyan fajtáit, amelyek nem egy bizonyos struktúrához tartozó mozgások összességét, hanem ezeknek csak egy-egy komponensét jelölik. Általános és részleges mozgásformák helyett *mozgásfajtákról* és *mozgásformákról* kell beszélnünk. Minden mozgásforma különböző mozgásfajták sajátos együttese. Nemcsak a mechanikai, kvantummechanikai, illetve termodinamikai és a kibernetikai mozgás ilyen mozgásfajta, hanem ilyenek a legkülönbözőbb típusú kémiai és fizikai változások is, ilyen az élővilágban az anyagcsere, vagy magasabb szinten az érzékelés, a társadalomban a munka, a nyelv, a gondolkodás stb.

Egyes mozgásfajták több különböző — esetleg valamennyi — mozgásformában előfordulnak, más mozgásfajták csak egy vagy néhány mozgásformában fordulnak elő; az alacsonyabbrendű mozgásformákat jellemző mozgásfajták pl. általában benne vannak a magasabbakban.

A több mozgásformában is szereplő mozgásfajták általában nem mennek át változatlanul egyik mozgásformából a másikba. A mechanikai mozgás például a szubmolekuláris mozgásformákban kvantummechanikai mozgás formáját ölti; az elektrongáz hőmozgására más statisztikai törvényszerűség vonatkozik, mint a közönséges gázokéra stb.

Bizonyos megszorítással azt mondhatnánk, hogy a mozgásformák egyes mozgásfajtákból „épülnek fel". Míg azonban az egyes mozgásformák a megfelelő anyagfajta létezési módjaként létezhetnek önállóan is, a mozgásfajták csak egy vagy több mozgásforma sajátos oldalaként, jegyeként létezhetnek. Ez más szóval azt jelenti, hogy a mozgásforma mint az anyagfajta, vagyis egy totalitás létezési módja, maga is bizonyos fajta totalitás, míg a mozgásfajta nem tekinthető ilyen totalitásnak.

Jóllehet a mozgásfajták csupán oldalai, jegyei egy vagy több mozgásformának, maguk is egyszerűbb mozgásfajták sajátos komplexumai lehetnek.

Tekintsük például az idegrendszerrel bíró élőlények létezési módjának egyik fontos oldalát, az idegpályákon történő ingerületvezetést. Neumann János így írja le ennek a fontos mozgásfajtának az összetett jellegét: Az ingerület „. . . . elektromos potenciál alakját ölti; ezzel párhuzamosan kémiai változások is végigfutnak a tengelyfonálon . . . Végül alighanem mechanikai változások is történnek, mert nagyon valószínű, hogy csak a sejthártya . . . molekuláinak reorientációja, vagyis a molekuláris alkatelemek viszonylagos helyzetváltoztatása módosíthatja azt, hogy a hártya milyen mértékben áthatolható a különféle ionok számára, . . . molekuláris nagyságrendben az effajta hatások nem határolhatók el élesen egymástól: az összes kémiai változásokat az intramolekuláris erők megváltozása váltja ki, s ezek az erők szabják meg egyben a molekulák viszonylagos helyzetváltoztatását is . . . Továbbá minden ilyen intramolekuláris mechanikai változás megváltoztatja az érintett molekulák elektromos tulajdonságait, vagyis módosult elektromos tulajdonságok és módosult viszonylagos elektromos potenciál-szintek kialakulására vezet, . . . az ideghártya megközelítőleg molekuláris nagyságrendjében a jelenségek mindezen oldalai többé-kevésbé egybeolvadnak."[35]

Látható, hogy ezek az elemi mozgásfajták egyetlen összetettebb mozgásfajtává egyesülnek. Az összetevő elemi mozgásfajták azonban mégsem veszítik el teljesen az önállóságukat. Kísérletileg kimutatható, hogy a tengelyfonal (az idegsejt ingerületet továbbító nyúlványa, az axon) mentén az ingerület terjedésének lényeges oldala az elektromos

[35] Neumann János: A számológép és az agy. Gondolat, 1964. 65—66. o.

impulzus. (Ha ugyanis az axon egy szakaszát vegyi anyagokkal átmenetileg működésképtelenné tesszük, a bénított szakaszt közönséges fémes vezetővel áthidalva az ingerület zavartalanul lefut.)[36] Az axon végén, a következő neuronra való átmenetet biztosító szinapszisokban valószínűleg a folyamat kémiai oldala válik dominálóvá. De nemcsak az ilyen eleve bonyolultnak tűnő mozgásfajták, mint az idegingerület, komplex jellegűek, hanem a látszólag egyszerűek is.

A mozgásfajták tehát azon mozgásformákhoz képest, amelyek belőlük „felépülnek", elemiek ugyan, ez a jellegük azonban viszonylagos: maguk is egyszerűbb mozgásfajták összességei.

*

A mozgásformák és a mozgásfajták ilyen értelmű megkülönböztetése kulcsot ad kezünkbe a mai természettudomány egyik legtöbbet vitatott kérdésének, a kémia és fizika viszonyának a megoldásához. Szándékosan nem írtam kémiai és fizikai mozgásformát, mert meggyőződésem szerint itt is elsősorban *mozgásfajták* viszonyáról van szó. Mióta a fizika tudománya — elsősorban az ún. kvantumkémia formájában — egyre jobban behatol a kémia tudományának a területére, állandóan problémát okoz a két tudományterület — és az állítólagosan két mozgásforma — elhatárolása. Kedrov szerint a kérdésnek a következő öt elvileg lehetséges megoldása van (melyek közül természetesen csak egyet tart helyesnek, mégpedig az ötödiket):

1. A kémia visszavezetése a fizikára. E megoldás szerint nincs külön kémia, a hagyományosan kémiainak nevezett mozgásformában is csupán az elemi részek fizikai mozgásai jelennek meg. Ezt a felfogást Kedrov teljes joggal elveti.[37]

2. A magfizikának a kémiához kapcsolása. Erre az alábbiakban részletesen visszatérek.

3. A molekuláris fizika átvitele a kémiába. Ezzel kapcsolatban arra mutat rá, hogy a fizikán belül növekszik az „új fizika" (értsd: szubatomáris fizika) viszonylagos súlya, és csökken a hagyományos (értsd: molekuláris) fizikáé. Itt, bár jelenleg még nem látja indokoltnak, nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy a molekuláris fizika a jövőben feloldódik a kémiában.[38,40] (Egyébként a régi és az új fizika területének az atom alatti és a molekula feletti méretek szerint való elkülönítése véleményem szerint jogosulatlan, mert így „kiesnek" az új fizikának olyan fontos ágai, mint a szilárdtest-fizika vagy lumineszcencia-fizika.)

4. A kémia a fizikát két részre hasítja, a mikro-(szubatomáris) és a makro-(molekuláris) fizikára. 1958-ban még maga Kedrov is ezt a megoldást fogadta el, most azonban elveti, ragaszkodván a „fizikai mozgásforma" egységéhez, hiszen egy tudomány foglalkozik vele.[39]

5. A kémia ugyan beékelődik a fizika két része közé, de eközben a fizika, mintegy átkarolva a kémiát, megőrzi a maga egységét.[40]

A 4. és az 5. megoldás közös jellemzője, hogy a kémia két oldalon érintkezik a fizikával. Kedrov általában ebben látja a fő problémát, és úgy véli, hogy az 1—3. alatti — szerinte helytelen — megoldási kísérletek célja ennek a kettős érintkezésnek a kiküszöbölése. Az 5. megoldás egyébként közelebb

[36] Lásd Ákos Károly: Idegrendszerünk. Bp. 1963. 32. o.
[37] Kedrov 1965. 242—249. o.
[38] Uo. 251. o.
[39] Kedrov, 1962. 224—225. o., ill. Kedrov, 1965. 252. o.
[40] Kedrov, 1965. 253—256. o.

járna a valósághoz, ha szerzője úgy értelmezné, hogy a fizika nem átkarolja a kémiát, hanem „keresztülhatol" a kémián, hiszen számára is nyilvánvaló, hogy a hagyományosan kémiainak nevezett atomi-molekuláris mozgásforma is magában foglal lényeges elemként fizikai jelenségeket. Még közelebb jár azonban a valósághoz — anélkül, hogy ezt észrevenné — a 2. pontban, amelyre vonatkozó fejtegetését részletesebben idézem:

Akik a magfizikát kémiának nyilvánítják (azt hiszem egyébként, hogy kifejezetten ilyen felfogás nincs is a kémikusok között), Kedrov szerint a következő hibába esnek: „Több kémikus a kémiának abból a régi meghatározásából kiindulva, hogy az az anyag átalakulásának tudománya, azt vallja, hogy a magátalakulásokat kémiaiaknak kell tekinteni, mivel — úgymond — általában *minden* anyagátalakulás kémiai mozgás."[41] Ezeket a kémikusokat konzervatívaknak nyilvánítja, akik az új tényeket régi formulákba akarják beleerőszakolni. Ez különben is csak tovább rontja a helyzetet, hiszen „Ha a magfizikát a kémia részének nyilvánítják, ezzel még nem küszöbölik ki a kiinduló nehézségeket. Ha egyetértenénk is azzal, hogy a magfizikát a kémiához kell csatolni, a fizika és a kémia elhatárolásának a nehézsége akkor sem oldódna meg, hanem tovább fokozódna: a megismerés folyamán a molekuláktól az anyag felépítésének mélye felé hatolva a fizikai (molekuláris) mozgás területéről először a kémiai (atom) mozgás területére, majd onnan ismét a fizikai mozgás (az atomon belüli elektronmozgás) területére lépünk; ha a továbbiakban áttérünk a mag belsejébe, vagyis magátalakulások területére, ismét, immár másodszor, eljutunk a fizikai mozgás területéről a kémiai mozgás területére (amennyiben a magreakciókat kémiaiaknak tekintjük); ha ezután áttérünk az ‚elemi' részecskék és erőterek tanulmányozására, akkor másodszor térünk át a kémiai mozgásról a fizikai mozgásra; végül ha az ‚elemi' részecskék kölcsönös egymássá alakulását, például a ‚párképződést' és az ‚annihilizációt' vizsgáljuk, megint, immár harmadszor a kémiai mozgás területére érkezünk. Ennek következményeként a mozgásformák eléggé mesterkélt és aligha igazolható ‚szétszórtságát' nyernénk, ami nyilvánvalóan nincs meg a természetben."[42]

Ezen a ponton, ahol Kedrov az általa bírált álláspontot szándékosan ad abszurdum viszi az elemi részek területére, egészen közel jut az igazsághoz, ti. ahhoz, hogy a kémiai és a fizikai mozgások nem egymás alatt és fölött, hanem egymás mellett, szorosan összefonódva és egymást áthatva találhatók meg minden mozgásformában.

Valójában tehát nem az a megoldás, hogy a magfizikát kémiának nyilvánítjuk, hanem hogy például az atommagok szintjén is különböztessük meg egymástól a magfizikát (az atommag energetikai viszonyait, sajátos kötési erőtereit, elektromos és egyéb tulajdonságait) és a magkémiát (az atommagok összetételének megváltozásával járó minőségi átalakulásokat).

A kémia és a fizika tehát voltaképpen nem bizonyos mozgásformákkal, hanem bizonyos mozgásfajtákkal foglalkozó tudományok. A kétféle mozgásfajta megkülönböztetésénél a Kedrov által elavultnak minősített hagyományos meghatározásból indulhatunk ki. Kémiai mozgás, kémiai változás minden olyan változás, amelynek során a benne résztvevő objektumok *anyagi minősége* megváltozik, fizikai változás pedig minden olyan változás, amelyben

[41] Uo. 249. o.
[42] Uo. 250. o.

az objektumoknak csak az *állapotuk* változik meg. Az anyagi minőség fogalma nem azonos a minőség általános fogalmával, hanem ennél szűkebb. Az anyagi minőségben történt változáson olyan minőségi változást értek, amelynek során a dolog tulajdonságainak, paramétereinek egész rendszere megy át ugrásszerű változáson, az állapotváltozásoknál viszont csak egyes paraméterek változnak. Ezek gyakran csupán mennyiségi változások, s bár itt is előfordulhatnak ugrások, s így minőségi változások, ezek azonban nem azonosak az anyagi minőség fent értelmezett változásaival (ilyenek például a halmazállapot-változások). Fizikai mozgás végbemehet kémiai nélkül, de a kémiai mozgások mindig együttjárnak fizikaiakkal.

A klasszikus kémiában az anyagi minőség megváltozását azonosították az összetétel megváltozásával, úgy vélvén, hogy a kémiában az összetétel minden mennyiségi változása az anyagi minőség megváltozásával jár. A nemsztöhiometrikus vegyületek megismerése ezt a nézetet megcáfolta. Ennek egyik érdekes példája a kobalttellurid, amelynek összetétele folyamatosan változhat a CoTe és a $CoTe_2$ képletnek megfelelő határok között, s eközben a tulajdonságai is csak folyamatos mennyiségi változásokon mennek át. (Ha azonban az összetétel átlépi e két határ valamelyikét, akkor a tulajdonságoknak — paramétereknek — már az egész rendszere változik meg, mégpedig ugrásszerűen (így a kristályszerkezet, a vezetőképesség, az oldékonyság, a kémiai reakcióképesség, a szín stb., stb.).

A fentiekben értelmezett kémiai és fizikai változások az anyag minden strukturális szintjén együtt találhatók. Ilyen értelemben szoktunk beszélni magkémiáról és magfizikáról, közönséges értelemben vett kémiáról és kötések fizikájáról (a szokásos, de rossz szóval kvantumkémiáról), kristálykémiáról és kristályfizikáról, kolloidkémiáról és kolloidfizikáról, geokémiáról és geofizikáról, biokémiáról és biofizikáról, és teljes joggal beszélhetnénk a Kedrov által perhorreszkált módon az elemi részek kémiájáról és fizikájáról (pl. a párkeltés vagy a neutron bomlása kémiai, a Compton-effektus fizikai változás). Legnehezebb a két oldal elhatárolása az atomfizika-héjfizika szintjén. De itt is meg kell különböztetnünk az elektronok energianívóira és gerjesztési viszonyaira vonatkozó fizikai oldalt, és a kémiai minőségeknek az elektronok számának növekedésével együtt járó megváltozását. A periódusos rendszer kvantumfizikai elméletének értelmezését bemutató Smith—Stoner-féle táblázat voltaképpen az elektronburok felépülésének ezt a kémiai oldalát fejezi ki.

A Kedrov által általánosnak nevezett mozgásformák (a mechanikai, a kvantummechanikai, a termodinamikai és, bizonyos megszorítással, a kibernetikai is) tulajdonképpen a fizikai mozgásfajták csoportjába tartoznak. Az élettelen természet összes mozgásformáiban a fent értelmezett kémiai és fizikai mozgásfajták — *és csakis ezek* — fordulnak elő, *ezért javasolom, hogy ezeket az élettelen természetben előforduló mozgásformákat együttesen a kémiai-fizikai mozgásformák osztályának nevezzük.*

A fizikai kémia és az ún. kémiai fizika nem különböző *mozgásformák* határkérdéseivel, hanem a kémiai és a fizikai *mozgásfajták egyes mozgásformákra jellemző sajátos kapcsolatával* foglalkozó határtudományok.

Már említettem, hogy az egyes mozgásfajták specifikus módon jelentkeznek az egyes mozgásformákban. A magkémiai változások törvényszerűségei például lényegesen különböznek a közönséges — hagyományos — kémiai változásokétól, bár lényeges hasonlóság is van köztük.

Az egyes mozgásformák abban a tekintetben is különböznek egymástól, hogy milyen bennük a különböző mozgásfajták egymáshoz való viszonya,

esetleges dominanciája. A hagyományosan kémiainak nevezett atomi-molekuláris szinten például a kémiai mozgásfajta dominál, de itt sem becsülhető le a fizikai mozgásfajta szerepe (kötéselmélet, a kémiai változások energetikája, kinetikája stb.). Más szinteken (pl. az elemi részek szintjén) minden „kémiai" változás olyannyira kapcsolódik a fizikaiakhoz (tömeg-energia, töltés átalakulások) — az utóbbiak dominanciája mellett —, hogy e területeken érthetően a fizikusok feladata az előforduló kémiai mozgásfajták tanulmányozása is. Azt is mondhatnánk, hogy az elemi részeknél a kémiai és a fizikai mozgás mintegy összeolvad. Az atom, sőt az atommag gerjesztése (egyes alkatrészeinek magasabb energianívóra való emelése) is egyértelműen fizikai folyamatnak tekinthető. Az elemi részeknél azonban már az ilyen gerjesztés is az anyagi minőség megváltozásával jár, tehát nemcsak fizikai, hanem egyben kémiai változás is. (A Gell—Mann-féle kvark-elmélet szerint ugyanis a delta-plusz hiperon nem más, mint a proton — egyik — gerjesztett állapota.)[43]

Nem vész-e el ebben a felfogásban a hagyományos kémia önálló tárgya? Véleményem szerint nem. E tárgy szokásos meghatározása (vö. Engels: a kémia az atomok fizikája) azonban túl szűk. A hagyományos kémiai átalakulások többségében ugyanis nem atomok reagálnak egymással, hanem atomok molekulákkal vagy molekulák molekulákkal, esetleg molekulatöredékek molekulákkal (a molekulák kölcsönhatása a gázban vagy a kristályban: fizikai — de a molekulák olyan kölcsönhatása, amely minőségük megváltozására vezet és többnyire együttjár atomjaik részbeni átcsoportosításaival: kémiai mozgás). De kémiai folyamatról beszélünk akkor is, ha — mint a heterogén reakcióknál vagy a heterogén katalízisnél — a molekulák szilárd közönséges testekkel — a molekulák méretéhez képest tehát makrotestekkel — lépnek reakcióba.

Hogy a kémiai mozgás nem köthető egyértelműen az atomokhoz, azt E. F. Szolopov is felismeri: „Ha pontosak akarunk lenni, úgy az atomoknak és a molekuláknak a kémiai mozgás különböző formái felelnek meg."[44]

Felfogásomtól egyébként nem áll messze Holderith és Magyaródi korábban már idézett cikkének a következő megállapítása: „Amikor a fizikai mozgás kémiai folyamatokban betöltött szerepéről beszélünk, akkor nem arról van szó, hogy a kémiai minőséget redukáljuk a fizikai mennyiségekre, hanem a kémiai objektumok, molekulák minőségi meghatározottságának mennyiségi oldalait tanulmányozzuk."[45]

Ebben a megállapításban lényegében implikálva van az a fentebb kifejtett tétel, hogy a kémiai és a fizikai mozgás ugyanazon szintekhez tartozó mozgásformák sajátos oldalai. Még világosabban fejezi ki ezt a gondolatot A. I. Ujemov: „A sajátosságok egyik komplexumát a fizika tanulmányozza, a másikat a kémia, éppen úgy, ahogyan a gondolkodással kapcsolatban a sajátosságok egyik komplexumát a pszichológia tanulmányozza, a másikat a logika, . . . a fizika és a kémia fokozatosan áttérnek a dolgok osztályainak sajátosságaik teljes sokoldalúságában való tanulmányozására a sajátosságok és viszonyok egyes komplexumainak a kutatására."[46]

*

[43] Lásd pl. Ja. B. Zeldovics: A kvarkok. Magyar Fizikai Szemle, 1966/10. sz.
[44] E. F. Szolopov: Id. cikk 146. o.
[45] Holderith—Magyaródi: Id. cikk 56. o.
[46] A. I. Ujemov: Id. cikk 73—74. o.

Az élettelen természetben tehát minden mozgásforma kémiai és fizikai mozgásfajták meghatározott komplexuma. Ezek a mozgásfajták megtalálhatók a biológiai mozgásformák osztályában is, mégpedig szinte minden mozgásformaszintnek megfelelő alakjukban. (Az élő szervezetben az elektronmozgások éppúgy igen nagy szerepet játszanak, mint az atomi, a molekuláris és a makromolekuláris fizikai és kémiai mozgások.) Látjuk azonban, hogy az élő szervezet elemi fiziológiai folyamataiban ezek a kémiai és fizikai mozgások általában sajátosan összeolvadnak (vö. Neumann Jánosnak a 37. lábjegyzetben hivatkozott megállapításaival).

Ugyanakkor az élő szervezetben új mozgásfajták is megjelennek (lényegében már ilyen az említett elemi fiziológiai folyamat is), amelyek a kémiai és a fizikai mozgásfajtákkal általában az egész és rész viszonyában állnak, és *mint ilyenek* egészen *új törvényszerűségeknek* vannak alávetve. Ilyen az életre jellemző specifikus mozgásfajták közt az anyagcsere, ill. ennek részfolyamatai (a táplálkozás, a légzés, a kiválasztás stb.), a szaporodás, az öröklődés, az evolúció, az érzékelés és a magasabbrendű állatoknál a központi idegrendszer által vezérelt aktív tevékenység stb., stb. Ezeknek egy fontos közös jegyét adhatjuk meg, amely megkülönbözteti őket az élettelen természetben előforduló mozgásfajtáktól. Az élettelen természet kémiai és fizikai mozgásainak nincs célszerű jellegük. Az élő szervezet viszont aktív önmeghatározottsággal rendelkezik. A környezet változásaira saját helyzetének vagy állapotának a célszerű megváltoztatásával reagál, olyan változással, amely lehetővé teszi, hogy — noha a változó környezettel állandó kölcsönhatásban és anyagcserében van — saját belső egyensúlyát, individuális azonosságát aktívan fenntartsa, illetve szüntelenül helyreállítsa. Az erre szolgáló mozgások tehát célszerű jellegűek. Ezeket a célszerű mozgásokat az egyszerű mozgásoktól való megkülönböztetés céljából funkcióknak nevezhetjük. A funkciók mindig egyszerűbb, kémiai és fizikai, önmagukban nem célszerű jellegű mozgásokból tevődnek össze, ezekkel az egész és rész viszonyában vannak. A részek azonban ebben az esetben éppen a célszerűség által vannak az egésznek alárendelve.

Materialista biológusok és filozófusok, hogy elhatárolják magukat az idealista teleológiától, a biológiai célszerűséget gyakran látszólagos célszerűségnek nevezik. Itt azonban valójában viszonylagos célszerűségről van szó, amely éppen olyan objektív kategória, mint pl. a tudat viszonylagos önállósága. A lényeg az, hogy itt nem külső célszerűségről van szó, és nem is valamilyen kívülről az élőlénybe behelyezett (életerő jellegű) célról, hanem az élő organizmusnak az objektív adottságai — környezete, struktúrája — által determinált, a törzsfejlődés során kialakult önmeghatározottságáról, az ezt szolgáló célszerű mozgásokról, funkciókról, az élőlény alkalmazkodottságáról és alkalmazkodóképességéről. A biológiai célszerűség ilyen felfogása nem mond ellent a determinizmusnak.

A társadalmi mozgásformák osztályában megint új mozgásfajták lépnek fel. Ilyen a munka, a nyelv és a gondolkodás, a termelés, továbbá az alap és a felépítmény különböző elemeinek a mozgása stb., stb. Míg a specifikusan biológiai mozgásokat a célszerűség jellemezte, a társadalmi mozgásfajták a célszerűség mellett — legalábbis összetevőként — a céltudatosság valamilyen elemét is magukban foglalják. Ezt tekinthetjük a társadalmi mozgásfajták megkülönböztető specifikumának.

Azt lehetne mondani, hogy a természetes mozgásformák három alapvető osztályában a determinizmusnak három különböző típusa érvényesül.

A három osztály egyébként e tekintetben sincs egymástól kínai fallal elválasztva. Már a kémiai-fizikai mozgásformák osztályában megjelenik — a Le Chatelier—Braun-féle elv által megfogalmazott formában[47] — a viszonylagosan aktív önmeghatározottságnak egy fajta csírája, s úgyanígy a tudatnak is megvannak bizonyos csírái, előzményei nemcsak a magasabbrendű emlősöknél, hanem — ha itt nem is beszélhetünk közvetlen előzményről — egyes szervezett kollektívában élő, „munkamegosztást" megvalósító állatok, pl. a méhek viselkedésében is.

A mozgásformákról és a mozgásfajtákról szóló fejtegetést még két megjegyzéssel kell kiegészítenem.

1. A. I. Ignatov is megkülönböztet egymástól mozgásformákat és mozgásfajtákat. Utóbbiakat azonban az én felfogásomtól teljesen eltérő módon értelmezi: „A mozgás belső folyamatait, amelyek meghatározzák a testek létezését, nevezhetjük a mozgás formáinak, a testek számára külső folyamatokat pedig nevezhetjük a mozgás fajtáinak."[48]

E külső mozgásokon a szerző a jelenségek heterogén csoportját érti. Ő is közéjük sorolja a hő- és a mechanikai mozgást, de ide sorolja a fizikai mezők és a diszkrét anyag (vescsesztvo) egymásbaalakulásának a folyamatait, s végül a strukturális szintek közötti átmeneteket is, pl. az elemi részek egyesülését atommagokká. A mozgásforma mint a mozgás „belső formája" tehát Ignatovnál leszűkül az objektumok létére, de nem foglalja magában levésüket, vagyis keletkezésüket és magasabb formákba való átmenésüket, holott ez éppen minden anyagfajta és mozgásforma egyik leglényegesebb megnyilvánulása. Ebből a felfogásból következik, hogy a mozgásformák és a mozgásfajták rendszerét egymás mellé rendeli.

2. Fentebb már említettem, hogy a különböző mozgásformákban az egyes mozgásfajták némileg másképpen jelennek meg, annak megfelelően, hogy minden mozgásforma specifikus komplexuma különféle mozgásfajtáknak. Előfordulnak olyan esetek, amikor valamely mozgásformában egy adott mozgásfajta olyan mértékben dominál, hogy első közelítésben nem is lehet felismerni azt, hogy a mozgásforma nem csupán ebből az egy mozgásfajtából áll. Ez a helyzet például egy bolygórendszernél, amelyben a mechanikai, vagy a gázoknál, amelyekben a hőmozgás játszik ilyen domináns szerepet. Ez az objektív alapja annak, hogy a XIX. században, de sokan még ma is külön mozgásformának tekintik a mechanikai-, illetve a hőmozgást.

7. Néhány kiegészítő megjegyzés a magasabb mozgásformaosztályokkal kapcsolatban

a) A biológiai mozgásformák osztályáról. Kísérlet az idegfiziológiai és a pszichológiai jelenségek kapcsolatának értelmezésére és az élet meghatározására

A 2. szakaszban abból indultam ki, hogy az egymásra épülő mozgásformák, strukturális szintek egymással általában a rész-egész viszonyában vannak. Külön vizsgálatot igényel azonban, hogy ez mennyiben érvényes a biológiai mozgásformák osztályára. Engels, Hegel nyomán, a következő megjegyzést teszi: „Rész és egész pl. már olyan kategóriák, amelyek a szerves természetben elégtelenné válnak... csak a *hullában* (van) rész."[49] Mészáros Béla és Pécsi Tibor rámutat arra, hogy Engelsnek ez a megállapí-

[47] Ennek az elvnek a lényege az, hogyha egy rendszer — pl. egy kémiai egyensúlyi rendszer — valamely külső állapothatározója — pl. a hőmérséklet vagy a nyomás — megváltozik, a rendszer egyensúlya olyan irányban tolódik el, hogy csökkentse az állapothatározónak ezt a változását. Például a hőmérséklet emelésére az egyensúly az endoterm, azaz hőelnyelő irányban tolódik el (ami némileg kompenzálja a hőmérséklet emelkedését).

[48] A. I. Ignatov: Id. cikk 143. o., ill. Cikkgyűjtemény 68. o.

[49] Engels: A természet dialektikája. MEM 20. köt. Bp. 1963. 489. o. Engels kiemelése.

tása nem értendő mechanikusan, a szervezetnek ugyanis objektíve vannak részei, ezek azonban többnyire nem különíthetők el tőle. Ez egyébként nemcsak az élő szervezetre, hanem minden egyedi rendszerre vonatkozik, ellentétben a kollektív rendszerekkel.[50] Gázból elkülöníthető néhány vagy elvileg egyetlen molekula is, anélkül, hogy ez megszűnnék az lenni, ami, míg a molekulából „kivett" atom minőségileg különbözik a molekulában kötött atomtól.

Kétségtelen azonban, hogy a rész-egész viszonyok sokkal bonyolultabbak az élővilágban, mint az élettelen természetben, aminek egyik fő oka a funkció és a struktúra sajátos dialektikája.

Az előző szakaszban foglaltak szerint minden mozgásforma összetett jelenség, különféle mozgások, mozgásfajták komplexuma, tehát a mozgásformáknak is van struktúrájuk. A mozgásforma mindig valamely struktúra mozgása, és egyben különféle mozgások struktúrája is.

Az egyszerűbb mozgásformákban (lényegében ide sorolhatók az élettelen természet összes mozgásformái) e két oldal lényegében egybeesik, illetve kölcsönös és egyértelmű megfelelés, egymáshozrendeltség áll fenn közöttük. A mozgásformáknak ebben az osztályában tehát elfogadható az a megállapítás, hogy „... a ‚struktúra' és ‚kölcsönhatás' fogalmak között csupán az a különbség, hogy a ‚struktúra' fogalma a kölcsönhatás eredményét mintegy statikailag fejezi ki, helyesebben: kiátlagolt formában, míg a ‚kölcsönhatás' fogalma a test struktúráját dinamikus formában, elemeinek mozgásában mutatja".[51]

A magasabb mozgásformáknál azonban világosan meg lehet és meg kell különböztetni az elemek és kapcsolataik térbeli rendszerén alapuló struktúrát (a biológiában szokásos szóhasználattal: morfológiai struktúrát) és a funkciók ehhez képest viszonylagos önállósággal rendelkező komplexumát, az ún. funkcionális struktúrát. Ez a megkülönböztetés újabban az idegfiziológiai kutatásokban játszik egyre nagyobb szerepet. A magasabbrendű idegműködés élettana és a pszichológia filozófiai problémáiról 1962-ben Moszkvában tartott konferenciának is ez volt az egyik legtöbbet szereplő témája. A Pavlov tanítását továbbfejlesztő szovjet idegfiziológusok és pszichológusok (A. A. Uhtomszkij, P. K. Lurija, A. N. Leontyev, N. A. Bernstein és mások) kimutatták, hogy a bonyolult idegfiziológiai folyamatok alapját az idegrendszerben létrejövő ún. funkcionális rendszerek vagy funkcionális szervek alkotják (ilyen pl. az ún. afferens szintézis vagy a cselekvési akceptor stb.), amelyeknek viszonylagos önállóságuk van az őket hordozó morfo-struktúrához képest.[52]

„... az organizmus funkcionális rendszerei ... egy architekturális és egy energetikai faktor alapján alakulnak ki ... Az evolúció szempontjából nyilván az idegműködés olyanfajta integrációja bizonyult termékenyebbnek, amelyben az asszociatív és az architekturális tényezőknek lehetőségük volt arra, hogy egymástól függetlenül változzanak és variálódjanak." Ez teszi lehetővé „... az organizmus pillanatnyilag működő, tehát domináló funkcionális rendszereinek gyors változását".[53]

[50] Mészáros B.—Pécsi T.: A rész és egész dialektikus kölcsönviszonyának kérdése a biológiai tudományban. Magyar Filozófiai Szemle, 1964/1. 2. o.

[51] Kedrov, 1965. 145. o.

[52] Bővebben lásd P. K. Anohin: A feltételes reflex sarkalatos problémáinak módszertani elemzése. *Filozófiai problémák a magasabbrendű idegműködés fiziológiájában és a pszichológiában.* (A továbbiakban Filozófiai problémák ...) Akadémiai Kiadó, 1965. 232—258. o.

[53] Uo. 257. o.

„... fiziológiai szempontból minden tevékenység olyan dinamikus funkcionális rendszert alkot, amelyet részben a külső környezetből, részben pedig magától a szervezettől kiinduló bonyolult és változatos jelzések irányítanak."[54]

A funkcionális szervek „... képesek az átépülésre, ... egyes komponenseik felcserélődhetnek másokkal, s emellett az adott funkciórendszer mint egész megmarad".[55]

„Ilyen dinamikus struktúrák révén egy-egy neuron-csoport különféle funkcionális rendszerekbe tud bekapcsolódni, s az agy mint egész realizálni tudja a pszichikus tevékenység bonyolult formáit."[56]

„Az ilyen rendszer láncszemeire a kölcsönös helyettesíthetőség jellemző, ... s csak egy állandó eleme van, a végső effektus."[57]

„... az emberi pszichikus tevékenység ... anyagi szubsztrátumát az egyén fejlődéstörténete folyamán kialakult funkcionális rendszerek alkotják, amelyek egységes ‚funkcionális szervekké' válnak, és ... ily módon az agykéreg olyan szervvé válik, amely *mindig újabb funkcionális szerveket tud* kialakítani."[58]

Bár ezek a megállapítások az idegfiziológiai, illetve a pszichikai tevékenységre vonatkoznak, a funkcionális struktúra forgalmát mint a morfológiai struktúrával szemben viszonylagos önállósággal bíró, de vele természetesen elválaszthatatlan kölcsönhatásban levő rendszer fogalmát bátran kiterjeszthetjük a fiziológiai-biológiai folyamatok egészére, hiszen ezeknek az idegfiziológiai, illetve a pszichológiai folyamatok csak sajátos oldaluk.

Mindebből következik, hogy a funkció és morfostruktúra egységének az elvét — mely a materialista biológiának az egyik alapelve — nem szabad mechanikusan értelmezni. Az egység mellett figyelembe kell venni a két oldal viszonylagos önállóságát is. Erre Mészáros és Pécsi is utal: A szervezeti egésznek két oldala van, a morfológiai egység és a fiziológiai egység, ami a „sejt esetében azt jelenti, hogy az életfolyamatok egybehangolódása biztosítja a sejt fennmaradását és reprodukcióját".[59]

Az elmondottakkal összefügg az is, hogy míg az eddigiekben megelégedhettünk a mozgásformák, a strukturális szintek két típusával, az egyedi és a kollektív struktúrák típusával, a biológia területén egy *harmadik típust is találunk, az egyeden belüli — morfológiai és funkcionális — strukturális szinteket.*

Az egyeden belüli strukturális szintekről (valamint az egyedi és kollektív formák kapcsolatáról) N. P. Naumov a következőket mondja: „Az élet lényegének vizsgálata során a gondolatok köre rendszerint lezáródik a ‚szervezet' fogalmánál... Kétségtelen, hogy a szervezet (egyed) a szerves világ elemi egysége. Az egyedek azonban szervek, szövetek, sejtek bonyolult rendszerei. Az egyedek ugyanakkor bonyolult komplexumokat alkotnak — fajokat, ezek pedig társulásokká (biocönózis) egyesülnek."[60]

A morfológiai és a funkcionális strukturális szintek egymást keresztülkasul átfonva léteznek. Ami a morfológiai szinteket illeti, legalább három ilyet különböztethetünk meg a többsejtű organizmusban: a molekuláris szintet, a sejtorganellumok-sejtek szintjét, valamint a szövetek-szervek-organiz-

[54] A. N. Leontyev: A pszichikum fejlődésének problémái. Kossuth, 1964. 292. o.

[55] Uo. 590. o. Az emberi pszichikum kialakulásának funkcionális strukturális alapjaival kapcsolatban lásd továbbá uo. 387—398. o.

[56] A. R. Lurija: Az emberi agy és a pszichikus folyamatok. Filozófiai problémák ... 286. o.

[57] Uo. 278. o.

[58] Uo. 286—287. o. (Kiemelés — *R. P.*)

[59] Mészáros B.—Pécsi T.: Id. cikk 10. o.

[60] A Voproszi Filoszofii szerkesztőségének értekezlete a korszerű biológia aktuális kérdéseiről. MM Tájékoztató, 1966/2. sz. 162. o.

mus szintet. Lényegében hasonló felosztás található Hársné Varró Rózsi tanulmányának II. fejezetében.[61] Implicit módon jelentkezik nála a morfológiai és a funkcionális struktúrák viszonylagos különállásának fenti gondolata is: „A különböző szintű struktúrák egységéből az is következik, hogy egy-egy funkciót nem köthetünk abszolút kizárólagossággal egyetlen struktúraféleséghez. . .”[62] F. Z. Mejerszon nyomán rámutat a struktúra és a funkció közötti dialektikus ellentmondás lehetőségére, és helyesen értelmezi a kettő kölcsönhatását a fejlődésben: „. . . sohasem önmagában a funkció teremt új struktúrát, hanem a külső vagy belső hatásra vagy a kettő együttesének hatására ellentmondásba kerülő funkció és struktúra ellentmondásának talaján jön létre az új struktúra s az új funkció. . .”[63]

Hogy a funkciók nem rendelhetők közvetlenül egyes morfológiai szintekhez, azt bizonyítja például, hogy az alapvető életfolyamatok, pl. az anyagcsere vagy akár ennek egy részfolyamata, a légzés, végbemennek molekuláris szinten is, sejt-szinten is és az organizmus egészének a szintjén is. Vagy például az önreprodukció molekuláris szinten a DNS-szintézis formájában, sejt-szinten a sejtosztódás formájában, az organizmus szintjén pedig a szaporodás formájában jelenik meg.

Az organizmuson belüli morfológiai és funkcionális struktúráknak ez az összefonódottsága az alapvető oka annak, hogy a rész és egész viszonyának a fogalma — legalábbis úgy ahogyan ezt az élettelen természetben megismertük — „a szerves természetben elégtelenné válik. . .”

Ami a funkcionális oldalt illeti, az egyeden belül ebben a vonatkozásban is legalább három szintet kell megkülönböztetnünk: a biokémiai-biofizikai, az elemi fiziológiai, valamint az organizmus összviselkedésében megnyilvánuló biológiai funkciókat. Utóbbiak az előbbiekkel, az előbbiek pedig a biokémiai-biofizikai folyamatokkal vannak az egész-rész viszonyában.

Hogy a fiziológiai és a biológiai funkciókat jogosult önálló szintekként megkülönböztetni, azt számos tény bizonyítja. Így például bizonyos fiziológiai folyamatok egy ideig a biológiai halál állapotában is fennmaradnak (pl. a halottnak nő a körme és a szakálla).

Azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy ezek a fiziológiai és biológiai folyamatok az élet minden jelenleg ismert formájában csak együtt létezhetnek, holott egymásra épülő mozgásformák esetén az alacsonyabb rendűeknek önállóan is létezniök kell. Mesterségesen azonban elkülöníthetők egyes fiziológiai folyamatok a biológiai folyamatoktól. Például növényi sejtekből izolált kloroplasztiszok fotoszintézist végeznek, ha ellátjuk őket megfelelő összetételű előanyagok rendszerével, amelyeket az ép organizmus nem készen szokott kapni, hanem maga állít elő. Az izolált kloroplasztisz tehát az organizmusból kiszakítva is elláthatja a ráeső *fiziológiai* funkciót.

Az élet keletkezésekor minden valószínűség szerint volt egy olyan hosszú átmeneti időszak, amikor a primitív élőanyag még csak elemi biokémiai és ezekből összetevődő elemi fiziológiai funkciókkal bírt, de hiányzott e fiziológiai funkciók magasabb egységbe, biológiai funkciókba való szerveződése. Az életnek ez a primitív formája csak akkor állhatott fenn, amikor még megvoltak azok a feltételek, amelyek között az élet eredetileg keletkezett, pl. az abiogén szerves anyagok viszonylag magas koncentrációja, amelyet az Oparin-elmélet feltételez. Ezen a fokon az alkalmazodóképesség és a „szervezet” viszonylagos stabilitása természetesen minimális.

[61] Hársné Varró Rózsi: Struktúra és funkció mint a minőségi meghatározottság lényeges eleme az élővilágban. MM Tájékoztató, 1966/2. sz.

[62] Uo. 13. o.

[63] Uo. 15. o.

Az organizmusoknál ugyancsak több strukturális szintet kell megkülönböztetnünk, minimálisan az egysejtű és a többsejtű organizmusok szintjét. Mészáros és Pécsi az idézett tanulmányukban a kettő között két átmeneti formát is megemlítenek, a polienergidás (soksejtmagvú) egysejtűeket és a telepes élőlényeket. Külön vizsgálódást igényelne, hogy nem lenne-e indokolt a többsejtű szervezeteknél is többféle strukturális szintet megkülönböztetni. Így például, szerintem, az állatvilágon belül külön szintet képviselnek — mind a morfológiai, mind a funkcionális struktúra szempontjából — az idegrendszerrel rendelkező lények.

Az élővilág kollektív mozgásformáinak, a cönózisoknak a sorában is különböző strukturális szinteket különböztethetünk meg. Itt elsősorban nem azokra a kiterjedés szempontjából hierarchikusan kapcsolódó cönózistípusokra gondolok, amelyekkel a zoo-, illetve fitocönológiai szakmunkák foglalkoznak, hanem főként a különböző minőségi kapcsolatokra, amelyek az élőlények között létrejöhetnek. Hogy itt milyen típusok különböztethetők meg, az szintén további vizsgálatot igényelne. Valószínűleg e kérdés vizsgálatának jelenleg még a szaktudományos előfeltételei sem eléggé kidolgozottak. Mindenesetre ki kell emelni egy speciális típust, az *azonos fajpopulációhoz tartozó egyedek szerves együttműködésén alapuló kollektívát*. Az élőlény együtteseknek ez a különleges típusa az, amelyeknek egyikéből a társadalom kifejlődött. Utaltam már rá, hogy ilyen együttesek nemcsak a főemlősöknél, tehát az emberrel genetikailag közvetlen kapcsolatban álló lényeknél találhatók, hanem például egyes rovarfajoknál is. Ezekben az együttesekben a társadalmi mozgásformák bizonyos előképei, csírái is megtalálhatók. Például a munkamegosztással analóg funkciómegosztás, amely gyakran az egyedek biológiai alkatában, fenotípusában is megnyilvánul. Megjelennek az ilyen közösségekben a második jelzőrendszer bizonyos elemei is, akár az emberi beszéddel némileg analóg, de természetesen sokkal kevésbé differenciált és artikulált hangok, hang-kapcsolatok, akár speciális mozgások formájában — mint pl. a méhek tánca, amelyet már „le is tudunk fordítani".

A legtöbb ilyen közösség azonban a fejlődés egy bizonyos pontján megreked, megmerevedik, mivel kimerítette azokat a fejlődési lehetőségeket, amelyek szervezetében adva voltak. Különösen a rovarokra jellemző, hogy genetikailag viszonylag merevek. Éppen ezért mind fejlődési, mind tanulási lehetőségeik igen csekélyek. Jól bizonyítják ezt azok a kísérletek, amelyeket rokon fajú, de másféle táncnyelvet „beszélő" méhek keresztezésével végeztek, amikor is különböző „nyelvjárások" a második nemzedékben Mendel törvényeinek megfelelően oszlottak meg az egyedek között, aminek bábeli „nyelvzavar" és a mézprodukció nagyfokú visszaesése lett a következménye.

A 6. szakaszban már utaltam arra, hogy a biológiai mozgásformák a kémiai és fizikai mozgásfajták mellett egész sor specifikusan biológiai mozgásfajtát is tartalmaznak. Példaképpen fel is soroltam néhányat. Itt két ilyen mozgásfajtával szeretnék kiemelten is foglalkozni.

Az egyik a biológiai visszatükrözésnek az a formája, amely a fejlett idegrendszerrel rendelkező állatokra jellemző.

Ha eltekintünk azoktól a dualisztikus tendenciáktól, amelyek a pszichológiai tevékenységet el kívánják szakítani az idegfiziológiai folyamatoktól, általánosnak tekinthető a materialista fiziológusok és pszichológusok között az a felfogás, hogy az idegfiziológiai és a pszichológiai folyamatok tulajdonképpen *ugyanazon* folyamat két sajátos oldalát jelentik. Ezzel a nézettel nem

értek egyet. Nézetem szerint a kétféle folyamat között *strukturális szintkülönbség* van. Az idegfiziológiai folyamatok az egyeden belüli funkcionális struktúráknak a fiziológiai szintjéhez, a pszichológiaiak pedig az organizmus egészére kiterjedő biológiai mozgás szintjéhez tartoznak. Tehát a pszichológiai folyamatok az idegfiziológiaiakkal az egész és a rész viszonyában vannak (hasonló viszonyban vannak utóbbiak az idegbiokémiai és -biofizikai folyamatokkal). Az idegfiziológiai folyamat a szervezet egyes sejtjeinek, illetve sejtrendszereinek visszatükröző jellegű kapcsolata a külvilág vagy az ún. belső környezet *ingereivel*, a pszichológiai folyamat pedig a szervezet egészének visszatükröző jellegű kapcsolata a külvilág *tárgyaival és szituációival*.

Ennek megfelelően az érzetek tulajdonképpen nem tartoznak az érzékelés *pszichológiájának* a körébe. Az érzet egy fizikai inger (pl. fényhullám) hatására egy receptor sejtben keletkező és egy vagy több neuron közvetítésével az agykéreg valamely afferens sejtjébe érkező ingerület, elektromos impulzussorozat. Ez idegfiziológiai, de nem pszichológiai tény. Az elemi pszichológiai tény az észlelet, amely úgy keletkezik, hogy az érzetek nagy tömege — egyetlen tárgy látása sok millió elemi érzetből áll — sajátos funkcionális rendszerré egyesül az agykéregben, amely rendszer sohasem azokat az ingereket adja vissza, amelyek az érzékszerveket érték, hanem — általában helyesen, de néha tévesen — azokat a tárgyakat vagy szituációkat, amelyektől az összetartozó ingerek milliói a szervezethez érkeztek. Amit közönségesen érzetnek szokás nevezni — főleg a filozófiai tankönyvekben —, tehát például az észlelt tárgy színét, alakját, nagyságát, felszínének minőségét, illetőleg ezeknek a tudatban való tükröződését, azt a pszichikum csak az észlelet analízise révén képes különválasztani.[64]

A másik biológiai mozgásfajta, amelyet ki szeretnék emelni, a természetes kiválasztódás. A természetes kiválasztódás nemcsak az individuumok szintjén, hanem, más-más formában, a biológiai mozgásformák minden szintjén megtalálható, már a molekuláris szinten is. A 4. szakaszban említettem, hogy a makromolekulákra általában a polidiszperzitás, vagyis a meghatározatlan molekulasúly jellemző. A biológiai makromolekulák nagy részénél azonban — mintegy a tagadás tagadásaként — újból megjelenik a monodiszperzitás — a szigorúan meghatározott, de a normális molekulákénál sokkal nagyobb — molekulasúly. Ez nyilvánvalóan annak az eredménye, hogy a bonyolult biokémiai-biofizikai és a belőlük felépülő fiziológiai folyamatok akadálytalan lefolyásához szigorúan meghatározott méretű és szerkezetű polifunkciós makromolekulák szükségesek, tehát az élet kialakulása alkalmával, valamint a fajok átalakulásakor mindig csak az e funkcióknak legjobban megfelelő molekulafajták reprodukálódhattak.

Ugyancsak érvényesül a természetes kiválasztódás a többsejtű organizmusok sejtjeinek a szintjén. Amíg a megtermékenyített petesejtből kifejlett ember lesz, a sejteknek átlagosan mintegy 60-szor kell osztódniok (egyes szövetekben sokkal többször, másokban kevesebbszer). Ezeknél az osztódásoknál a kromoszómákban foglalt genetikus kódnak éppen olyan szerepe van, mint magában a szaporodási folyamatban. (A szervezet minden sejtje ugyanazt a genetikus kódot tartalmazza. Hogy ezen belül milyen mechanizmus

[64] Lényegében ez a felfogás — ha nem is ennyire explicit formában — megtalálható P. K. Anohin idézett írásában, valamint egyebek között Kardos Lajos *Általános pszichológia* tankönyvében (Tankönyvkiadó, 1964.), különösen ennek a színlátással foglalkozó, a szerző saját kutatásaira épült fejezetében.

idézi elő az egyes sejtek különböző funkciókra való specializálódását, vagyis a szöveti differenciációt, az még nem eléggé ismert.) Sok billió egyedi sejtosztódásról van szó. Ha az egyes sejtek DNS-láncaiban csak egyetlen H-hídkötés eltolódik, már mutáció lép fel, amelyet a további sejtgenerációk is „örökölnének". Ha azonban ez a mutáció káros a sejt működése szempontjából, akkor — legalábbis az esetek többségében — a mutáns sejt csökkent életképessége folytán kiküszöbölődik, vagy legalábbis nem vesz részt a további osztódásban, és ilyen módon a természetes kiválasztódás biztosítja, hogy a szövetek általában normális sejtekből épüljenek fel.[65]

Végül felmerülhet a kérdés, hogy ha a biológiai mozgásformák ilyen bonyolult, részleteiben még nem is tisztázott rendszert alkotnak, akkor mi is az élet lényege, hogyan kapcsolódik az élet ezekhez a különböző szintű mozgásformákhoz. Egész általánosan azt mondhatjuk, Engels nyomán, de szabadon, hogy *az élet sajátos anyagi rendszerek létezési módja. Olyan nyílt, a környezet rovására energiájukat csökkentő anyagi rendszereké, amelyek a környezetükkel való szüntelen anyagcsere alapján önfenntartásra, önszabályozásra, fejlődésre és szaporodásra (önreprodukcióra) képesek.* Ezek a sajátos anyagi rendszerek — mai ismereteink szerint — nem azonosíthatók a fehérjékkel, hanem ezeknél már legegyszerűbb formájukban is összetettebb rendszerek, amelyeknek a fehérjék csupán lényeges, de nem egyedüli és nem is egyedül meghatározó jellegű összetevői.

Az élet funkcionális vagy szubsztanciális meghatározása körüli vita[66] az élet ilyen felfogása mellett álproblémává válik. Az élet meghatározásának egyszerre szubsztanciálisnak is, funkcionálisnak kell lennie. Annak eldöntése, hogy ugyanezeket a funkciókat másfajta, nem fehérje jellegű specifikus struktúrák, más polifunkciós makromolekula-együttesek is megvalósíthatják-e, nem filozófiai probléma, de nincs alapunk arra, hogy ennek a lehetőségétől elzárkózzunk. Ez persze nem jelenti az élet és az önvezérlő automaták működésének az összemosását, hiszen ezek az életre jellemző funkciók közül csak egy bizonyos csoportot valósítanak meg, utánoznak. (Lásd a 7/c. szakaszban is.)

b) A társadalmi mozgásformák osztályáról. Kisérlet a tudat ontológiai meghatározására.

A társadalom és az ember maga is a tágabb értelemben vett természet része: „. . . . emellett fennmarad a külső természet elsődlegessége, . . . de ennek a megkülönböztetésnek csak annyiban van értelme, amennyiben az embert a természettől megkülönböztetettnek tekintjük".[67] A társadalom a természet-

[65] Erre természetesen nincs mód, ha a mutáció az ivarsejteken lép fel, mert akkor a belőlük képződő összes sejtek mutánsok lesznek; ilyenkor vagy érvényesül a természetes kiválasztódás az egész egyed — embrionális korban vagy később történő — elpusztulása révén, vagy nem, az utóbbi esetben változott tulajdonságú egyed keletkezik. Előfordulhat az is, hogy ez a változás kedvező a szervezetre. Ugyancsak maradandóak az ilyen mutációk, ha olyan szövetben következnek be, amely a kifejlett élőlényben már nem vagy csak nagyon lassan osztódik (pl. az idegrendszer). Van olyan felfogás, amely ebben látja a szervezet öregedésének fő okát. — Lásd Gánti Tibor: *Forradalom az élet kutatásában.* Gondolat, 1966. VIII. fej.

[66] Lásd pl. Kedrov, 1965. 184—197. o.

[67] Marx—Engels: A német ideológia. MEM 3. köt. Bp. 1960. 28. o.

nek viszonylagosan elkülönülő része, amely a rajta kívül álló természettel, vagyis a szűkebb értelemben vett természettel áll szemben.

A társadalom és a természet, pontosabban a társadalmi és a biológiai mozgásformák genetikus kapcsolatára már utaltam. Itt újból szeretném alátúzni azt a tényt, hogy nemcsak az ember, hanem a társadalom is az élővilágból származik, nemcsak az ember kialakulásának a biológiai előfeltételei voltak meg az állatok szervezetében (organizmusában), hanem a társadalom csírái is megvoltak az állatok szervezetében (organizációjában), azaz közösségeiben.

Utaltam rá, hogy a társadalmat általában egyetlen mozgásformának szokták tekinteni. A fentiek alapján azonban ezen belül is meg kell különböztetni az embert mint egyedi és a társadalmat mint kollektív struktúrát, noha az egyedi és a kollektív forma kapcsolata itt még szorosabb, mint a másik két mozgásforma osztályban.

Továbbá: véleményem szerint indokolt a különböző társadalmi-gazdasági alakulatokat külön struktúratípusoknak, külön mozgásformáknak tekinteni. Igaz, hogy valamennyi társadalmi formáció *első közelítésben* ugyanazokból az elemekből, azaz emberekből áll, az emberek közötti kapcsolat jellege azonban olyan mértékben különbözik a különböző társadalmi formációkban, hogy ezeket külön struktúratípusoknak tekinteni, véleményem szerint, jogosult. Az, hogy e struktúrák elemei, az emberek is csak első közelítésben tekinthetők azonosaknak, annyit jelent, hogy az ember nemcsak általában ember, sőt nemcsak általában ember és egyén, hanem sajátosan rabszolgatartó vagy tőkés, jobbágy vagy egy kommunisztikus társadalom tagja is. Vagyis az embert lényegileg éppen azok a kapcsolatok teszik azzá, ami, amelyek a társadalmi struktúra különböző típusait egymástól megkülönböztetik. Ilyen értelemben mondhatjuk Marxszal, hogy az ember a társadalmi viszonyok összessége.

Az alacsonyabb típusú mozgásformákban az elemek közötti kapcsolat jellegét döntően az elemek minősége határozza meg. Az élővilágban a két tényező között bizonyos „egyenjogúság" jön létre, vagyis az elemek minőségének a kapcsolatuk jellegére való hatása általában nem nagyobb, sőt a magasabb szinteken esetleg kisebb, mint e kapcsolatok hatása magukra az elemekre. A társadalomban a kapcsolatok jellege válik elsődlegesen meghatározóvá, és lényegében ez szabja meg az elemek minőségét.

Külön vizsgálatot igényelne annak eldöntése, hogy vajon a társadalmi osztályok és a szociológia által tanulmányozott különféle egyéb közösségek nem alkotnak-e különböző strukturális szinteket.

A 6. szakaszban már utaltam arra, hogy a társadalmi mozgásformák osztályában milyen sajátos új mozgásfajták jelennek meg (munka, nyelv, nevelés stb. stb.). Ezt még a következő megfontolással kell kiegészítenünk.

Csakis a mozgásfajták vizsgálata segíthet hozzá bennünket annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a társadalmi mozgásformák mennyiben az anyagi világ legbonyolultabb, legfejlettebb mozgásformái. Hiszen azt lehetne mondani, hogy az élővilág a maga sokmilliónyi fajával és sokbilliónyi egyedével, a közöttük fennálló különféle kölcsönhatásokkal, a magasabbrendű állatok sokmilliónyi sejtjének a felépítésével sokkal bonyolultabbnak látszik, mint a társadalom, amely mindössze 3 milliárd — és első közelítésben egyenlő minőségűnek tekinthető — egyedből áll. Az az ellenvetés nem segít, hogy a társadalom magában foglalja az ember szervezetének teljes bonyolultságát is,

mert egyrészt itt a társadalomnak a saját strukturális szintjén való bonyolultságát kellene kimutatnunk, másrészt ilyen vonatkozásban az ember szervezete — legalábbis ami a morfológiai struktúrákat illeti — nem számottevően bonyolultabb az emlős állatokénál.

A problémára csak az lehet a válasz, hogy a társadalmi mozgásformák osztályának bonyolultsága és magasrendűsége éppen a rá jellemző specifikus mozgásfajták minőségi sokféleségében, bonyolult és magasrendű jellegében és kölcsönhatásaiban rejlik. Ezek teszik lehetővé, hogy az ember és a társadalom kialakulásával a determinizmusnak olyan új formája jöjjön létre, amelyben a szabadság, az aktív önmeghatározásra való képesség és a világ aktív és tudatos visszatükrözésének a képessége új, a természet egyéb területein meg sem közelített színvonalat érhet el.

A legmagasabbrendűen szervezett anyag tehát az ember *és* a társadalom. Az anyag legmagasabb szervezettségi szintjeként hol az emberi agyat, hol a társadalmat szoktuk emlegetni. Valójában a kettő elválaszthatatlan egységben képviseli ezt a legmagasabb szervezettségi szintet. *Az emberi organizmus — beleértve lényeges, de nem egyedül döntő elemként az emberi agyat — az egyedi struktúrák fejlődési sorának, a társadalom pedig a kollektív struktúrák sorának legmagasabbrendűen szervezett tagja.*

Felmerülhet a kérdés, hogyan kapcsolódik az ember legsajátosabb tulajdonsága, a tudat a mozgásformák már vázolt rendszeréhez. Anélkül, hogy az anyag-tudat viszonyról szóló szerteágazó vitához itt hozzá akarnék szólni, megkísérlem a tudatnak az élet fentebb adott meghatározásához hasonló funkcionális-szubsztanciális meghatározását: *A tudat az emberi organizmus és az emberi organizáció (társadalom) létezési módjának sajátos oldala, olyan komplex mozgásfajta, sajátos, agyhoz kötött mozgások olyan funkcionális struktúrája, amely képes a valóság jelenségeinek és lényegi összefüggéseinek határtalanul mélyülő visszatükrözésére, és az ember céltudatos, a visszatükrözött objektív viszonyoknak megfelelő, s azok célszerű átalakításában is megnyilvánuló cselekvésének a vezérlésére.*

A tudat — ontológiai értelemben — nem tekinthető legáltalánosabb kategóriának. Van legközelebbi neme, a *pszichikum*, amely lényegében a magasabbrendű állati organizmus visszatükrözésen és a visszatükrözött valóságnak megfelelő bonyolult reflextevékenységen alapuló kapcsolata a külvilággal. Ennek a kapcsolatnak a legmagasabbrendűbb, különleges fajtája az emberi tudat.

c) Léteznek-e mesterséges mozgásformák?

A tudományos-technikai forradalom, különösen az elektronikus automaták gyors fejlődése kapcsán felmerül az a kérdés, hogy létrejöhetnek-e mesterséges mozgásformák. Erdey-Grúz Tibor erről a következőket írja: „... számolni lehet egy új mozgásforma keletkezésével, amelynek létrehozásában — a Földön első ízben — az ember céltudatos tevékenységgel vesz részt. Ilyen irányú fejlődésre utalnak az elektronikus számító- és logikai gépek, valamint a *kibernetika terén* elért eredmények."[68] Majd alább: „Feltehető, hogy a kibernetikai gépek is fejlődésük megfelelő fokán minőségi vál-

[68] Erdey-Grúz Tibor: Filozófiai tallózás a természettudományokban. Id. kiad. 125. o.

tozásokon mennek majd át, amelyek persze más jellegűek lesznek, mint az élő anyag kialakulásához vezetők. Ezáltal olyan specifikus anyagi rendszerek keletkezhetnek, amelyek minőségileg különböznek a korábban ismertektől, s az anyag fejlődésének új szintjét képviselik. E rendszerek, ha megvalósulnak, saját specifikus belső ellentéteik hatására olyan mozgástörvények szerint fognak működni, amelyek eltérnek a többi anyagi rendszerek mozgástörvényeitől. Az ilyen gépek tehát *az anyag minőségileg új fajtáját és mozgásformáját* fogják képviselni (különbözőt az élettől), amely saját belső törvényei szerint mozog és fejlődik tovább."[69]

Az idézett gondolatmenet szerint csak akkor beszélhetnénk új mozgásformáról, ha olyan rendszerek jönnének létre, amelyek saját belső ellentéteik hatására önálló fejlődésre képesek. Véleményem szerint ez nem kritériuma az önálló mozgásformának. A mozgásformák rendszerében sok olyan esetet találunk, amelyben a fejlődés nem az adott mozgásforma belső ellentmondásain, hanem egymással szoros kapcsolatban levő mozgásformák kölcsönhatásán alapul. Így az elemi részek összetett atomagokká való egyesülése sem az elemi részek belső ellentmondásán, hanem a csillagokban található óriási kollektív rendszerükkel való kapcsolatukon keresztül valósul meg. A mesterséges mozgásformák esetében — ha vannak ilyenek — éppen az a specifikum érvényesül, hogy ezek a társadalmi és az egyéb mozgásformák kölcsönhatása alapján jönnek (jöhetnek) létre és fejlődhetnek tovább.

A mesterséges mozgásformákat tehát, szerintem, nem a távoli jövőben, hanem a bennünket ma körülvevő objektív világban kell keresnünk, az objektív világnak abban a részében, amelyet a marxista filozófia mesterséges természetnek nevez: „Ezzel párhuzamosan a természeti környezetet kiegészíti a mesterséges természet, amely ún. ‚második természet', azaz olyan dolgok összessége, amelyek kész állapotban nem találhatók a természetben, hanem a társadalmi termelés folyamatában jönnek létre."[70]

A mesterséges és a természetes természet tárgyainak a megkülönböztetését V. G. Afanaszjev is szükségesnek tartja: „... a ‚természetes' fajtájú totalitások mellett az embernek dolga van ‚mesterséges' totalitásokkal is, olyan totális rendszer-képződményekkel, amelyeket ő maga hoz létre gyakorlati tevékenységének a folyamán."[71] Ugyanakkor viszont „... a ‚természetes' totális képződmények osztályozásának elvei... alkalmazhatók a ‚mesterséges' totális rendszerek osztályozására is."[72]

Még messzebb megy ebben a kérdésben D. M. Trosin, aki a mesterséges természet tárgyait a mozgásformák önálló osztályának tekinti.[73] Álláspontjára alább még visszatérek.

A mesterséges természet tárgyai mesterséges tárgyak. Annak eldöntése végett, hogy ezek a tárgyak egyben külön mozgásformát képviselnek-e vagy sem, azt kell megvizsgálnunk, hogy az elemek minőségében vagy kapcsolódásuk jellegében és ezen alapuló mozgásaik rendszerében van-e valami sajátosan új, a természetes mozgásformákra jellemzőktől minőségileg különböző. Ha csupán a társadalom és az élettelen természet kölcsönhatásán alapuló mesterséges tárgyakat vizsgáljuk, tehát nem térünk ki az olyan mesterséges

[69] Uo. 126—127. o.
[70] Filozófiai kislexikon. Kossuth, 1964. 654. o.
[71] V. G. Afanaszjev: Id. cikk 153. o.
[72] Uo. 154. o.
[73] D. M. Trosin: Id. cikk 62—63. o.

objektumokra, mint a háziasított és tenyésztett állatok vagy a kultúrcönózisok,[74] négyféle szintet különböztethetünk meg:

a) Természetes anyagú egyszerű mesterséges tárgyak (pl. kőbalta, bot, fakanál stb).

b) Mesterséges anyagok és a belőlük készült egyszerű tárgyak (pl. fémek, fémötvözetek, műanyagok, üveg- és kerámiafélék, és belőlük készült egyszerű tárgyak). Ezek általában atomok vagy molekulák egyszerű-homogén halmazai, vannak azonban közöttük másodlagos halmazok is (pl. textíliák, keramikus anyagok) vagy gélek (bőr, kaucsuk stb.).

c) Gépek.

d) Önvezérlő, önszabályzó automaták.

Az első két szint esetében nincs alapunk új mozgásformáról beszélni. Az ilyen típusú mesterséges tárgyak minőségileg különböznek ugyan a természet tárgyaitól, de bennük nem lelhető fel a struktúrának, a kölcsönhatásnak olyan különleges típusa, amelynek alapján új mozgásformáról beszélhetnénk.

A gépek esete azonban már más. A gépek olyan összetett mesterséges tárgyak (a mechanika által tárgyalt ún. egyszerű gépeket nem sorolom ide), amelyekben az alkatrészek között különleges kölcsönhatás van. Igaz, hogy ez a kölcsönhatás nem tartalmaz olyan mozgásfajtákat, amelyek az élettelen természetben külön-külön ne volnának meg, viszont olyan struktúrát alkotnak, amely egyébként csak az élő természetre jellemző sajátossággal bír: nevezetesen a gépek mozgása célszerű mozgás, azaz funkció. Ezt a célszerűséget azonban az ember viszi bele a gépbe. Persze az egyszerű szerszámoknak is van funkciójuk, míg azonban ezek csak közvetlenül viszik át az ember testének mozgásait a munka tárgyára, a gépeknél, különösen pedig a saját meghajtással rendelkező bonyolult gépeknél, ez az átvitel sokszorosan közvetetté válik, különböző alkatrészek mozgásainak bonyolult rendszerén keresztül valósul meg, amely mozgások külön-külön nem célszerűek, hanem csak sajátos szervezettségükben.

E. Kahane a gépek működésének ezt a jellegét a következőképpen jellemzi: egy hidraulikus sajtó vagy egy villamos erőmű működésének „. . . a törvényei nem idegenek a spontán természet törvényeitől, de mégis új törvények, amelyek egy kereket, hajtórudakat, emelőket, szelepeket, elektromos áramköröket, mágneses erőtereket stb. tartalmazó összehangolt rendszer szintjén jutnak csak érvényre. Mindezek az alkatrészek az ember alkotta gépekben egészen másként működnek, mint a spontán természetben."[75] (Megjegyzendő, hogy Kahanenak ez a megállapítása egy olyan gondolatmenet része, amely szerint a célszerűség gondolatát az ember a gépekről viszi át az élő természetre, amivel a 6. szakaszban kifejtettek szerint nem értek egyet.)

A gépeket tehát olyan mesterséges mozgásforma képviselőinek tekinthetjük, amelyben egy az életre — annak elemi fiziológiai szintjére — jellemző mozgásfajta, az összetett struktúrán alapuló funkció jelenik meg. Az önvezérlő-önszabályzó automatáknál vagy, ahogy mondani szokás, kibernetikai gépeknél már egy, az élet biológiai szintjére jellemző mozgásfajta jelenik meg,

[74] Egyébként élőlények is lehetnek a mesterséges természet részei. Marx például az alábbiakat írja: „Az emberiség történetének kezdetén a megmunkált kő, fa, csont és a kagyló mellett a szelídített, tehát *munkával már megváltoztatott*, tenyésztett *állat* játssza a fő szerepet, mint munkaeszköz." (Marx: A tőke I. köt. Bp. 1955. 172. o. Kiemelés — *R. P.*, az eredetiben a „kő", „fa" és „szelídített" szavak vannak kiemelve.)

éppen az önvezérlés, önszabályozás, sőt egy még magasabb funkció, a gondolkodás bizonyos műveletei is. Ezért ez a fok nyilvánvalóan egy újabb, magasabb mozgásformát jelent.

Az, hogy itt egyes, az életre jellemző funkciók megjelenésével találkozunk, nem jelenti azt, hogy itt az élet valamilyen mesterséges formájáról lenne szó, vagy hogy az életet úgy kellene meghatároznunk, hogy fogalmába e szerkezetek is beleférjenek. Itt pusztán analógiákról van szó, amelyek csupán egyes funkciók nagyfokú hasonlóságán alapulnak — de nem a funkciók teljes gazdagságának a megegyezésén.

Az automaták létezési módját egyesek kibernetikai mozgásformának nevezik. Ez helytelen. A kibernetikai mozgás nem mozgásforma, hanem az élő szervezetekre, a társadalomra, a gondolkodásra és most már az automatákra is jellemző mozgásfajta.

Elképzelhető, hogy az elektronikus automák a továbbfejlődésük során egyre több, egyébként csak az életre jellemző funkciót fognak megvalósítani, esetleg bizonyos értelemben fejlődésre és önreprodukcióra is képessé válnak. Ez az Erdey-Grúz hipotézisében is szereplő eset egy újabb, még magasabb mesterséges mozgásforma megjelenése lenne, de semmi esetre sem az élet egyenértékű mesterséges másának a létrehozása. Nem tagadom, hogy létre lehet hozni az élet mesterséges mását (itt nem lombikban fejlődő embrióra gondolok, hanem az élet „teljes szintézisére", vagyis élettelen anyagokból kiinduló mesterséges előállítására), ez azonban feltehetőleg nem történhet mégoly bonyolult elektronikus rendszerek szerkesztése útján, hanem csupán kémiailag és fizikailag egyaránt polifunkciós makromolekulák rendszerének a létrehozásával.

Felmerül végül az a kérdés, hogy vajon a mesterséges mozgásformákat a mozgásformák külön osztályának kell-e tekintenünk, amely — legalábbis az osztályozás szempontjából — egyenrangú a tágabban értelmezett természet már említett osztályaival, amint ezt D. M. Trosin a fent hivatkozott helyen állítja. Megítélésem szerint ez nem indokolt. A mesterséges tárgyak és a bennük megnyilvánuló mesterséges mozgásformák a társadalom és a másik két természetes mozgásformaosztály kölcsönhatásának termékei. Ezt a kölcsönhatást azonban az jellemzi, hogy a társadalom a szűkebben értelmezett természettől elsajátított tárgyakat a maga szükségleteinek megfelelően átalakítja, saját életfolyamatának eszközévé és egyben részévé teszi, tehát a mesterséges mozgásformák lényegüket tekintve a társadalmi mozgásformák osztályának szerves részét, a társadalmi mozgás objektiválódott eredményét és egyben egyik forrását képezik.[76]

[75] E. Kahane: Az Élet nem létezik! Kossuth, 1965. 205—206. o.

[76] Cikkem kéziratának benyújtása és megjelenése között jelent meg Erdey-Grúz Tibor *A kémiai mozgásformáról* (Magyar Tudomány 1967, 2. sz.), illetve Varga Zoltán *A biológiai szerveződési szintek dialektikájának néhány alapvonása* (Magyar Filozófiai Szemle 1966. 5. sz.) c. tanulmánya, melyek több ponton érintik mondanivalómat. E munkákra már nem volt módom cikkem megfelelő helyein hivatkozni, sem a részbeni megegyezéseket, sem az ellentétes megállapításokat illetően.

ПОПЫТКА СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМАТИЗАЦИИ ФОРМ ДВИЖЕНИЯ

Петер Ради

Принятые варианты систематизации форм движения устарели, так как в них восхождение от простого к сложному понимается как процесс, обладающий одним направлением, что приводит к линеарным системам. Однако восхождение от простого к сложному осуществляется через два различных типа — через индивидуальную, а также через коллективную сложность. Каждый объект представляет собой одновременно индивидуальную совокупность частей и часть определенного коллектива, так что процессы развития могут быть поняты лишь с учетом взаимодействия двух структурных форм.

Форма движения — способ существования вида материи, вид материи — единство структуры и формы движения. Так называемые общие формы движения например, механическая и др.) в действительности представляют собой не формы движения, а лишь своеобразные стороны отдельных форм движения. На основе различения таких форм движения и видов движения химия и физика должны быть отграничены друг от друга не как науки, занимающиеся различными формами движения, а как науки, занимающиеся различными видами движения, относящимися к одним и тем же формам движения.

В трех классах форм движения — химико-физическом, биологическом, общественном — виды движения проявляются специфически, в них по-разному осуществляется детерминизм, будучи нераздельно связанным в живом мире с объективной целесообразностью, в обществе же — с сознательным элементом.

В связи с биологическими формами движения автор делает попытку освещения связи неурофизиологических и психологических процессов на основании соотношения части и целого, а также формулирования субстанциально-функционального определения жизни. В связи с общественными формами движения автор пытается определить онтологическое понятие сознания. Автор высказывает также мысль о том, что некоторая часть предметов искусственной природы представляет собой носитель особых искусственных форм движения.

AN ATTEMPT TO DESCRIBE A MODERN SYSTEM OF THE FORMS OF MOTION

by *Péter Rádi*

The usual descriptions of the forms of motion became obsolate, because they see the advance from the simple towards the complex as a one — way process, and thus arrive to linear systems. Bud the advance from the simple towards the complex is realized through two differend types of complexity, viz. the individual and the collective type. Every objects is an individual totality of parts, and at the same time the part of some collective. The process of development can be understood only when saking into vien the interaction of the two structural forms.

The form of motion is the mode of existence of the kinds of matter, and the latter is the unity of the structure and the form of motion. The so-called general forms of motion (e. g., the mechanical, etc.) are not really forms of motion, but rather specific sides of the individual forms of motion. Accepting this distrinction of forms of motion and kinds of motion, chemistry and physics can be distinguished from each other not as scientific disciplines dealing with differend forms of motion, but rather as dealing with differend kinds of motion belonging to the same form of motion.

In the three classes of the forms of motion — the chemical-physical, the biological and the social — the kinds of motion manifest themselves in specific ways. Determinism is effective in different ways in every class of forms of motion: in the biological sphere it is inseparable from the objective expediency of motion, and in the social sphere from the factor of conscioisness.

In respect to the biological forms of motion the author attempts to illuminate the connection of the neuro-physiological and psychological processes on the basis of the part-whole relation, and to give a substantial-functional formulation of the concept of life. In respect to the social forms of motion the definition of the ontological concept of mind is attempted. Finally the author suggests the idea, that part of the objects of the artificial nature are subject to different, artificial forms of motion.

Polgári esztétikai irányzatok 1848-tól a századfordulóig

Elméleti-történeti áttekintés

ZOLTAI DÉNES

Hegel nagyszabású szintézisével lezárul a polgári esztétika progresszív, klasszikus korszaka; Engels ismert Feuerbach-tanulmányának a német klasszikus filozófia Hegel utáni „felbomlásával", „alkonyával" kapcsolatos megállapításait teljes joggal vonatkoztathatjuk az esztétikára is.

A dialektikus történetfelfogás természetesen nem ismer abszolút, előzmény nélküli kezdeteket és abszolút, következmény nélküli végpontokat. A történeti folyamat szükségképpen kontinuitás, fejlődésív, és nem elszigetelt pontok véletlenszerű összege. Az esztétikai gondolat fejlődéstörténete is azt igazolja, hogy a progresszió eszméivel, egyáltalán a társadalmi haladással szembeforduló burzsoázia nem valamiféle nullpontról kiindulva teremti meg a legújabbkori reakció világképét, és az is kétségtelen, hogy a későpolgári ideológia regresszív alapjellege a polgári esztétikában sem zárja ki olykor éppenséggel jelentős részeredmények elérését a szaktudományos kutatás kisebb vagy nagyobb területén. Csupán egy-két példát az ilyesfajta eszmetörténeti folytonosság jelzésére. A l'art pour l'art elmélete nem minden alap nélkül hivatkozhatott Kant ellentmondásos esztétikai koncepciójának a formalizmus felé néző oldalára; a klasszikus korszak művészetelméleti kutatásainak jól ismert felemás megoldásai és következetlenségei természetesen bizonyos kapcsolódási pontokat kínálnak még az egyértelműen tudománytalan torzítások számára is. Másfelől értelmetlen dolog lenne tagadni a regresszív korszak pozitív megoldásainak jelentőségét. Ha például Nietzsche élesen bírálja a wagneri zenedrámák „demokratikus közönségességét", akkor e bírálatban az arisztokratikus ízlés eszményítése mellett jelen van a klasszikus esztétika egy lényeges eleme is: Nietzsche joggal kifogásolja a mű felépítésbeli „logikájának" hatásvadász „retorikával" való helyettesítését, s a szerkezet dezintegrációjának kritikai jellemzésében közel kerül a romantikus kompozíció szétesettségét bíráló Hegelhez — akinek dialektikus világképéről pedig egyébként a legnagyobb megvetés hangján nyilatkozott.

„Dekadencia" — idézőjellel és idézőjel nélkül

Az akadémikus esztétikatörténetírás mindig is különleges előszeretettel kutatta fel az ilyesfajta kapcsolódásokat. Az evolucionista-liberális történetszemlélet kedvenc rögeszméje szerint „semmi sem új a nap alatt", s ezért az eszmék történetében sincsenek minőségi fordulatok. Ugyanez a filiszteri szemlélet jelentkezik az evolucionizmus látszatra szellemesebb, valójában talán még laposabb és üresebb változatában, amely szerint minden korszak

egyszerre tud többet és kevesebbet az előző korszaknál. A mérlegelő értékelést ilyen alapon felváltja az „egyrészt-másrészt" jegyében történő méricskélés, a dialektikát kiszorítja a mindenféle újat relativizáló eklektika. A Gilbert—Kuhn-féle nemrég magyarul is kiadott esztétikatörténeti összefoglalás mintapéldáját nyújtja az ilyen módszernek: jelzi ugyan az esztétikai kutatás témáiban és jellegében a XIX. század második felében bekövetkező változásokat, ámde lényegüket abban látja, hogy a kutatás a „metafizika" korszakából átlép a „tudomány" korszakába. Ilyen előfeltevések mellett a történeti ábrázolás leszűkül az „előnyök" és „hátrányok" relativizáló egybevetésére.

Marxista történetfelfogásunk ezzel szemben 1848-at igazi korszakhatárt jelző dátumnak tekinti a polgári gondolkodás történetében. Ha negatív értelemben is, de ez esetben valóban minőségi fordulatról van szó: a polgári ideológia dekadens korszakának beköszöntéséről.

Ami mármost a dekadencia kifejezést illeti, manapság kiváltképpen a modern művészet körüli vitákban gyakran találkozunk olyan véleménnyel, hogy már e fogalom maga is problematikus, a dogmatikus idők elavult jelszava, amely a korszerű művészeti törekvések szektás és konzervatív megbélyegzésére szolgált. Valóban, e fogalmat a negyvenes és ötvenes évek dogmatizmusa sokszorosan kompromittálta. Ennek ellenére a dekadencia valóságos kultúrtörténeti szerepének elsúlytalanítása, sőt létének az a tagadása, ami a mai vitákban egyre gyakrabban felbukkan, csak negatív előjelű fonákja a joggal bírált szektás kultúrpolitikai törekvéseknek és dogmatikus esztétikai nézeteknek.

Mindenesetre vakvágányra futtatja a probléma elemzését, ha a dekadencia jelenségeit csupán a művészeti kultúra területén vizsgáljuk, s megfeledkezünk mindenféle dekadens kulturális tünet voltaképpeni táptalajáról: a kései polgári ideológia világnézeti alaptendenciájáról. Marx éppenséggel a polgári közgazdaságtan fejlődését elemezve mutatta ki a dekadens ideológiai áramlatok előtörését és uralkodóvá válását. Miután feltárta a klasszikus polgári közgazdaságtan múlhatatlan történeti érdemeit (a munkaérték-elmélet alapjainak kidolgozását, a termelési és az elosztási viszonyokat meghatározó osztályviszonyok „cinikus" megértését stb.), egyszersmind képet adott a klasszikus iskola szükségszerű bomlásáról, a vulgáris közgazdaságtanban eluralkodó hanyatlásról is. Ennek legfőbb oka a polgári társadalom osztályviszonyaiban beállott eltolódás, nevezetesen a burzsoázia és proletariátus osztályharcának előtérbe kerülése és a további fejlődést meghatározó jellege. A proletariátustól megrettent burzsoá osztályérdek — mutat rá a marxi elemzés — megkondította a lélekharangot a tudományos polgári közgazdaságtan felett. „Most már nem arról volt szó, hogy ez vagy az az elméleti rendszer igaz-e, hanem arról, hogy a tőkének hasznos-e vagy káros, kényelmes-e vagy kényelmetlen, közrendellenes vagy sem. Az önzetlen kutatás helyére a fizetett fontoskodás lépett, az elfogulatlan tudományos vizsgálódás helyére a rossz lelkiismeret és az apologetika rosszhiszeműsége." Elvileg ugyanez a fordulat jellemzi a klasszikus filozófia bomlási folyamatát. A fennálló rend közvetlen vagy közvetett védelme itt is nagyszabású „visszavételhez" vezet: a materializmus és a dialektika felszámolásához, az osztálytársadalom pozitivista módon lapos vagy irracionalista módon mitizált igazolásához.

Az apologetikus szándék természetesen a művészetek területén is romboló hatású: nem fér össze a társadalomkritikai realizmus módszerével, s

egyre inkább szembekerül a polgári művészet klasszikus korszakának humanizmusával is. E folyamat voltaképpeni művészeti területeivel, a műalkotás formaproblémáit illető következményeivel külön foglalkozunk. Itt csupán annak a ténynek megállapítására kell szorítkoznunk, hogy a marxi értelemben vett ideológiai hanyatlás a polgári művészet 1848 utáni fejlődésére sem maradt hatás nélkül. A világ kozmikus gyökerű káoszát és értelmetlenségét hirdető irracionalista művészet csakúgy, mint a filiszteri komfortérzést sugalló giccs végső soron reakciós társadalmi megbízatást teljesít, a klasszikus polgári művészet időtálló esztétikai-formai hagyatékát éppúgy elkótyavetyéli, mint ahogyan nemet mond a bontakozó új szocialista művészet humanista világlátásából kisarjadt formakultúrára.

Itt azonban elengedhetetlenül szükségessé válik, hogy különbséget tegyünk ama módok között, ahogyan a dekadens ideológia a különböző tudományokba, illetve a művészet különböző területeire behatol. Általánosságban szólva: a társadalomtudományok területén, kiváltképpen a filozófiában történetileg gyorsabban és eredményesebben hódít teret az objektív valóságtól való elfordulás tendenciája, mint a művészetekben. A művészet mindenkori osztályjellege ugyanis bonyolultabb, áttételesebb módon érvényesül, mint az ideológiailag egyértelműbben kötött filozófiai diszciplínáké vagy akár a társadalomtudományoké. Plehanov Bourget-val, Knut Hamsunnal vagy Merezskovszkijjal kapcsolatban okkal és joggal mondhatta: „az osztály (ti. a burzsoázia) élményeitől ihletett művészet hanyatlásnak indul". Ugyanakkor tévedett, amikor a dekadencia művészeti eluralkodását úgyszólván megmásíthatatlan végzetnek tekintette, amely a polgári osztályhelyzetből, illetve ennek ideológikus és társadalmi-pszichológiai következményeiből kikerülhetetlenül adódik. Ezzel szemben Engels pl. Ibsenben, Lenin Tolsztojban éppen a nagy művészet erejét dicsérte, amely a művészet fejlődésére kedvezőtlen körülmények között is előtört, s az élet mély és átfogó tükrözése révén magában a műalkotásban tette lehetővé az antirealista és antihumánus ideológiák leküzdését.

Továbbá: a művészet sajátos ábrázolási módjával van összefüggésben az az ismert tény is, hogy dekadencia és művészi humanizmus párviadala gyakran egy életművön belül, sőt bizonyos esetekben egyetlen műalkotáson belül is megfigyelhető. Hadd utaljunk itt csupán kiragadott példának Wagner zeneszerzői életművére. Nem nehéz felismerni ebben a Tristan és a Mesterdalnokok világának úgyszólván minden zenedrámájában végigvonuló nagy küzdelmét, a romantikából kisarjadt irracionalizmus és a romantikus éjszakakultuszt leküzdő, népi hangvételű zenei realizmus nagy párharcát, amely ugyancsak a Mesterdalnokokban dőlt el egyértelműen Hans Sachs sarastrói humanizmusának javára, ám az emberellenes valósággal való szembenállás indulata még a Tristant is megóvja attól, hogy problémamentesen dekadens művé váljon. Ismételjük: másutt kell számot adnunk azokról a változatos lehetőségekről, amelyekkel az 1848 utáni művészet is rendelkezik a hanyatlás ideológiájának leküzdésében, s nem itt kell tárgyalnunk a későpolgári művészet valóban dekadens alapjellegű műveinek belső — formai és stiláris — problematikáját sem. E helyütt csupán a fejlődés és a visszafejlődés egyenlőtlenségét, a művészeti hanyatlás nem-fatalisztikus jellegét kívántuk nyomatékosan hangsúlyozni.

Más a helyzet akkor, ha nem a szoros értelemben vett művészi gyakorlat útvonalát, hanem ideológikus reflexének, a filozófiai művészetelméletnek a későpolgári társadalom körülményei közötti sorsát vizsgáljuk. Az esztétika

tudományát ugyanis — lévén maga is filozófiai diszciplína — közvetlenebbül érinti az ideológiai dekadencia. Jól megfigyelhetjük ezt az 1848 utáni évtizedek azon jelentős művészeinek életművében, akik ilyen vagy olyan formában, esetleg műkritikusként (Baudelaire) vagy éppen személyes levelezésükben (Flaubert) kísérletet tettek a korszak művészeti problematikájának elvi-elméleti feldolgozására is. A legtanulságosabb ebben a tekintetben Wagner esztétikai gondolatainak 1848 utáni fejlődésgörbéje. A XIX. század nagyhatású operakomponistája nem véletlenül „keveredett bele" a 48-as forradalom eseményeibe, nem véletlenül vett részt a német forradalmi progresszió radikális élcsapatának művész-képviselőjeként a 40-es évek osztályharcaiban a barikádnak ezen az oldalán. Híres koncepciója a „jövő műalkotásáról", az „összművészetről", a feuerbachi materialista humanizmus talaján fogant, s a polgári művészet „elidegenedésének" leküzdésére irányult. Ám az 1849-es „igazi szocialista" Wagner az emigrációban hamarosan Schopenhauer hatása alá került, s ifjúkori romantikus antikapitalizmusa kiegészült az objektív történelmi valóság eredendő értelmetlenségének, mindenféle politikai cselekvés céltalanságának irracionalista elméletével. Az „összművészet" koncepciója ennek megfelelően alakult át. Az egykori forradalmár most már a történelem ellentétének felfogott mítoszt tekinti a nagy művészet ideális tárgyának, s az „összművészet" lényegének az egyes műfajok és művészetek közötti határvonalak eltörlésének romantikus eredetű programját, kiváltképpen pedig az objektív drámai konfliktus „zenei" feloldásának szükségességét állítja a figyelem homlokterébe. Nietzsche szellemesen jellemezte ezt a pálfordulást a következő szavakkal: bene navigari, cum naufragium feci (jól hajóztam, s egyszerre csak hajótörést szenvedtem). Ez a hajótörés persze több, mint egyéni balsiker. „Wagner a német polgárság útját járta: a forradalomtól a csalódásig, a pesszimizmusig és valami rezignált, a Hatalom által védett bensőségig." (Th. Mann.) Viták tárgya, hogy ez a hajótörés miképpen befolyásolta művészi fejlődését. Azt azonban aligha lehetne vitatni, hogy a Schopenhauer kalauzolásával megtett világnézeti fordulat végzetesen romboló hatású volt a zeneszerző esztétikai-elméleti munkásságában: művészetfelfogásából kiölte a plebejus demokrata nézeteknek utolsó elemeit is.

Az 1848 utáni polgári esztétika történetét vizsgálva éppen ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül a klasszikus korszak eszméinek hajótörését. Csak e nagy „visszavétel" keretén belül világíthatunk rá a továbbfejlődés egyenetlen útvonalaira.

Az esztétikai pozitivizmus

Az 1848 utáni fordulat egyik legkézzelfoghatóbb jele, hogy az esztétikai kutatások területén is előretört és uralkodóvá vált a pozitivista irányzat.

Kiindulópont a művészetelmélet vonatkozásában is August Comte ismert kultúrtörténeti koncepciója volt. Eszerint az emberiség a külvilág megismerésének történetében a teológiai, majd a „metafizikai" szakasz végigjárása után a polgári civilizáció eredményeképpen végre eljutott a „pozitív" világkép korszakába. Az első két szakaszban — úgymond — „transzcendens" okokkal magyarázta a világot: isteni közbeavatkozást tételezett fel a természet jelenségeinek működése mögött (teológiai korszak), vagy általánosságban feltételezte, hogy vannak a jelenségvilágon túl fekvő oksági összefüg-

gések (ezt nevezi Comte „metafizikának", s idesorolja az objektív idealizmust csakúgy, mint a materialista világnézetet). A pozitivizmus lényege ezekután az volna, hogy a megismerés a jelenségek szabatos leírására korlátozódik, a tudomány lemond a lényegi összefüggések kutatásáról mint „metafizikáról". E metafizika-bírálat látszólagos világnézeti pártatlansága természetesen alig több felszíni látszatnál. A pozitivizmus csak programjában követelte a materializmus és az idealizmus egyidejű túlhaladását, valójában ismeretelméletileg szubjektív idealista fenomenalizmust és agnoszticizmust képviselt, s a fennálló polgári rend „pozitív" leírására törekvő, a társadalmi élet gazdasági alapzatát (és vele az osztályviszonyokat) zárójelbe tevő szociológiájával végső soron a kapitalista rendszer igazolásának és védelmezésének álláspontjára helyezkedett. Marx egyik alkalmi megjegyzése, mely szerint a „kritikátlan pozitivizmus" nem kevésbé „kritikátlan idealizmussal" fonódik egybe, hatványozottan érvényes a comte-i koncepcióra.

Ugyanezt mondhatjuk az 1848 utáni évtizedekben elinduló és a 70-es években már úgyszólván az egész „katedraesztétikát" elborító pozitivizmushullámról is. A metodikai programot Theodor *Fechner* nagyon világosan körvonalazta, amikor a „régi", „metafizikus" *Aesthetik von oben*nel (a „felülről" kiinduló esztétikával) szembeszegezte a művészetelmélet új modelljét, az *Aesthetik von untent* (az „alulról" felfelé haladó esztétikát). Látszólag csupán arról van szó, hogy a klasszikus német idealizmusban, elsősorban Hegelnél valóban érvényesülő spekulatív irányzatot kívánták felszámolni, s a szép „metafizikájából" kiinduló, deduktív „levezetések" helyett szerették volna meghonosítani a művészet empirikusan adott, tapasztalatilag hozzáférhető tényeinek induktív jellegű vizsgálatát. Ám a spekulatív módszernek ez az egyébként jogos és legtöbbször tanulságos bírálata egyszersmind tagadja az esztétikai problémák bárminő ismeretelméleti-filozófiai megközelítésének létjogát és lehetőségét, nemet mond az esztétika világnézeti alapjára és jellegére általában.

Legalábbis az *Aesthetik von unten* metodológiája meghirdette a világnézetileg semleges, eldönthetetlen filozófiai előfeltevésektől, „prejudiciumoktól" mentes művészetelmélet programját. Maga Fechner — egyébként a kísérleti lélektan egyik megalapítója — ugyanakkor bizonyos kísérleti módszerekkel e program megvalósítására is kiterjedt és alapos kutatásokat folytatott. Elsősorban a szépnek minősített tárgy keltette tetszés pszichológiai jelenségeivel, a befogadói ízlésítélet e pszichikai „atomjaival" foglalkozott; a vizsgálat alapjául bizonyos kísérleti módszerek szolgáltak. Elgondolása szerint ilyen módon eljuthatunk az esztétikai tetszés bizonyos alapelveihez. Ezek közül a legfontosabbak: a különféleség szerves egysége, az összhang, az „igazság", a világosság, az asszociáció elve és i. t.

Kár lenne tagadni, hogy az így kibontakozó experimentális esztétikai kutatások fontos adalékokat szolgáltathatnak bizonyos ízlésítéletek, művészi vagy befogadói magatartástípusok stb. vizsgálatához, eredményeiket nemcsak a művészetpszichológia vagy a művészetszociológia hasznosíthatja, hanem az esztétika is. Semmi kétség: azok az experimentális vizsgálatok például, amelyekről a magyar származású François Molnár számolt be az 1964-ben Amsterdamban megrendezett Nemzetközi Esztétikai Kongresszuson, a festészeti kompozíció ún. figyelemirányítási elvének jobb megértését mozdítják elő (rendkívül sokoldalú felmérés alapján felvázolja azokat a tipikus szemmozgásokat, amelyekkel képzőművészeti kompozíciók szemléleti befogadása

jár). Hasonlóképpen fontos eredményekkel járt pl. a tonális érzék experimentálisan megalapozott elemzése a zeneesztétikában, és a példák számát tetszés szerint növelhetnénk.

Ennek ellenére kérdéses marad, hogy lehetséges-e a tudományos kutatásokat gátló spekuláció leküzdése pusztán az experimentálás és az induktív módszer proklamálása révén. Először is: az indukció — akár teljes, akár részleges — bizonyos „pozitív" tények, „elemi" adottságok megfigyeléséből és leírásából kell, hogy kiinduljon. Ámde ezek csak látszatra jelentenek tovább nem bontható elemi „tényatomokat". Kiváltképp a művészet sokrétű világában nyomban felmerül az elemi „adatok" *értelmezésének* szükségszerűsége. Mindenekelőtt meg kell határozni az elvi különbséget a mindennapi élet *kellemes* jelenségei által kiváltott tetszés és a művészeti *esztétikum* (szép, tragikus, komikus stb.) észleléséhez kapcsolódó ízlésítélet között. Fechner — saját módszertana alapján — erre képtelen volt: ez már az esztétikum sajátosságainak, ezen belül a művészet és valóság ismeretelméleti viszonyának a tisztázását igényelte volna. És a nyitva hagyott kérdés mégiscsak kérdés marad; a pozitivista művészetfelfogás az interpretációs-világnézeti elemet a legelemibb „adatok" legközvetlenebb megközelítéséből sem tudja kiküszöbölni. Aligha véletlen, hogy már a 70-es, 80-as években különbséget kellett tenni „pszichológiai", „fiziológiai", „szociológiai" stb. művészetelméletek között, mégpedig aszerint, hogy a művészet elemi tényeit lélektani, biológiai, társadalmi vagy egyéb „adottságoknak" tekintették. Az esztétika természettudományos orientációja, amelyre a pozitivisták oly büszkén hivatkoztak, már első lépésként a filozófiai esztétika rendszertani alapjainak megrendítését eredményezte. A pozitivista esztétika ilyen módon belekapcsolódik a klasszikus polgári filozófia 1848 után egyre szélsőségesebb dezintegrációs folyamatába.

Ugyanakkor a rendszer-gondolat alkonya csak egyik tünete a módszer belső ellentmondásosságának. Érdemes közelebbről szemügyre venni azokat a végső alapelveket, amelyeket kísérleti eredményeinek általánosításául Fechner megfogalmazott. Legtöbbjük ugyanazoknak az esztétikai alapkategóriáknak formai variánsai, amelyekkel a klasszikus esztétika is operált. Ha Fechner a sokféleség szerves egységét vagy Helmholtz a dur-moll tonalitáson alapuló zenei gondolkodást a képzőművészeti, illetve zenei ízlésítéletek végső axiómái között emlegeti, ebben a tekintetben „alulról" ugyanolyan elvekhez jut, mint pl. a festői vagy zenei kompozíció szerkezettörvényeit kutató Hegel, aki kísérletet tett az érett polgári művészet belső törvényszerűségeinek általánosítására. Míg azonban Hegelnél — legalábbis a múltra, a művészetek korábbi fejlődésére nézve — érvényesül a történetiség elve (habár a spekulatív módszer, mint tudjuk, e téren is torzulásokhoz vezetett), addig a pozitivizmus rejtett premisszaként minden fejtegetésébe becsúsztatja a művészetet alkotó vagy befogadó szubjektum állandóságát, belső „természetének" — így szépérzékének is — fiziológiai-pszichológiai (vagy éppen szociális jellegű) változatlanságát. Mert mit ér a valóságban például az az „előfeltevés- és spekulációmentes" módszerrel megállapított tétel, mely szerint az aranymetszés az esztétikailag kitüntetett arányrendszer, amely leginkább képes esztétikai érzelmek létrehívására? Egyes pszichológus-esztéták (Groos, Wundt, Witmer, Pierce) már Fechner korában rámutattak a módszer belső ellentmondásosságára. Hamarosan kiderült például, hogy a hagyományos kínai és japán festészet a hosszúkás és keskeny képfelületeket részesíti előnyben, s az esztétikai tetszés „pszichikai atomja" Keleten olykor éppenséggel az európai ízlés ellen-

tétje. Ugyanez a kérdőjel rajzolódott ki Helmholtz fiziológiai hangtana mellett, amikor később a XX. század első évtizedében szélesebb körben kibontakozódott az Európán kívüli zene és a kelet-európai folklór zeneelméletileg is megalapozott kutatása. Helmholtz vagy Rieman zeneelméleti alapvetése természetesen nagyjelentőségű felfedezésekhez jutott el a fiziológiai akusztika terén. Amikor azonban a fizikai felhangrendszerre visszavezetett dur-moll-tonalitás konszonanciatörvényeiben jelölték meg a zenei szépség pszichikai-fizikai alapjait, akkor elzárták a zeneesztétika előtt a zenei érzék és a zenei szép történetiségéhez és társadalmiságához vezető utat: abszolutizálták és szépségkánonná emelték az experimentális vizsgálatok elvégzésének helyén és időpontjában megfigyelt hangrendszer sajátosságait. Mert amit Helmholtz a belső füljáratokban elhelyezkedő Corti-féle szerv idegrostjainak tulajdonított, az korántsem valamiféle természetadta tulajdonsága egy „természetes" szubjektum zenei hallásának; a zenei harmónia mindenkor történeti törvényeit nem a természet, hanem a mindenkor társadalmi-történeti sajátosságokkal rendelkező objektum-szubjektum-viszony szabja meg. Éppen az tehát, amit az „alulról" kiinduló elmélet tabuvá tett.

A „pozitív" módon adott jelenségek experimentális jellegű leírására szorítkozó esztétika következésképpen semmivel sem kevésbé dogmatikus, mint a spekulatív irányzat. A pozitivista művészetelmélet filozófia-ellenes („metafizika-ellenes") módszertani alapállása és történetietlensége képtelennek bizonyult az esztétikum valóságos sajátosságainak, a valóságos esztétikai kategóriáknak, e kategóriák belső rendjének és törvényszerű összefüggéseinek tudományos feltárására. Ezért nem lehet teljesen meglepő számunkra, hogy a pozitivista esztétika — miközben élesen bírálja a klasszikus rendszereket, elsősorban a hegeli művészetfilozófiát — barátságosan megértő, sőt gyakran rokonszenvező magatartást tanúsított a „metafizikai" megalapozású formalista koncepciók iránt. Herbart és Zimmermann kiindulópontját, nevezetesen a művészet a priori-metafizikai lényegének feltételezését Fechner természetesen nem tette a magáévá. Ámde az a Zimmermannál kiváltképpen határozott törekvés, hogy a szépséget teljességgel formai proporcionális viszonylatok eredőjének tekintsék, a tartalmát pedig — Kant bizonyos elgondolásaihoz visszakanyarodva — az esztétikai hatás teljességgel közömbös elemének, a pozitivisták számára sem volt idegen gondolat. Fechner végül is „alulról" igazolta az aranymetszésnek azt az abszolutizálását, amelyre először a formalista Zeising vállalkozott, Helmholtz és Riemann pedig ugyanúgy kanonizálta a dur-moll-tonalitást, mint Eduard Hanslick, a zenét „hangozva mozgó formá"-nak definiáló zenekritikus, Herbart és Zimmermann esztétikai párthíve.

A naturalizmus elmélete

Ebben az összefüggésben kell kitérnünk az 1848 utáni korszak egyik nevezetes művészeti mozgalmának, a naturalizmusnak elméleti alapvetésére is. Itt a világnézeti alapállás sajátos irányba fordul: Zola kísérletet tett az általa megteremtett francia naturalista regény alapelveinek — mindvégig a pozitivizmus alapján maradó — általánosítására, úgyszólván személyes ars poetica jellegű és mégis általános érvényűnek hirdetett összefoglalására.

Itt sem foglalkozhatunk részletesebben azzal a kérdéssel, hogy mennyiben lehet ezt az írói személyiség teremtette elméleti teljesítményt a valóságos művészi gyakorlat adekvát megfogalmazásának tekinteni. A naturalista mozgalmat a művészet tényleges történeti fejlődésében természetesen terhelik a hanyatló polgári világkép kölöncei. A marxista esztétika számos képviselője teljes joggal hangsúlyozza, hogy a naturalizmus egészében véve a XIX. századi kritikai realista módszer válságából és bomlásából született. Éppen ezért tarthatatlan a realizmusnak és naturalizmusnak a XX. századi polgári esztétikában megszokott azonosítása (Vö. Lukács György *Balzac, Stendhal, Zola* c. tanulmánykötetét). Emellett azonban az újabb kutatások rámutatnak arra is, hogy a mozgalom jelentős képviselői bizonyos módosításokkal átvették a klasszikus polgári realizmus társadalomkritikai szemléletét is, amelyet a fiatal Hauptmann-nál, Zolánál, de kiváltképpen Maupassant-nál a nyárspolgáriság elleni lázadás erős indulata motivál.

A relatív jogosultság mozzanata Zola elméleti álláspontjából sem hiányzik. Bár a művészetet a „metafizika" nyűgje alól ő is a comte-i elképzelés alapján kívánta felszabadítani, mégis indokoltan kifogásolja a romantikus irodalom idealizáló, absztrakt emberábrázolását. Ámde Zola pozitív programjából kiderül, hogy voltaképpen a kritikai realizmus módszerével is szakít. Saját regényírói módszerének kifejtése során ugyan hivatkozik többek között Balzac példájára. Például a *Betti nénit* a „kísérleti regény" mintaképének tekinti, mert szerinte Balzac Hulot báró alakjában azt „vizsgálja", milyen pusztítást vihet véghez a szerelmes ember természete, szenvedélyvilága a maga környezetében. A regény mármost „e kísérlet puszta jegyzőkönyve". Semmi kétség: a balzaci realizmusnak ez az átértelmezése a perdöntő ponton téved; nem veszi ugyanis tekintetbe, hogy Balzac típusai társadalmi lények, akiknek személyisége elsődlegesen társadalmi viszonyaikban alakul ki, mégpedig nem a miliő mechanikusan determináló hatására, hanem saját aktivitásukban, amellyel környezetükre maguk is visszahatnak, s ezt formálva maguk is formálódnak. Zola ezzel szemben az embert hangsúlyozottan természeti lénynek tekintette. „A kísérleti regény — írja saját művészeti eszményéről — a század tudományos fejlődésének egyik következménye; folytatja és kiegészíti a fiziológiát, amely viszont a vegytanra és a fizikára támaszkodik; az elvont, metafizikai ember tanulmányozását a természeti ember, a fizikai és kémiai törvények kormányozta, a környezet befolyása által determinált ember tanulmányozásával cseréli fel..."

E naturalista emberfelfogás kialakulásában — a Taine-féle miliőelmélet mellett — szerepet játszott a természettudományos kutatás fellendülése, a kísérleti módszerek széles körű elterjedése a XIX. sz. második felében. Zola éppenséggel Claude Bernard *Bevezetés a kísérleti orvostudományba* c. művét (1865) tekintette a tudományos művészetelmélet módszertani modelljének. Mindemellett a művészet és a kísérleti természettudomány módszereinek azonosítása korántsem a művészet voltaképpeni tárgyául szolgáló emberi valóság mélyebb mozgástörvényeinek művészi megjelenítésére ösztönzött. A tudomány és a művészet elvi azonosítása — pontosabban: a művészileg ábrázolt emberi tevékenység motivációjának biológiai értelmezése — végső soron egyértelmű az emberi valóság felszíni jelenségeinek abszolutizálásával. Az átöröklés és a megváltoztathatatlannak tekintett külső környezet ilyen módon a személyiség kikerülhetetlen végzete, s a természeti lényként felfogott ember ki van szolgáltatva ösztöneinek és az emberi lét állatias vonásait rögzí-

tő külvilágnak. Lemaître, a *Germinal* kritikusa, az emberben levő állatiasság pesszimista eposzának nevezte Zola híres regényét. Zola szellemes riposztot adott impresszionista módon pszichologizáló kritikusának: „Az ön véleménye szerint az ember főszerve az agy; én úgy találom, hogy a többi szerv is lényeges szerepet játszik!" Eddig Zolának van igaza; a válasz joggal gúnyolódik a romantikusan idealizáló emberfelfogáson. Ámde ha ugyanakkor Zola dacos magabiztossággal elfogadja Lemaître meghatározását, ez a tény azt is jelzi, hogy a naturalizmus emberképe csak formális ellentéte (tehát ennyiben kiegészítője) a romantikus szépítés gyakorlatának. A biologizáló szemlélet csakúgy, mint a pszichologizmus az emberi lényeg központi magjától vonatkoztat el: a társadalmiságtól és az öntevékenységtől.

Ez teszi érthetővé a naturalista iskola állásfoglalását a tipizálás és a cselekményvezetés alapelveiről. Maupassant a romantikával szemben megintcsak joggal hangsúlyozza, hogy az íróilag ábrázolt emberi cselekvés nem maradhat motiválatlan. „Szabad-e egy elbeszélés kellős közepén téglát ejtenünk valamelyik fontos szereplőnk fejére?" A művészi cselekményvezetés — állapítja meg helyesen — minden új mozzanatnak igényli az indoklását, sőt az írói előkészítését; a művészi kompozíció tehát bizonyos értelemben kizárja a „meglepetést". Ebből az alapelvből viszont arra következtet, hogy a művészet nem tűri meg a kivételes jellemvonások vagy szituációk szerepeltetését. A tipizálás ilyen módon kizárja a kiélezés módszerét. „A tegnapi regényíró — állapítja meg Maupassant, teljesen Zola szellemében — az élet válságait, a feszült lelki és érzelmi helyzeteket válogatta ki és beszélte el. A mai regényíró viszont a normális szív, lélek és elme hétköznapi történetét írja meg..." Talán felesleges itt részletesen beszélnünk arról, hogy a típusnak ez az átlaggá szürkítése ellentétben van nemcsak a Balzac-féle regény tipizálásmódjával, hanem a maupassant-i novellisztika realista művészi gyakorlatával is.

A „kísérleti regény" koncepciója a művészi alkotó tevékenység újszerű értelmezésével is a pozitivizmus bélyegét hordja magán. Zola szerint az igazi művész elsődleges feladata a megfigyelés és a „kísérletezés"; a regényíró kora erkölcsének „jegyzője", egyszersmind „kísérletező moralista", aki bizonyos szituációk teremtésével „experimentálisan kutatja, miként viselkedik valamely szenvedély valamely társadalmi környezetben". A műalkotás nem más, mint e kísérlet objektív hűségű protokollja. Így válik a szükség erénnyé. Mert Zola voltaképpen a kifejlett polgári társadalom művészének kényszerű helyzetét idealizálja itt; pozitív eszménnyé mitizálja az életen kívül álló, az élet szenvtelen megfigyelésére korlátozódó író pozícióját. A művészi magatartás ily módon, elvi lényegét tekintve, elkülönül az életet valósággal megélő „gyakorlati ember" tényleges érdekeitől. „Nem szükséges felháborodnunk vagy helyeselnünk... Mi csak kísérletezők vagyunk, nem pedig kísérletezők és gyakorlati emberek egy személyben. Meg kell elégednünk azzal, hogy felkutatjuk a társadalmi jelenségek determinizmusát, s a többit a gyakorlati emberek gondjára bízzuk..." Az írói objektivizmusnak ez a szélsőséges megfogalmazása szervesen következik az embernek mint a művészet tárgyának a naturalista értelmezéséből. Ha Zola az embert mint természeti lényt tekinti a művészi megformálás voltaképpeni objektumának, akkor az ehhez legmegfelelőbb művészi magatartás valóban az lesz, amely a természettudományos kutatás modelljét veszi alapul. Ez esetben a művészi szubjektivitás, az ábrázolt jelenség iránti — világnézeti gyökérzetű — szimpátia és antipátia csak felesleges kölönc, amely zavarja a megfigyelést és a „kísérletezést".

Természetesen az objektivizmusnak ezt a szélsőséges programját a művészi tevékenység eleve nem válthatja maradéktalanul valóra. Talán a legvilágosabban éppen a zolai életmű bizonyítja ezt — saját szándékai ellenére. Éppen a *Germinal* idején tett híres nyilatkozata — „mostanában, valahányszor új tanulmányba kezdek, beleütközöm a szocializmusba" — igen pontos szavakkal jelzi a valóság valóban művészi visszatükrözésének szükségképpeni dialektikáját: az objektív valóság feltárása elszakíthatatlan egységben van a társadalmi-történeti folyamatok főirányának valaminő érzékeltetésével, s ez előfeltételezi az értékelő, válogató, kiemelő stb. írói szubjektivitás megszüntethetetlen jelenlétét a műalkotás által elénk tárt világképben. Ezért nem véletlen az sem, hogy az a Zola, aki — Proudhonnal vitatkozva — még kategorikusan tagadta a művészet bármiféle társadalmi megbízatását, öreg korában félretolta a megfigyelésre korlátozódás programját, s a híres Dreyfus-pörben megírta híres röpiratát, a demokratikus progresszió ügye mellett lándzsát törő *J'accuse*-ét. Ezzel személyes példát mutatott arra, hogy a jelentős művész művészeti tevékenységéből a közéleti-társadalmi szféra nem kapcsolható ki, hogy az írói magánszemélynek és a tevékeny ember összszemélyiségének korábban általa meghirdetett elkülönítése nem valósítható meg. És mindez magyarázat arra is, hogy Zola vagy más naturalisták mikor és miért tudtak kitörni saját koncepciójuk szűk korlátai közül. Ennek ellenére: a művészi objektivitás és szubjektivitás valóságos dialektikáját Zola elméleti szinten sohasem tudta megfogalmazni. Ismeretes definíciója szerint „a műalkotás nem más, mint a természetnek valamely darabja, ahogyan azt egy temperamentum szemüvegén nézik". A művészi tevékenység természetelvű értelmezését itt kiegészíti az a szubjektivizmus, amely az alkotó egyéniség művét a társadalmi gyakorlattól elszigetelt magánemberi személyiség az egyéni érzésvilág, temperamentum stb. kifejezésének tekinti. A pozitivista világnézeti előfeltevések itt is elzárják a megoldáshoz vezető utat.

A szimbolizmus mint oppozíció és mint kiegészítés

A naturalista iskola virágkora a 80-as évekre esik; Zola a legfőbb elméleti művét, a *Kísérleti regényt* 1880-ban adta közzé. A pozitivista művészetfelfogás képviselői azonban csak rövid ideig léphettek fel a konzervatív irányzatokkal szakító úttörők szerepében. Stéphane Mallarmé szalonjában már 1878-ban kialakult az ifjú költőknek és művészeknek az az új csoportja, amelyet szimbolistának nevez az irodalomtörténet. A szimbolisták fellépése mármost egyáltalán nem maradt el a naturalisták mögött az újat-kezdés szenvedélyes akarásában. Ámde a kritika fő céltáblája ezúttal nem a „metafizikai" — romantikus és kritikai realista — emberfelfogás, hanem éppen ellenkezőleg: maga a naturalizmus és a pozitivizmus.

Ami az új mozgalom filozófiai alapjait illeti, George Vanor már 1889-ben jelezte az antinaturalista oppozíció világnézeti motívumát: „Zola úr mondta valahol, hogy csődbe jut a szimbolizmus, mert nincs filozófiája. Zola úr tévedett. Az illusztris naturalista író még mindig Auguste Comte pozitivizmusánál tart, meg Spencerék, Stuart-Millék adatszerű kompilációinál. Nem ismeri Renouvier fenomenalizmusát, sem a legújabb metafizikusok tudományos spinozizmusát. Napjainkban a tudomány és a filozófia minden jelenséget egyetlen egységes lényegre igyekszik visszavezetni, amelynek egyszerű módosulá-

sai alkotják az érzékelhető életet." Vanor teljes joggal utasította vissza a szimbolista mozgalom filozófiai megalapozatlanságának vádját. Renouvier-re való hivatkozása ebben a vonatkozásban még nem perdöntő; a XX. századi perszonalizmusnak ez a francia előfutára a neokantianizmus egyfajta francia változatát képviseli, s magánvaló kanti koncepciójának tipikusan szubjektivista értelmezésével voltaképpen a pozitivizmus ismeretelméleti előfeltevéseinek határain belül marad, s csak a személyiség kategóriájának teista-vallásos értelmezésével válik élete végén egy újtípusú irracionalizmus képviselőjévé. Sokkal fontosabb Vanor hivatkozása a „legújabb metafizikusokra". A szimbolizmus esztétikájának filozófiai megalapozásában ők játszották a főszerepet: az 1871-es Kommün leverése utáni depresszióban elterjedő miszticizmus, az újrafelfedezett XVIII. századi Swedenborg „teozófiája", a kései Schelling és Schopenhauer metafizikája, mindenekelőtt pedig a XX. századi irracionalizmust közvetlenül inauguráló Henri Bergson filozófiai-pszichológiai koncepciója.

Bergson már doktori értekezésében *(Idő és szabadság — tanulmány a tudat közvetlen adatairól,* 1889) élesen bírálta azt a pozitivizmust, amely az ún. asszociációs pszichológiában rejlik, s amely a pszichikai tevékenységet elemi képzetek — mintegy pszichikai atomok — egyesülésére és szétválására, a képzetek társításának mechanizmusára akarta visszavezetni. A mechanikus asszociáció koncepciójának az az egyébként rendkívül szellemes vitatása ugyanakkor Bergsonnál egybefonódik a racionális megismerés, a diszkurzív gondolkodás mondhatni denunciáló elutasításával. Bergson itt Kant agnoszticizmusát újítja fel, de radikálisan irracionalista változatban. Eszerint a külvilág lényegének megragadására irányuló értelem szükségképpen csődöt mond; a diszkurzív megismerés sohasem képes megközelíteni a létezés ősalapját. Ez a világlényeg ugyanis elvileg más természetű, mint a képzetek hálójába befogott jelenségvilág; nem térbeli pontok összege, nem is a háromdimenziós anyagszerkezethez kötött, fizikailag értelmezett időpontok sora, ahogyan ezt a mechanisztikus szemlélet elképzeli, hanem egyfajta „élan vital" „lendület", „teremtő fejlődés", a mozgásnak egy sajátságos típusa, amelyet a fizikai mozgásformától élesen elhatárolva Bergson tartamnak (durée) nevez. Ezt az anyagtalan, „tiszta" tartamot mármost szerinte csakis a „hiteles" megismerés szerve, az intuíció — a tárgyat közvetlenül átélő, a tárgyba a szubjektumot beleélő tudati aktus — ragadhatja meg.

Semmi kétség, Bergson valóban „új metafizikával" szolgált; a pozitivista világkép prózai „józansága" — laposssága — után felvázolta a lényeg megragadásának azt a világképét, amely túlmegy a felszínen, de nem a valóság valóban tudományos megismerésének, visszatükrözésének a jegyében, hanem egy új típusú filozófiai mítoszt és gondolatköltészetet teremtve. Bergson ennyiben kielégítette azoknak az értelmiségi köröknek világnézetszükségletét, amelyek lázongtak a polgári mindennapok prózai szürkesége ellen, de lázongásuk megmaradt a polgári rend *alapjainak* hallgatólagos, spontán elfogadásának keretei között. A „klasszikus" agnoszticizmus „modern"-irracionalista újrafogalmazása ilyen módon a polgári rend közvetett védelmének már Schopenhauernál megismert irányzatába illeszkedik: világnézeti kereteket teremt a fennálló valósággal szembeni elégedetlenségnek — a radikális tagadás illúzióját megőrző — levezetésére.

Ezek azok az általános világnézeti keretek, amelyek között a szimbolizmus esztétikai elmélete és gyakorlata mozoghat. Az alapállás itt is kritikai

jellegű: Mallarmé, csakúgy, mint Zola, a hanyatlás lényeges tüneteit mutatja fel a kortárs polgári művészetben. Ahogyan a naturalista esztétika joggal pellengérezte ki a romantikus-idealista emberszemléletet, úgy Mallarmé is okkal nyilatkozik a megvető gúny hangján a filiszter ízlésnormáiról, a mindennapok prózájában magát jól érző polgárság érzelmi komfort-követeléséről. A naturalizmussal és a pozitivizmussal való szembefordulást ilyen módon elvileg ugyanaz a társadalomkritikai alapállás motiválja, mint a naturalista mozgalom antiromantikus nézőpontját.

A polgári rend elutasításának motívuma kiváltképp kézzelfogható a szimbolista líra talán legjelentősebb francia mesterének, Baudelaire-nak költői ars poeticájában. Más összefüggésben már utaltunk arra, hogy Baudelaire, a lírikus, megragadó erővel villantotta fel a Daumier-képviselte új művésztípus radikálisan új szépségeszményét. Baudelaire, a kritikus, lényegében ugyanilyen szellemben mutatott rá a torznak, a diszharmonikusnak az 1848 utáni progresszív művészet szépségeszményében kifejlődő elemeire: „A szép mindig bizarr. Nem állítom, hogy akartan, kiszámítottan bizarrnak kell lennie, hisz így az élet félresikerült torzszülöttje lenne. Úgy értem, hogy mindig van benne valami meglepő, valami naiv, akaratlan, öntudatlan bizarrság, és éppen ez az, ami a Szépnek sajátos színt kölcsönöz." És Baudelaire ezt a bizarrságot — mint a „banális" szépség ellentétét — korántsem *pour épater les bourgeois*, a bohém polgárpukkasztás jegyében követelte meg. Képzőművészeti tárgyú kritikáiban például a Gavarni és Daumier képviselte „bizarr" módon karrikírozó művészetet a balzaci kritikai realizmus szerves folytatásának, az *Emberi színjáték* adta korrajz grafikai-festői változatának tartotta, Goyát pedig így jellemezte: „Kétség kívül nagy művész, művei gyakran ijesztőek. A vidámságba, a kedélyességbe, a cervantesi idők spanyol szatírájába modernebb szellemet vegyít, vagy legalábbis olyan szellemet, amilyet a modern kor kedvel: a megfoghatatlan iránti nosztalgiát, kiengesztelhetetlen ellentéteket, az emberi arc és lélek iszonyatos eltorzulását, az emberét, kit a körülmények állattá aljasítottak." A felszín és a felszíni „banális" szépség elutasítása Baudelaire-nél még a nagy kritikai realizmus defetisizáló módszerének lényeges elemeit is magában foglalta.

Másfelől 1848 bukása sajátos irányt adott e költői kriticizmusnak. Persze, Baudelaire-nél, a költőnél nincs szó olyasfajta hajótörésről, mint amilyet Nietzsche a korábban idézett összefüggésben Wagner életművét jellemezve megállapított. A polgárság vezette forradalmak korszakának lezárulása azonban nála is akadálya a kritikai realista világkép elméleti megértésének és az új helyzetet figyelembe vevő továbbfejlesztésének. Elég itt, ha csupán a művészi dandyzmust meghirdető elképzelésére gondolunk. Eszerint a modern művész csakis akkor ismerheti meg az „elképesztés örömét", ha szemefényeként őrzi eredetiségét, s életmódjától költői gyakorlatáig megtalálja a módot, hogy „kiváljon a tömegből". Az így felfogott dandyzmus Baudelaire saját szavai szerint egyfajta vallás, melynek főparancsa: „lerombolni, elpusztítani a közönségest". A teljes emberség, a tevékeny ember autonómiája utáni nosztalgia azonban itt már kilátástalan vágyálomként jelentkezik, s ezért fokozatosan elveszti világnézeti-tartalmi konkrétságát egyre elvontabbá halványul. Baudelaire-ből azonban még nem hiányzott teljesen az a belátás, hogy kora átmeneti korszak. A dandyzmus a tömegből kiválás költői programja, ezért szerinte „többnyire azokban az átmeneti korokban tűnik fel, amelyekben a demokrácia még nem vívta ki teljes hatal-

mát, amikor az arisztokrácia még nem gyengült el egészen. . ." A költői magatartás arisztokratizmusa ilyen módon „a hősiesség tündöklése hanyatló korokban", olyan művészi magatartás, amely tudatában van átmenetiségének. Gondoljunk a művész-lét megragadó baudelaire-i jelképére, *Az albatroszra*. Mindmáig megőrizte evokatív erejét ez a vers, mert kivételes tisztasággal ábrázolja az átmeneti kor teremtette tragikus meghasonlást.

Mallarménál, a szimbolista líra ars poeticájának legnagyobb hatású megfogalmazójánál már éppen ez az átmenetiség-tudat tűnik el, hogy felváltsa a költői egyedüllét és magány már-már öntetszelgő védelme és örök érvényűvé tétele. Ez a hangsúlyváltás minden bizonnyal összefügg azzal a ténnyel is, hogy Mallarmé már 1871 után, az első proletárdiktatúra-kísérlet, a párizsi Kommün bukásának alapélményével lépett fel a művészi életben; s ez az élmény az ő nemzedéke számára talán még leverőbb volt, mint a flaubert-i *Érzelmek iskolája* főhőse, Frédéric Moreau nemzedéke számára (így Baudelaire számára is) az 1848-as forradalmi periódus lezárulása. Mallarmé alapjában véve romantikus antikapitalista: a művészetben az utolsó lehetőséget pillantotta meg a gyűlölt kalmárvilág, a polgári hétköznapok tagadására. A költő szerinte csak úgy fejezheti ki megvetését a kor társadalmi rendje iránt, ha „sztrájkba lép vele szemben", s következetesen elhárítja magától a korrupt külvilág minden csábítását. Magányában ezután feltárul előtte — úgymond — a létezés rejtelmes — racionálisan, szavak útján kifejezhetetlen — lényege és értelme.

A magatartás itt már átcsap az ismeretelméleti mitológiateremtésbe, amelynek lényegét és végeredményét Bergsonnál már megfigyelhettük. A létezés, a valóság belső lényege Mallarmé szerint is kifürkészhetetlen titok, csak egyfajta irracionális-kultikus megközelítéssel elérhető misztérium. A művészet most a modern kor kiválasztottjainak ezoterikus vallása. Mallarmé gyűlölete már nem az embert elaljasító körülmények ellen összpontosul, mint a Baudelaire-é, hanem a „profán tömeg" ellen, amely demokratikus közönségességgel betolakodott a művészet szentélyébe. „Ilyenformán minden jöttment azonnal belegázolhat minden remekműbe, s még nem találtak ki, amióta csak költők vannak, az ilyen alkalmatlankodók elhárítására valamilyen szeplőtlen nyelvet — hieratikus formulákat, amelyeknek száraz tanulmányozása megvakítaná az avatatlant és ösztökélné a szerencsétlen kitartókat; s ezek a betolakodók most belépőjegyként tartják kezükben az ábécét, amelyből olvasni tanultak! Ó, hajdani misekönyvek arany csatjai! Ó, papirusztekercsek sértetlen hieroglifái!"

A költészet voltaképpeni feladata mármost nem az lenne, hogy logikailag tagoltan — bergsoni szóval: közvetetten, diszkurzív okfejtéssel — próbálja meg kifejezni a kifejezhetetlent, a lét kozmikus misztériumát, hanem az, hogy nyelvi eszközökkel *teremtsen:* alkossa meg a létezés legbensőbb, lényegi titkának művészi analógiáját. Ehhez azonban az eszközöket is magának kell előállítania. Híres „kedd esti" rögtönzött előadásaiban Mallarmé megkülönböztette a nyelv két funkcióját: a logikait és az evokatívat, a hétköznapit és a költőit, a „jelentésest" és a „sugárzót". A művészetnek ilyen módon eleve semmiféle köze a külvilághoz és annak bárminő tudati visszatükrözéséhez. A művészi munka nem más, mint az összes tárgyi vonatkozásától, tárgyias közléstartalmaitól elkülönített nyelvi anyag tiszta megformálása. Mallarmé híres tétele szerint „a verset nem gondolatokkal, hanem szavakkal írják", vagyis versben csak olyat szabad megírni, ami értelmes prózában nem mond-

ható el, ami egyesegyedül önmagában, titkokat revelláló titokzatosságában hordja értelmét.

A mallarméi program ezen a ponton természetesen a l'art pour l'art igazolásába torkollik. Ámde ebben a tekintetben megkülönböztető sajátossága, hogy nem ismeri el a költői Én önkifejezésének romantikus elvét, s a lírai szubjektivizmust egyfajta misztikus álobjektivitással kívánja helyettesíteni — valahogy úgy, mint a naturalista objektivizmust a művészi temperamentum szűrőszerepével kiegészítő Zola. Mallarmé szavaival: „A tiszta műalkotás azt is jelenti, hogy maga a költő eltűnik a kifejezési formákból, s átengedi a kezdeményezést a szavaknak . . ." A szavak költői elrendezése mármost a racionális jelentés szempontjából lehet bármilyen önkényes, ha zenei hangzásuk szükségszerűnek hat, akkor a vers épatál, meglepetést okoz — meglepetést, ami Baudelaire ismert tétele szerint a művésziesség (a bizarr, nem-banális szépség) egyik fő ismérve.

A polgári hétköznapok elleni lázadás, a filiszteri lét vulgaritásának megvetése ilyen módon átcsap a költészet bárminő társadalmi megbízatásának tagadásába és egy új típusú, tárgyiatlanná oldott költői nyelv megteremtésének programjába. A valóság felszínének blöffjével a szimbolizmus esztétikája a titokzatos világlényeg érzékeltetésére hivatott költői szómágiát szegezte szembe. A bergsoni irracionalizmus ezáltal egy minden irányban kiépülő művészetelmélet alapjává vált: a vulgáris és a szellemi, a racionális és az irracionális valóság megkülönböztetésével nemcsak a művészet tartalmi oldalát kívánta jellemezni (ez már Schopenhauer esztétikai koncepciójában megtörtént), hanem magának a formának problémáját is radikálisan új értelemben tette fel és válaszolta meg. Mallarmé költészettana után a legfejlettebb formában foglalja össze a XIX. századi polgári esztétika irracionalizmusát. Ezért is vált a XX. század művészeti dekadencia egyik legtöbbet idézett elméleti tekintélyévé.

A mallarméi aforizma, mely szerint a költeményt nem gondolatokkal, hanem szavakkal írják, mindamellett nemcsak a lírai műfaj elméletében jelentett fordulatot, hanem úgyszólván valamennyi műfaj és művészeti ág esztétikájában. Degas — sok tekintetben az impresszionista festészet protagonistájaként — ugyanebben a szellemben hangsúlyozta, hogy festeni nem eszmékkel kell, hanem színekkel. A naturalista természetelvűséggel való leszámolás általános tendencia a századvég polgári művészetében.

Érdemes itt külön is megfigyelnünk, hogy ezekben a költői, festői stb. nyelv abszolút sajátszerűségét hirdető elméletekben milyen fontos szerepet játszik a zeneművészet példájára való hivatkozás. Nemcsak Paul Verlaine *Ars Poeticá*ja követel „zenét, csak zenét", az új szimbolikus költészettől. Mallarmé azt javasolta, hogy „felejtsük el a zene és az irodalom régebbi megkülönböztetését, hogy legyen zene és az irodalom „ugyanazon jelenség két váltakozó arca". A szimbolizmus elmélete éppen a zeneiség követelményére hivatkozva adott magyarázatot a konzervatív kritikában felpanaszolt „homályra", „rejtelmességre", a racionális szójelentés szándékos elfátyolozására, ami közismert módon a szimbolikus líra egyik fő formai jellegzetessége volt. Valéry 1920-ban éppenséggel abban jelölte meg a szimbolista mozgalom voltaképpeni úttörő jelentőségét, hogy az „visszavette a zenétől, ami a költészet sajátja".

A zenének ez a középpontba állítása természetesen nem vadonatúj dolog. Már a korai romantika — Tieck, Wackenroder, Novalis — is a zenei

nyelv „tárgyiatlanságára" hivatkozott, amikor felvette a küzdelmet a felvilágosodás materialista tükrözéselméletével. Az is kétségtelen, hogy a zenét valamennyi művészet ideáltípusává emelő irracionalizmusban — Novalisnál csakúgy, mint Schopenhauernál, az összművészet koncepcióját eredeti forradalmi elemeitől „megtisztító" Wagnernél csakúgy, mint Verlaine-nél vagy Mallarménál — az objektív világ megismerésének agnosztikus tagadása és a valóság lényegi összefüggéseinek mitologizálása jelenti a legfőbb világnézeti motívumot. Ugyanakkor nem minden tanulság nélküli annak megfigyelése sem, hogy ezek a filozófiai-világnézeti motívumok hogyan alakítják át az esztétikum lényegi sajátosságainak és szerkezeti vonásainak hagyományos polgári koncepcióját.

Tudtommal a szimbolizmus teoretikusai az elsők, akik a „jelentés" fogalmát teljes tudatossággal bevezetik az esztétikai kategóriák rendszerébe. E kategoriális újítás alapelvét már Baudelaire megadta, amikor Fourier híres analógiaelméletének, de méginkább Swedenborg már említett misztikus koncepcióinak szellemében kimondta: „minden forma, mozgás, mennyiség, szín, illat egyaránt jelentős, kölcsönösen *korrespondeáló*. . ." A világ ezek szerint „az *egyetemes* analógia kimeríthetetlen tárháza", egyetlen roppant egység, amelyben minden egyes jelenség felidéztet minden más jelenséget. Baudelaire-nél ebből az életérzésből első pillanatra Goethére emlékeztető, megragadó természetpoézis keletkezett. *Kapcsolatok* c. versében például így idézi elénk a dolgok egyetemes vegyrokonságának képét:

Templom a természet: élő oszlopai
időnkint szavakat mormolnak összesúgva;
Jelképek erdején át visz az ember útja
s a vendéget szemük barátként figyeli.

Ahogy a távoli visszhangok egyberingnak
valami titkos és mély egység tengerén,
mely, mint az éjszaka, oly nagy és mint a fény,
egymásba csendül a szín és a hang és az illat.

(Ford. Szabó Lőrinc)

Baudelaire azonban *elméleti* írásaiban ebből a Goethe spinozizmusára emlékeztető életérzésből a művészi alkotás sajátosan szünesztéziás jellegére következtet: a képzetek szerinte rejtélyes módon lépnek egymással kapcsolatba, egy színképzethez a legmeghökkentőbb önkényességgel társulhat pl. valamely hang- vagy illatképzet és így tovább. Ez lenne a „korreszpondenciák" elmélete, a szimbolizmus elméleti alapvetése. Rimbaud ilyen előfeltevések alapján már programmá akarta tenni az összes *érzékek* „összezavarását", hogy ily módon eljussunk az „ismeretlenhez". Goethénél, és részben még Baudelaire-nél is, a természet jelenségei emberies vonásokkal rendelkeztek, s a költő annyiban volt „hieroglifák" megfejtője, amennyiben költőileg „lefordította", s a művészeti öntudat közegébe áttette a természet emberies jelentését. Rimbaud, és még inkább Mallarmé, már újszerű értelemben várja el a költőtől a világ „jelentésének" kibetűzését. A desiffrirozás náluk éppenséggel nem az emberi tartalmak artikulált kimondását jelenti, hanem az öntudatlan mélytengeri világba való alámerülést, a dolgok mélyén lappangó „okkult" mozzanat, rejtelmesség szünesztézis útján való érzékeltetését.

Itt merül fel a zeneiség modelljének kérdése. A polgári esztétika klasszikus korszakában természetesen egy pillanatra sem volt kétséges, hogy a zene messze több, mint „hangozva mozgó formák" rendszere (mint ezt Hanslick hírhedt formalista tétele 1854-ben — Hegellel közvetlenül is vitatkozva — kimondta). Diderot vagy Hegel a zenének tartalmi-felidéző képességet tulajdonított; szerintük a zenei formáknak emberre vonatkoztatott, a tartalmas emberi bensőség mozgalmait (affektusokat, érzelmeket) kifejező jelentésük van s ezt a jelentést máig is figyelemre méltó eszközökkel igyekeztek a kortárs polgári zenében felmutatni. Ha viszont a szimbolisták hivatkoznak a zenére mint a művészetek ideáltípusára, akkor hallgatólagosan feltételezik, hogy a zene „jelentése" a fenti értelemben vett korreszpondenciák ősi-mágikus talajából hajt ki. A zene azért a legtökéletesebb művészet szerintük, mert a legtárgyiatlanabb, mert felidéző ereje nem az objektív valóság visszatükröződésével, hanem a rejtett „megfelelések", titokzatos korreszpondenciák intuitív érzékeltetésével függ össze.

A hivatkozás elsődleges alapjául itt természetesen már nem a klasszikus kompozíció szolgál. Verlaine *Ars poeticája* is az „olvadó", tovaáradó" dallamot kéri számon a költőktől, a kadenciák zártságát feloldó, az egyes hangszerek hangszíneit letompító „Árnyalatot", amelyben világos kontúrú emberi jellemek-érzelmek rajta helyett csupán a rejtett világlényeggel korreszpondeáló hangulatok derengenek fel. Semmi kétség: itt nem Mozart, hanem inkább Wagner a példakép, vagy éppenséggel a francia földön érlelődő impresszionista zene. Debussy mindig tudta, hogy mit köszönhet a szimbolista mozgalomnak.

A zenei jelentésnek ebből az újszerű értelmezéséből természetesen nem hiányzott a szimbolistáknak ez a jogosult pátosza, amellyel a naturalizmust, egyáltalán a természetelvű művészetfelfogást bírálták. Ferdinand Brunetière 1888-ban találóan írhatta: „Abban a korban, amikor a *naturalizmus* örvén a dolgok külső kontúrjának puszta utánzójává degradálták a művészetet, a *szimbolisták* . . . újra megtanították a fiatalságot arra, hogy a dolgoknak lelkük is van, amelyeknek a testi szem csupán a burkát, a fátylát vagy az álarcát fogja fel. *Egy táj — lelkiállapot* . . . ez azt jelentené, hogy korreszpondenciák, rejtett affinitások, titokzatos azonosságok vannak a természet és miközöttünk, s hogy csak úgy közelíthetjük meg lényegüket, ha a dolgok belsejébe hatolva meg tudjuk ragadni őket. Ez tehát a *szimbolizmus* alapelve, ez valamennyi miszticizmus kiindulópontja vagy közös eleme, s ez az, amit érdemes lenne beledagasztani, mint az élesztőt — bocsánat a szóért —, a naturalizmus keletlen masszájába."

Ez a beledagasztás megtörtént: a szimbolista líra elsőként vállalkozott arra, hogy a naturalizmus természetelvűségét a misztikus korreszpondenciák elvének szellemében kiegészítse és így túlhaladja. Itt sem lehet feladatunk e vállalkozásnak — a szimbolizmus költői gyakorlatának — elemzése és értékelése. Ismét csak utalni szeretnénk arra, hogy ilyenfajta kiegészítés nem hiányzott teljesen a naturalista irodalomból sem; gondoljunk Zola regényeinek már Brandes megfigyelte szimbolikus kinövéseire, vagy a drámaíró Gerhart Hauptmann „naturalista" és „szimbolikus" törekvéseinek bizonyítottan egylényegű, közös gyökérzetére. Végül nem foglalkozhatunk ebben az esztétikatörténeti összefüggésben azzal az izgalmas kérdéssel sem, hogy bizonyos konkrét történelmi körülmények és társadalmi-ideológiai feltételek között a szimbolizmus ars poeticája nem zárta ki, sőt elemeiben lehetővé tette

a költői realizmus nagy tradícióinak magasabb szinten történő, a társadalmi valóság új, bonyolultabb szerkezetét visszatükröző továbbfejlesztését. Gondoljunk Ady költészetének Révai József által elemzett sajátosságaira vagy az impresszionista irányzatoknak a festészet és a zene századvégi megújhodásában játszott — persze nem minden ellentmondás nélküli — szerepére.

Jelenleg a polgári művészetelmélet történeti útjára kell összpontosítanunk figyelmünket. Ez esetben azonban kétségtelen tényként kell számolnunk azzal, hogy e szimbolikus korreszpondencia elmélet — bár joggal bírálja a természetelvűséget — végül is képtelen tudományos színvonalon megoldani az esztétikai formák „jelentésének" problémáját, s még azokat az értékes gondolati elemeket is feladja, amelyek a klasszikus polgári esztétika megoldási kísérleteiben — pl. Goethénél és Hegelnél — kialakultak. A művészet valóságtükröző jellegének idealista tagadása itt már nyílt szubjektivizmussal és a szubjektivizmust álobjektív köntösbe burkoló mítosz-teremtéssel párosul. A korreszpondenciák tana a legszélsőségesebb ellenpólusa a valóság esztétikai elsajátításával kapcsolatos ismert marxi koncepciónak.

A „beleélési elmélettől" az „absztrakció" elméletéig

A polgári művészetszemléletnek ez a regresszív metamorfózisa kiváltképp szemléletes formában tárul elénk, ha a korreszpondencia elmélet általános esztétikai megfogalmazásának sorsát tesszük a vizsgálat tárgyává. Mert az általánosítás nem sokáig váratott magára: Theodor Lipps *Ästhetik*je (1903, 1906), majd Wilhelm Worringer *Abstraktion und Einfühlung*ja (1908) kidolgozza, illetve továbbfejleszti az úgynevezett beleélési elméletet, s ezzel megteremti az átmenetet a késő polgári esztétika egyre teljesebbé váló dezintegrálódásához és önfelbomlasztásához, a tudományos művészetfilozófia általános dekadenciájához.

A kulcsszó már Lippsnél a „beleélés" (Einfühlung) fogalma. Az új kategória története, mondhatni, egyetlen cseppben tárja elénk a tengert, a polgári művészetfelfogás feltartóztathatatlan hanyatlását.

A „beleélés" szó a művészettörténész Robert Vischer leleménye, aki apjának, Theodor Vischernek kései esztétikai állásfoglalását igyekezett e kategóriában összegezni. Mármost Theodor Vischer még a Hegel-iskola nagy nemzedékéhez tartozott; nagyszabású *Esztétikája* eredetileg azzal az igénnyel íródott, hogy rendszeres formában kifejtse, illetve bizonyos pontokon konkretizálja Hegel esztétikai előadásainak gondolatvilágát. Bár ez a kifejtés igen gyakran a hegeli dialektikus történetiségről lemondó ellaposításnak bizonyult, még mindig rejlett benne annyi érték, hogy *A tőke* fetisizmus-elméletén dolgozó Marx fontosnak látta egyes részeinek alapos kijegyzetelését. M. Lifsic és Lukács György ezzel kapcsolatban kimutatta, hogy Marxot különösen érdekelte az a Vischer által felvetett kérdés, hogy a szubjektumnak van-e és mennyiben van aktív szerepe a szép keletkezésében. Lifsic meggyőzően bizonyítja, hogy a marxi felfogás nemcsak a politikai gazdaságtan területén, hanem az esztétikában is magában foglalja a fetisisztikus polgári elképzelések leleplezését. Jól tudjuk: a gazdasági élet olyan kategóriáiról, mint az áru, a pénz stb., a *Tőké*ben kiderül, hogy lényegük más, mint látszatuk — nem „dolgok", hanem csupán dolgok által közvetített emberi viszonylatok. Ugyanilyen alapon kritika tárgya kell hogy legyen az *esztétikai* fetisizmus

is, amely közvetlenül a dologi világnak (a magukbanvett természeti jelenségeknek stb.) tulajdonítja a szépség minőségét, s képtelen megérteni a társadalmiságában valóságos ember aktív szerepét az esztétikum létrehozásában. Nos, a Marx által is kijegyzetelt helyeken Vischer ugyan csupán az általános kérdésfeltevésekig tud előnyomulni, de azt legalább felismeri, hogy a természeti szép lényegét lehetetlen a tárgy közvetlen dologiságából levezetni. Az esztétikum és az ember tárgyi tevékenysége közötti összefüggés viszont hétpecsétes titok maradt számára.

Jellemző mármost, hogy az *Esztétikában* megfogalmazott fenti kérdést Vischer a későbbi fejlődése folyamán egyre inkább a szubjektivizmus és az irracionalizmus szellemében válaszolja meg, s ily módon mesterétől, Hegeltől, fokozatosan visszatér Kanthoz, az ízlésítélet kanti elemzésének legnegatívabb vonásaihoz. 1866-os nagy *Önkritikájában* már ezt állítja: „Az esztétikának már az első lépésnél meg kell semmisítenie azt a látszatot, mintha volna szépség a szemlélő szubjektum hozzájárulása nélkül. Röviden szólva: a szép a szemléletnek egy meghatározott fajtája." A művészet ezek szerint egyszerűen a művészi fantázia, a „tiszta szemlélet" terméke. Ez a szubjektivizmus azután 1873-ban, az *Önkritika* folytatásában és 1887-ben, *A szimbólum* c. tanulmányban az irracionalista mítosz-teremtés elemeivel egyesül. A késői Vischer-művek a külvilágot végső soron megismerhetetlen, irracionális misztériumnak fogják fel. Az ember mármost a tudományban és a művészetben nem *megismeri* ezt a külvilágot, hanem *beleviszi*, projiciálja saját gondolatait és érzelmeit, s ezzel rendet teremt a rendetlenségben. „Az eszményi szemlélet beleviszi az objektumba azt, ami nincs benne." A művészet ezért a kései Vischernél a mítosz egyik fajtája, újfajta vallás a civilizatórikus fejlődésben vallásos hitét elvesztő modern ember számára.

Vischer ilyen módon személyes fejlődésében is végigjárja az utat a XIX. század első évtizedeinek klasszikus esztétikai rendszereinek progresszív megoldásokban gazdag hagyatékától egészen a XX. század első évtizedének leplezetlen dekadenciájáig. Theodor Lipps az ő szellemében teremtett részletekbe menően kifejtett, egységes esztétikai koncepciót a beleérzés-elmélet alapján.

Lipps pszichológiai értelemben beleérzésnek nevezi a legprivátabb emberi bensőség tartalmának, főként az egyéni érzelmeknek kivetítését a külvilág tárgyaira. Mármost szerinte ez a pszichológiai jelenség kulcsot ad azoknak az esztétikai „szimpátiaérzéseknek" megértéséhez, amelyeket már a lélektani esztétika — főként Fechner és Wundt — előtérbe állított. Az esztétikai élvezet elengedhetetlen előfeltétele ugyanis az a mechanikus képzettársításoktól *elvileg* különböző, eredeti és spontán pszichológiai aktus, amellyel az alkotó és a befogadó mintegy lelket önt a tárgyba, hogy így egyfajta „együttérző szimbolizmussal" saját Énjének emocionális állapotát „olvassa ki" az objektív valóságból. Innen Lipps alapvető tétele: *az esztétikai élvezet nem más, mint objektivált, a tárgyba áttett önélvezet.* A szépség következésképpen nem rendelkezik semmiféle objektivitással, az esztétikum lényegét autonóm módon a szemlélő szubjektumnak a külvilággal szimpatizáló szemlélete, a külvilággal azonosulni tudó és akaró emocionális alaphangulata teremti.

Nem nehéz felismerni a lippsi álláspont ismeretelméleti lényegét. A „beleélés" kategóriája természetesen egy szubjektív idealista koncepció szerves eleme, s fő funkciója az, hogy a válságba jutott természetelvűség indokolt bírálatán túl nemet mondjon a materialista visszatükrözési elméletre általában, hogy a klasszikus esztétika objektivizmusát a látszólag pszi-

chológiai-tudományos megalapozottságú szubjektivizmussal váltsa fel. Van azonban ennek az elméletnek egy olyan oldala is, amely a polgári esztétika XX. századi továbbfejlődésének katalizátorává vált, s ezért különös figyelmet érdemel. Lipps ugyanis az esztétikum keletkezését annak az embernek „szimpátiaérzéséből" igyekszik levezetni, aki bele *tudja* élni magát a külvilágba, *aki jól érzi magát* a maga világában, mert harmonikus viszonyt tudott létesíteni saját Énje és az objektivitás hatalmai között. Semmi kétség: a beleélési elmélet társadalmi-ontológiai alapja egy olyan harmóniaélmény, amelyet teljes joggal nevezhetünk filiszterinek. A XIX. század második felének rohamos kapitalista fejlődése a liberális polgári tudatban, mondhatni, újratermelte azt az ideológikus illúziót, hogy a személyiség harmonikus fejlettsége megvalósítható a polgári rend keretei között, sőt: csakis ott valósítható meg igazán. Lipps tétele, mely szerint az esztétikai élvezet objektivált önélvezet, mondhatni szemléltető illusztrációja lehetne Marx ismert megállapításának: az ember önelidegenedés életténye át éli a burzsoá és a proletár is, csupán azzal a különbséggel, hogy az egyik jól érzi magát benne, a másik forradalmasodó magatartással felháborodik rajta.

Ámde a történelem „cselvetései" közé tartozik, hogy a felháborodás attitűdjének hamarosan kialakult egy sor nem-proletár, polgári-kispolgári változata is. A szabadversenyes kapitalizmus homlokzat-harmóniája természetesen a polgári értelmiség legműveltebb, a látszat és lényeg különbségére érzékenyen reagáló rétegei előtt sem rejthette el teljesen a társadalmi fejlődés mélyében érlelődő válságokat, azokat az ellentmondásos életténye ket és kulturális tüneteket, amelyek az osztálytársadalmi rend végső, polgári formájának küszöbön álló borulásáról árulkodtak.

Ebben a tekintetben a szimbolizmus költői gyakorlata már felmondta a filiszterséggel való szövetséget. A kultúrkritikai oppozíció leghatásosabb válfaja azonban Nietzsche filozófiájában és esztétikájában jött létre.

Nietzsche esztétikáját természetesen nem lehet elválasztani megteremtője történetfilozófiai alapkoncepciójától. Kiindulópontul az egész polgári dekadencia legrejtettebb titkát kifecsegő schopenhaueri irracionalizmus szolgált: az akarat tagadásának ismert mítosza. Nietzsche már nem érhette be azzal a rezignációval, amely Schopenhauer szerint a valóság mélyén rejlő akarat, a vak ösztön tevékenységét szemlélő ember eszményi életmagatartása. Passzív, szemlélődő karakterét megváltoztatva ezért meghirdette a hatalomra törő akarat (Wille zur Macht) új típusú, „aktivista" mítoszát. Eszerint a történelem legfőbb mozgatóereje a létért és a hatalomért vívott küzdelem, egyáltalán az emberben élő ősi ösztönök törekvése a gátlástalan önérvényesítésre; ez pedig magában foglalja annak lehetőségét és szükségességét, hogy a hatalom birtokosai könyörtelen határozottsággal leigázzák és kizsákmányolják a tömegeket. Ebből fakad a legelső kultúrfilozófiai következtetés: nagy kultúra csak a rabszolgaság talaján, az arisztokratikus elit műveként jöhet létre. Éppen ezért Nietzsche elfajulásnak tartotta a polgári korszak demokráciáját, mivel ez szerinte túl sok szabadságot hagy meg a tömegek politikai és kulturális aktivitására, s felidézi a valóságos tömeguralom lehetőségének képét. A jövő feladata mármost annak az emberfeletti embernek (Übermenschnek) kitenyésztése, aki magában leküzdi a „gyengék" morálját, elveti az egyenlőség és testvériség liberális elveit, a mai demokráciát és az esetleges holnapi szocializmust, s ha kell, bűnök és háborúk árán biztosítja a magasabbrendű faj egyeduralmát a földön. Nem lehet kétséges

előttünk, hogy ez a kultúrfilozófia a XIX. század utolsó évtizedeiben rendkívüli érzékenységgel anticipálta az imperializmus korszakába lépő burzsoázia érdekeinek elméleti igazolását, s végső soron a fasizmus ideológiai előkészítésévé vált.

De megjelölte a XX. századi polgári esztétika egész sor irányzatának mozgásterét is. Nietzsche már fiatal korában, a klasszika filológia egyetemi tanáraként felvázolta az antik görög kultúra új elméletét: a klasszikus humanizmussal, a Winckelmanntól Hegelig ívelő progresszív polgári antikvitásképpel a legélesebb ellentétben az ún. dionüszoszi elvet tekintette a hellén világszemlélet és művészet legfőbb elemének. Dionüszosz ebben az értelmezésben Apollón mitikus ellenalakja, a mértéktelenség és a mámor, a misztikus és irracionalista elragadtatás istene. A „dionüszoszi" művészet ősi mintaképe a zene, valamint a „zene szelleméből született" tragédia. Bennük az emberi létezés alvilági és éjszakai oldala, az ösztönéletnek az emberi ész és érzelem által be nem világítható mélysége fejeződik ki. Ilyen módon ezek a művészetek eleve túlmutatnak azon a látszat-jellegű derűn és harmónián, amelyet az „apollóni" művészet, mindenekelőtt a görög szobrászat tár a műélvező elé. Innen a művészet továbbfejlesztésének programját adó végkövetkeztetés: a kultúra megújhodása csakis a dionüszoszi elv újrafelfedezésétől és középpontba állításától várható.

Az antikvitáshoz való viszony természetesen Nietzschénél is csak tünet, ahogyan az volt már a polgári esztétika klasszikus elméleteiben is. De tünetjellegében is dokumentálja a klasszikus korszak értékeinek azt a nagy „átértékelését", a humánus eszményeknek azt a trónfosztását, amelyre Nietzsche — osztálya nagy ideológiai átalakulásának krónikásaként és még inkább prófétájaként — vállalkozott. Az új polgári művészetszemlélet ilyen módon erénnyé avatja a szükséget, s elvileg deklarálja a szépség és a harmónia ellentétét. Ez a nagy „visszavétel" történeti pillanata, amikor detronizálják a klasszikus polgári humanizmus esztétikai alaptételét, és a barbár ösztönök világának antihumánus vonásaival igyekeznek feltölteni a formalisztikusan kiüresített, akadémikusan megmerevedett esztétikum belső tartalmát. A dionüszoszi művészet koncepciója egyszerre mond nemet a visszatükrözés és a kathartikus hatás elméletére, a művészeti realizmusra és humanizmusra.

A nietzschei kultúrkritika természetesen mindvégig hatástalan maradt volna, ha nem tartalmazná a kapitalizmus szabadversenyes korszakának és e korszak filiszteri álkultúrájának rendkívül szellemes és általában jogosult bírálatát. Nietzsche ugyanis nemcsak a dekadencia későbbi, XX. századi formáinak volt prófétája és propagandistája, hanem egyszersmind éles szemmel látta és láttatta meg az ún. liberális korszak kulturális életének belső ellentmondásait is. Ma sem érdektelen feleleveníteni az egykorú polgári művészet filiszteri kisszerűségét és közönségességét illető kritikáját. Hadd utaljunk ismét szenvedélyes fellépésére Wagner zenéjével szemben, amelyet pedig fiatalkori „romantikus" periódusában még mint a dionüszoszi elv ígéretes megvalósulását ünnepelt; ez a zene szerinte — csakúgy mint a romantikus művészet, a szimbolizmus vagy a naturalizmus — a hanyatló kultúra jellegzetes megvalósulása. Szellemesen és találóan jellemezte a benne testet öltő dekadenciát: egzaltált szubjektivizmusát éppúgy felismerte, mint filiszteri közönségességét, hatásvadász felfújtságát. A dekadens művészet nietzschei bírálatában kiváltképp tanulságos mindaz, amit a műalkotás belső megkomponáltságának hiányáról, valamint a színészieség eluralkodásáról,

egyáltalán ez olcsó szórakoztatásra való törekvésről megállapít. „Mi jellemez minden irodalmi dekadenciát? Az, hogy az egész nem él többé. A szó szuverén lesz, és kiugrik a mondatból, a mondat túlburjánzik és elhomályosítja az oldal értelmét, az oldal az egész mű rovására gazdag, az egész mű nem egész többé! A dekadenciában ez minden stílusra jellemző: az atomok anarchiája, az akarat szétbomlása, a morál nyelvén: ‚az egyén szabadsága', politikai elméletté bővítése: ‚mindenki számára egyenlő jogok'. Élet, *egyenlő* életteljesség, az élet vibrációja és túlburjánzása visszaszorítva a lehető legkisebb képződménybe; a maradék pedig *életszegény*. Bénultság, erőlködés, merevség mindenütt, *vagy:* ellenségesség és káosz: egyre szembeötlőbb mindkettő, mennél magasabb formáiba hatolunk a szervezettségnek. Az egész egyáltalán nem él már: toldott-foldott, méricskélt-mesterkélt, mesterséges képződmény."

Idézetünkből is kiderül azonban, hogy Nietzsche az általa joggal bírált művészeti dekadencia igazi valósággyökereit nem tudta és nem is akarta megragadni. Történetfilozófiai alaptétele, mely szerint minden kultúra rabszolgaságon épül fel, valamint az ebből levezetett esztétikai alaptétele a „dionüszoszi" művészet magasabbrendűségéről végül is odavezetett, hogy a dekadencia kategóriáját a forradalmi munkásmozgalomra éppúgy szeretné vonatkoztatni, mint a Bismarck-rendszer képmutató polgári látszatdemokráciájára, a realista művészet nagy klasszikus korszakait éppúgy szeretné diszkreditálni, mint a valóságos hanyatlás hazug álkultúráját. A *polgári* korszak kultúrkritikája ily módon paralizálja önmagát, és átcsap a múlt és a jövő minden humanista kultúrájának kritikájába *általában*. A „minden érték átértékelésének" elég lehangoló a végeredménye: „A zene és a tragikus mítosz egy nép dionüszoszi képességének kifejezői . . . ; mindkettő menti és igazolja e játékkal magának a ‚világok legrosszabbikának' létét is. . ." Ez nem több és nem kevesebb, mint a fennálló polgári rend esztétikai köntösbe bújtatott és közvetett védelme à la Schopenhauer.

És itt már a XX. század polgári művészetfelfogásának közvetlen előkészítésével van dolgunk. A szubjektív idealista ismeretelméleti alap megmaradt, de „kiegészült" az egyre antihumanistább mítoszokkal.

Lipps és a „beleélési elmélet" is ilyen módon lépi át a századforduló — az imperialista korszak — küszöbét, s válik a dekadens művészet mindmáig tevékeny múzsavezetőjévé.

A „korszerűsítés" munkájára ebben az esetben egy művészettörténész, Wilhelm Worringer vállalkozott. *Absztrakció és beleérzés* c. könyvében Lippshez kapcsolódva ő is hangsúlyozza „az esztétikai szubjektivizmus" alaptételét, mely szerinti a szépség jegyében történő alkotás és befogadás a beleérzésen mint objektsvált önélvezeten alapul. Ez azonban — mint láttuk — feltételezi az ember é külvilág harmonikus kapcsolatát. Ámde az ember — egészíti ki Worringer az alapelvet — csak ritka, kivételes történeti pillanatokban *képzelheti* magáról azt, hogy otthon van a világban. A klasszikus művészet szépség-kultuszával szemben a keleti művészet vagy a gótika nem az otthonérzést, a „világ-jámborságot", hanem annak szöges ellentétét, a kozmikus szorongást (Weltangst) kívánta kifejezni. Worringer szerint ezek a korszakok a *beleélési* ösztön ellenpólusát, az *absztrakciós* ösztönt juttatják szóhoz.

Mit jelent ebben az összefüggésben az absztrakcióra való törekvés? Worringer nyomatékosan hangsúlyozza keletkezésének forrását és módszerét: „a külvilág jelenségei által kiváltott nagy belső nyugtalanságból" következ-

zik, s lényege az élettelen-szervetlen világ absztrakt törvényszerűségeinek expresszív megjelenítése.

Az „átértékelés" ezúttal is a nietzschei modellt követi. Worringer legalább olyan kritikusan áll szemben a görög antikvitás, a reneszánsz vagy a polgári klasszicizmus kultúrájával, mint Nietzsche az ún. apollóni művészettel; ugyanúgy a jövő előlegezését várja az újrafelfedezett egyiptomi ornamentikától vagy az északi gótikától, mint a „minden értékek átértékelője" tette ezt a dionüszoszinak nevezett kultúrtörténeti jelenségekkel. És természetesen Worringer fellépéséből sem hiányzik teljesen a relatív jogosultság eleme. Az európai művészeti fejlődés fővonalából kieső korszakok — főként a primitív művészet, a keleti népek ősi kultúrája vagy a gótika — tanulmányozásának elhanyagolása bizonyos tekintetben valóban összefüggött a liberális polgári világkép filiszteri komfortérzésével, a non plus ultra jellegűnek képzelt polgári civilizáció abszolutizálásával. Ámde egy dolog a történetiség szűkkeblű érvényesítése ellen szót emelni és más dolog az „európacentrizmus" önmagában jogos bírálatának ürügyével nemet mondani az európai művészeti kultúra fejlődésének csúcsteljesítményeire. Worringernél az utóbbi mozzanat dominál. Történeti orientációja világnézeti alapálásából következik: az említett korok újrafelfedezése egyszersmind zászlóbontás az emberi lét immanenciáját ábrázoló alkotói módszer, a realizmus elleni polgári küzdelemhez.

Az absztrakciós ösztön kategóriájával „korszerűsített" esztétikai szubjektivizmus úttörője tisztán látta, hogy az új esztétika legfőbb elméleti ellenfele az a visszatükrözési elmélet, amely Arisztotelésztől a legújabb korig materializmus és humanizmus szerves kapcsolatát alapul véve határozta és határozza meg a művészet alapvető törvényszerűségeit. Ezeket Worringer — a XX. század polgári esztétikájának egyik alaphangját megütve — „banális utánzási elméletek" címszó alatt foglalja össze, s ahogyan a realizmust azonosítja a naturalizmussal, úgy a nimézisz antik elvét egy kalap alá fogja a beleélési elmélet állítólagos immanencia-tudatával és komfortérzésével. „A banális utánzási elméletek — olvassuk az *Absztrakció és beleérzés* 3. kiadásához függelékként csatolt egyik tanulmányában —, amelyektől esztétikánk sohasem szabadult meg (hála annak, hogy egész műveltségünk tartalma szolgai módon függ az arisztotelészi fogalmaktól), vakká tett bennünket ama tulajdonképpeni pszichikai értékek iránt, amelyek minden művészi produkció *kiindulópontjai és céljai.*" Az arisztotelészi mimézisz-fogalom Worringerben a már említett „világjámborság", az immanencia és otthonérzés képzetét társítja. „Az ember ösztöne azonban nem a világjámborság, hanem a félelem. Nem testi félelem, hanem a léleké. Egyfajta szellemi tériszony, amelyet a jelenségvilág tarka zűrzavara és önkénye vált ki." Következésképpen az igazi, a *hiteles* műalkotás csakis kozmikus szorongás objektiválása lehet.

A „beleélési" elmélet az esztétikum lényegét az önélvezet tárgyiasításában vélte felfedezni. Worringer helyesbített: a művészet az objektivált szorongás. Az esztétikai szubjektivizmus első változata még csak a szimbolizmust és az impresszionizmust akceptálta az ún. modern művészetből. Worringer absztrakció-elmélete viszont a XX. századi művészeti dekadencia általános apológiája: a korai expresszionizmus éppúgy rá hivatkozott, mint napjaink tasizmusa vagy az ún. „non finito" jegyében alkotó irányzatok. A fordulat létrejött: a polgári művészetfelfogás a klasszikus esztétikai koncepció teljes dezintegrációjával magáévá tette a hanyatlás ideológiáját.

БУРЖУАЗНЫЕ ЭСТЕТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ С 1848 ГОДА ДО КОНЦА ВЕКА

ТЕОРЕТИКО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Д. Золтаи

Основная линия развития буржуазной теории искусства во второй половине XIX-го века доказывает общий распад буржуазной идеологии, хотя постановка эстетических проблем отдельными направлениями не лишена рационального зерна. Автор прежде всего анализирует основную позицию эстетики позитивизма, сформулированную в программе Фехнера Ästhätik von unten, затем касается теории натуралистического романа Золя. В дальнейшем он исследует понимание искусства символизмом как «оппозицию» натурализму и одновременно как «дополнение» к нему. В последней части статьи он проводит линию, которая ведёт от Липпса к Воррингеру, от теории «вчувствования» (Einfühlungstheorie) к теории «абстракции» и направляется в сторону буржуазной эстетики XX-го века. На этой линии развития он старается определить место Ницше в истории эстетики.

BOURGEOIS AESTHETICAL TENDENCIES FROM 1848 TO THE TURN OF THE CENTURY

A THEORETICAL-HISTORICAL SURVEY

by *Dénes Zoltai*

The main line of development of the bourgeois conception of arts in the second half of the 19th century proves the general decadence of the bourgeois ideology, although the aesthetical questions put by some tendencies do not lack a rational core. The author first of all analyzes the basic position of aesthetical positivism, which manifested itself in Fechner's program, the *Ästhätik von unten*, then turns to Zola's theory of naturalistic novel. After this author examines the conception of art of symbolism, as the "opposition", and at the same time "complement" of naturalism. In the concluding part ob his essay the author draws the line which leads from Lipps to Worringer, fran the theory of "empathy" (Einfühlungstheorie) to the theory of "abstraction", towards the bourgeois aesthetics of the 20th century. He endeavours to indicate also Nietzsche's place in the history of aesthetics in this specific line of development.

A véletlenről

FODOR JUDIT

A *véletlent* a szokásos definíciói rendszerint összefüggésbe hozzák a lényegtelennel, a külsővel, az esetlegessel, a nem teljesen meghatározottal (s ennek megfelelően a szükségszerűt a lényegessel, a belsővel, a meghatározottal, a feltétlennel). E kategóriák tartalma azonban egyenként sem teljesen tisztázott (itt nem is áll módunkban e tisztázást elvégezni), s ezért egymásba való átcsapásukat, a kategóriapárokat sem lehet pontosan értelmezni. A „szükségszerű" kategóriája esetében ezen úgy szokás segíteni, hogy többé-kevésbé következetesen kimutatják a szükségszerű és a törvény viszonyát, de a véletlen definíciójának képlékenységén ez nem segít. Pedig a véletlen kategóriájával akarva, nem akarva tovább kell operálnunk, amikor a valószínűséget fejtjük ki. Így áll elő az a helyzet, hogy a véletlent az irodalom rendszerint megmagyarázatlan alapfogalomként vezeti be a valószínűség definíciójába.

Lássunk néhány példát a mondottak illusztrálására (a teljesség kedvéért a szükségszerűségre adott definíciókat is kiírjuk): „A *szükségszerűség* kategóriája a valóságnak azokat a folyamatait tükrözi, amelyeknek a jelenségek lényeges összefüggéseiben van az alapjuk, s amelyeket e jelenségek történelmi fejlődésének egész menete törvényszerűen előkészít. Ennek megfelelően a szükségszerűséget az elkerülhetetlenség, a kötelező érvény jellemzi. Szükségszerűség alatt az értendő, hogy az esemény lefolyása meghatározott feltételek jelenléte mellett meghatározott rendben fejlődik, éppen ilyenné válik és nem másmilyenné. A szükségszerűséggel ellentétben a *véletlenszerűség* kategóriája a valóságnak azokat a folyamatait tükrözi, amelyeknek nem az adott jelenség lényeges összefüggéseiben van az alapjuk és amelyeket a jelenség történelmi fejlődésének egész menete nem készít elő törvényszerűen. A véletlenszerűség külső, az adott jelenség számára mellékes alapból folyik, ezért a nem kötelező érvény, a meghatározatlanság jellemzi. Más szóval, az adott véletlenszerűség képes létrejönni és nem létrejönni, végbe mehet így, de történhet másként is."[1]

Eszerint véletlenszerű és szükségszerű valamely *folyamat* lehet — illetve pontosabban: a véletlenszerű*ség* és a szükségszerű*ség* bizonyos *folyamatokat* vagy a *sajátosságaikat* (?) *tükrözi* (?) —, mégpedig az alapját képező jelenségekből eredően, ezekre vonatkoztatva.

„A szükségszerűség és a véletlenszerűség a materialista dialektika olyan kategóriái, amelyek az objektumok és oldalaik összefüggéseinek meghatározott formáit tükrözik... A szükségszerűség olyan kapcsolatokat jelent, ame-

[1] Марксистко-ленинская философия. Изд. Политической литературы. Москва 1965, VII. fej. § 6. 203—204. o. A fejezet szerzői: V. I. Szvigyerszkij, V. P. Tugarinov. M. V. Mosztepanyenko, M. V. Emgyin.

lyek a feltételek adott összessége mellett elkerülhetetlenek, elháríthatatlanok. A szükségszerű jelenségeket az objektumok vagy folyamatok belső lényege idézi elő. A véletlenszerűség olyan kapcsolatokat tükröz, amelyek az objektum adott lényege mellett képesek létrejönni, de képesek nem létrejönni is. A véletlen jelenségek nem következnek a tekintetbe vett objektum vagy folyamat lényegéből, nem következnek elkerülhetetlenül a belső kapcsolatokból, okaik külső, mellékes feltételek is lehetnek."[2]

Eszerint véletlenszerű és szükségszerű valamely összefüggés, kapcsolat, *viszony* lehet — illetve pontosabban: a véletlenszerű*ség* és a szükségszerű*ség* ezeket *tükrözi* —, de ugyanakkor véletlenszerű és szükségszerű *jelenségekről* is esik szó (amelyek emellett hol folyamatokon, hol objektumokon, hol pedig mind a kettőn alapulnak).

„A véletlenszerű esemény (amely képes létrejönni, de képes nem létrejönni is) mindig lehetséges esemény..."[3]

Eszerint véletlenszerű és szükségszerű valamely *esemény* lehet.

Úgy véljük, nem felesleges szőrszálhasogatás rámutatni, milyen zavaró, hogy a definíciókban a szóban forgó fogalmaknál gyakran még az sem világos, hogy grammatikailag főnévi vagy melléknévi értelemben használják-e őket. (Mellesleg megjegyezve: zavaró még az is, hogy a megfogalmazásokban keveredik az ontológiai és a gnoszeológiai aspektus is.) A szükségszerű*ség* és véletlenszerű*ség* kategóriáját nyilván főnévi értelemben használják, de ezek csak általánosított kifejezései a szükségesnek (vagy a szükségszerűnek — a magyarban a két nyelvi alak nem válik el élesen) és a véletlennek (illetve véletlenszerűnek). A véletlen(szerű)t és a szükségest (szükségszerűt) általában melléknévi értelemben használják, szemlátomást nem tartották azonban fontosnak annak egyértelmű precizírozását, hogy *mi*re vonatkoznak. A magunk részéről is a melléknévi használatot tartanánk helyesnek, de, mint jeleztük, azzal, hogy ez esetben is elengedhetetlenül tisztázni kell: milyen főnevek jelzőiről van szó, pontosabban: milyen objektív létezők tulajdonságairól. Persze a főnévi értelmű használat is megkövetelné a főnév tartalmának meghatározását. Ezt ugyanis a véletlen-szükségszerű kategóriapár, valamint a tagjaik meghatározásához szükséges lényegtelen-lényeges, külső-belső stb. kategóriapárok korrelatív volta, vonatkoztatottsága is megkívánja, annál is inkább, mert a „dolog", „jelenség", „folyamat", „tárgy", „esemény", „összefüggés" fogalmakat a filozófiai definíciókban rendszerint ugyancsak differenciátlanul szokás használni, ami oda vezét, hogy a velük megfogalmazott kategóriák, törvények szintén differenciálatlanul vonatkoznak az objektív valóság egészére. Az általánosságnak ez a foka azonban összemossa, hogy az egyes definíciókhoz milyen valóságos szituációk tartoznak, s ezen az sem segít, ha leszögezik: a kategóriák és törvények a valóság egyes területein másmás konkrét módon nyilvánulnak meg.

Nézetünk szerint javíthatna a helyzeten, ha először szétválasztanánk a valóság konkrét formái megjelölésére differenciálatlanul használt különböző fogalmakat és összemosódott konkrét tartalmaikat, s azután ennek alapján

[2] С. Н. Соломина: Необходимость, случайность и вероятность, как категории материалистической диалектики. Ученые записки кафедр марксистко-ленинской философии Высшей Партийной школы при ЦК КПСС, выпуск V. Изд. «Мысль», Москва 1965. 72. o.

[3] В. К. Корюкин, М. Н. Руткевич: Вероятность. В сборнике «Некоторые категории диалектики». Росвузиздат, 1963. 74. o.

kísérelnénk meg kimutatni, hogyan jelentkezik a véletlen és a szükségszerű az egyes konkrét esetekben.

Osztályozási javaslatunk a következő: az egyes objektív létezők általában vett, differenciálatlan megjelölésére szolgáljon a „dolog" kategóriája. A „dolog" kategória legyen tehát az „anyagi világ" kategóriájának mint „általános"-nak kategóriapárja az „egyes" értelemben. Az „anyagi világ" kategória minden objektív létező általában vett megjelölésére szolgál; az domborodik ki benne, ami minden létező egyetemes minősége: az anyagiság. A „dolog" pedig a konkrét létezőket jelöli; benne — fogalmilag megragadott formában — a létezők egyedisége domborodik ki. (A „jelenség" kategóriájának használatát mellőzni fogjuk, bármennyire elterjedt szokás is a legáltalánosabb értelemben véve a valóság „jelenségeiről" beszélni. A „jelenség" kifejezés ugyanis a marxizmus terminológiájában kétféle értelemben használatos: szolgálhat minden létezőnek differenciálatlan megjelölésére — ebben az értelemben volt szó fentebb véletlen és szükségszerű jelenségekről —, de használatos az ismeretelméletben is mint a „lényeg" kategóriapárja. Etimológiailag is ez utóbbihoz kötődik jobban, a „megjelenik" igével való rokonsága szintén ezt az értelmet asszociálja, mindezért helyesebbnek látjuk, ha a létezők differenciálatlan megjelölésére csakis a „dolog" kategóriáját használjuk. Kérdéses persze, hogy ez a kategória teljesen megfelel-e a célunknak; az azonban kétségtelen, hogy más általánosság filozófiai megjelölésére nincsen lefoglalva, ezért kellő definiálás mellett itt joggal használható.)

A dolgok — természetesen nem abszolúte, csak domináns oldaluk szerint — egyrészt feloszthatók statikusakra és dinamikusakra: a statikus dolgokban a relatív nyugalom dominál, a dinamikusokban a mozgás[4]; másrészt diszkrétekre és kontinuusokra: a diszkrét dolgokban a különállás, az individualitás dominál, a kontinuusakban az egymásba oldottság, a kölcsönhatás. Szkémában ábrázolva:

	Statikus	Dinamikus
Diszkrét	Tárgy	Esemény
Kontinuus	Viszony	Folyamat

Statikus dolog a „tárgy" (a szó tágabb, nem-mechanikai, hanem „objektum" értelmében), benne a dolog relatíve tartós egzisztenciája (állapota) dominál.

A tárgy ugyanakkor *diszkrét* is, benne a dolog különállása, környezetétől relatíve elszakított léte, individualitása, önálló „testi" jellege dominál.

Statikus dolog a „viszony" mint a tárgyak — a statikus dolgok — egymásba oldottsága, benne ezek kölcsönhatásának relatíve tartós volta (kölcsönhatásuk állapota) dominál. A viszony tehát a tárgyra épül — tárgyakból (idealizált határesetben is legalább kettőből) „áll" —, de ugyanakkor vissza is vezet a tárgyhoz: benne újabb tárgyiság testesül meg. A viszonyok közötti viszony — közvetett módon, a primer viszonyokban tartalmazott objektumok révén — szintén tárgyak kölcsönhatása.

[4] A statikus dolgokra vonatkoztatható az „állapot", a dinamikusakra az „állapotváltozás" fogalma (természetesen a fizikainál általánosabb értelemben).

A viszony ugyanakkor *kontinuus* is, benne a tárgyak egymásba hatása, kölcsönös feltételezettsége dominál. Időbelileg statikus kontinuitásról lévén szó, struktúrája alapvetően „térbeli", mint ilyen több- (legalább két-) irányú, de kitüntetett irányt nem tartalmaz.

Dinamikus — és egyben diszkrét — dolog az „esemény" mint tárgy vagy — tárgyak alkotta — viszony (egyszeri, befejezett) megváltozása. Benne a dinamizmust a változás bekövetkezte, valamiféle más állapot *létrejötte*, a diszkrétséget pedig a létrejövés, megváltozás különállása, individualitása hordozza.

Az esemény tehát mind a tárgyra, mind a viszonyra épül. Mint tárgy megváltozása közvetve tartalmazza azt a viszonyt, amelynek megtestesülése a megváltozott tárgy, mint viszony megváltozása pedig közvetve tartalmazza azokat a tárgyakat, amelyek egymásba oldottsága a megváltozott viszony. Ugyanakkor vissza is vezet mind a tárgyhoz, mind a viszonyhoz. A tárgyhoz úgy, hogy bekövetkezte más tárgy (állapot) keletkezéséhez vezet, a viszonyhoz pedig úgy, hogy az események (legegyszerűbb esetben két esemény) között valamiféle viszony keletkezik. (Maga a viszony itt is mind statikus, mind (strukturálisan) kontinuus, mert az események nem időbeli egymásra következésük okán alkotják.)

Dinamikus — és egyben kontinuus — dolog a „folyamat" mint események sora, többszörös egymásba átmenése, ahol a tárgyak és viszonyok mozgása egymásutánján, sorozatán, összefüggésén van a hangsúly. Benne a dinamizmust a szüntelen változás, elmúlás és újrakeletkezés, a kontinuitást a folyamat jelleg, a szakadatlan egymásrakövetkezés, egymásba átmenés hordozza. E kontinuitás lényege tehát alapvetően „időbeli" (genetikus) természete, s így — a viszonytól eltérően — mindig irányult. A folyamat összetettebb képződmény, mint az összes többi dolog. Egyrészt — közvetlenül az eseményre épülve — a tárgyat és a viszonyt is magában foglalja, másrészt vissza is vezet az összes többi dologhoz: eredményeként más tárgyak, viszonyok és események keletkeznek. Folyamatok (egyszerű esetben két folyamat) is alkothatnak viszonyt, mégpedig akkor, ha változatlan, statikus kapcsolatban állnak egymással. (Ha ez a viszony is változik, akkor a folyamatok viszonya már maga is folyamat.)

Mégegyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy a dolgok csak relatíve oszlanak tárgyakra, viszonyokra, eseményekre és folyamatokra, mégpedig mindig csak konkrét vonatkozásban domináns oldalaik szerint. Itt is érvényes az engelsi gondolat: ami itt és most statikus, az másutt és máskor dinamikus stb. Hogy valamely dolog mikor tekinthető tárgynak stb., az mindig attól függ, hogy az *adott szituációban* környezetéhez és elemeihez („belső környezetéhez") képest hogyan funkcionál: valamely viszony tárgyi „megtestesülése" vagy tárgyak viszonya-e, valamely folyamat egy eseménye vagy események folyamata-e.

A véletlenszerűség mint az egyetemes összefüggés egyik oldala

Az anyagról csak mint mozgó s így egyben összefüggő (összefüggésben levő) anyagról lehet beszélni. Az „anyagi világ" kategóriájába mint az általánost kifejező kategóriába tehát beletartozik az „összefüggés", pontosabban

az „egyetemes összefüggés" is. Ennek megfelelően az egyeseket megjelölő „dolog" (dolgok) kategóriának tartalmaznia kell a konkrét összefüggések fogalmi megragadását is.

Az „anyagi világ" kategória inkább az egzisztencia és az elsődlegesség oldaláról ragadja meg a valóságot, az „egyetemes összefüggés" pedig a kölcsönhatás, a mozgás oldaláról. Feltárandó azonban, hogy a „dolog" és a „konkrét összefüggés" milyen vonatkozásban áll egymással.

Az összefüggések egyetemességéből következően az egyes dolog kapcsolata, konkrét összefüggése mindig összefüggéskomplexum, s az egyes típusokhoz tartozó összefüggések e komplexum egyes — szükségszerű, véletlen, valószínű, oki stb. — oldalai, vonásai. A konkrét összefüggések véletlen oldalait együtt, a véletlen oldalak objektív általánosságát nevezzük „véletlenszerű összefüggésnek", s ehhez hasonlóan beszélünk oksági, szükségszerű stb. összefüggéstípusokról. Ezeket ragadja azután meg a filozófia fogalmilag a „szükségszerűség", „véletlenszerűség", „valószínűség", „okság", „törvény" stb. kategóriákban. A dolog konkrét összefüggés-komplexumának véletlen stb. oldalában (az egyes szintjén) az egyetemes összefüggés véletlenszerű stb. oldala (az általánosság szintjén) jelentkezik. A konkrét összefüggés-komplexumnak a saját különböző oldalaihoz, továbbá az egyetemes összefüggéshez, valamint ennek egyes oldalaihoz — a szükségszerűséghez, véletlenszerűséghez stb. — fűződő kapcsolatát azonban korántsem egyszerű feltárni. Mégpedig azért nem, mert az egyes és általános különböző szintjeinek nehezen feltárható kapcsolatáról van szó.[5]

Az egyes összefüggés-komplexum a maga különböző — szükségszerű, véletlenszerű stb. — oldalaiból tevődik össze, ugyanúgy, ahogyan az egyes tárgyat oldalainak komplexuma „teszi azzá, ami". Nincsen tisztán csak „oksági összefüggés", vagy csak „véletlenszerű", vagy csak „szükségszerű összefüggés" stb., hanem csak olyan kapcsolat, amelynek *mindezek az oldalai megvannak* (és még más oldalai is, amelyekről itt az egyszerűség kedvéért nem beszélünk). Kétségtelen azonban, hogy az összefüggés-komplexum egyik vagy másik oldala objektíve domináns szerepet is játszhat. Ilyenkor keletkezik az az *objektív* látszat, amely az összefüggés-komplexumot erre az egyetlen oldalára redukálja, s a többi oldalakat elvileg teljesen elhanyagolhatónak mutatja. Alapvetően erre az objektív látszatra alapul a valóságos összefüggések helytelen felosztása tisztán szükségszerűekre egyfelől és tisztán véletlenszerűekre másfelől.

[5] Ismeretes, hogy az egyes és általános dialektikájának a különböző területeken való feltárása milyen nehézséget jelentett a filozófiai gondolkodás számára. Ennek a nehézségnek a forrása a logikai visszatükröződés természetében is rejlik. Amikor az ember nemcsak látja, hallja, szagolja — érzékeli — az eléje kerülő tárgyat, mondjuk egy almát, hanem meg is nevezi, akkor, legalábbis alapjaiban, már akaratlanul el is végezte a fogalomalkotás műveletét. A konkrét tárgyat, a testileg létező almát nem tudjuk megnevezni, mert az „alma" fogalmában és ennek minden szóbeli, írásbeli kifejezésében az adott alma és minden más alma objektíve közös vonása, vagyis az az objektív általánosság, amely a fogalom megalkotásának alapja, egyaránt benne rejlik. E tekintetben a „ranett alma", az „alma" és a „gyümölcs" fogalmai (s az alapjukat képező objektív általánosságok) között csak terjedelmükben van különbség; ha meggondoljuk, nemcsak „gyümölcsöt mint olyat" nem ehetünk soha, hanem „almát mint olyat" sem, csak valamely konkrét, egyes dolgot, amely bizonyos sajátosságainál fogva beletartozik az „alma" objektív általánosságába, míg más vonásainál fogva más objektív általánosságokat képvisel, pl. a „növényi termés", a „savas vegyi összetétel", az „áru" stb. általánosságát.

Ennek megfelelően a véletlen jelző csak a konkrét összefüggés-komplexum egyik oldalára alkalmazható, s ezt az oldalt szokás hagyományosan (de rendkívül pontatlanul) „a valóság jelenségei közötti véletlen összefüggésnek" nevezni.

A véletlen néhány fajtája

A mondottak alapján meg kell keresnünk a véletlenszerűség konkrét megjelenési formáit, vagyis a dolgok közötti egy-egy konkrét összefüggés-(komplexum) véletlen(szerű) oldalának specifikumait. Eközben szükségképpen tárgyalnunk kell a szükségszerűnek — a véletlenszerűvel együtt megnyilvánuló — fajtáit s ezek specifikumait is. Nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk, hogy alábbi felsorolásunk kísérleti jellegű, nem teljes, mint osztályozás pedig csak részben azonos alapú.

Véletlen esemény

Egy esemény bekövetkezte mindig bizonyos körülményekkel, feltételekkel, okokkal áll viszonyban (összefüggésben). Mikor *véletlen* az esemény? Induljunk ki a leggyakrabban felhozott példából. Az az esemény, hogy egy kocka a 6-os lapjával felülre esik, következik azokból a körülményekből, hogy van — minden oldalán más számmal megjelölt — hatlapu kocka, hogy játszanak vele, azokból a feltételekből, hogy a homogén földi gravitációs mezőben az egyenletes tömegeloszlású kocka egyik oldala sincsen kitüntetve, egyik oldalára sem esik „szívesebben" és más feltételek sem befolyásolják ilyen irányban, pl. nincs erős egyirányú légáramlás, a játékos nem csal stb., továbbá az okaiból: feldobva a kockát impulzust közöltünk vele, ennek, valamint a gravitációnak és az asztallap fékező súrlódásának eredője meghatározza, hogy a kocka milyen helyzetben fog megállni.

Az esemény azért véletlen, mert egyik viszonyának a lényegéből sem következett a létrejötte: sem a kocka létéből, sem abból, hogy játszom vele, sem a földi gravitációból, sem a kezdő impulzusból, vagy a kocka asztalra érkezésének helyéből stb. önmagában nem következett, hogy a 6-os oldalának kellett felülre kerülnie. A véletlen tehát az esemény összefüggéskomplexumának a domináns oldala. Az összefüggésnek azonban van olyan oldala is, amelyre nézve — ha a többi oldala adott — már szükségszerű az esemény; ha a földi gravitációs viszonyok, a kocka léte és a kockázás ténye adottak, akkor a feldobás és leérés mechanikai összefüggésének lényegéből adódik a kocka felvett helyzete.

Ne felejtsük azonban el, hogy az esemény, amelynek szükségszerűségét, illetve véletlenszerűségét vizsgáljuk, maga is egy eseménykomplexum oldala. A 6-os oldalára esett kocka egyúttal azt az eseményt is jelenti, hogy egyáltalán lapjára esett a kocka, hogy leesve hangot adott stb. Az eseménykomplexumnak ezeknél az oldalainál természetesen más módon érvényesül a szükségszerűség és a véletlen, mint az előbb vizsgált oldalnál. Az pl., hogy a kocka egyáltalán lapjára esett, az nem következik a feldobás és asztalt érés mechanikai paramétereinek lényegéből, de következik a kocka és az asztallap térviszonyaiból, abból, hogy ezek síklapokkal határoltak.

Megjegyezzük még, hogy véletlen *tárgyról* azért nem beszélünk külön, mert a tárgy keletkezése, változása vagy megszűnése tulajdonképpen *esemény*, egzisztenciájának fennmaradása pedig tulajdonképpen változásnak, tehát *eseménynek a hiánya*.

Véletlen viszony

Két (több) tárgy vagy esemény viszonya akkor véletlen, ha a kapcsolatuk fennállása nem fakad mindkettőjük meghatározottságából, illetve ha a két esemény bekövetkezte nem vonja feltétlenül magával viszonyuk létesülését. (Mivel a gyakorlatban tárgyak viszonyának a véletlensége kevesebb problémát okoz, illetve a hagyományos tárgyalás keretein belül könnyebben megoldható, itt az események viszonyának véletlenségére koncentrálunk.) De a két esemény mindegyikének (a meghatározottságukból kifolyóan) elkerülhetetlenül viszonyban kell állnia a másik eseményt is tartalmazó eseménycsoporttal; így a másik eseménnyel való kapcsolat létrejötte mindkettőjük számára *kölcsönös lehetőség*. Fenti példánkban ilyen viszony áll fenn a kockát dobó kézmozdulat mint az egyik és a kocka adott oldalra esése mint a másik esemény között, ugyanis sem a felülre került oldalra nézve nem kötelező, hogy éppen az adott kézmozdulattal legyen kapcsolatban, sem megfordítva, de az adott kézmozdulatnak többek között lehetősége van arra, hogy 6-ost eredményezzen, mert valamelyik oldalt eredményeznie *kell*, és a 6-os is egy oldal; s a 6-os oldal felülre kerülésének is lehetősége van arra, hogy az adott kézmozdulat eredményeképpen következzék be, mert valamilyen kézmozdulathoz kapcsolódnia kell. Egymást követő eseményeknél a korábbi hordozza a későbbinek (és még másoknak is) a lehetőségét, míg a későbbit (többek közt) ez az előzménye is lehetővé teszi. Időben egymást követő események véletlen viszonya[6] áll fenn egy gyújtóbomba kioldása és egy konkrét tűzeset között, egy frontátvonulás és valakinek az idegessége, egy merénylet és egy politikai esemény (pl. háború, elnökváltozás) stb. között. Van egyidejű véletlen viszony is (akár tárgyaké, akár eseményeké, akár viszonyoké), ilyen pl. a Nap és valamely állócsillag egymáshoz viszonyított helyzete. A felsorolt esetekre az jellemző, hogy a bennük objektíve összefüggésbe, kapcsolatba kerülő konkrét dolgok egyike sem implikálja, nem hordja magában az adott viszony *feltétlen* létesülését.

Természetesen a véletlen viszony fennállásának is van szükségszerűsége, ez a szükségszerűség azonban az őt létesítő dolgoknál *tágabb* dologcsoport— példánkban a feldobással közölt impulzus, a gravitáció, a légáramlás és az ütközésnél fellépő erők, valamint a kocka minősége meghatározott *együttese* — lényegéből következik. (Természetesen a kézmozdulat és a felülre került oldal viszonya önmagában, „tisztán", a tágabb dologcsoport valamilyen konfigurációja nélkül lehetetlen. Ebben az esetben is együttjár tehát a szükségszerűség a véletlennel.)

Véletlen folyamatról sem beszélünk külön, mert ez tulajdonképpen tárgyak vagy események egymásra következéséből tevődik össze. Véletlen viszony áll fenn pl. a személyi kultusz és a szocialista társadalmi-gazdasági alakulat mint olyan között, s véletlen folyamat, hogy a kettő fejlődésének egy bizonyos szakaszában tartósabban összekapcsolódott. Gyakran előfordul azonban, hogy a véletlen viszonyok sorozata az őket alkotó események külön-külön fejlődési folyamatának szükségszerűsége miatt szükségszerű folyamatot alkot.

[6] Az, hogy itt különböző időpontú események viszonyáról van szó, nem változtat a viszony térbeli-strukturális kontinuitásán; a viszony maga itt sem időben kontinuus.

Események véletlen találkozása

Két (több) esemény találkozása akkor véletlen, ha (a meghatározottságából kifolyóan) az események egyikének sem kell elkerülhetetlen viszonyban állnia a másik eseményt is tartalmazó eseménycsoport valamely eseményével, találkozásuk egyik önmagában vett esemény saját lehetőségeiből sem következik, mert az ezeket az eseményeket tartalmazó mindkét folyamattól idegen, az események között azonban ennek ellenére tér-időbeli találkozás jön létre, viszony létesül.

Egy repülőgép számára meghatározott úticél esetében is különböző pályák lehetségesek. E lehetőségek valamelyike szükségszerűen realizálódik: a gép útja folyamatosan meghatározódik (a lehetőségek között a lezuhanás is szerepel). A maga meghatározó összefüggéseiben egy autó útja is szükségszerű. A repülőgép és az autó útjának minden egyes mozzanata tehát önmagában véve szükségszerű esemény. Ha a repülőgép éppen az autóra zuhan (ahogy az már előfordult), akkor a bekövetkező szerencsétlenség véletlen, pontosabban: események véletlen találkozása. Persze az események ilyen véletlen találkozásának is megvan a maga szükségszerűsége, ez a szükségszerűség azonban a találkozó dolgok pályájánál szűkebb dologcsoportból — két különböző objektum egy-egy relatíve önálló pályapontjának tér-időbeli egybeeséséből következik.

Véletlen tömegesemények[7]

Az eddigiekben a véletlen egyedi megjelenési formáiról volt szó. Véletlen tömegesemények azok a bizonyos határok között eltérő események, amelyek valamely esemény feltételeinek tetszőlegesen sokszori ismétlődése (ismétlése) következtében jönnek létre. A kocka feldobását pl. azonos körülmények között számtalanszor elvégezhetjük, és az eredmény 1—6 között váltakozik. A rulettkereket számtalanszor megpörgethetjük, s mindig más-más számon állapodhat meg a golyó. Megfogalmazhatjuk ezt az állítást úgy is, hogy nagyszámú kockadobásból, illetve rulettpörgetésből bizonyos számú esetben pl. a 6-os oldal kerül felülre, illetve pl. a 13-ason állapodik meg a golyó, a többi esetekben nem. Így fogalmazva rögtön látható a hasonlóság pl. a radioaktív bomlással, amelynek során adott idő alatt bizonyos számú atom elbomlik, a többi nem. Ugyanígy, egy edénybe zárt gáz nagyszámú molekulái közül adott idő alatt bizonyos számú beleütközik az edény falába, a többi nem, a társadalom tagjai közül bizonyos számú egyén meghal, a többi nem. Az ilyen tömegesemények halmazokat alkotnak, az egyes véletlen események halmazok elemei. Az egyes véletlen események egymástól *függetlenek*, mivel nincsenek kölcsönhatásban egymással, illetve kölcsönhatásuk nem befolyásolja a következő véletlen eseményeket. A tizedik kockadobás számértékét nem befolyásolja, hogy mit dobtunk az előző kilenc dobással, hogy melyik atom bomlik el, az nem függ a többi atomok állapotától, egy ember nem azért hal

[7] A szokásos terminológia — különösen a valószínűségszámítás terminológiája — a tömeg*jelenségek* terminust használja. Mi azonban megpróbálunk következetesek maradni, s mivel itt nem általában tömegesen előforduló *dolgokról*, hanem éppen tömegesen fellépő *eseményekről* van szó, a szokatlanul hangzó „*tömegesemények*" terminust fogjuk használni.

meg, mert a többi életben marad stb. (Vannak olyan véletlen tömegesemények is, amelyeknél egy esemény megtörténte kizárja az ugyanilyen esemény lehetőségét; ezt „visszatevés nélküli mintavételnek" szokás nevezni. Ha pl. egy lottóhúzás alkalmával kihúzzák a 13-as számot, ezt még egyszer már nem húzhatják ki, a rulettnél viszont a „kijött" 13-as nem zárja ki, hogy ismét a 13-ason álljon meg a golyó. A különbségnek a valószínűség kiszámításában van nagy jelentősége. A visszatevés nélküli mintavétellel nem foglalkozunk, mivel itt csak lehetőségek skáláját meghatározó konkrét feltételek különbségéről van szó, ez pedig filozófiai szempontból közömbös.)

A véletlen tömegeseményekre az a jellemző, hogy az elemek halmazát meghatározó körülmények minden egyes elem számára ugyanazokat a különböző lehetőségeket engedik meg, az elem e lehetőségek bármelyikét betöltheti. Ezért nevezik az ilyen folyamatokat *sztochasztikus* (görögül találgató) folyamatoknak. A halmaz valamennyi elemét meghatározó körülmények lényegéből csak a *lehetséges* kimenetelek fakadnak szükségszerűen (pl. a kockával 1—6-ig bármit dobhatok, 0-t vagy 7-et nem), az egyes konkrét *valóságos* kimenetelek azonban nem.

Az egyedi véletlen esemény bekövetkezésének természetesen megvan a maga szükségszerűsége, ezt a halmaz kiinduló körülményei azonban csak keretként határozzák meg, az egyedi esemény ugyanis nem e tényezők lényegéből fakad. Az egyedi esemény rendszerint a halmazt meghatározó feltételek és az elem (a rulettgolyó, az atom, az egyes ember) pillanatnyi állapota kölcsönhatásából fakad, szükségszerűsége ebben a kölcsönhatásban van (pl. a pergő rulettkerék és a meghatározott módon ráejtett golyó mechanikai kölcsönhatásában, a társadalmi-egészségügyi helyzet és az egyes ember fizikumának kölcsönhatásában stb.). Az egyedi esemény szükségszerűsége elválaszthatatlan a véletlenszerűségétől, ahogy azt a véletlen esemény tárgyalásánál láttuk. Az egyedi esemény szükségszerűsége természetesen nem változtat azon, hogy az egyben véletlenszerű is, hiszen a tömegeseményeket meghatározó körülmények és az egyedi esemény kapcsolata mindig véletlen viszony, mindazokkal a jellemző jegyekkel, amelyekről a véletlen viszony kapcsán szóltunk.

A véletlen tömegesemények éppen tömegességük miatt a véletlennek (következésképpen a szükségszerűségnek is) több megjelenési formáját tartalmazzák, mint az egyedi véletlen esemény, ezért feltárásuk is bonyolultabb. A bennük párhuzamosan megnyilvánuló szükségszerű és véletlen összefüggések közül ki kell választani a tömegeseményekre *jellemző szükségszerű viszonyt*, amely egyfelől a halmaz kezdeti állapota és a meghatározó külső körülmények, másfelől a lehetőségek skálája, illetve a megvalósult szórás között lép fel, és a *jellemző véletlen viszonyt*, amely a halmaz kezdeti állapotának és a meghatározó külső körülményeknek, valamint az egyes eseménynek véletlen viszonya, amiben az fejeződik ki, hogy az egyes események *nem csak* a halmaz kezdeti állapotából és kiinduló feltételeiből fakadnak.

*

A mondottaknak megfelelően az a megfogalmazás, mely szerint „a szükségszerűség a véletleneken keresztül jelenik meg" (és megfordítva), nagyon leegyszerűsíti a valóságos helyzetet. A valóságban ugyanis a szükségszerűség a maga fajtáiban jelenik meg, különböző fajtái a véletlen megfelelő fajtáit hordozzák (és megfordítva).

О СЛУЧАЙНОСТИ

Юдит Фодор

Автор рассматривает случайность как лишь *одну* из объективных сторон отдельных вещей и связей, называя объективную общность этих случайных сторон «случайной связью». Эта объективная общность раскрывается далее в понятии «случайности». Соответственно этому в поисках специфичности случайной стороны различных вещей автор стремится дифференцировать категорию «вещи». Разлагая вещь, с одной стороны, на предметы и отношения, с другой стороны, — на события и процессы, автор (не претендуя на полноту) перечисляет следующие виды случайности: случайные события, случайные отношения, случайная встреча событий, случайные массовые события. В заключение, в статье указывается, что перечисленные формы случайности сопутствуют соответствующим формам необходимости.

ON CONTIGENCY

by *J. Fodor*

The author considers contigency to be only *one* objective side of things and relations. and calls the objective generality of these contingent sides „contingent inherence." This objective generality then unfolds itself in the notion of „contingency". Accordingly, seeking the specific elements in the contingent sides of different things, the author tries to differentiate the category of „thing". By dividing things on one hand into objects and relations, on the other hand into events and processes, the author recounts the following kinds of contingencies (without the pretension of completeness): contingent events, contingent relations, contingent coincidence of events, contingent mass-events. Finally the author points out, that the enumerated forms of contingency are incident to the adequate forms of necessity.

Embercsoportok kooperációja

HENRI TAJFEL

Az ember társadalmi magatartásának bonyolult problémaköre nem egyetlen szaktárgy kizárólagos vizsgálati területe. Az ember társadalmi természete vagy magatartása mindig gazdagon szerteágazó elméleteket hívott életre. Ezek az elképzelések néha tapasztalati adatok szerény és óvatos következtetéseiként jelentkeztek, néha az „emberi természet" ilyen vagy olyan veleszületett tulajdonságával kapcsolatos társadalmi és politikai filozófiák rendszereként láttak napvilágot. Más alkalommal valamely általánosító analógiát választottak kiindulópontként és a végén már kozmikus, mindent átfogó teóriaként bukkantak újra elő. A mi feladatunk ma az, hogy különbséget tegyünk aközött, ami hasznos, illetve haszontalan a további kutatás számára. A tárgyanyag olyan hatalmas, hogy feltehetően minden gondolatrendszerben sok igazság rejlik. Ahogyan például Plamenatz 1963-ban megjegyezte, a modern társadalomtudomány az eddiginél kétségtelenül sokkal többet tanulhatna a múlt társadalmi és politikai filozófusaitól.

Ha megvizsgáljuk az embercsoportok kooperációjának problémáját és a többi idevágó kérdést, mint például a csoportok versenyét, összeütközését, illetve egymás elleni agresszióját, akkor nem nehéz azonosítanunk két általános feltevést, amelyek — implicit vagy explicit formában — számos, a tárgyra vonatkozó elméletalkotás alapját képezik. Ezek a feltevések két teljesen eltérő módon közelítik meg az emberek társadalmi kölcsönhatásának problematikáját. Egyik az „ösztönös társadalmi lénnyel", a másik az „utilitarista társadalmi lénnyel" foglalkozik. Az egyik a társadalmi csoportok közötti viszony folyamatát az ember ösztönös tulajdonságaival próbálja magyarázni, a másik valamely csoport tagjainak vagy vezetőinek olyan racionális számításaira épít, amelyek a különféle lehetséges cselekvési folyamatok jövőbeli hasznosságára vonatkoznak. Társadalom-pszichológusok adatai alapján igyekszem bebizonyítani, hogy mindkét nézet helytelen. Az embercsoportok közötti kooperációt vagy ellenségeskedést nem lehet pusztán hasznossági számítások alapján megérteni, és még kevésbé lehet olyanféle sommás hipotézisek segítségével világossá tenni, melyeket az ösztönnek az ember társadalmi magatartásában játszott szerepéről állítunk fel. A „társadalmi pszichológiai lény" mind az ösztönös, mind az utilitarista embertől egyformán elkülönítve áll, és jóval összetettebb, mint amilyenné a két másik homunculus valaha is válhat.

Az embercsoportok közötti együttműködés problémáinak lélektani vizsgálatát csak akkor végezhetjük el, ha világosan szem előtt tartjuk ennek korlátozott lehetőségeit. Egy ilyesfajta vizsgálat nem nyújthatja nagyarányú történelmi és társadalmi események magyarázatát. Az együttműködést vagy konfliktust minden esetben saját jogán kell megértenünk, saját feltételeinek és

meghatározóinak terminológiájával kell értelmeznünk, amelyek lehetnek mind gazdasági vagy társadalmi, mind politikai vagy történeti vonatkozásúak, legtöbb esetben pedig mindezek együttesen. Semmiféle a priori pszichológiai alapelv nem helyettesítheti az alapos ismereteket, melyek egy konkrét társadalmi helyzet vizsgálatához és megértéséhez szükségesek. Egy ilyen helyzetből származó társadalmi jelenségek saját logikájuk szerint folynak le. Modern háborúkat például nem lehet „megmagyarázni" a fegyveres konfliktusban szemben álló országok lakóinak tömegesen megnyilvánuló ellenséges attitüdjeivel. Ilyenfajta attitüdök talán elősegíthetik egy konfliktus létrejöttét, talán megkönnyíthetik a kirobbanást, még szítani is lehet esetleg őket, hogy ezt a célt szolgálják; nagyarányú társadalmi és politikai eseményeket azonban nem lehet az attitüdök nyers algebrája és milliónyi egyéni motivum alapján előre megjósolni.

Ezt az állítást legjobban Withey és Katz egyik legújabb (1965) munkájának megállapításával tudnám alátámasztani:

„A háború és béke társadalmi-pszichológiai megközelítését általában rosszul értelmezik, amikor a nemzetközi konfliktust a nemzeti vezetők személyiségéből vagy akár valami olyanféle nemzeti karakterből vezetik le, amely a tömegekre és az uralkodó rétegre egyaránt rányomja bélyegét. Alapvető társadalmi-pszichológiai folyamatokat nem lehet úgy feltárni, hogy a rendszerrel végbemenő folyamatok kimenetelét a rendszer népeinek jellegéből eredeztetjük. Például: egy ország hadat üzen, s ettől fogva népét és vezetőit agresszívnek vagy harciasnak tekintik. Ez a csoporttudat tévedésének a fonákja, mert egy *rendszer* következtményeit — például a háborús vagy békítő cselekedeteket — *egyes* szereplők egyéniségének tulajdonítja." (65. o.)

Amint ezeket kikötöttük, azonnal könnyebb feladattá válik a szociálpszichológia sokféle idevágó megközelítésének azonosítása. Az emberiség gyakorlatilag végtelenféleképpen osztható csoportokra. Mindannyian számos ilyen csoporthoz tartozunk. Ezek némelyike olyan rövid életű, mint egy liftutazás, néhánya pedig olyan állandó, mint egy család, törzs vagy nemzet léte. A jelen értekezés céljainak megfelelően meghatározok egy csoportkategóriát, amely a következő két követelménynek tesz eleget:

1. az egyén úgy identifikálja magát, mint aki e kategóriához tartozik;
2. ennek az azonosításnak számára érzelmi jelentősége van.

Hadd tegyem azonnal hozzá, hogy számos más lehetséges meghatározás is van, de ezek helyes volta nem hordozza az „igazság" valamely abszolut ismérvét. Csak azzal a problémával összefüggésben használhatók, amelyhez szükségünk van rájuk. Másodszor pedig: ez a meghatározás, jóllehet két szubjektív kritériumot választ kiindulópontul, a tapasztalati kutatás szintjén mégsem marad „szubjektív". Számos olyan magatartási mutató létezik, amellyel meghatározhatjuk, hogy vajon valamely egyén az imént jelzett módon egy csoporton belül vagy kívül állónak tarthatja-e magát.

Ilyen módon meghatároztunk egy csoportot, mégpedig nem fizikai jellemzői vagy társadalmi szerkezete alapján, hanem az egyén felé mutatott pszichológiai arculata révén. E meghatározás keretében a következő empirikus problémák jelentkeznek: milyen alapon azonosítja magát valamely egyén fogalmilag és érzelmileg egy csoporttal? Melyek a feltételei egy ilyenfajta azonosítás állandóságának? Milyen hatást gyakorol ez az egyén érzelmeire és magatartására akár saját csoportjának tagjaival, akár más csoportok egészével vagy tagjaival szemben? Végül pedig, mindezek különleges eseteként: milyen feltételek

alakítanak ki együttműködésre kész attitüdöt és magatartást más csoportok iránt?

Ha e kérdések megválaszolásakor először az állatok társas magatartásáról szóló tanulmányokhoz — például az előző cikkekben publikáltakhoz — fordulunk, tehetünk néhány általános megállapítást. Etkin (1964) és e terület sok más művelője szerint az állatokat durván aggregátumokra és valódi társadalmi csoportokra oszthatjuk. Ez az osztályozás azon alapul, hogy valamely egyed hogyan reagál a többi egyedre. Így, amint Etkin megállapítja, állatcsoportok akkor „társadalmiak", „ha az egyének egymás közötti társas reakcióik eredményeként, nem pedig környezetük más tényezőinek hatására maradnak együtt". Ilyen külső tényezők hatása által összetartott csoportokat nevezünk „aggregációknak". Így például egy juhnyáj társas csoport, mivel az állatokat egymás közötti társas reakcióik tartják össze. Ugyanakkor a rovarok tömeges rajzása a fény körül aggregáció, hiszen közös, fény iránti vonzódásuk következménye. Annak ellenére, hogy sok esetben nehéz meghatározni, hogy vajon a két reakció melyike szabja meg a csoport összeállását és működését, számos állati csoportozatot hosszas habozás nélkül is besorolhatunk egyik vagy másik osztályba.

Kétségtelennek látszik, hogy sok emberi aggregáció létezik. Ezek azonban minden kétséget kizáróan az embercsoportok leginkább időszaki és legkevésbé összetett típusához tartoznak, és csupán akkor válnak igazabb értelemben vett társadalmi csoportokká, hogyha különféle nyomások és szükségletek következtében állandósultabb szervezeteket hívnak életre, melyek tagjairól kimutathatók az előzőkben tárgyalt identifikációk.

A második típusú, az Etkin használta értelemben eredendően „társadalmi" állatcsoportok összehasonlító tanulmányozásából sok mindent levonhatunk az embercsoportok eredetére és működésére vonatkozóan is. Mindennek ellenére igaz marad, hogy ilyen tanulmányok eredményeiből könnyen származhatnak felületes analógiák állati és emberi között. Minél kevésbé szabja meg a tapasztalás hozta rugalmasság és változékonyság képessége valamely faj társas magatartását, annál valószínűbb, hogy efféle analógiák nem találnak célba. Állatok társas magatartására vonatkozó tanulmányok megmutatták, hogy sok fajnál a tanulás fontos szerepet játszik a társadalmi magatartás különféle formáiban, például a szülő és ivadéka közötti egyéni felismerésnél, a csoporton belüliek és csoporton kívüliek (in-group és out-group) iránti aggresszív magatartás különféle formáinál, a territorialitásnál vagy a társadalmi hierarchia kialakulásánál. Még ez a rövid és hiányos felsorolás is világosan rámutat az állati és emberi társadalmi magatartás néhány feltűnő hasonlóságára. A felmerülő kérdés arra vonatkozik, hogy milyen mértékben hasonlítanak egymáshoz a fenti jelenségek alapját képező folyamatok.

Az állati társas csoportok vele született és felvett viselkedési formáinak szerepére vonatkozó kutatás rendszerint az idevágó nézetek aprólékos vizsgálatán alapul. Ez magában foglalja a magatartás-sor részletes és pontos leírását, lélektani mechanizmusokhoz, a környezet ökológiai sajátosságaihoz való viszonyát, valamint a sor lehetséges funkcióinak és fennmaradási értékének analízisét is. Az állati magatartás egyetlen magára adó kutatója sem hivatkoznék itt a „csoporttudat tévedésének fonákjára", amely ebben az esetben például azt jelentené, hogy egy csoport tagjainak egy másik csoport tagjaival szembeni fajon belüli agresszivitását erőszakra való veleszületett hajlammal magyaráznánk. Mégis, az ember társadalmi magatartásának esetében gyakran kerülünk

szembe ilyenfajta megállapítással, amely magában rejti azt a biztatást is, hogy pihenjünk csak megelégedetten, hiszen a jelenséget megmagyaráztuk. Így például egy nemrégiben tartott szimpóziumon a kiadók (Carthy és Ebling, 1964) szerint egy — többek között etológusokat és szociálantropológusokat is magába foglaló — kíváló testület számos tagja egyetértett abban, hogy az emberi agresszivítás levezethető valamely támadó ösztönből. Valóban, a cikkek egyike (Freeman, 1964) főképpen olyan példák hatásos felsorakoztatását tartalmazza, amelyek a kegyetlenség, a szadizmus, a kínzás és a vérengzés szörnyű gyakoriságáról tanúskodnak az emberiség történetében. A szerző arra a következtetésre jut, hogy csak egy veleszületett agresszív hajlam lehet mindeme jelenségek magyarázata. Az érvelés cáfolhatatlanul valószínűen cseng, ugyanakkor azonban másféle példák sorából hasonló valószínűséggel lehetne arra következtetni, hogy olyan vele született hajlamok is léteznek, amelyek az együttműködés, az altruizmus, a hazaszeretet, az önfeláldozás vagy talán még a divatváltozások és szépségversenyek gyakoriságának is alapját képezik. Két fontos oka van, amiért mindezek a magyarázatok elégtelenek maradnak. Az egyik az, hogy további független bizonyítékok nélkül tautológikussá válnak, a másik az, hogy nem azoknak a feltételeknek a részletes vizsgálatán alapulnak, melyek között a szóban forgó magatartás jelentkezik. Amint azt az állati társas magatartás vizsgálatai megmutatták, csak egy ilyenfajta vizsgálat nyomán vonhatunk le hiteles következtetéseket az esetleg bonyolult okozati tényezőkre vonatkozóan. Még ha igaz volna is, hogy az emberi versengés, összeütközés vagy együttműködés különféle formái között vele született hajlamok húzódnak, az ember társadalmi magatartása olyan bonyolult, hogy efféle magyarázatok nem vezetnének messzebbre bennünket azoknál a megállapításoknál, amelyek a gasztronómiai hagyományok gazdag változatosságának fejlődését az ember kétségtelenül vele született étel- és italszükségletével hozzák összefüggésbe.

Az emberek társadalmi kölcsönhatásának egyik alapvető jelenségére helyesen mutatott rá Thompson cikkének (1958) egy következtetése: „A méhek nyelve nem a szerelem nyelve." (294. o.) Nagyon gyakran az emberi nyelv sem a szerelem nyelve. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az emberré válás során a fejlődés egyik alapvető vonása — amely nélkül az ember nem volna képes társaihoz alkalmazkodni — az, hogy egyre növekvő mértékben képes környezetét absztrakt és szimbolikus módon kifejezni. Állatok társas kölcsönhatásának legtöbb — ha nem valamennyi — esetében a társadalmi reakciót nem lehet olyan képességgel összefüggésbe hozni, amely lehetővé teszi, hogy az események egy másik egyén szemszögéből is érzékelhetővé váljanak. Az egyszerűbb folyamatok is kétségkívül fontos szerepet játszanak az ember társadalmi magatartásában, de ezek mintegy a szimbolikus tevékenység tágabb keretébe illeszkednek. Piaget, a kiváló svájci pszichológus számos munkájában kimutatta, hogy amint a gyermek intellektuális fejlődésében egyik fokról a másikra halad, egyre inkább képessé válik arra, hogy túllépjen a konkrét, pillanatnyilag érzékelhető fogalmon, és környezetéről olyan helyzetekre vonatkozó állandó törvények alapján vonjon le következtetéseket, amelyek konkrét érzéki jellemzőik tekintetében esetleg nagyban eltérnek egymástól. Ha ez nem így volna, sohasem tudnánk megtanítani gyermekeinket arra, hogy egy 6 cm oldalú négyzet területe egyenlő egy 3, ill. 12 cm oldalú téglalap területével; vagy hogyha egy Ibadanban élő gyerek délebbre él, mint egy londoni, ez egyben azt jelenti, hogy a londoni gyerek az ibadanitól északra él. Ezek a példák egy olyan általános emberi jelenségre utalnak, amelyet az emberi társadalmi magatar-

tásról folytatott vitákban néha nem vesznek figyelembe. Egy csoporttal való érzelmi és forgalmi identifikáció több, mint a változatlan reagálás tisztán körülhatárolt külső inger-konfigurációkra.

Valamely csoporttal — vagy több csoporttal — való azonosulás gyökerei a korai gyermekkorba nyúlnak vissza. Jól ismertek Freud megfigyelései arról, ahogyan a gyermek érzelmileg megépíti és feldolgozza magában szüleihez és a többi családtaghoz fűződő kapcsolatát. Ezeknek a megfigyeléseknek jelen értekezés szempontjából az a megállapítása fontos, hogy e korai érzelmi reakciók átvitele más emberekre vagy embercsoportokra csak olyan szimbolikus tevékenység útján lehetséges, amelynek során az egyik egyén a másik helyére kerül. Éppen úgy igaz, hogy ezektől a korai érzelmi tapasztalatoktól és a későbbi életszakaszra való lehetséges átvitelüktől függetlenül végül is embercsoportok bonyolult rendszerével azonosulnak, mégpedig olyan módon, amely legjobb esetben is csak laza kapcsolatban áll e korai érzelmi reakciókkal. Valamennyien nemzeti, hivatási, vallási, társadalmi és más csoportok tagjai vagyunk. E csoportok meghatározásai elvont osztályozási fogalmak, amelyek nem a tagok felismerhető és állandó fizikai jellemzőin alapulnak.

Mint tudjuk, az embercsoporton belüli együttműködés feltehetően különböző konkrét közös szükségletek működése révén alakul ki. Emlékeztetnünk kell arra is, hogy egy ilyenféle együttműködés egyetlen lehetséges alakja bármely bonyolult társadalmi helyzetben olyan fogalmi folyamatokban keresendő, amilyeneket Piaget fedezett fel gyermekeknél. Ismét felvetve Thompson utalását (1958) a méhekre: a méhek beszéde nemcsak a szerelemnek, de az együttműködésnek sem nyelve. Az együttműködésre való lehetőség a legtöbb emberi helyzetben azon a tulajdonságon alapszik, amely képessé tesz arra, hogy valamely szituációt a másik egyén szemszögéből lássunk, és aztán az így szerzett információt felhasználjuk későbbi cselekvések irányítójaként. Ha az együttműködés nem annak a képességnek implicit vagy explicit használatán alapulna, amelynek segítségével egocentrikus helyett allocentrikussá lehetünk, akkor csupán szórványosan fordulhatna elő, párhuzamos és egymást kiegészítő cselekvések véletlen találkozásakor, és sohasem képezhetné valamiféle összetett és koordinált magatartási sor alapjait.

Ha igaz az, hogy az együttműködés nagymértékben függ attól a képességtől, melynek segítségével a világot másvalaki szemén át nézhetjük, akkor sikere azokon a feltételeken múlik, amelyek lehetővé vagy lehetetlenné teszik ennek a magatartástípusnak a magunkévá tételét.

Tisztán ez az eset áll fenn a modern társadalmakban, ahol versengő és együttműködő érdekek kusza hálózata fejt ki ellenőrző és egyensúlyozó tevékenységet. Ilyen társadalmi rendszerben egyre ritkábbak lesznek a „dupla vagy semmi" játékok — ahol minden veszteség az egyiké és minden nyereség a másiké —, különösen nagyszabású társadalmi események szintjén.

Az egyén valamely csoporttal való fogalmi és érzelmi identifikációjának számtalan lélektani vonatkozása van. A legfontosabbak egyike a társadalmi normák egyetemes elfogadása. A társadalmi normát többféleképpen határozhatjuk meg. Lássunk hármat ezek közül példaképp. A „társadalmi norma" vonatkozhat szerződésszerű kötelezettségekre, amelyet a társadalmi csoport tagjai elfogadnak és megosztanak; vonatkozhat megosztott elképzelésekre azzal kapcsolatban, hogy milyen legyen a viselkedési forma különböző helyzetekben; s vonatkozhat végül nagyobb társadalmi csoport magatartásának megfigyelhető egyformaságára. Az a mód, ahogyan a társadalom létrehoz és fenn-

tart normákat a kifejezés mindhárom fenti értelmében, roppant nagyságú, következtetésekkel teli problémakörbe tartozik, melyet sem szándékomban, sem jogomban nem áll tárgyalni. Ez a kérdés mindig történészek, társadalomfilozófusok, szociológusok, jogászok, szociálantropológusok és mások érdeklődésének közös fókuszában állott, s így túl nagy fa bárki számára ahhoz, hogy bele merje vágni a fejszéjét. Mindazonáltal foglalkozni szeretnék itt azzal a móddal, ahogyan az egyén megosztja annak a társadalmi csoportnak a megszabott normáit, melybe belép. E vizsgálat során a „norma" kifejezésnek fent említett harmadik értelmére hivatkozom, nevezetesen a magatartás megfigyelhető azonosságaira.

Számos pszichológus, akit az állati magatartás problémái foglalkoztatnak, arra a következtetésre jutott, hogy az állat tanulásának néhány vonatkozását nem lehet helyesen megmagyarázni, ha csak nem tételezzük fel egy környezetkutató ösztön vagy hajlam létezését (vö. Harlow, 1953, ill. Berlyne, 1960). A környezet megismerésének biológiai fennmaradási értéke nyilvánvaló. Az emberiség legnagyobb eredményei sohasem jöttek volna létre, ha hiányzott volna a felkutatás és megismerés utáni vágy belső kényszere. Az embernél azonban a környezetből való adatgyűjtésnek van egy alapvető vonása, amely a nem-emberi magatartásban csupán csökevényes formában jelenik meg. A fizikai és társadalmi környezetre vonatkozó egyéni ismeretek igen nagy százaléka nem közvetlen tapasztalatok eredménye, hanem az egyént magába foglaló csoport más tagjaitól kerül átvételre. Minden emberi lény megtanulja, hogy a mások információira való támaszkodás az egyik igen hatékony módszer ahhoz, hogy a környezetről, önmagáról, cselekedeteinek következményeiről, más emberekről, különféle lehetséges jövőbeni események viszonylagos valószínűségéről szerzett saját információit értékelni tudja (Festinger, 1954). Hozzátehetjük, hogy minél inkább magához hasonlónak tekint valamely egyén másokat, azok magatartásának megfigyelése annál inkább meghatározza a sajátját. Sok esetben nem ismerik el eléggé, hogy ez a jelenség milyen fontos akkor, amikor a környezetben lejátszódó bármilyen esemény kiváltotta emberi reakciókat határozunk meg. Magától értetődik, hogy valamely „közös sors" (közös veszedelmek, közös cél) feltételei között ez a viselkedési konvergencia sokkal inkább figyelemre méltó. Ezt azonban olyan esetekben is megtalálhatjuk, ahol az összehangolt magatartás funkciója egyáltalán nem magától értetődő. Így például számos pszichológiai kísérlet illusztrálja, hogy az egyének milyen mértékben készek elfogadni a többség egyhangú ítéletét, még olyan egyszerű feladatoknál is, mint néhány vonal közötti távolság különbségének felbecsülése, s még abban az esetben is, ha a többség ítélete határozottan ellentmond saját érzékeik nyilvánvaló bizonyítékainak (vö. Asch, 1952).

Röviden vázolhatunk talán itt egy példát, amely egyben átmenetet is képez a kérdés következő szakaszához. Az ún. „autokinetikus jelenségről" van itt szó. Ha mozdulatlan, pontszerű fényforrás jelenik meg teljes sötétségben, akkor mozogni látszik. Ha több megfigyelő van együtt egy sötét szobában, e látszólagos mozgás mértékére vonatkozó ítéleteik egybevágnak (vö. Sherif, 1936). E kísérlet egy érdekes változatában különféle bizonytalansági tényezőket vezettek be. Ez hol a koromsötét szoba nagyságának változását vagy a vizsgálati alany útjába állított akadályokat, hol az alany bonyolult útvonalon történő sétáltatását vagy a kísérletvezető kedvességének és segítőkészségének változó mértékét jelentette. A kísérleti feltételek rendkívüli szertelensége az alany figyelemre méltó zavarához és útjavesztettségéhez vezetett. Két egymást

követő kísérletsorozatot végeztek néhány napos szünet közbeiktatásával. Első ízben minden résztvevő egyedül volt, másodszor azonban párokkal végezték a kísérletet. A látszólagos mozgás mértékére vonatkozó ítéletekben (a növekvő zavar függvényében) a második sorozat idejére már fokozódó nézetazonosulás volt megfigyelhető (Sherif és Harvey 1952).

Az ehhez hasonló eredmények értelmezése egyenesen egyféle „tyúk vagy tojás" problémához vezet, amely oly gyakori a társadalomlélektanban. A nagyfokú zavarérzet feltehetően olyan helyzetet teremt, amelyben az alanyok együttesen kerülnek szembe ugyanazzal a nehézséggel. Nem világos azonban, hogy ennek a koromsötét szoba zűrzavarai között megosztott válságnak miért kellene a mozgó fénypont megítélését illetően nagyobbfokú nézetazonossághoz vezetni. Ennek az azonosságnak valószínűleg semmi köze sincs azokhoz az ésszerű próbálkozásokhoz, amelyek saját helyzetük problémáinak megoldását célozzák. Ennélfogva pedig úgy tűnik, hogy egy olyan csoporthelyzet, amelyben a résztvevőknek közös szükségleteik és nehézségeik vannak, egyidejűleg a normák változatosságának igényét is létrehozza. A normák megjelenését tehát nem csupán a nehézségek legyőzése érdekében létrejött társulás hasznossági értéke szabja meg, de közrejátszanak ebben a valamely csoporthoz való csatlakozás érzelmileg önálló következményei is, bármelyek legyenek is a csoport kialakulásának eredeti okai. Számos olyan társadalomlélektani kísérlet van, amely ezeknek a csoporttagságra tett ún. „normatív" hatásoknak az erősségét bizonyítja.

Fenti okok következtében az előzőkben említett „utilitarista társadalmi lény" modellje nem alkalmasabb az embercsoportok közötti kooperáció magyarázatához, mint az „ösztönös társadalmi lény" modellje. Közös szükség és közös háttér közös normákhoz vezet; közös normák pedig még inkább közös háttérhez és még inkább közös normák létrehozásának érzelmi befektetéséhez vezetnek. Ezek az összefonódott folyamatok a csoportazonosulás megerősödését és azt a növekvő képességet eredményezik, amely lehetővé teszi, hogy az alany a csoport többi tagjait alapvetően magához hasonlónak ismerje fel. Nyilvánvaló, hogy a hasonlatosságnak ez a felismerése könnyebbé teszi a „bennlevők" nézőpontjának elfogadását minden idevágó helyzetben a „kívülállók" álláspontjával szemben.

Ezek a jelenségek közvetlen összefüggésben állanak a gyakran „elszemélytelenedésnek" nevezett folyamattal. Sok szenvedélyes humanista lelkiismerete a legkevésbé sem nyugtalankodik, ha ebéd közben egy fél csirke kerül a tányérjára. Sohasem került sor a normák megosztására csirkékkel, és arra sem adódott alkalom, hogy egy csirke szemszögéből nézzük a világot. Nem lesz érdektelen azonban megjegyeznünk, hogy a halott madár a tányéron egy hasonló jelenség extrém esete. Közismerten egyszerűbb egy bombarakományt ledobni a magasból, vagy egy lövedéket útjára bocsátani egy gombnyomással, mint valakinek a hasába kést döfni, még akkor is, ha nem kell megtorlástól tartani. S csirkepéldánkhoz hasonló az állatbarátok esete is, akik szeretetük tárgyát közismerten mindenféle nemes tulajdonsággal ruházzák fel. A lélektani távolság a tettes és áldozata között legalább annyi gyilkosságért és öldöklésért felelős, mint a sokat emlegetett szadizmus és az ember feltételezett, mélyen gyökerező agresszivitása. Peter Weiss új drámája, *A vizsgálat*, amely a németországi Auschwitz-per anyagán alapszik, szereplőit nem embertelen nagyságú szörnyeknek ábrázolja. Kis embereket látunk, akik azért tették, amit tettek, mert sikerült teljesen elhárítaniuk

áldozataik és önmaguk hasonlóságának, valamiféle közös nevezőnek a felismerését.

Az auschwitzi hóhérok említésével a másoktól való elkülönülés olyan szintjéhez érünk, amely már a pszichopatológia határmezsgyéjén fekszik. E jelenség enyhébb változatai azonban semmiképpen sem rendkívüliek. Nincs szükség pszichológusra ahhoz, hogy bárki megállapíthassa: embercsoportok közötti komoly konfliktusok, igazi veszedelmek és erőszak-kitörések alkalmával a csoportok tagjai közötti ellenséges attitüdök gyorsan elmélyülnek. A közös környezetben élő embercsoportok egymás mellett élésének feltételei olyanok, hogy ilyen vagy olyan módon a versengés valamilyen formája előbb vagy utóbb feltétlenül létrejön közöttük. Az együttműködést elősegítő feltételek megvitatását nem lehet egy versengő érdekektől mentes világ utópikus álomképére alapozni. A kérdés inkább az, hogy — Rapoport kifejezéseivel — milyen mértékig lehet a harcokat játékká vagy vitává szelídíteni. A harcoknak nincsenek törvényeik, a játékok és viták azonban szertartások szerint folynak. A szertartások és a magatartást hatékonyan befolyásoló normák kidolgozása csak akkor vihető keresztül, ha két feltételsorozatnak eleget teszünk. Egyik esetben a behódolást a megállapított normák előtt egy, a csoportok fölé rendelt hatóság viszi keresztül, a másik eset az, ha a versengés ellenére a másik csoport, miközben néhány vonatkozásban kifejezetten „másik" marad, mégis, meglehetősen alapvető módon, az „egyikhez" tartozónak tekinthető. Valószínű, hogy e két feltételsorozat létrehozása összefügg: valamiféle felettes hatóság létezése az attitüdök lassú átalakulásához vezetne, az attitüdök átalakulása pedig megkönnyítené egy ilyen hatóság létrehozását. Mindkét folyamat számos ízben lejátszódott már a múltban.

Nagyszámú bizonyítékunk van arra nézve, hogy egy másik csoport iránti ellenséges magatartás szoros összefüggésben áll azzal a szemlélettel, amely amazt a saját csoporttól teljesen eltérőnek tekinti. Ez a folyamat a korai gyermekkorban kezdődik, és nagyon nehéz meghatározni, hogy vajon a különbség észrevevése vezet-e ellenszenvhez vagy az ellenszenv a különbség észrevevéséhez. A leideni egyetemen működő holland kollégáinkkal (Jaspars és mások, 1965) együtt végzett kutatások során azt találtuk, hogy magas korreláció van aközött, hogy gyermekek mennyire szeretik egyik vagy másik idegen országot, és aközött, hogy az illető országokat mennyire tartják hasonlónak, illetve eltérőnek. Minél nagyobb volt a távolság két ország között a szimpátiaskálán, annál nagyobb volt a kettő közötti képzelt eltérés. Előítéletektől súlyosan terhelt emberekkel végzett vizsgálatokból tudjuk, hogy emezek különböznek azoktól, akiknek saját csoportjuk és a másoké közötti differenciálás tekintetében nincsenek előítéleteik. Két példával világíthatjuk meg ezt. Secord, Bevan és Katz kísérletében (1956) a négerellenes előítéletek előzetes felbecsülése után az előítéletek két végletét képviselő alanyokat arra kérték, hogy becsüljék meg a bőr színét egy sor fényképen, amelyek vegyesen négereket és fehéreket ábrázoltak. Úgy találták, hogy a súlyosan elfogult alanyok a többinél jobban igyekeztek eltúlozni a bőrszín különbségeket a „négernek", illetve „fehérnek" jelölt csoportok között. Ezzel kapcsolatos az a megfigyelés is, hogy az elfogult alanyok személyesen pontatlanabbul ismerték fel azokat a négereket, akiknek fényképét már előzetesen látták (Seeleman, 1940).

A másik csoport (out-group) tagjainak elszemélytelenedése, illetve elembertelenedése szorosan összefügg az érzelmi magatartás imént vizsgált hatásaival. Csak azért merünk valaki ellen olyasvalamit elkövetni, amire különben

álmunkban sem gondolnánk, mert valamely más nemzet, osztály, faj vagy bármely más csoport tagját — éppen tagsága okán — néhány alapvető vonatkozásban eltérőnek tekintjük azoktól, akik — ma használatos kifejezéssel élve — „rokonaink vagy ismerőseink". A világ reciprok szemléletére való képtelenség közvetlenül további nehézségekhez vezet; nevezetesen akadályokat teremt az érintkezésben. Ez két formában lehetséges. Egyik esetben elvárjuk, hogy a másik csoport tagjai számunkra ismert módon kommunikáljanak (jóllehet magunkra nézve nem kötelező e szívesség viszonzása), és ha nem így tesznek, az csak alapjában idegen természetük mellett tanúskodik. A másik esetben feltételezzük, hogy mások elsajátíthatták a hozzánk hasonlóvá válás színlelésének fortélyát, azért hogy „könyebben fölfalhassanak bennünket". Ez a „nagyanyó főkötőjébe bújt farkas" most egy, a mesétől nagyon távol álló összefüggésben bukkant elő. Egy kollégánk, aki a Szovjetunióban tett útjáról tért vissza az Egyesült Államokba, fényképeket mutatott az amerikai gyerekeknek háromsávos orosz utakról. Nem hivatalos beszámolójában így ír: „Egy kéz lendült a magasba: ‚Miért vannak fák az út mentén?' Egy kicsit tanácstalan lévén, kérdéssel válaszoltam: ‚Mit gondoltok, miért?' Valaki sietve jelentkezett: ‚Az emberek így nem láthatják, hogy mi történik odalent az úton!' Egy lánynak más elképzelése volt: ‚Hogy munkát adjanak a foglyoknak!' Megkérdeztem, hogy vajon a mi utaink némelyike mentén miért állnak fák. ‚Hogy árnyékot adjanak!' ‚Hogy elnyeljék a port!' — hangzottak a válaszok." (Bronfenbrenner, 1961)

Befejezésül szeretnénk hangsúlyozni egyet-mást, amit talán szükségtelen is volna hangsúlyozni. Először is ez a cikk nem vádbeszéd vagy érvelés, amely az embercsoportok közti különbségek eltűntetéséért száll síkra. A világ szomorú és unalmas hellyé válnék, ha ez valaha is megtörténnék. Másodszor: nem foglalkoztam sem a csoportok közötti konfliktusok társadalmi, gazdasági vagy politikai okaival, sem bármiféle olyan elvvel, amely a csoportok közötti problémák e vonatkozásaival áll kapcsolatban. Célom az volt, hogy a csoportok közötti ellenségeskedés és együttműködés olyan lélektani vonatkozásait tárgyaljam, amelyek a csoportokat alkotó egyének attitüdjeiben és magatartási formáiban jutnak kifejezésre. Nézetem szerint ezeknek az attitüdöknek és a velük kapcsolatos magatartási formáknak egyik legfontosabb alkateleme abban a képességünkben rejlik, melynek révén magunkfajtájú embereknek látunk másokat, ha mégoly eltérőek is tőlünk. Senkinek sem kell mondani, hogy ez ma még távolról sem áll. Mindazonáltal az elefántcsonttoronyba zárkózás egyik formája lenne, ha nem bolygatnánk meg ezt a kérdést, és nem kísérelnénk meg levonni néhány, konkrét problémákból adódó következtetést. Jóllehet senki sem számíthat embermilliók érzelmeinek ugrásszerű változására, meg lehet azonban kísérelni e változások előidézését. Úgy tűnik, hogy — tekintettel a problémák lélektani vonatkozásaira — e próbálkozásokat két területre, a nevelésre és a törvénykezésre kellene összpontosítani. Sok mindent tudunk a gyermekcsoportok kívülre irányuló ellenséges attitüdjeinek fejlődéséről. Mégis, ezeknek az ismereteknek csupán nagyon kis hányada hatolt be az alsó- és középfokú oktatás, illetve a tanárképző főiskolák tanrendjébe. Ami a törvénykezést illeti, tételünket röviden úgy vázolhatjuk: előítélet nélküli megkülönböztetés előítéletekkel terhelt megkülönböztetéshez vezet, viszont az az előítélet, amelyet megfosztunk attól a lehetőségtől, hogy megkülönböztetés formájában nyilvánulhasson meg, lassanként elsorvad. A megkülönböztetés összes formái és a nyers erőszak ellen hozott komoly és szigorúan végrehajtott

szankciók nemzeti és nemzetközi ügyekben egyaránt nem volnának képesek arra, hogy felszámolják a csoportok közötti vak ellenségeskedést. Kezdeti lépéseket azonban jelentenének annak tudatosítása felé, hogy minden emberi lény életét és jogait komolyan kell venni.

IRODALOM

Asch, S. E.: Social psychology. New York, Prentice Hall, 1952.

Berlyne, D. E.: Conflict, arousal, and curiosity. New York, McGraw-Hill, 1960.

Bronfenbrenner, U.: Some problems in communicating with Americans about the Soviet Union. (Mimeo report)

Carthy, J. D. és Ebling, F. J. (eds.): The natural history of aggression London and New York, Academic Press, 1964.

Etkin, W.: Cooperation and competition in social behaviour. Lásd Etkin, W. (ed.): Social behaviour and organization among vertebrates, 1—34. o. Chicago, The University of Chicago Press, 1964.

Festinger, L.: A theory of social comparison processes. Hum. Relat., 7, 117—140. o.; 1954.

Freeman, D.: Human aggression in anthropological perspective. Lásd Carthy és Ebling: Id. mű 109—120. o.

Harlow, H. F.: Motivation as a factor in the acquisition of new responses. Lásd Brown, J. S. és mások: Current theory and research in motivation. Lincoln, University of Nebraska Press, 1953.

Jaspars, J. M. F., Van de Geer, J. P., Tajfel, H. és Johnson, N. B.: On the development of international attitudes. Psychological Institute, University of Leiden, sajtó alatt.

Plamenatz, J.: Man and society. A critical examination of some important social and political theories from Machiavelli to Marx. London, Longmans-Green, 1963.

Secord, P. F., Bevan, W. és Katz, B.: The Negro stereotype and perceptual accentuation. J. abnorm. soc. Psychology, 53, 78—83. o. 1956.

Seeleman, V.: The influence of attitude upon the remembering of pictorial material. Arch. Psychology, No. 258. 1940.

Sherif, M.: The psychology of social norms. New York, Harper, 1936.

Sherif, M. és Harvey, O. J.: A study in ego functioning: Elimination of stable anchorages in individual and group situations. Sociometry, 15, 272—305. o., 1952.

Thompson, W. R.: Social behaviour. Lásd Roe, A. és Simpson, G. G. (eds.): Behaviour and evolution 291—310.o. New Haven, Yale University Press, 1958.

Withey, S. és Katz, D.: The social psychology of human conflict. Lásd McNeil, E.B. (ed.): The nature of human conflict, 64—90. o. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1965.

КООПЕРАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ГРУПП

Х. Тайфел

Автор исследует проблему сотрудничества и вражды между группами в психологическом отношении, не анализируя их общественных и экономических детерминат. В работе указывается, что два распространенных психологических взгляда на этот вопрос не дают удовлетворительного объяснения отношения групп друг к другу: его не объясняет ни исходящее из инстинкта, ни исходящее из целесообразности понимание общественного поведения. По мнению автора, психологический фон враждебного поведения групп — определенное различение членов in-group и out-group, за которым следует оценочное различие. Бесконфликтный мир — иллюзия, но путем преодоления предрассудков и обосновывающего их различения могут быть созданы психологические предпосылки мирного сосуществования.

COOPERATION BETWEEN GROUPS OF PEOPLE

by H. Tajfel

The author examines the problem of cooperation and hostility between groups from a psychological aspect, and is not searching for their social and economical determinants. He points out, that the two wide-spread psychological views do not explain satisfactorily the relations of groups, they are not explained by the spontaneous, nor by the functionalist interpretation. According to the paper the psychological background of hostile attitude between groups is the sharp distinction between members of in-group and out-group, which soon leads to differences in evaluation. A world without conflicts is an illusion, but the psychological preconditions of peaceful coexistence can be established by fighting prejudices, and the distinctions they are based upon.

Marx Vera Zaszulicshoz írott levelének fogalmazványai

Marx már az ötvenes évek végétől érdeklődött a sajátos orosz fejlődés iránt, ez az érdeklődés a hatvanas évek elején — a jobbágyreform végrehajtásakor — csak fokozódott, s egészen Marx haláláig tartott. Az érdeklődésben nagy szerepet játszott a földjáradékelmélet intenzív kutatása; tudott dolog, hogy Oroszország a földjáradékelméletnek egy sajátos példáját szolgáltatta. De még inkább szerepet játszott Oroszország jelentőségének növekedése a nemzetközi forradalmi mozgalom szempontjából. Ennek az érdeklődésnek a dokumentumai hozzáférhetők a Marx—Engels Archívum XII. és XIII. kötetében (Moszkva 1952 és 1955).

Ismeretes, milyen jelentős helyet kapott az orosz szocialisták, az orosz marxisták útkeresésében az obscsina, az orosz földközösség problémája. Oroszország sajátos fejlődési perspektívájára választ keresve különösen foglalkoztatta őket az obscsina helyzete és jövője, az a kérdés, vajon szükségképpen fel kell-e bomlania a kapitalizálódási folyamatban, vagy ellenkezőleg, csírája lehet-e az eljövendő új közösségi társadalomnak? Egyáltalán, a szocialista fejlődés előtt be kell-e futnia minden országnak a tőkés fejlődés összes fázisait? Ezt a kérdést intézi Vera Zaszulics is Marxhoz 1881 elején.

Az obscsina kérdésére Marx már korábban felfigyelt és egy 1877-ben írt levelében — Oroszország gazdasági fejlődésére vonatkozó sok éves tanulmányaira hivatkozva — meg is fogalmazza legfőbb következtetéseit: „Ha Oroszország tovább halad azon az úton, amelyre 1861-ben lépett, el fogja mulasztani a legszebb alkalmat, amit a történelem egy népnek valaha is nyújtott arra, hogy a kapitalista rendszer végzetes viszontagságait elkerülje." (Marx levele az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségéhez, 1877. nov.) 1880-ban a Pétervári Bizottság kérésére Marx átfogó tanulmányt készül írni a kérdésről. Engels Kablukovához írt 1880 aug. 5-i levelében, számot vetve az obscsinák és az artelek kezdődő bomlásával, továbbra is kiemeli az orosz falusi földközösségben rejlő sajátos lehetőségeket. „. . . ez a bomlási folyamat még nagyon sokáig eltarthat" — írja levelében, és feltételezi, hogy a nyugat-európai teljesen ellentétes irányú fejlődés, annak küszöbönálló nagy megrázkódtatásai felerősítik az oroszországi forradalmi áramlatot, amely „idővel elég erős lesz ahhoz, hogy kihasználja a nép évezredes ösztönös törekvését a kollektívizmusra, mielőtt még ez a törekvés kihamvadna". Ugyanebben a szellemben írja Marx Zaszulicsnak a következő év márciusában: „. . . a speciális kutatások . . . , amelyeket erről (a falusi földközösségről — *S. J.*) folytattam és melyhez az eredeti forrásokból merítettem az anyagokat, meggyőztek engem arról, hogy ez a közösség a támpontja az oroszországi társadalmi megújhodásnak" — és hozzáteszi: „de hogy mint ilyen funkcionálhasson, előbb ki kellene küszöbölni azokat a pusztító befolyásokat, amelyek minden oldalról ostromolják, azután pedig biztosítani kellene számára egy spontán fejlődés normális feltételeit".

A Zaszulics-fogalmazványok külön érdekessége, hogy az orosz földközösség problémájának kapcsán továbbfejlesztik Marxnak az ősközösségről, az ősi közösségi maradványformák továbbéléséről, a társadalmi fejlődés konkrét történelmi útjainak változatosságáról, egyes fejlődési szakaszok átugrásának lehetőségéről kialakult nézeteit.

A fogalmazványok elkészítésének időpontjában, 1880—81 telén Marx Morgan ismert könyvét, *Az ősi társadalmat* dolgozta fel (jegyzeteit szintén kiadták a fenti sorozatban, Marx—Engels Archívum IX. Moszkva 1941). Morgan könyvének tanulmányozása tovább gazdagította az ősi közösségekkel kapcsolatos ismereteit, ezeket kívánta egységes képbe foglalva feldolgozni a Vera Zaszulicsnak küldendő válaszlevélben.

1881. február végén, március elején négy fogalmazvány született. Bennünket különösen az első három érdekel, a negyedik egészen rövid, majdnem szóról szóra meg-

egyezik az elküldött levéllel, amely több kiadásból is ismert. Ez az 1881. március 8-áról datált levél azonban keveset árul el az őt megelőző átfogó elméleti munkából.

Az első három fogalmazvány világosan mutatja, mennyire érdekelte Marxot ebben az időszakban az ősi közösségek korabeli maradványainak, a hozzájuk fűződő történelmi lehetőségeknek a problémája, és ezzel összefüggésben a korai közösségi társadalmak sajátossága és fejlődési fokai. Engels maga is említi, hogy Marx maga akarta feldolgozni Morgant, erről tanúskodnak a Morgan könyvéből készült kivonatok is.

A történettudománynak a múlt század hatvanas éveiig csak igen elmosódott képe volt az emberiség őstörténetéről. Az Európán kívüli népek történelmével és adott helyzetével az európai történettudomány csak a fokozódó kolonialista törekvések nyomán kezdett behatóan foglalkozni. „1847-ben a társadalom őstörténete, az a társadalmi szervezet, mely a feljegyzett történetet megelőzően létezett, jóformán ismeretlen volt — írja Engels a Kommunista Kiáltvány 1888-as kiadásához fűzött jegyzetében. — Azóta Haxthausen felfedezte az oroszországi közös földtulajdont, Maurer bebizonyította, hogy ez az a társadalmi alap, amelyből valamennyi germán törzs történelmi fejlődése kiindult, s fokozatosan kiderült, hogy Indiától Irországig mindenütt a föld közös birtoklásán alapuló faluközösségek képviselik vagy képviselték a társadalom ősi formáját. Végül Morgannek a *nemzetség* igazi természetére és a *törzshöz* való viszonyára vonatkozó, betetőző felfedezése feltárta ennek az ősi kommunista társadalomnak belső szervezetét annak típikus formájában. Ezeknek az őseredeti közösségeknek a felbomlásával kezdődik a társadalomnak különálló és végeredményben antagonisztikus osztályokra való hasadása."

Marx és Engels politikai gazdaságtani és történetfilozófiai elemzések alapján már korai munkáikban eljutottak az őstársadalom, a közösségi tulajdonon alapuló ősi nemzetség fogalmáig. Az emberi társadalom fejlődésének első nagy szakaszáról és történelmi útjáról vallott nézeteik azonban csak a későbbiek során konkretizálódhattak. Ebben nagy szerepet játszott az európai és különösen a nyugat-európai „klasszikus" fejlődés elemzése, de a stagnáló formák, különösen az ún. ázsiai termelési mód megismerése is. Ebben az elméleti folyamatban foglalnak helyet az ősi közösségi formációval, a fejlődési fokaival, felbomló és stagnáló típusaival kapcsolatos későbbi kutatások.

Marx arra a következtetésre jut, hogy „az ősi közösségek nincsenek egy kaptafára szabva". A történelemből és a XIX. századból ismert formái az ősközösség különböző fejlődési fázisait képviselik. A földközösség egy kései formát jelent, amely lényegesen eltér a közösség ősibb formáitól. A falusi földközösségben már nem uralkodnak a vérségi kötelékek, a ház és tartozékai már nem kollektív birtok; a közös földet időszakosan felosztják és egyénileg művelik s használják. Idővel — írja Marx — ez a kettősség a földközösség bomlásának csírájává válhat, a magántulajdon kialakulásához vezethet. És ilyen értelemben a földközösség az ősközösség utolsó fázisa, illetve átmeneti fázis az osztálytársadalomra.

Ezen a ponton tér vissza Marx az orosz földközösség problémájára, és felteszi a kérdést: a földközösségnek ez a kettős jellege azt jelenti-e, „hogy a földközösség történelmi pályafutásának végzetszerűen ehhez a kimenetelhez kell elvezetnie?" És itt roppant nagy jelentőségű következtetést fogalmaz meg ismételten, amelynek fontosságát a nemkapitalista fejlődés útjára lépő mai elmaradott népek problémái húzzák alá. A földközösség kettőssége mindkét fejlődési lehetőséget elvben nyitva hagyja: felülkerekedhet benne a magántulajdon eleme, de megerősödhet benne ismét közösségi eleme — írja Marx. „Minden attól a *történelmi környezettől* függ, amely a közösséget körülveszi." Nyugat-Európában a germán földközösség már korábban felbomlott és átvezetett a magántulajdon uralmához. De az orosz falusi földközösség a XIX. század nyolcvanas éveinek elején egyedülálló helyzetet foglalt el: még mindig uralkodó formája egy hatalmas birodalom falusi életének, akkor, amikor történelmi környezete, a tőkés termelés erőteljes kifejlődése teljesen készen nyújtja számára a nagyüzemi gazdálkodás anyagi feltételeit. Ebből a tényből jut el Marx arra a következtetésre, amelyet a Kommunista Kiáltvány 1882-es kiadásának előszavában lényegében megismétel: nem kizárt annak lehetősége, hogy az orosz obscsina, az őseredeti közös földtulajdonnak ez a kétségtelenül már nagyon megroncsolódott alakja közvetlenül átmenjen a kommunista közös földtulajdon magasabb alakjába; nem kell feltétlenül végig mennie előbb a felbomlásnak ugyanazon a folyamatán, mint aminőt történelmi fejlődése során a Nyugat mutat. Ekkor e lehetőség realizálódásának feltételeit már élesebben fogalmazza meg: „ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek".

Itt jelentkezik újból a történelem marxi szemléletének egyik alapvető vonása: a „történetfilozófiai" sémák elvetése, a konkrét elemzés követelménye. Már említett 1877 novemberi levelében, éppen az obscsina kérdésében, Marx tiltakozik az ellen, hogy a

tőkés termelés történelmi tendenciájának általa adott összegezését ilyen sémának alkalmazzák, és ugyanezt a tiltakozást olvashatjuk a Zaszulics-fogalmazványokban és levélben is. A narodnyik Mihajlovszkij — aki a *Tőke* következtetéseit éppen az oroszországi sajátos viszonyok alapján akarja megcáfolni — „azt a történeti vázlatot, amelyet én a nyugat-európai kapitalizmus keletkezéséről adtam, mindenáron egy történelembölcseleti elméletté alakítja át a fejlődés egyetemes útjáról, amelyet minden népnek sorsszerűen végig kell járnia, bármilyenek is a történelmi körülmények, amelyek között él —, hogy végül eljusson ahhoz a gazdasági alakulathoz, amely a társadalmi munka termelőerőinek legnagyobb fellendülésével az emberiség mindenirányú fejlődését biztosítja." Ez azonban teljesen ellenkezik Marx módszerével. És Marx ezzel kapcsolatosan példának megemlíti a római proletárság és a tőkés termelés által kitermelt proletariátus kialakulásának történetét: ezek „kirívóan hasonló események, amelyek azonban történelmileg különböző környezetben játszódnak le és ennek következtében teljesen különböző eredményekre vezetnek. Ha mindezeket a fejlődéseket önmagukban [értsd: a maguk valóságában] tanulmányozzuk és azután egymással összehasonlítjuk, könnyen meg fogjuk találni ennek a jelenségnek a kulcsát, de sohasem fogjuk ezt elérni egy általános történelembölcseleti elmélet egyetemes kulcsával, amelynek legnagyobb erénye csak az, hogy történelemfeletti." (Marx idézett levele az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségéhez.) Ebből az alapvető módszertani szempontból külön figyelmet érdemelnek a magyar fordításban alább először közzétett Zaszulics-fogalmazványok.

S. J.

Vera Zaszulics levele Karl Marxhoz[1]

1881 febr. 16.
Genf.
Rue de Lausanne N⁰ 49.
L'imprimerie polonaise

Tisztelt Polgártárs!

Ön bizonyára tudja, hogy „Tőké"-je nagy népszerűségnek örvend Oroszországban. Noha a kiadást elkobozták, a kevés megmaradt példányt országunk többé-kevésbé tanult embereinek tömege olvassa újra meg újra; komoly emberek tanulmányozzák. De amit Ön valószínüleg nem tud, az az, hogy „Tőké"-je milyen szerepet játszik az oroszországi agrárkérdésről és a mi faluközösségünkről[2] folytatott vitáinkban. Ön bárki másnál jobban tudja, mennyire égető ez a kérdés Oroszországban. Ön tudja, hogyan gondolkozott erről Csernisevszkij.[3] Haladó irodalmunk, mint például az „Отечественные записки", továbbfejleszti az ő eszméit. De ez a kérdés nézetem szerint élethalál-kérdés, főként a mi szocialista pártunk számára. E kérdés ilyen vagy olyan felfogásmódjától függ forradalmi szocialistáink személyes sorsa is. Kettő közül az egyik: Vagy ez a faluközösség, ha megszabadul a kincstár mértéktelen követeléseitől, a földesuraknak fizetendő járandóságoktól és az önkényes igazgatástól, képes a szocialista úton fejlődni, azaz termelését és termékelosztását lassanként kollektivista alapokon megszervezni. Ez esetben a forradalmi szocialistának kötelessége, hogy minden erejét a faluközösség felszabadítása és fejlődése ügyének szentelje.

[1] A Marx—Engels Archiv, Bd. I. (Frankfurt a. M. 1926) 316—342. o. D. Rjazanov szövegközlése nyomán. Zaszulics levele, Marx fogalmazványai, valamint a válasza franciául íródtak.

[2] Az orosz faluközösségről van szó itt, nálunk is ismert terminussal az obscsináról, amelyre Zaszulics a „commune rurale" terminust használja franciául.

[3] Vö. elsősorban Csernisevszkij: Письма без адреса. Marx jól ismerte Csernisevszkij írásait, részben kéziratban terjesztett szövegekből, részben műveinek svájci kiadásaiból.

Ha viszont a közösség pusztulásra van kárhoztatva, a szocialista számára nem marad más hátra, mint hogy többé-kevésbé megalapozatlan számításokba bocsátkozzék annak megállapítására, hány évtized alatt fog átmenni az orosz paraszt kezéből a földje a burzsoázia kezébe, hány évszázad alatt — úgylehet — fog elérni a kapitalizmus Oroszországban a nyugat-európaihoz hasonló fejlettséget. Akkor egyes-egyedül a városi munkások között kell a propagandát folytatniok, akik folyton elmerülnek a közösség bomlása következtében a nagyvárosok kövezetére lökött, bérmunkát kereső parasztok tömegében.

A legutóbbi időkben gyakran halljuk azt mondogatni, hogy a faluközösség archaikus forma, amelyet a történelem, a tudományos szocializmus, egyszóval mindaz, ami elvitathatatlan dolog csak van, pusztulásra ítél. Az ezt prédikáló emberek az Ön par excellence tanítványainak: „markszistáknak" mondják magukat. A legerősebb érvük gyakran ez: „Ezt Marx mondja."

„De hogyan vezetik ezt le az ő »Tőké«-jéből? Ott nem tárgyalja az agrárkérdést és nem beszél Oroszországról" — vetik ellent azoknak.

„Mondotta volna, ha országunkról beszélt volna" — replikáznak az Ön tanítványai, talán kissé túl merészen. Meg fogja hát érteni, Polgártárs, mennyire érdekel bennünket az Ön véleménye erről a kérdésről, és milyen nagy szolgálatot tenne nekünk, ha kifejtené gondolatait a mi faluközösségünk lehetséges sorsáról és arról az elméletről, amely szerint történelmi szükségszerűség a világ minden országa számára, hogy keresztülmenjen a tőkés termelés valamennyi fázisán.

Bátorkodom megkérni Önt, Polgártárs, barátaim nevében, tegye meg nekünk ezt a szolgálatot.

Ha ideje nem engedi meg, hogy elgondolásait e kérdésekről többé-kevésbé részletezetten kifejtse, legalább azt a szívességet kérem Öntől, hogy tegye ezt meg egy levél formájában, és engedje meg, hogy e levelet oroszra fordítva közzétegyem.

Fogadja, Polgártárs, tiszteletteljes
üdvözletemet
Vera Zaszulics

Címem: Imprimerie polonaise
Rue de Lausanne N° 49,
Genf.

Marx fogalmazványai a válaszlevélhez

I.

1. A tőkés termelés keletkezésének tárgyalásakor azt mondtam, ⟨hogy ennek titka⟩[4] hogy ennek alapja „a termelő radikális elválasztása a termelési eszközöktől" („A tőke", francia kiad., 315. o. I. hasáb),[5] és hogy „ennek az egész fejlődésnek a bázisa a *földművelők kisajátítása*. Ez radikális teljességgel

[4] Csúcsos zárójelben — ⟨ ⟩ — közöljük a Marx által áthúzott szövegrészeket szögletes zárójelben — [ ] — a szerkesztőségi betoldásokat.

[5] Vö. A tőke (Bp. 1961), 662. o. A szövegben szereplő idézetek nem egyeznek pontosan a *Tőke* magyar kiadásának szövegével, mivel a magyar kiadás a német kiadás szövegét követi, a francia kiadást pedig Marx nagymértékben átdolgozta.

még csak Angliában ment végbe... De Nyugat-Európa valamennyi többi országa ugyanezen a mozgáson megy át." (I. h., II. hasáb.)[6]

E mozgás „történelmi végzetszerűségét" tehát *kifejezetten Nyugat-Európa országaira* korlátozom. És miért? Vesse össze ezzel, kérem, a XXXII. fejezetet, ahol ez olvasható:

A „kiküszöbölési folyamat, amely az egyéni és szétforgácsolt termelési eszközöket társadalmilag koncentrált termelési eszközökké változtatja át, amely sokak törpe tulajdonát kevesek roppant tulajdonává teszi, a dolgozó nép e kínos, e szörnyű kisajátítása — ez az eredete, ez a genezise a tőkének... A személyes munkán alapuló *magántulajdont*... kiszorítja a más munkájának kizsákmányolásán, a bérmunkán alapuló *tőkés magántulajdon*." (341. o.[7] II. hasáb.)[8]

Így végső elemzésben *a magántulajdon egyik formájának a magántulajdon egy másik formájává való átalakulásáról* van szó; ⟨a nyugati mozgás⟩. Minthogy az orosz parasztok kezén levő föld sohasem volt a *magántulajdonuk*, hogyan lehetne ez a kifejtés erre alkalmazható?

2. Történelmi nézőpontból az orosz parasztok közösségének *végzetszerű felbomlása* mellett felhozható egyetlen komoly érv a következő:

Ha nagyon messzire visszanyúlunk, Nyugat-Európában mindenütt megtaláljuk a többé vagy kevésbé archaikus típusú közös tulajdont; ez a társadalmi haladás folyamán mindenütt eltűnt. Miért kerülhetné el ugyanezt a sorsot egyedül Oroszországban?

Azt felelem: Mert Oroszországban a körülmények egyedülálló összejátszása következtében az országos méretekben még fennálló faluközösség fokozatosan levetkőzheti ősi vonásait és közvetlenül kifejlődhetik országos méretekben a kollektív termelés elemeként. Éppen a tőkés termeléssel való egyidejű fennállása következtében elsajátíthatja annak összes pozitív vívmányait, mégpedig anélkül, hogy átmenne annak borzalmas ⟨szörnyűséges⟩ viszontagságain. Oroszország nem él elszigetelten a modern világtól; és nem is prédája valamely idegen hódítónak, mint Kelet-India.

Ha a tőkés rendszer orosz kedvelői tagadnák egy ilyen fejlődés *elméleti* lehetőségét, feltenném nekik a kérdést: A gépek, gőzhajók, vasutak stb. kiaknázásához kénytelen volt-e Oroszország a Nyugat mintájára átmenni a gépiparnak egy hosszú *inkubációs időszakán*? Magyarázzák meg nekem azonkívül, hogyan tudták bevezetni maguknál egy szempillantás alatt az egész cseremechanizmust (bankok, hiteltársaságok stb.), amelynek kimunkálása a Nyugatnak évszázadokba került?

Ha a jobbágyfelszabadítás pillanatában a faluközösségeket eleve normális prosperitási feltételek közé helyezték volna, ha továbbá a mérhetetlen államadósság, amelyet legnagyobb részben a parasztok terhére fizetnek, a többi roppant összeggel egyetemben, amelyeket az állam közvetítésével (és mindenkor a parasztok terhére) a „társadalom új támaszainak" nyújtanak, akik átváltoztak tőkésekké, — ha mindezek a ráfordítások a faluközösségek *továbbfejlődését* szolgálták volna, ma senki sem álmodnék a közösségek megsemmisülésének „történelmi végzetszerűségéről"; mindenki elismerné őket az orosz társadalom megújhodásának elemeként és a még a tőkés rendszer szolgaságában sínylődő országok feletti fölény elemeként.

[6] Vö. uo. 663. o.
[7] A fogalmazványban Marx tévesen a 340. oldalra hivatkozik.
[8] A tőke. Id. kiad. 704—705. o.

⟨Nem csupán a tőkés termelés egyidejű fennállása az, amely a fejlődés elemeit nyújthatja az orosz közösségnek.⟩

Egy másik körülmény, amely kedvez az orosz közösség (fejlesztése útján való) fennmaradásának, abban áll, hogy ez a közösség nemcsak kortársa a tőkés termelésnek ⟨a nyugati országokban⟩, hanem túlélte azt a korszakot, amelyben e társadalmi rendszer még érintetlenül jelent meg, sőt e rendszert, Nyugat-Európában éppúgy, mint az Egyesült Államokban, harcban találja mind a tudománnyal, mind a néptömegekkel, mind magukkal a termelőerőkkel, amelyeket létrehoz ⟨,egyszóval, hogy kiáltó antagonizmusok, konfliktusok és periodikus katasztrófák arénájává változott, hogy a legvakabb ember előtt is felfedi a maga átmeneti termelési rendszer mivoltát, melynek sorsa, hogy kiküszöböltessék a tár[sadalom] visszatérése által a [. . .]⟩. Egyszóval válságban találja, amely csak e rendszer kiküszöbölésével fog végződni, a modern társadalmak visszatérésével a közös tulajdon ,,archaikus'' típusához, egy olyan formához, amelyben — mint egy amerikai szerző mondja,[9] aki semmiképp sem gyanúsítható forradalmi tendenciákkal és vizsgálatai a washingtoni kormány támogatását élvezik — ⟨,,a magasabb szint''⟩ ,,az új rendszer'', mely felé a modern társadalom tendál, ,,egy archaikus társadalmi típusnak magasabb formában ⟨in a superior form⟩ való újjászületése (revival) lesz''. Ne hagyjuk hát magunkat túlzottan megrémíteni az ,,archaikus'' szóval.

De akkor legalábbis ismernünk kellene ezeket a viszontagságokat. Erről nem tudunk semmit.[10]

Az ősi közösségek[11] hanyatlásának történetét (hiba volna valamennyit egy vonalba állítani; mint a geológiai alakulatoknál, a történelmi alakulatoknál is egy egész sor őskori, másodkori, harmadkori stb. típus van) még meg kell írni. Mindeddig csak sovány vázlatok vannak ehhez. De a kutatás mindenesetre eléggé előrehaladt ahhoz, hogy megállapíthassuk: 1. az ősi közösségek életképessége hasonlíthatatlanul nagyobb volt mint a szemita, görög, római stb. társadalmaké, és a fortiori,[12] mint a modern tőkés társadalmaké; 2. hanyatlásuk okai olyan gazdasági adottságokból folynak, amelyek akadályozták, hogy egy bizonyos fejlettségi fokot meghaladjanak, olyan történelmi-környezeti körülményekből, amelyek egyáltalában nem hasonlóak a mai orosz közösség történelmi környezetéhez.

⟨Néhány burzsoá író, főként angol származásúak, mint pl. Sir Henry Maine[13], mindenekelőtt azt célozza, hogy a tőkés társadalom, a tőkés rendszer fölényét kimutassa és dicsőítse. E rendszer hívei, akik képtelenek megérteni a [. . .]⟩.

Az ősi közösségek burzsoák írta történelmét olvasva óvatosnak kell lenni. Ezek nem riadnak vissza ⟨semmitől⟩ még a hamisításoktól sem. Sir Henry Maine pl., aki az angol kormányzat buzgó munkatársa volt az indiai közösségek erőszakos szétrombolásának művében, képmutatóan elmeséli nekünk, hogy a kormányzatnak e közösségek támogatására tett minden nemes erőfeszítése csődöt mondott a gazdasági törvények spontán erejével szemben!

Ilyen vagy olyan módon ez a közösség elpusztult a szüntelen kül- és bel-

[9] Vö L. Morgan: Ancient Society. IV. rész 2 fej. 552. o.

[10] A következő három bekezdés a fogalmazvány egy későbbi részéhez van beírva, a hovatartozás megjelölése nélkül.

[11] — ,,communautés primitives''. A német fordításban: ,,Urgemeinschaften''.

[12] — még inkább.

[13] Vö. Village Communities in the East and West. London 1871.

háborúk közepette; valószínűleg erőszakos halált halt. Amikor a germán törzsek Itália, Hispánia, Gallia stb. meghódításához fogtak, az archaikus típusú közösség már nem létezett.[14] De *természetes életképességét* két tény bizonyítja. Van belőle néhány elszórt példány, amelyek túlélték a középkor minden viszontagságát és megőrződtek napjainkig, pl. szülővidékemen a trieri kerületben. Ami azonban még fontosabb, olyannyira rányomta saját jellemvonásait arra a közösségre, amely helyébe lépett — a községre, amelyben a szántóföld magántulajdon lett, az erdők, legelők, parlagföldek stb. viszont még községi tulajdonban[15] maradnak —, hogy Maurer ⟨ez újabb eredetű⟩ e másodlagos alakulású közösség megfejtése során rekonstruálni tudta az archaikus őstípust. Az őstípustól átvett jellemvonások következtében az új közösség, amelyet a germánok minden meghódított országban bevezettek, az egész középkor folyamán a népszabadság és a népélet egyetlen otthona lett.

Habár Tacitus korszaka után nem tudunk semmit a ⟨germán⟩ ⟨archaikus⟩ ⟨falu⟩ közösség életéről, sem eltűnésének módjáról és idejéről, ismerjük ennek legalább a kiindulópontját, Julius Caesar tudósításából.[16] Az ő idejében a ⟨szántó⟩ földet már évente újrafelosztották, de a ⟨különböző⟩ germán szövetségek *gensei* ⟨nemzetségei⟩ és *törzsei* nem pedig egy-egy közösség egyéni tagjai között. A ⟨föld-[17]⟩ *faluközösség* tehát Germániában egy archaikusabb típusból származott, spontán fejlődés terméke volt itt, és nem készen hozták be Ázsiából. Ott — Kelet-Indiában — szintén, és mindig mint az archaikus formáció *utolsó fokával* vagy utolsó szakaszával találkozunk vele.

Hogy ⟨most⟩ ⟨a „faluközösség"⟩ lehetséges sorsát tisztán elméleti nézőpontból, azaz mindenkor normális életkörülményeket feltételezve, megítélhessük, fel kell most vázolnom bizonyos jellegzetes vonásokat, amelyek a „földközösséget"[18] az archaikusabb típusoktól megkülönböztetik.

Először is a korábbi ősi közösségek mind a tagok természetes rokonságán nyugszanak; ennek az erős, de szűk köteléknek az elszakításával a földközösség jobban tud alkalmazkodni, terjeszkedni és az idegenekkel való érintkezést kiállni.

Azután a földközösségben a ház és tartozéka, az udvar már a földművelő magántulajdona, míg jóval még a földművelés bevezetése előtt a közös ház képezte a korábbi közösségek egyik anyagi alapját.

Végül habár a szántóföld közösségi tulajdon[19] marad, időszakosan felosztják a földközösség tagjai között olymódon, hogy mindegyik földművelő saját számlájára gazdálkodik a neki kijelölt földeken és egyénileg sajátítja el terményeiket, míg az archaikusabb közösségekben a termelés közösen folyik, és csak a termék kerül felosztásra. A kollektív vagy kooperatív termelésnek ez az ősi típusa persze az elszigetelt egyén gyengeségének, nem pedig a termelési eszközök társadalmasításának volt az eredménye.

Könnyen érthető, hogy a „földközösség" lényegéhez tartozó kettősség nagy életerőt ad neki, hiszen egyfelől a közös tulajdon és valamennyi abból

[14] E két mondat a Marx—Engels Archiv közlésében érthetetlen. Itt a Marx—Engels Werke (Dietz, Berlin 1962) 19. kötetének szövegét vettük alapul.

[15] — „propriété communale": ez a mai községi tulajdon, és az itt említett „commune" a „községet" jelenti. Később Marx a „propriété communale" terminust általánosabb értelemben, a „közösségi tulajdon" értelmében használja.

[16] Vö. Commentarii de bello Gallico, VI. könyv, 22. fej.

[17] — agricole, szó szerint: mezőgazdasági

[18] — commune agricole.

[19] — propriété communale.

fakadó társadalmi viszony szilárddá teszi az alapzatát, ugyanakkor pedig a magánház, a szántóföld parcellás művelése és a termények magánelsajátítása módot ad az egyéniség olyan kifejlődésére, amely összeférhetetlen az ősibb közösségek feltételeivel. De nem kevésbé nyilvánvaló, hogy ugyanez a kettőség idővel a bomlás forrásává válhatik. Eltekintve az ellenséges környezet minden befolyásolásától, egymaga az ingó vagyon fokozatos felhalmozódása, amely az állatállományból álló vagyonnal kezdődik (sőt megengedi a jobbágyokból álló vagyont is), az az egyre határozottabb szerep, amelyet az ingó elem játszik magában a földművelésben — és egy csomó más körülmény, melyek ettől a felhalmozástól elválaszthatatlanok, de melyek kifejtése túl messzire vezetne — mindez úgy hat, mint a gazdasági és társadalmi egyenlőség bomlasztója, és magának a közösségnek a kebelében érdekkonfliktust szül, mely először a szántóföld magántulajdonná változtatását hozza magával, és végezetül az — immár a magántulajdon közösségi *függelékeivé* vált — erdők, legelők, parlagföldek stb. magánelsajátításához vezet.[20]

⟨Eltekintve az ellenséges környezet minden hatásától, azon ingó javak fokozatos fejlődése, növekedése, amelyek nem a közösség, hanem annak egyes tagjai tulajdonát képezik, mint például az állatok, és nem szabad megfeledkezni a magánszemélyek kezében levő ingó javakról, pl. az állatokból, sőt olykor jobbágyokból vagy rabszolgákból álló vagyonról [. . .] Az az egyre hangsúlyozottabb szerep, amelyet az ingó elem játszik a falusi gazdaságban, egymaga ez a felhalmozódás bomlasztóként szolgálhat [. . .]⟩ Eltekintve minden más pusztító, ellenséges környezetből való elem visszahatásától az ingó javak fokozatos növekedése az egyes családok kezében, pl. az állatokban, sőt olykor rabszolgákban vagy jobbágyokban való gazdagságuk, ez a magánfelhalmozás egymaga elegendő arra, hogy végül is úgy működjék, mint az ősi gazdasági és társadalmi egyenlőség bomlasztója, és magának a közösségnek a kebelében érdekkonfliktust szüljön, mely először kikezdi a szántóföldek közös tulajdonát és végezetül elsöpri az erdők, legelők, parlagföldek stb. közös tulajdonát, miután ezeket már előzetesen átváltoztatta a magántulajdon *közösségi függelékévé.*

Ennélfogva jelentkezik a „földközösség" mindenütt úgy, mint az archaikus társadalomalakulat *legújabb típusa*, és jelenik meg a régebbi és a modern nyugat-európai történelmi folyamatban a földközösség periódusa úgy, mint a közös tulajdonból a magántulajdonba való átmenet periódusa, mint az őskori alakulatból a másodkori alakulatba való átmenet periódusa. De annyit tesz-e ez, hogy a „földközösség" fejlődésének minden körülmények között ⟨és minden történelmi környezetben⟩ ezen az úton kell haladnia? Korántsem. Alkati formája megengedi a következő alternatívát: vagy a benne foglalt magántulajdonelem kerekedik felül a kollektív elemen, vagy emez kerekedik felül amazon. Minden attól a történelmi környezettől függ, amely a közösséget körülveszi. . . Mind két megoldás *a priori* lehetséges, de mindegyikhez nyilvánvalóan teljességgel más történelmi környezet szükséges.

3. ⟨Rátérve mármost az oroszországi „földközösségre", egyelőre figyelmen kívül hagyom az összes ránehezedő nyomorúságokat. Csakis ama továbbfejlődési képességeket veszem szemügyre, amire módot ad mind az alkati formája, mind a történelmi környezete.⟩ Oroszország az egyetlen európai ország,

[20] A most következő — későbbi eredetű — betoldásban ugyanezek a kérdések térnek vissza.

ahol a „földközösség" országos méretekben mindmáig fenntartotta magát. Oroszország nem prédája egy idegen hódítónak, mint Kelet-India. Nem is él elszigetelten a modern világtól. Egyfelől a föld közös tulajdona módot ad arra, hogy közvetlenül és fokozatosan átalakítsa a parcellás és individualista földművelést kollektív földműveléssé ⟨ugyanakkor, amikor a tőkés termelés egyidejű fennállása Nyugaton, mellyel anyagi és intellektuális kapcsolatokban áll [. . .]⟩, és az orosz parasztok ezt már gyakorolják is az osztatlan réteken; földjének fizikai adottságai megkívánják a nagyüzemi gépi gazdálkodást; a parasztnak az *artel*-szerződés jólismert volta megkönnyíti az átmenetet a parcellás munkáról a kooperatív munkára, és végül is az orosz társadalom, amely oly sokáig élt az ő terhére, tartozik neki az ilyen átmenethez szükséges előlegekkel. ⟨Persze, azon kellene kezdeni, hogy a közösséget a *maga jelenlegi bázisán* hozzák normális állapotba, mert a paraszt mindenütt ellensége minden hirtelen változásnak.⟩ Másfelől a világpiacon uralkodó ⟨tőkés⟩ nyugati termelés egyidejű fennállása módot ad Oroszországnak arra, hogy bevezessen a közösségbe a tőkés rendszer által kimunkált minden pozitív vívmányt anélkül, hogy átmenne annak caudiumi igája alatt.

Ha a „társadalom új támaszainak" szóvivői tagadnák a modern faluközösség jelzett fejlődésének *elméleti* lehetőségét, megkérdeznénk tőlük, vajon kénytelen volt-e Oroszország a Nyugat módján átmenni a gépiparnak egy hosszú inkubációs időszakán, hogy eljuthasson a gépekhez, gőzhajókhoz, vasutakhoz stb.? Megkérdeznénk tőlük azonkívül, hogyan tudták bevezetni maguknál egy szempillantás alatt az egész cseremechanizmust (bankok, részvénytársaságok stb.), amelynek kimunkálása ⟨másutt⟩ a Nyugatnak évszázadokba került?

Van az oroszországi „földközösségnek" egy jellegzetessége, mely gyengeséggel sújtja és amely mindenféleképpen ártalmas neki. Ez az elszigeteltsége, az egyik közösség és a többiek élete közötti kapcsolat hiánya, ez a *lokalizált mikrokozmosz*, amellyel nem találkozunk mindenütt e típus immanens jellegzetességeként, de amely mindenütt, ahol megtalálható, egy többé-kevésbé központi despotizmust emel a közösségek fölé. Az északi orosz köztársaságok föderációja bizonyítja, hogy ezt az elszigeteltséget, amelyet eredetileg, úgy látszik, a terület roppant kiterjedése váltott ki, nagyrészt azok a politikai sorsfordulók szilárdították meg, amelyeken Oroszországnak a mongol invázió óta át kellett mennie. Ma ez igen könnyen elhárítható akadály. Egyszerűen helyettesíteni kellene a волось-t, ezt a kormányintézményt, a közösségek választotta parasztok gyűlésével, amely gazdasági és igazgatási érdekszervükül szolgálna.

Történelmi nézőpontból igen kedvező körülmény a „földközösség" továbbfejlesztése útján való fennmaradása szempontjából, hogy a közösség nemcsak kortársa a nyugati tőkés termelésnek ⟨olymódon, hogy⟩, és így elsajátíthatja annak gyümölcseit anélkül, hogy alávetné magát *modus operandi*-jának[21], hanem túlélte azt a korszakot, amikor a tőkés rendszer még érintetlen volt, sőt e rendszert, Nyugat-Európában éppúgy, mint az Egyesült Államokban, harcban találja mind a dolgozó tömegekkel, mind a tudománnyal, mind magukkal a termelőerőkkel, amelyeket létrehoz — egyszóval válságban találja, amely e rendszer kiküszöbölésével fog végződni, a modern társadalmak visszatérésével a kollektív tulajdon és termelés egy „archaikus" típusának magasabb formájához.

[21] — működésmódjának.

Magától értetődik, hogy a közösség fejlődése fokozatosan történnék és hogy az első lépés az lenne, hogy a közösséget a *maga jelenlegi bázisán* helyezik normális feltételek közé.

〈És az orosz „faluközösség" történelmi helyzete páratlan! Európában egyedülálló módon nem szétszórt roncsként tartotta fenn magát, mint azok az archaikus típus állapotában fennmaradt ritka és furcsa miniatúrák, amelyekkel még nemrég a Nyugaton lehetett találkozni, hanem mint a népéletnek úgyszólván uralkodó formája, amely egy hatalmas birodalomra kiterjed. A föld közös tulajdonában a kollektív elsajátítás 〈természetes〉 alapjával rendelkezik, ugyanakkor történelmi környezete, a tőkés termelés egyidejű fennállása teljesen készen nyújtja neki a nagyüzemi közös munka anyagi feltételeit. Képes tehát magáévá tenni a tőkés rendszer által kimunkált pozitív vívmányokat anélkül, hogy átmenne annak caudiumi igája alatt. A parcellás földművelés helyébe állíthatja fokozatosan a nagyüzemi gépi földművelést, melyet az orosz föld fizikai adottságai megkívánnak. *Közvetlenül kiindulópontjává* válhatik tehát ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál, és új bőrt ölthet anélkül, hogy előbb öngyilkossá lenne. Ellenkezőleg, előbb normális állapotba kellene hozni.〉 〈De nemcsak egy bizonyos kettőséget kell a faluközösség belsejében kiküszöbölni, amelyet ki tudna küszöbölni a [. . .]〉

De vele szemben magasodik a földbirtok, amely kezében tartja a földnek majdnem a felét, méghozzá a jobbik részét, nem is szólva az állami birtokokról. Éppen ennél az oldalánál fogva esik egybe a „faluközösség" továbbfejlesztése útján való fennmaradása az orosz társadalom általános mozgásával, ez az ára ez utóbbi megújhodásának.

Kizárólag gazdasági szempontból is Oroszország a faluközösség fejlődésével kerülhet ki mezőgazdasági zsákutcájából; hiába kísérelne meg kikerülni belőle az angol módra létesített tőkés bérlet 〈bevezetése〉 révén, amely idegen az ország 〈együttes〉 összes falusi feltételeitől.

〈Így hát csakis egy általános felkelés körülményei között törhető meg a „faluközösség" elszigeteltsége, az egyes közösségek és a többiek élete közötti kapcsolat hiánya, egyszóval *lokalizált mikrokozmoszuk*, mely megfosztja őket 〈minden〉 a történelmi kezdeményezéstől.〉

〈Elméletileg szólva az orosz „faluközösség" megőrizheti tehát földjét — kifejlesztve alapját, a föld közös tulajdonát és kiküszöbölve a magántulajdon elvét, melyet szintén magában foglal; *közvetlenül kiindulópontjává* válhatik annak a gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál; új bőrt ölthet anélkül, hogy előbb öngyilkossá lenne; birtokába veheti a gyümölcsöket, amelyekkel a tőkés termelés gazdagította az emberiséget, anélkül, hogy átmenne a tőkés rendszeren, amely rendszer — kizárólagosan a lehetséges *tartama* szemszögéből tekintve — alig számít a társadalom életében. De a tiszta elméletből le kell szállnunk az orosz valósághoz.〉

Elvonatkoztatva az orosz „faluközösségre" jelenleg ránehezedő valamennyi nyomorúságtól, és csak az alkati formáját és a történelmi környezetét véve szemügyre, eleve nyilvánvaló, hogy egyik alapvető jellegzetessége, a föld közös tulajdona a kollektív termelés és elsajátítás természetes alapját alkotja. Azonfelül az orosz parasztnak az *artel*-szerződés jólismert volta megkönnyítené az átmenetet a parcellás munkáról a kollektív munkára, amelyet bizonyos fokig már gyakorol az osztatlan réteken, a kiszárítási munkákban és más közérdekű vállalkozásokban. De hogy a kollektív munka a tulajdonképpeni földművelésben kiszoríthassa a parcellás munkát — a magánelsajátítás formáját —, ahhoz

két dolog kell: egy ilyen átalakulás gazdasági szükséglete és végrehajtásának anyagi feltételei.

Ami a gazdasági szükségletet illeti, ez érezteti majd magát a „faluközösségben" attól a pillanattól fogva, hogy azt normális feltételek közé hozzák, vagyis attól fogva, hogy a ránehezedő terheket eltávolítják, és hogy megművelendő területe normális kiterjedést ér el. Elmúlt az az idő, amikor az orosz földművelésnek csak a földre és a többé-kevésbé kezdetleges szerszámokkal felszerelt parcellás művelőjére ⟨és a föld termékenységére⟩ volt szüksége... Ez az idő annál is inkább gyorsan elmúlt, mert a földművelő elnyomása megfertőzi és terméketlenné teszi a földjét. Most kooperatív munkára van szüksége, amelyet nagyüzemi méretekben szerveznek. Azonfelül vajon a paraszt, aki hiján van a szükséges dolgoknak a két vagy három gyeszjatyinája megműveléséhez, többre jutna-e tízszerannyi gyeszjatyinával?

De honnan vegye a felszerelést, a trágyát, az agronómiai módszereket stb., a kollektív munkához nélkülözhetetlen összes eszközöket? Pontosan ebben van az orosz „faluközösség" nagy fölénye az ugyanilyen típusú archaikus közösségek felett. Európában csakis ő maradt fenn nagy, országos méretekben. Olyan történelmi környezet veszi körül így, melyben a tőkés termelés egyidejű fennállása a kollektív munka valamennyi feltételét nyújtja neki. Képes magáévá tenni a tőkés rendszer által kimunkált pozitív vívmányokat anélkül, hogy átmenne annak caudiumi igája alatt. Az orosz föld fizikai adottságai megkívánják a gépek segítségével folytatott, nagyüzemi, szövetkezeti munkával ⟨kézben tartott⟩ végzett gazdálkodást. Ami a berendezkedés első költségeit — szellemi és anyagi költségeit — illeti, az orosz társadalom tartozik ezekkel a „faluközösségnek", melynek terhére oly sokáig élt, és amelyben „megújhodása elemét" kell keresnie.

A legjobb bizonyíték arra, hogy a „faluközösségnek" ez a fejlődése megfelel korszakunk történelmi irányának, az a végzetes válság, amelyen a tőkés termelés átmegy azokban az európai és amerikai országokban, ahol legjobban nekilendült, s amely válság a tőkés termelés kiküszöbölésével fog végződni, a modern társadalom visszatérésével a legarchaikusabb típus — a kollektív termelés és elsajátítás — egy magasabb formájához.

4. ⟨Az elméletből leszállva a valósághoz, senki sem tagadhatja, hogy az orosz közösség ma hatalmas erők és érdekek összeesküvésével áll szemben. Eltekintve attól, hogy az állam szüntelenül kizsákmányolja, az állam éppen a parasztok terhére könnyítette meg a tőkés rendszer egy bizonyos részének meghonosodását — tőzsde, bank, vasutak, kereskedelem [...]⟩

Hogy fejlődhessék, mindenekelőtt élnie kell, és senki sem tagadhatja, hogy e pillanatban a „faluközösség" élete veszélyben van. ⟨Ön jól tudja, hogy ma az orosz közösségnek magát a létezését hatalmas érdekek összeesküvése veszélyezteti. Agyonnyomják a közvetlen állami behajtások, csalárdul kizsákmányolják a befurakodó tőkések, kereskedők stb. és a föld-„birtokosok", alá-aknázzák ráadásul a falusi uzsorások, azok az érdekkonfliktusok, melyeket saját kebelében kialakít az a helyzet, amelybe hozták.⟩

A földművelők kisajátításához nem szükséges elűzni őket a földjükről, mint az Angliában és másutt történt; az sem szükséges, hogy a közös tulajdont ukázzal eltöröljék. Szedjétek el a parasztoktól földműves-munkájuk termékét egy bizonyos mértéken felül, és csendőrségetek és hadseregetek ellenére sem sikerül majd őket földjeikhez láncolni. A római birodalom utolsó időiben provinciák decuriói, — nem parasztok, hanem földbirtokosok — elmenekültek

házaikból, elhagyták földeiket, sőt eladták magukat rabszolgának, mindezt azért, hogy megszabaduljanak egy olyan tulajdontól, amely már csak hivatalos ürügy volt arra, hogy kiméletlenül és könyörtelenül kisajtolják őket.

A parasztok úgynevezett felszabadítása időpontjától az orosz közösséget az állam abnormális gazdasági feltételek közé hozta, és ez idő óta szünet nélkül nyomorgatja a kezében összpontosított társadalmi erők segítségével. Az államkincstári behajtásoktól kimerülve, a közösség a könnyű kizsákmányolás tehetetlen anyaga lett a kalmárkodás, a földbirtok és az uzsora számára. Ez a kívülről jövő elnyomás magának a közösségnek a kebelében elszabadította a már meglevő érdekellentéteket és gyorsan kifejlesztette benne a bomlás csiráit. De ez nem minden. ⟨A parasztok terhére (az állam) mintegy melegházban nagyra növelte a tőkés rendszer legkönnyebben akklimatizálható kinövéseit, a tőzsdét, a spekulációt, a bankokat, a részvénytársaságokat, a vasutakat, amelyek deficitjeit fizeti és profitjait előlegezi a vállalkozóknak stb. stb.⟩ A parasztok terhére az állam ⟨közreműködését nyújtotta⟩ ⟨mintegy⟩ melegházban nagyra növelte a nyugati tőkés rendszer azon ágait, amelyek anélkül, hogy bármiképpen is fejlesztenék a földművelés termelési előfeltételeit, a legalkalmasabbak arra, hogy megkönnyítsék és meggyorsítsák gyümölcseinek a nemtermelő közvetítők által történő ellopását. Így működött közre egy új tőkés élősdi réteg meggazdagodásában, mely a „faluközösség" máris annyira elszegényített vérét szívja.

... egyszóval az állam ⟨közvetítő szerepet játszott⟩ közreműködését nyújtotta ama technikai és gazdasági eszközök korai kifejlesztéséhez, amelyek a legalkalmasabbak arra, hogy megkönnyítsék és meggyorsítsák a földművelőnek, vagyis Oroszország legnagyobb termelőerejének kizsákmányolását és meggazdagítsák a „társadalom új támaszait".

5. ⟨Első pillantásra megérthetjük ezeknek az ellenséges hatásoknak az együttesét, amelyek előmozdítják és meggyorsítják a földművelőknek, vagyis Oroszország legnagyobb termelőerejének kizsákmányolását.⟩ ⟨Első pillanatásra megérthetjük, hogy az ellenséges hatásoknak ez az együttese, hacsak egy hatalmas visszahatás nem következik be, már csak a dolgok erejénél fogva is végzetszerűen elvezetne a közösség pusztulásához.⟩ A romboló hatásoknak ez az együttese, hacsak egy hatalmas visszahatás szét nem zúzza, természetszerűleg a faluközösség pusztulásához kell hogy vezessen.

De tegyük fel magunknak a kérdést: Miért esküsznek össze mindezek az érdekek ⟨ideértem a kormányzat gyámsága alatt álló nagyiparokat⟩, amelyek a faluközösség jelenlegi állapotában jól megtalálták a számításukat, miért esküsznek össze tudatosan arra, hogy megöljék az aranytojást tojó tyúkot? Éppen azért, mert érzik, hogy „ez a jelenlegi állapot" már nem tartható, hogy következésképpen kizsákmányolásának jelenlegi ⟨módja többé nem az⟩ módjára nincs többé mód. A földművelő nyomorúsága már is megfertőzte a földet, és az terméketlenné válik. A jó terméseket ⟨'amelyeket a kedvező időjárás egyes években kicsikar'⟩ ellensúlyozzák az éhínségek. Kivitel helyett Oroszország behozni kénytelen gabonát. A tíz legutóbbi év átlaga nemcsak stagnáló, hanem visszaeső mezőgazdasági termelést mutatott. Végül Oroszország, első ízben, kivitel helyett behozni kénytelen gabonát. Nincs hát már veszteni való idő. Ennek véget kell vetni. A parasztok többé-kevésbé jómódú kisebbségéből falusi középosztályt kell kialakítani, többségüket pedig minden további nélkül proletárokká ⟨bérmunkásokká⟩ kell átváltoztatni. — E célból a „társadalom új támaszainak" szóvivői a közösségen sajátmaguk ütötte se-

beket mint a közösség végelgyengülésének megannyi természeti tünetét denunciálják.

Minthogy annyi különféle érdek, s mindenekfelett a II. Sándor jótékony uralma alatt felállított „új társadalom-támaszoké", megtalálta a számítását a „faluközösség" *jelenlegi állapotában*, miért esküdnének össze tudatosan elpusztítására? Szóvivőik miért denunciálják a rajta ütött sebeket mint természetes megrokkanása megannyi cáfolhatatlan bizonyítékát? Miért akarják megölni aranytojást tojó tyúkjukat?

Egyszerűen mert a gazdasági tények, melyek elemzése túl messzire vezetne, leleplezték azt a titkot, hogy a *közösség jelenlegi állapota már nem tartható*, és hogy csupáncsak a dolgok szükségszerűségénél fogva is a néptömegek kizsákmányolásának jelenlegi módjára nem lesz tovább mód.

Valami új kell tehát, és ez a legkülönbözőbb formákban sugallt új valami mindig erre lyukad ki: el kell törölni a közös tulajdont, a parasztok többé-kevésbé jómódú kisebbségét falusi középosztállyá kell kialakulni hagyni, nagy többségüket pedig minden további nélkül proletárokká átváltoztatni.

⟨Nem áltathatjuk magunkat afelől, hogy [. . .]⟩ Egyfelől a „faluközösség" majdnem a végromlás szélére jutott, s másfelől lesben áll egy hatalmas összeesküvés, hogy megadhassa neki a kegyelemdöfést. Az orosz közösség megmentéséhez egy orosz forradalomra van szükség. Egyébként a politikai és társadalmi erők birtokosai megteszik a tőlük telhetőt, hogy előkészítsék a tömegeket egy ilyen katasztrófára.

Ugyanakkor, amikor a faluközösség vérét veszik és kínpadra vonják, földjét terméketlenné teszi és elszegényítik, a „társadalom új támaszainak" irodalmi lakájai a faluközösségeken ütött sebeket ironikusan úgy mutogatják, mint a közösség spontán és elvitathatlan végelgyengülése megannyi tünetét, mondván, hogy természetes halált hal, és hogy jó szolgálatot tesznek azzal, hogy megrövidítik a haláltusáját. Itt már nem egy problémáról van szó, amelyet meg kell oldani; itt egész egyszerűen egy ellenségről van szó, akit meg kell verni. Ez tehát már nem egy elméleti probléma ⟨;ez egy megoldandó kérdés, ez egész egyszerűen egy ellenség, akit meg kell verni⟩. Az orosz közösség megmentéséhez orosz forradalomra van szükség. Egyébként az orosz kormány és a „társadalom új támaszai" megteszik a tőlük telhetőt, hogy előkészítsék a tömegeket egy ilyen katasztrófára. Ha a forradalom alkalmas időben érkezik, ha összpontosítja minden erejét, ⟨ha az orosz társadalom intelligens része⟩ ⟨ha az orosz intelligencia összpontosítja az ország minden eleven erejét⟩ hogy biztosítsák a faluközösség szabad fellendülését, a közösség hamarosan az orosz társadalom megújhodásának elemeként és a tőkés rendszer szolgaságában sínylődő országok feletti fölény elemeként fog kifejlődni.

II.

I. Megmutattam a „Tőké"-ben, hogy a *feudális termelés tőkés termeléssé* való ⟨átváltozásának⟩ átalakulásának kiindulópontja a *termelő kisajátítása* volt, és közelebbről, hogy „*ennek az egész fejlődésnek a bázisa a földművelők kisajátítása*" (francia kiad., 315. o.). Így folytatom: „Ez (a földművelők kisajátítása) radikális teljességgel még csak Angliában ment végbe. . . *Nyugat-Európa valamennyi többi országa* ugyanezen a mozgáson megy át.") (I. h.)

Tehát ⟨e sorokat írva⟩ ⟨az adott fejlődést⟩ ezt a „történelmi végzetszerűséget" kifejezetten „*Nyugat-Európa* országaira" korlátoztam. Hogy a legcse-

kélyebb kétséget se hagyjam afelől, hogy mit gondolok, a 341. oldalon[22] ezt mondom:

„A *magántulajdon* mint a kollektív tulajdon ellentéte csak ott létezik, ahol a *munka* . . . külső feltételei magánszemélyek tulajdonában vannak. Aszerint azonban, hogy ezek a munkások-e vagy a nem-munkások, a magántulajdonnak is más és más a jellege.[23]"

Ilymódon az a folyamat, amelyet ⟨leírtam⟩ elemeztem a dolgozók szétforgácsolt magántulajdonának egy formáját helyettesítette — egy törpe kisebbség tőkés tulajdonával[24] (i. m. 342. o.)[25], a *tulajdon egy fajtáját helyettesítette egy másikkal.* Hogyan ⟨alkalmazható⟩ lehetne ez alkalmazható Oroszországra, ahol a föld nem „magántulajdona" a földművelőnek, és soha nem is volt az? ⟨Mindenesetre, akik az oroszországi közösségi tulajdon felbomlásának történelmi szükségszerűségében hisznek, semmi esetre sem bizonyítják ezt a szükségszerűséget a dolgok nyugat-európai végzetszerű menetéről adott fejtegetésemmel. Ellenkezőleg, új és az általam adott kifejtéstől teljesen független érveket kellene felhozniok. Az egyetlen dolog, amit megtudhatnak nálam a következő:⟩ Az egyetlen következtetés tehát, amelyet megalapozottan levonhatnának a dolgok nyugati menetéből, a következő: Hogy a tőkés termelést be lehessen vezetni Oroszországban, azzal kell kezdeni, hogy eltörlik a közösségi tulajdont és kisajátítják a parasztokat, azaz a nép nagy tömegét. Ez egyébként a vágya az orosz liberálisoknak, ⟨akik meg akarják honosítani maguknál a tőkés termelést és, következetesen önmagukhoz, a parasztok nagy tömegét egyszerű bérmunkásokká akarják átváltoztatni⟩ de vajon ez a *vágyuk* többnek mutatkozik-e, mint II. Katalin vágya, ⟨hogy beoltsa⟩ hogy az orosz talajba ültesse a középkori céhművességek nyugati rendszerét?

⟨Minthogy az orosz földművelők kezén levő föld közös tulajdonuk és soha nem volt a magántulajdonuk [. . .]⟩ ⟨Oroszországban, ahol a föld nem „magántulajdona" a földművelőnek, és soha nem is volt az, egy ilyen magántulajdon ⟨átváltozása⟩ átalakulása tőkés tulajdonná ⟨értelmetlenség⟩ ⟨lehetetlen⟩ szóba sem jöhet tehát. ⟨Az egyetlen következtetés, amelyet le lehetne vonni, a következő volna [. . .]⟩ ⟨A nyugati adottságokból csupán arra lehetne következtetni [. . .]⟩ ⟨Ha ⟨okulást⟩ tanulságot akarunk levonni a [nyugati] adot[tságokból. . .]⟩

⟨A legnaivabbak sem tagadhatják, hogy ez két teljesen elütő eset. Mindenesetre a nyugati folyamat [. . .]⟩

Ilymódon ⟨az általam elemzett folyamat⟩ Nyugaton a földművelők kisajátítása arra szolgált, hogy „átváltoztassák a dolgozók szétforgácsolt magántulajdonát" a tőkések koncentrált magántulajdonává. De ez mindenkor a magántulajdon egyik formájának helyettesítése a magántulajdon másik formájával. ⟨Hogyan lehetne hát alkalmazható ugyanez a folyamat ⟨az orosz földre⟩ az orosz földművelőkre, ⟨akiknek a földje nem [. . .] és soha nem is volt [. . .]⟩ akiknek a területi tulajdona mindig „közösségi" maradt, és soha nem volt „magán?" ⟨Ugyanaz a történelmi folyamat, ⟨amelyet elemeztem⟩ ahogy az nyugaton végbement [. . .]⟩⟩ Oroszországban viszont arról volna szó, hogy a

[22] Vö. A tőke. Id. kiad. 704. o.

[23] A fogalmazványban „jellege" helyett „formája" szerepel.

[24] Ez a mondat erősen javított. Az eredeti szöveg: „Ilymódon az a folyamat, melyről beszélek, végül is átalakítja a szétforgácsolt magántulajdont — tőkés tulajdonná, átalakítja a tulajdon egyik fajtáját egy másikká."

[25] Vö. A tőke. Id. kiad. 704. o.

tőkés tulajdon helyébe lépjen a kommunista tulajdonnak ⟨,mely a föld megművelőié, ami nyilvánvalóan teljesen [más] folyamat [. . .]⟩.

Persze ! Ha a tőkés termelés megalapítaná uralmát Oroszországban, a parasztok, vagyis az orosz nép nagy többségét át kellene változtatni bérmunkássá és következésképpen ki kellene sajátítani, kommunista tulajdonának előzetes eltörlésével. De mindenesetre a nyugati precedens itt semmit sem bizonyít ⟨e folyamat „történelmi végzetszerűsége" mellett⟩.

II. Az orosz „marxisták", akikről Ön beszél, teljesen ismeretlenek előttem. Azok az oroszok, akikkel személyes kapcsolataim vannak, amennyire tudom, teljesen ellenkező nézeteket vallanak.

III. Történelmi nézőpontból az egyetlen komoly érv ⟨, amelyet fel lehet hozni⟩ az oroszországi közösségi tulajdon[26] *végzetszerű felbomlása* mellett, a következő: A közösségi tulajdon mindenütt létezett Nyugat-Európában, s mindenütt eltűnt a társadalmi haladás folyamán; ⟨miért lenne más a sorsa Oroszországban⟩ hogyan kerülhetné hát el ugyanezt a sorsot Oroszországban ?[27]

Történelmi nézőpontból csak egyetlen komoly érv szól az orosz kommunista tulajdon végzetszerű *felbomlása* mellett. Ez a következő: A kommunista tulajdon mindenütt létezett Nyugat-Európában, s mindenütt eltűnt a társadalmi haladás folyamán. Miért kerülné el egyedül Oroszországban ugyanezt a sorsot ?

Először is Nyugat-Európában a közösségi tulajdon pusztulását és a tőkés termelés ⟨megjelenését⟩ születését egy ⟨századokban számolható⟩ óriási időköz választja el egymástól, amely egy egész sor egymásra következő gazdasági revolúciót és evolúciót ölel fel ⟨.A közösségi tulajdon pusztulása itt nem szülte meg a tőkés termelést⟩, melyek közül a tőkés termelés csak ⟨az utolsó⟩ a legújabb. Ez egyfelől bámulatosan kifejlesztette a társadalmi termelőerőket, de másfelől elárulta ⟨átmeneti jellegét⟩ saját összeférhetetlenségét magukkal azokkal az erőkkel, amelyeket létrehoz. Története immár nem egyéb, mint antagonizmusok, válságok, konfliktusok, katasztrófák története. Legvégül felfedte mindenki előtt, az érdekből vakokat kivéve, tisztán átmeneti jellegét. Azoknak a népeknek, amelyeknél legjobban nekilendült Európában és ⟨az Egyesült Államokban⟩ Amerikában, nincs más kívánságuk, mint hogy letörjék láncait, helyettesítve a tőkés termelést a kooperatív termeléssel és a tőkés tulajdont a tulajdon archaikus típusának egy *magasabb formájával*, vagyis a ⟨kollektív⟩ kommunista tulajdonnal.

Ha Oroszország elszigetelten állna a világban, akkor saját számlájára kellene kimunkálnia azokat a gazdasági vívmányokat, amelyeket Nyugat-Európa csak annak folyamán szerzett meg, hogy evolúciók egy hosszú sorát futotta be ősi közösségeinek fennállásától kezdve a jelenlegi állapotáig. Az én szememben legalábbis semmi kétség nem fér hozzá, hogy közösségei ebben az esetben az orosz társadalom fejlődésével végzetszerűen pusztulásra lennének ítélve. De az orosz közösség helyzete tökéletesen különbözik a Nyugat ⟨Nyugat-Európa⟩ ősi közösségeinek helyzetétől. Oroszország az egyetlen ország Európában, ahol a közösségi tulajdon nagy, országos méretekben fennmaradt, ugyanakkor pedig Oroszország egy modern történelmi környezetben áll, kortársa egy magasabb kultúrának, össze van kapcsolva egy világpiaccal, melyen a tőkés termelés uralkodik.

[26] — propriété communale. Itt nyilvánvalóan nem a községi, hanem a faluközösség tulajdonáról van szó.

⟨A tőkés termelés biztosítja tehát neki eredményeit, anélkül, hogy át kellene mennie annak [. . .]⟩

Elsajátítva e termelési mód pozitív eredményeit, képes tehát fejleszteni és átalakítani faluközösségének még archaikus formáját, ahelyett hogy szétrombolná. (Mellékesen megjegyzem, hogy az oroszországi kommunista tulajdon formája a legmodernebb formája az archaikus típusnak, amely maga is átment egy egész sor evolúción.)

Ha a tőkés rendszer oroszországi kedvelői tagadják egy ilyen kombináció lehetőségét, bizonyítsák be, hogy a gépek kiaknázásához Oroszország kénytelen volt átmenni a gépipari termelés inkubációs időszakán! Magyarázzák meg nekem, hogyan sikerült bevezetniök maguknál úgyszólván néhány nap alatt a cseremechanizmust (bankok, hiteltársaságok stb.), amelynek kimunkálása a Nyugatnak évszázadokba került?

⟨Habár a tőkés rendszer Nyugaton öregedőben van, habár közeleg az idő, amikor az már csak ⟨olyan társadalmi rendszer⟩ ⟨regresszív forma⟩ „archaikus" alakulat lesz, orosz kedvelői [. . .]⟩

IV. Ha a földgömbünk archaikus vagy őskori alakulata maga is egy sor különböző korú réteget ölel fel, amelyek egymás fölé rakódnak, ugyanúgy a társadalom archaikus alakulata egy sor különböző típust mutat fel, ⟨amelyek emelkedő sort alkotnak egymással⟩ amelyek előrehaladó korszakokat jeleznek. Az orosz faluközösség e lánc legújabb típusához tartozik. A földművelő itt már magántulajdonként birtokolja a házat, amelyben lakik, és a kertet, amely annak tartozéka. Ez az archaikus forma első bomlasztó eleme, amely a régebbi típusokban ismeretlen ⟨,és amely átmenetül szolgálhat az archaikus alakulatból a [. . .]⟩. Másfelől emezek a tagjaik közötti természetes rokonsági viszonyokon nyugszanak, míg az a típus, amelyhez az orosz közösség tartozik, felszabadult ettől a szoros köteléktől. Éppen ennélfogva szélesebb fejlődésre képes. A faluközösségek elszigeteltségével, az egyik közösség és a többiek élete közötti kapcsolat hiányával, ezzel a lokalizált mikrokozmosszal ⟨,amely egy központosított despotizmus természetes alapját alkothatta'⟩ nem találkozunk mindenütt az ősi típus immanens jellegzetességeként, de mindenütt, ahol megtalálható, egy központi despotizmust emel a közösségek fölé. Úgy látom, hogy Oroszországban ⟨a faluközösségek életének elszigeteltsége el fog tűnni⟩ ez az elszigeteltség, amelyet eredetileg a terület roppant kiterjedése váltott ki, könnyen elhárítható akadály, mihelyt a kormány által alkalmazott béklyókat eltávolítják.

Most rátérek a kérdés velejére. Nem áltathatjuk magunkat: az az archaikus típus, amelyhez az orosz ⟨falu⟩közösség tartozik, benső kettősséget rejt, amely, ha bizonyos történelmi feltételek adva vannak, a pusztulásához ⟨a felbomlásához⟩ vezethet. A föld tulajdona közös, de ⟨másfelől, a gyakorlatban, a művelés, a termelés parcellásparaszti⟩ mindegyik paraszt a saját számlájára műveli és aknázza ki ⟨a parcelláját, sajátítja el földje terményeit⟩ a földjét, mint a nyugati kisparaszt. Közös tulajdon és a föld parcellás kiaknázása, ez a kombináció, ⟨amely haladó (termékenyítő) elem volt, a művelés fejlődése⟩ amely régebbi szakaszokban hasznos volt, veszedelmessé válik a mi korunkban. Egyfelől az ingó jószág, amely egyre fontosabb szerepet játszó elem magában a földművelésben, fokozottan differenciálja a közösség tagjainak vagyonát és érdekellentétekhez vezet, mindenekelőtt az állam adóbehajtásának nyomása alatt; másfelől veszendőbe megy a közös tulajdonnak — mint a kooperatív

[27] Az alábbi bekezdés a fogalmazvány egy későbbi részéből való.

és kombinált munka alapjának — gazdasági fölénye. De nem szabad elfelejtenünk, hogy az osztatlan rétek kiaknázásában az orosz parasztok már a kollektív módot alkalmazzák, hogy az *artel*-szerződés jólismert volta nagyon megkönnyítené nekik az átmenetet a parcellás művelésről a kollektív művelésre, hogy az orosz föld fizikai adottságai megkívánják a nagyüzemi ⟨gépek segítségével⟩ kombinált gépi művelést, s hogy végül az orosz társadalom, amely oly sokáig élt a faluközösség terhére, tartozik neki az e változáshoz szükséges első előlegekkel. Persze itt csakis egy fokozatos változásról lehetne szó, amely azzal kezdődnék, hogy a közösséget *jelenlegi* bázisán normális állapotba hozzák.

V. Minden többé-kevésbé elméleti jellegű kérdést félretéve, nem kell Önnek mondanom, hogy ma az orosz közösségnek magát a létét fenyegeti hatalmas érdekeknek az összeesküvése. A közösséggel szemben létrejött a kapitalizmusnak egy bizonyos fajtája, amelyet a parasztok költségére táplálnak az állam közvetítésével; ennek érdeke a közösség agyonnyomása. Érdekük még a földbirtokosoknak is, hogy a többé-kevésbé jómódú parasztokat mezőgazdasági középosztállyá alakítsák és a szegény földművelőket — vagyis a tömeget — átváltoztassák egyszerű bérmunkásokká, ami olcsó munkát jelent. És hogyan állhatna ellen egy közösség, amelyet felőrölnek az állami behajtások, fosztogat a kereskedelem, kizsákmányolnak a földbirtokosok, belülről aláaknáz az uzsora!

Ami az orosz közösség életét fenyegeti, az sem nem egy történelmi végzetszerűség, sem nem egy elmélet: az az elnyomás az állam részéről és a kizsákmányolás a befurakodó tőkések részéről, akiket a parasztok terhére tett hatalmassá ugyanez az állam.

III.

Kedves Polgártársnő!

Hogy alaposan tárgyalhassam a február 16-i levelében felvetett kérdéseket, bele kellene bocsátkoznom a dolgok részleteibe és sürgős munkákat félbehagynom, de az a rövidre fogott fejtegetés, amelyet van szerencsém Önnek megküldeni, remélem, elegendő lesz arra, hogy eloszlasson minden félreértést az én úgynevezett elméletem körül.

I. A tőkés termelés keletkezését elemezve ezt mondom: „A tőkés rendszer alapjában tehát ott áll a termelő radikális elválasztása a termelési eszközöktől . . . Ennek az egész fejlődésnek a bázisa a *földművelők kisajátítása.* Ez radikális teljességgel még csak Angliában ment végbe . . . *De Nyugat-Európa valamennyi többi országa* ugyanezen a mozgáson megy át." („A tőke", francia kiad., 315. o.)

E mozgás „történelmi végzetszerűsége" tehát *kifejezetten Nyugat-Európa országaira*" van korlátozva. ⟨Aztán az ok [. . .]⟩ E korlátozás miértje a XXXII. fej. eme passzusában van megjelölve: „*A személyes munkán alapuló magántulajdont* . . . kiszorítja a más munkájának kizsákmányolásán, a bérmunkán alapuló *tőkés magántulajdon.*" (I. m., 341. o.)

Ebben a nyugati mozgásban tehát a *magántulajdon egyik formájának a magántulajdon egy másik formájává való átváltoztatásáról* van szó. Az orosz parasztoknál viszont a *közös tulajdonukat* kellene *magántulajdonná átváltoztatni.* Akár állítjuk, akár tagadjuk ennek az átalakulásnak a végzetszerűségét,

a mellette szóló és az ellene szóló érveknek semmi közük a tőkés rendszer keletkezéséről adott elemzésemhez. Abból legfeljebb arra lehetne következtetni, hogy az orosz parasztok nagy többségének jelenlegi állapotát tekintve, kistulajdonossá történő átváltoztatásuk aktusa csak előjátéka lenne gyors kisajátításuknak.

II. A legkomolyabb érv, amelyet az orosz közösség ellen felhoztak, a következőre lyukad ki:

Nyúljunk vissza a nyugati társadalmak eredetéhez, és mindenütt megtaláljuk a föld közös tulajdonát; s a társadalmi haladás folyamán ez mindenütt eltűnt a magántulajdonnal szemben; így hát nem kerülhetné el ugyanezt a sorsot egyedül Oroszországban.

Csak annyiban veszem figyelembe ezt az érvelést, amennyiben ⟨Európára vonatkozik⟩ az európai tapasztalatokra támaszkodik. Ami például Kelet-Indiát illeti, Sir H. Maine és a vele egyívásúak kivételével mindenki jól tudja, hogy ott a föld közös tulajdonának az eltörlése csakis az angol vandalizmus aktusa volt, amely a bennszülött népet nem előbbrevitte, hanem visszavetette.

Az ősi közösségek nincsenek egy kaptafára szabva. Ellenkezőleg, összességük olyan társadalmi csoportosulások sorát alkotja, amelyek mind típusban, mind korban különböznek egymástól, és amelyek különböző fejlődési szakaszokat jelölnek. E típusok egyike, amelyet *földközösségnek* szoktak nevezni, a típusa az *orosz közösségnek is*. Nyugati megfelelője a *germán közösség*, amely nagyon új keletű. Még nem létezett Julius Caesar idején, és már nem létezett, amikor a germán törzsek Itália, Gallia, Hispánia stb. meghódításához fogtak. Julius Caesar korában a művelhető földet már évente újrafelosztották különböző csoportok, a *gensek* és a *törzsek* között, de még nem egy-egy közösség egyéni családjai között; valószínűleg a művelés is csoportonként, közösen történt. Magán a germán földön ez az archaikusabb típusú közösség természetes fejlődés útján átváltozott földközösséggé, ahogy azt Tacitus leírja.[28] Tacitus kora után szemünk elől veszítjük. A szüntelen háborúk és vándorlások közepette áttekinthetetlen körülmények között elpusztult; talán erőszakos halált halt. De természetes életképességét két elvitathatatlan tény bizonyítja. E modell néhány elszórt példánya túlélte a középkor minden viszontagságát és megőrződött napjainkig, például az én vidékemen, a trieri kerületben. Ami azonban még fontosabb, e „földközösség" lenyomatát oly jól kivehetjük a belőle támadt új közösségben, hogy Maurer ennek megfejtése során rekonstruálni tudta amazt. Az új közösséget, amelyben a művelhető föld *magántulajdonként* a művelőké, ugyanakkor, amikor az erdők, legelők, parlagföldek stb. még *közös tulajdon* maradnak, a germánok minden meghódított országban bevezették. Az őstípustól átvett jellemvonások következtében ez a közösség az egész középkor folyamán a népszabadság és a népélet egyetlen otthona lett.

A „faluközösséggel" Ázsiában is találkozunk, az afgánoknál stb., de mindenütt úgy jelenik meg, mint a *legújabb típusa* és úgyszólván utolsó szava a társadalmak *archaikus alakulásának*. E tény kiemelése végett tértem ki néhány részletre a germán közösségre vonatkozólag.

Szemügyre kell most vennünk a legjellegzetesebb vonásokat, amelyek a „földközösséget" az archaikusabb közösségektől megkülönböztetik.

1. A közösség minden más típusa a tagjai közötti vérrokonsági viszonyokon nyugszik. Csak az kerülhet bele, aki természetes rokon, vagy akit

[28] Vö. De origine, situ, moribus ac populis Germaniae. 26. fej.

adoptálnak. ⟨Ezeknek az organizmusoknak a⟩ Struktúrájuk olyan, mint egy családfáé. ⟨Az őket a természethez kötő köldökzsinórt elvágva [. . .]⟩ A „földközösség" volt a szabad emberek első társadalmi csoportosulása, olyan csoportosulás, melyet nem a vérségi kötelékek fontak össze.

2. A földközösségben a ház és tartozéka, az udvar a földművelőé, mint magánszemélyé. *A közös ház és a kollektív lakás* viszont az ősibb közösségeknek volt egyik gazdasági alapja, mégpedig már jóval a pásztorkodó vagy földművelő élet bevezetése előtt. Persze találunk földközösségeket, amelyekben a házak, jóllehet már nem kollektív lakóhelyek, időszakosan birtokosokat cserélnek. Az egyéni haszonélvezet ily módon kombinálódik a közös tulajdonnal. De az ilyen közösségek még születésük jegyét viselik: átmeneti állapotban vannak egy archaikusabb közösségből a tulajdonképpeni földközösségbe.

3. A művelhető földet, amely elidegeníthetetlen és közös tulajdon, időszakosan felosztják a földközösség tagjai között oly módon, hogy mindegyik saját számlájára aknázza ki a neki kijelölt földeket és magánszemélyként sajátítja el a terményeiket. Az ősibb közösségekben a munka közösen folyik, és a közös termék az újratermeléshez fenntartott hányad kivételével, a fogyasztás szükségleteinek mértékében és arányában kerül felosztásra.

Érthető, hogy a földközösségnek az alkatához tartozó kettőssége nagy életerőt kölcsönöz neki. Megszabadulva a természetes rokonság erős, de szűk kötelékeitől, a föld közös tulajdona és az abból fakadó társadalmi viszonyok szilárd alapzatot biztosítanak neki, ugyanakkor pedig a ház és az udvar, amely az egyéni család kizárólagos területe, a parcellás művelés és terményeinek magánelsajátítása olyan fellendülést adnak az egyéniségnek, amely összeférhetetlen az ősibb közösségek ⟨struktúrájával⟩ szervezetével.

De nem kevésbé nyilvánvaló, hogy idővel ugyanez a kettősség a bomlás csírájává változhat át. Eltekintve minden kívülről jövő káros hatástól, a közösség saját méhében hordozza pusztulása elemeit. A magán földbirtok már belopakodott oda egy háznak és falusi udvarnak képében, s ez erődítménnyé változhatik, amelyből előkészítik a közös föld elleni támadást. Ilyet már láttunk. De a dolog lényege a parcellás munka mint a magánelsajátítás forrása. Ez teret ad ingó javak, például állatok, pénz, sőt olykor rabszolgák vagy jobbágyok felfelhalmozásának. Ez az ingó tulajdon, amelyet a közösség nem ellenőrizhet, és amely egyéni cserék tárgya, ahol a fortély és a véletlen szabad játékhoz jut, mindjobban ránehezedik az egész falusi gazdaságra. Ez az ősi gazdasági és társadalmi egyenlőség bomlasztója. Ez heterogén elemeket visz be, amelyek a közösség kebelében érdekkonfliktusokat és ellentétes szenvedélyeket váltanak ki, alkalmasakat arra, hogy kikezdjék először a művelhető földek, majd az erdők, legelők, parlagföldek stb. közös tulajdonát, melyek — ha már átváltoztak a magántulajdon *közösségi függelékeivé* — idővel a magántulajdon osztályrészéül fognak jutni.

Mint a társadalom ⟨archaikus⟩ ősi alakulatának ⟨legújabb és⟩ utolsó fázisa, a földközösség ⟨természetesen közvetíti az átmenetet⟩ ugyanakkor átmeneti fázis a másodkori alakulathoz, tehát átmenet a közös tulajdonon alapuló társadalomból a magántulajdonon alapuló társadalomba. A másodkori alakulat persze felöleli a rabszolgaságon és a jobbágyságon nyugvó társadalmak sorát.

De azt jelenti-e ez, hogy a földközösség történelmi pályafutásának végzetszerűen ehhez a kimenetelhez kell elvezetnie? Korántsem. Veleszületett kettőssége alternatívát enged: tulajdoneleme felülkerekedik kollektív elemén

vagy emez kerekedik felül amazon. Minden attól a történelmi környezettől függ, amely a közösséget körülveszi.

Egyelőre vonatkoztassunk el az orosz közösségre súlyosodó összes nyomoruságoktól, és csak fejlődési lehetőségeit nézzük. Egyedülálló helyzetet foglal el, amely precedens nélküli a történelemben. Európában egyedülálló módon egy mérhetetlen birodalom falusi életének uralkodó szerves formája még. A föld közös tulajdona a kollektív elsajátítás természetes alapját biztosítja számára, a történelmi környezete pedig, a tőkés termelés egyidejű fennállása, teljesen készen nyújtja neki a nagyüzemi méretekben megszervezett kooperatív munka anyagi feltételeit. Átveheti tehát a tőkés rendszer által kimunkált összes pozitív vívmányokat anélkül, hogy átmenne annak caudiumi igája alatt. Fokozatosan kiszoríthatja a parcellás földművelést a gépek segítségével folytatott kombinált földműveléssel, melyet az orosz föld fizikai adottságai megkívánnak. Miután előzetesen jelenlegi formájában normális állapotba hozták, *közvetlen kiindulópontjává* válhatik ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál, és új bőrt ölthet anélkül, hogy előbb öngyilkossá lenne.

〈De vele szemben magasodik a földbirtok, amely karmai között tartja a földnek majdnem a felét, 〈a jobbik részét, nem is szólva az állami birtokokról〉 és a jobbik részét. Éppen ennél az oldalánál fogva esik egybe a „faluközösség" továbbfejlesztése útján való fennmaradása az orosz társadalom általános mozgásával, ez az ára ez utóbbi megújhodásának. Kizárólag gazdasági nézőpontból is [. . .]〉 Oroszország hiába kísérelne meg kikerülni zsákutcájából az angol módra létesített tőkés bérlet révén, amelynek az ország összes társadalmi feltételei ellenszegülnek. Maguk az angolok hasonló erőfeszítéseket tettek Kelet-Indiában; csak tönkretenniök sikerült a bennszülött földművelést és megkétszerezniök az éhínségek számát és intenzitását.〉

Maguk az angolok ilyen kísérleteket tettek Kelet-Indiában: csak tönkretenniök sikerült a bennszülött földművelést és megkétszerezniök az éhínségek és intenzitását.

De hát a közösséget sújtó átok — az elszigeteltsége, az egyik közösség és a többiek élete közötti kapcsolat hiánya, ez a *lokalizált mikrokozmosz*, amely mostanáig megfosztotta minden történelmi kezdeményezéstől? Ez eltünnék az orosz társadalom egy általános megrázkódtatása közepette.[29]

〈Nem bocsátkoztunk bele〉

〈Nem bocsátkoztam bele a dolgok részleteibe, 〈mivelhogy ezek〉 csupán azt kellett 〈meghatároznom〉 kiemelnem, 1. mivel csak〉

〈Csak azt kellett kiemelnem〉

〈Csak azt〉 〈Elkerültem〉

〈Nem bocsátkozva a dolgoknak 〈a〉 semmiféle részleteibe〉 〈csupán〉 〈arra korl〉 〈csupán〉 〈Arra szorítkoztam, hogy kiemeljek néhány általános vonást, pontosítandó

〈1. azt a helyet〉 a történelmi helyet, amelyet a földközösség az ősi közösségek sorában elfoglalt; továbbá az orosz közösség kivételes helyzetét, amely módot adna a〉

〈2.〉 〈azokat a különleges nagy fejlődési lehetőségeket, amelyeket az orosz közösségnek nyújthat a modern világ〉 〈különleges〉 〈kivételes, amelyet〉 〈a fejlődés〉 〈az orosz közösségnek alkalmasságát, amely módot adna neki〉 〈kivételes〉 〈ahol megtalálható〉

[29] Az alábbi rész külön levélpapírra van írva, ezzel a jelzettel: Vége.

Az orosz parasztnak az *artel* jólismert volta megkönnyítené különösen az átmenetet a parcellás munkáról a kooperatív munkára, amelyet bizonyos fokig alkalmaz ⟨az osztatlan réteken és néhány közérdekű vállalkozásban⟩ egyébként már a szénabetakarításnál és a községi vállalkozásoknál, amilyenek a kiszárítási munkák stb. Egy teljesen archaikus sajátszerűség — a modern agronómusok réme — szintén ilyen irányban játszik közre. Akármilyen vidékre jutva, ahol a művelhető föld egy furcsa szétdarabolódás nyomait mutatja, mely egy kis földdarabokból összetevődő sakktábla formáját kölcsönzi neki, nincs kétség afelől, hogy ez egy elhalt földközösség területe. A tagok, anélkül, hogy kitanulmányozták volna a földjáradék elméletét, megértették, hogy ugyanolyan összegű munka különböző természetes termékenységű és helyzetű földdarabokra fordítva különböző hozamokat ad. Hogy ⟨biztosítsák ugyanazon gazdasági előnyöket⟩ egyenlősítsék a munka esélyeit, felosztották tehát a földet bizonyos — a talaj természeti és gazdasági eltérései által meghatározott — számú területre, és mindezeket a nagyobb területeket aztán tovább szétdarabolták annyi parcellára, ahány földműves van. Mármost mindegyikük egy-egy darabkát kapott mindegyik területen. Ez az orosz közösség által mindmáig megörökített elrendezés, mondani sem kell, ellenkezik az agronómiai követelményekkel ⟨, mind a kollektív művelés, mind az egyéni magánművelés követelményeivel⟩. Eltekintve más hátrányoktól, erő- és időpocsékolásra kényszerít. ⟨De mint a kollektív művelés kiindulópontjának nagy előnyei vannak. Kerekítsük ki a paraszt munkaterületét, és ő gazdaként fog rajta uralkodni.⟩ Mindamellett kedvez ⟨mint kiindulópont⟩ a kollektív művelésre való átmenetnek, amellyel első pillantásra olyannyira ellenkezni látszik. A parcella [. . .]

IV. 1881 március 8.,

Kedves Polgártársnő,

Idegbajom, amely az utolsó tíz évben időnként megtámad, akadályozott meg abban, hogy válaszoljak február 16-án kelt levelére ⟨, amelyet megtisztelő módon hozzám intézett⟩.

Sajnálom, hogy nem adhatok Önnek a nyilvánosságnak szánt rövid beszámolót ⟨azokról a problémákról⟩ arról a kérdésről, amellyel ⟨volt szíves⟩ megtisztelő módon hozzám fordult. Két hónappal ezelőtt már igértem egy munkát ugyanerről a témáról a Szentpétervári Bizottságnak.[30] Mindazonáltal remélem, néhány sor elegendő lesz ahhoz, hogy ne hagyjon Önben semmi kétséget ⟨a következtetéseket illetően, amelyeket⟩ az én úgynevezett elméletem körüli félreértést illetően.

1. A „Tőké"-ben adott elemzés tehát nem szolgáltat ⟨semmit⟩ semmiféle érvet, amelyet fel lehetne hozni akár az orosz közösség életképessége mellett, akár ellene.

⟨Ami az én személyes véleményemet illeti az orosz közösségről, amelyet hosszú évekig és az eredeti forrásokból tanulmányoztam, — ez a következő.⟩

⟨Az orosz közösségnek az eredeti forrásokból való (sok-sok éven át folytatott) tanulmányozása után, melyet folytattam⟩

⟨Hogy végleges véleményünk lehessen az orosz közösség lehetséges sor-

[30] A Narodnaja Volja (Népakarat) csoport végrehajtó bizottságáról van szó. Ezzel kapcsolatos anyag „Megjegyzések az 1861-es reformról és Oroszország ezzel kapcsolatos fejlődéséről" c. munkája is, amelyet csak 1881 végén, 1882 elején fogalmazott meg (lásd: Marx—Engels Werke. Dietz. 1962. 407—424. o.)

sáról, többre van szükségünk bizonytalan történelmi analógiáknál. Tanulmányozni kell〉 〈Tanulmányoztam ezt hosszú〉 〈Tanulmányt folytattam erről〉 〈Ami az én véleményemet illeti a közösség lehetséges sorsáról〉

A speciális kutatások, amelyeket erről folytattam, és melyekhez az eredeti forrásokból merítettem anyagokat, 〈arra az eredményre vezettek〉 meggyőztek engem arról, hogy ez a közösség a természetes 〈kiinduló-〉 támpontja az oroszországi társadalmi megújhodásnak 〈‚az orosz társadalom megújhodásának〉. De 〈persze azon kell kezdeni, hogy [normális] feltételek közé hozzuk [. . .]〉 hogy mint ilyen funkcionálhasson, előbb ki kellene küszöbölni azokat a pusztító befolyásokat, amelyek minden oldalról ostromolják, azután pedig biztosítani kellene számára egy spontán fejlődés feltételeit.

Az elküldött válaszlevél

1881 március 8.
41. Maitland Park Road, London N.W.

Kedves Polgártársnő,

Idegbajom, mely az utolsó tíz évben időnként megtámad, akadályozott meg abban, hogy hamarabb válaszoljak február 16-i levelére. Sajnálom, hogy nem adhatok Önnek a nyilvánosságnak szánt rövid beszámolót arról a kérdésről, amellyel megtisztelő módon hozzám fordult. Már hónapokkal ezelőtt igértem egy munkát ugyanerről a tárgyról a Szentpétervári Bizottságnak. Mindazonáltal remélem, néhány sor elegendő lesz ahhoz, hogy ne hagyjon Önben semmi kétséget az én úgynevezett elméletem körüli felreértést illetően.

A tőkés termelés keletkezését elemezve, ezt mondom:

„A tőkés rendszer alapjában tehát ott áll a termelő radikális elválasztása a termelési eszközöktől. . . Ennek az egész fejlődésnek a bázisa *a földművelők kisajátítása*. Ez radikális teljességgel még csak Angliában ment végbe. . . De *Nyugat-Európa valamennyi többi országa* ugyanezen a mozgáson megy át." („A tőke", francia kiad., 315. o.)

E mozgás „történelmi végzetszerűsége" tehát *kifejezetten Nyugat-Európa országaira* van korlátozva. E korlátozás miértje a XXXII. fej. eme passzusában van megjelölve:

„A személyes munkán alapuló *magántulajdont*. . . kiszorítja a más munkájának kizsákmányolásán, a bérmunkán alapuló *tőkés magántulajdon*." (I. m., 341. o.)

Ebben a nyugati mozgásban tehát a *magántulajdon egyik formájának a magántulajdon egy másik formájává való átalakulásáról* van szó. Az orosz parasztoknál ellenkezőleg *közös tulajdonukat magántulajdonná kellene átalakítani*.

A „Tőké"-ben adott elemzés tehát nem szolgáltat érveket sem a faluközösség életképessége mellett, sem ellene, de a speciális kutatások, amelyeket erről folytattam és melyhez az eredeti forrásokból merítettem az anyagokat, meggyőztek engem arról, hogy ez a közösség a támpontja az oroszországi társadalmi megújhodásnak, de hogy mint ilyen funkcionálhasson, előbb ki kellene küszöbölni azokat a pusztító befolyásokat, amelyek minden oldalról ostromolják, azután pedig biztosítani kellene számára egy spontán fejlődés normális feltételeit.

Maradok, kedves Polgártársnő,
őszinte híve
Karl Marx

VITA

Szocializmus és elidegenedés

Megjegyzések Vörös Gyula *Marxizmus és elidegenülés* c. könyvéhez[1]

A nemzetközi marxista irodalomban néhány éve heves vita indult „a fiatal Marx" problémáról, illetve az elidegenedésnek Marx korai és későbbi műveiben való helyéről. Ezek a viták s a velük kapcsolatos kutatások kétségtelenül komoly eredménnyel jártak. Előrehaladt a fiatal Marx munkásságának feldolgozása, s így egységesebb és sokoldalúbb kép bontakozhatott ki a teljes munkásságáról is. Ennek alapján az elidegenedés fogalma újra polgárjogot nyert a marxizmusban: hiszen egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy központi kategóriája a fiatal Marx írásainak, mint ilyen konkretizálódik az érett munkásságában — sőt kiderült az is, hogy a marxi értelmezés alapján napjainkban is pozitíven felhasználható egy rendszeres marxista társadalomfilozófia kiépítésében. A vitát azonban tulajdonképpen már megindulásakor sem Marx filozófiai fejlődésének, illetve az elidegenedés itt betöltött helyének értékelése váltotta ki. Az elidegenedés szerepét a marxi filozófiában ugyanis eleve nehéz volt elvitatni, hiszen a marxi szövegek önmagukért beszélnek, bizonyos szinten az egész vita egyszerűen filológiaivá válik. A vita lényegében a szocializmus és az elidegenedés viszonyának kérdése körül forgott, annak belátása s elismerése körül, hogy az elidegenedés felvetése, elemzése és megoldásának elméleti kidolgozása a szocializmus fejlődésében gyökerező szükségesség, s elsősorban konkrét társadalmi kérdésekre kell feleletet adnia. Alapvetően tulajdonképpen arról volt szó, hogy a fejlődés meghatározott fokán elkerülhetetlenül felmerül a szocializmus strukturális elemzésének mint tudományos önvizsgálatnak az igénye.

A polémiákra erősen rányomta bélyegét az a tény, hogy az elidegenedés kérdése évtizedekig csak a szocializmus legelszántabb ellenfeleinek vitatémája volt, s tendenciózus fejtegetése a szocializmus elleni támadás egyik fő formájává vált. És ez még ma is érezteti hatását, a szocialista országok ideológiai életében kialakult elméleti reflexek még ma is működnek: egyesek az elidegenedés problémájának bármilyen formában való felvetését azonnal a legmerevebben elutasítják. A vitákban felmerült nézetek — kizárva a marxizmus ellenes polgári felfogásokat — a fentiek szerint s a szocializmus védelmi pozícióinak ellentétes felfogásától determinálva két tipikus állásfoglalássá polarizálódtak. Az egyik az elidegenedés elméletét a szocializmus tudományos önvizsgálata elkerülhetetlen mozzanatának tartja, a másik tagadja azt, hogy elidegenedés még a szocializmusban is létezik, s a szocializmus elleni támadásnak, rágalomnak minősíti. Ennek következtében a fiatal Marxot szinte a marxizmus egyik kellemetlen mellékszereplőjének tekinti, aki „ellentmondásos" fejlődésével folyton csak zavart okoz, az érett Marxot viszont igyekszik néhány — s lehetőleg minél kevesebb — tetszetős sémába beleszorítani, amelyek közül az elidegenedés fogalma természetesen hiányzik. Mivel, mint mondottuk, ezek a régi beidegződések még mindig elevenen élnek és hatnak, és erősen képesek zavarni a szocializmus és az elidegenedés viszonyának elfogulatlan tudományos elemzését, hasznos lesz, ha széleskörűen igazoljuk, hogy a szocializmus és elidegenedés kapcsolatának vizsgálata nem a szocializmus elleni támadás, hanem ellenkezőleg: „korszerű" védelme.

A dogmatizmus nem egyszerűen csak elméletileg hibázott, amikor — egybemosva valamennyi átmeneti formáját, esetlegességeit — a szocializmus adott történelmi, partikuláris formáját a további fejlesztéshez szükséges pozitív kritikai elemzés nélkül a kommunizmusig elvezető fejlődés egyetlen, átfogó formájának deklarálta, hanem ebből eredően rossz, nehezen védhető álláspontot foglalt el az ideológiai harcban is. S ezt a hibás magatartást néhányan még ma is mint a szocializmus egyetlen lehetséges védelmét, szolgálatát igyekeznek feltüntetni, holott a szocializmus fejlődésének történelmi tapasztalatai és az elméleti megfontolások ennek már egyaránt ellentmondanak. Elmé-

[1] Kossuth, 1965. 145 o.

leti érvényű tehát — s az adott szituációban különösen fontossá válik — az a megállapítás, hogy csak a társadalmi valóságról alkotott adekvát kép lehet a további fejlődésnek és célkitűzéseinek alapja, hogy éppen a szocializmus fejlődése szempontjából fontos a tényleges ellentmondások feltárása, azaz elleplezésük nem a szocializmus védelme, hanem a fejlődésének, és ezzel éppen az eredményes védelmének az akadálya. A szocializmus igazi védelme a reális állapotának és fejlődése perspektívájának tudományos elemzése.

Az elidegenedéselmélet elleni érvelésbe néha rosszul értelmezett propagatív szempontok is belejátszanak. Találkozunk olyan véleményekkel, hogy az egész elidegenedéselméletet a polgári filozófia erőszakolta rá a marxizmusra, tárgyalása tehát a polgári filozófia malmára hajtja a vizet. Ebben a hamis elképzelésben a marxista filozófia most meginduló offenzívája defenzívává torzul, a megelőző időszak defenzívája pedig offenzívává magasztosul. Vajon visszavonulást jelent-e, hogy nem tartjuk a kibernetikát, genetikát többé „burzsoá áltudománynak", vagy talán ne alkalmazzunk elektronikus számológépeket azért, mert így kitűnik, hogy a kibernetika elutasítóinak nem volt igazuk? Az elidegenedéselmélet kidolgozása sem a gyengeség jele, hanem éppen hogy erőnk érvényesítése, megnyilvánulása. Végül arra az ellenvetésre, hogy az elidegenedéselmélet jelenlegi túlbecsülése nem egyéb, mint egyszerű reakció eddigi lebecsülésére, csak azt válaszolhatjuk: a lebecsülés és túlbecsülés egyaránt szubjektív kategóriák, egyazon előítélet körén belül mozognak. A szocialista országok valóságos társadalmi és ideológiai gyakorlata fogja megmutatni, hogy az elidegenedés kidolgozott marxista elmélete mennyiben segíti elő a szocializmus továbbfejlődése aktuális nagy kérdéseinek megoldását.

*

A hazai vita egyik utórezgése Vörös Gyula *Marxizmus és elidegenedés* c. írása, amely a fentiekben vitatott álláspont jellegzetes megfogalmazása: plasztikusan mutatja meg a szóban forgó koncepció elméleti gyengeségét, azt, hogy mögötte végső soron nem filozófiai meggondolások rejlenek, hanem — bár a legjobb szubjektív szándéktól kísérve — a szocializmus rosszul felfogott „védelme". Csupán azért foglalkozunk vele részletesen, mert jól szemlélteti az általa képviselt felfogás tarthatatlanságát, önellentmondásosságát. Ezt csak még jobban kidomborítja a kötet sajátos szerkezete: a szerző a szocializmus „védelmét" egyszerre több szinten kíséreli meg, a fiatal Marxnál, az érett Marxnál, majd a szocializmus vonatkozásában több lépcsőben, s nem veszi észre, hogy érvelései ellentmondanak egymásnak.

Vörös bevezetőül a polgári filozófiával folytat polémiát. Ezt azonban — a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* tárgyalása „fő frontjának" tekintve — nem a pozitív feldolgozás *mellett*, hanem *helyette* teszi. Pedig elemi igazság: nem juthatunk egy lépéssel sem előbbre, ha ahelyett, hogy elvégeznénk a fiatal Marx munkásságának alapos feldolgozását, csupán azt hajtogatjuk, hogy a polgári filozófusok meghamisítják a fiatal Marxot. A fiatal Marx kérdés súlyos elhanyagolása, dogmatikus eltorzítása a marxizmusban a maga részéről szintén hozzájárult ahhoz, hogy ez a téma egy időben a polgáriak szabad vadászterületévé vált. Vörös azonban mindettől eltekint, úgy tünteti fel, mintha a fiatal Marx „lebecsülése" csupán valami átmeneti félreértés lett volna, holott a fiatal Marxot nemcsak egyszerűen elhanyagolták, hanem az érett Marxszal szembeállítva erősen el is torzították. A szerző csupán annyit jegyez meg, hogy „kevesebbet" foglalkoztak vele, azaz ezt a komoly társadalmi problematikát egyszerűen a megismerés kérdésévé degradálja: „A marxisták sokáig kevéssé kutatták a marxi elmélet kialakulását jelző első írásokat. Ennek oka egyrészt az volt, hogy fő feladatuknak az érett marxizmust képviselő művek elemzését tartották." (9. o.) Ma is azt tartjuk . . . Mégis részletesen tárgyaljuk a fiatal Marxot, mert egyre nyilvánvalóbbá váló igazság, hogy enélkül az érett Marxot sem lehet megérteni, hogy Marx munkásságában széttéphetetlen folyamatosság van; ez az, amit a dogmatizmus és revizionizmus — a marxi filozófia fejlődését bár ellenkező előjellel, de egyaránt a fiatal és az érett Marx dualizmusára építve fel — egyformán semmibe vett.

A fiatal Marx pedig részletesen tárgyalja az elidegenedés problémáját — ez tény-kérdés. A vita ezekután már csak ott kezdődhet, hogy hogyan értékeljük ezt: vajon valóban csak a fiatal Marx „éretlenségének" kompromittáló jele-e, amelyet jobb mentegetni, elhallgatni, hiszen — állítólag — később maga is elejti, vagy pedig olyan elmélet, amely korai munkásságában is komoly szerepet játszott, mégpedig olyan jelentőset, hogy a fiatal Marx még nem is mondta ki benne az utolsó szót, hanem egész munkásságával dolgozta ki és igazolta. Vörös a fiatal Marx munkásságáról koncedálja, hogy „az elidegenülés itt még valóban központi kategória" (18. o.), de éppen ebben látja a korlátját. Az elidegene-

dés megjelenését különböző „hatásokból" vezeti le, mindenekelőtt Feuerbachéból, holott ha Marx e problémát s fogalmat valakitől „kölcsönözte", az nyilvánvalóan Hegel volt. Az elidegenedés mint „kölcsönzött" kategória Vörös szerint különben is eleve a tudományosság alacsonyabb fokát jelenti, legfeljebb „hipotézisnek" elegendő. Ezzel az elidegenedés Vörös-féle tárgyalásának első szintje lezárult: az elidegenedés probléma csupán filozófiatörténeti kérdés, a fiatal Marxnál merül fel, főképp a polgári filozófusokkal folytatott vita miatt tárgyaljuk, mivel pedig a fiatal Marxnál eleve más filozófusok hatását viseli magán, felhasználhatatlan valódi tudományos kategóriaként.

A fentiekből logikusan következik, hogy az elidegenedés problémája és kategóriája az érett Marxnál Vörös szerint eltűnik: „A későbbi marxi művekben azonban ez a fogalom *átadja helyét konkrétabb tudományos vizsgálat alapján megalapozott kategóriáknak.*" (23. o.) Előtte is nyilvánvaló azonban, hogy az érett Marxnál elég sűrűn előfordul az elidegenedés kategóriája, ezért egy másik megállapításával visszahozza a már kitiltott fogalmat: „Ismeretes, hogy Marx 1844—1845 után már ritkán használta az ‚elidegenülés' kifejezést; helyette tudományosan konkrétabban, részletesen kidolgozott kategóriákat alkalmazott. Mégis, néhány helyen az elidegenülés fogalmát is használja a termelési viszonyok jellemzésének kiegészítésére, új oldalról való bemutatására vagy összefoglalására." (16. o.) Vörös fő törekvése tehát az elidegenedés fogalmának tudományos diszkreditálása, noha mint az egészből kitűnik, hogy még az érett Marx is használta ezt a „tudományosan nem elég konkrét" kategóriát, mégpedig „a termelési viszonyok kiegészítésére, új oldalról való bemutatására, sőt összefoglalására". — Az elidegenedés kategóriájának tehát sajátos szerepe, jelentősége, pozitív tartalma van az érett Marx munkásságában is. Ezzel viszont megdől Vörösnek az elidegenedés ellen folytatott polémiája, mégpedig saját érvelésén keresztül. Kiviláglik, hogy mindössze arról van szó, hogy a konkrét-absztrakt viszonyt összetévesztette az egyes-általános viszonnyal. Az elidegenedés fogalma — ami a tudományos tartalmát és az egzaktságát illeti — semmivel sem kevésbé konkrét az érett Marxnál, mint pl. a termelőerők, történelem stb. fogalma, csupán e kategóriákkal együtt általános, összefoglaló jellegű fogalom, szemben a profitráta, a változó tőke stb. fogalmával, amelyek éppoly konkrétak, de a fentiekhez képest partikuláris, vagy éppenséggel egyedi fogalmak.

De Vörös nem nyugodhat bele saját megállapításába, az elidegenedés fogalmának összefoglaló mivoltába; hogy jelentőségét csökkenthesse, le kell szűkítenie az érvényességi körét. Ezért fogalmát, érvényét az érett Marxnál a fetisizmusra korlátozza, mégpedig az árufetisizmusra és a kapitalizmusbeli jövedelmek — a munkabér, földjáradék, profit — fétis jellegére. (23. o.) Az érvelésnek azonban ez az újabb fordulata sem állja meg a helyét, hiszen Marx minden olvasója tud egy sor más jelenséget említeni, amelyet Marx — kategória szerint is nyilvánvalóan — mint elidegenedést bont ki. Vörös érvelése azon alapul, hogy Marx *A tőké*ben — mégpedig *A tőke* I. kötetében — az elidegenedésnek ezt a mozzanatát exponálja a legszembetűnőbben (ezért vált szinte hagyományossá az érett Marx elidegenedéselméletét erre leszűkíteni).

Az érett Marx elidegenedéselméletének elemzésébe most nem mehetünk bele, csak Vörös érvelésének néhány ellentmondását akartuk megmutatni: Az érett Marx használja is az elidegenedés fogalmát — meg nem is; felcseréli más „tudományosabb" kategóriákra — ugyanakkor azonban összefoglalásra is használja (márpedig összefoglalásra közismerten csak lényegi, központi fogalmakat használnak fel) — de ha használta is, csupán az árufetisizmusra, azaz a kapitalizmusnak csak egy problémájára, ezen túlmenően nincs az elidegenedéselméletnek semmi jogosultsága.

Vörös ellentmondásainak ezt a láncolatát csak akkor értjük meg, ha meglátjuk, hogy az elidegenedéselmélet egész eddigi lebecsülése arra szolgál, hogy a szocializmus és elidegenedés Vörös-féle felfogását alátámassza. Vörös ugyanis mindenáron Marx véleményével akarja alátámasztani azt az elképzelését, hogy a szocializmusban nincs és nem is lehet elidegenedés. Mivel Marx közismerten *A gothai program kritikájában* tárgyalta a szocializmus problematikáját, azt várhatnánk, hogy Vörös a korántsem oly nyilvánvaló interpretációját Marx e művének részletes elemzésével igazolja majd. De hiába. Vörös csak pár sorban idézi Marx sokat emlegetett téziseit, hogy azután soha többé vissza ne térjen rájuk. Ilyen alapos elemzés után viszont, igen meglepő módon Marx megállapításaival szöges ellentétben, a problémát a maga részéről így zárja le: „Mint ismeretes, Marx még úgy jellemezte a kifejlődő szocialista társadalmat, hogy a társadalmi tulajdon alapján az árutermelés teljesen meg fog szűnni." (71. o.) Látni fogjuk, hogy Marx a maga részéről soha sehol nem állított ilyet . . .

De mire alapítja Vörös azt a tézisét, hogy a szocializmusban nincs és elvileg nem is lehet elidegenedés? Az elidegenedésnek az antagonizmusokkal, a magántulajdonnak a *tőkés* magántulajdonnal, a munkamegosztásnak a *tőkés* munkamegosztással való azonosí-

tására. Ezért beszél, *A gothai program kritikáját* „cáfolva", a „tőkés viszonyoknak megfelelő antagonisztikus, elidegenedési viszonyok"-ról. (71. o.) Számára a kérdés ugyanis úgy vetődik fel, hogy vagy vannak a szocializmusban antagonisztikus viszonyok, s akkor van elidegenedés, vagy nincsenek, s akkor az elidegenedés sem fordulhat elő. Vagyis eleve feltételezi, hogy az elidegenedés antagonisztikus osztálystruktúrát jelent, s ezen az alapon azonosítja a kapitalizmussal. A „bizonyítás" ezért a továbbiakban egyszerűen abból áll, hogy megállapítja: a szocializmus nem kapitalizmus, ezért a szocializmusban nincs elidegenedés. Álláspontja burkoltan azt is tartalmazza, hogy aki a szocializmus és az elidegenedés kapcsolatát állítja, az elidegenedett, antagonisztikus struktúrát tulajdonít a szocializmusnak, vagyis rágalmazza, amit enyhébb formában úgy fogalmaz, hogy az „elidegenülés a szocializmusban" tétel hívei egybemossák a szocializmust a kapitalizmussal.

Marx nyilvánvaló fejtegetései ellenére már a korábbi vitákban is jelentkeztek olyan törekvések, amelyek az elidegenedést a kapitalizmusra akarták korlátozni — kizárva a prekapitalista osztálytársadalmakat is. Vörösnél ez a törekvés hipertrófikusan jelentkezik, *mint az elidegenedés történetiségének teljes tagadása.* Az elidegenedés a klasszikus formájában valóban a kapitalizmusban bontakozik ki, de jelenléte az osztálytársadalmakon belül nem korlátozható a kapitalizmusra. Hiszen az antagonizmusok is átfogják az összes osztálytársadalmakat, pedig az elidegenedésnek csak meghatározott, kiélezett formái.

De menjünk egy lépéssel tovább. Korlátozhatjuk-e az elidegenedést csupán az osztálytársadalmakra? Ha a szocializmus problémájától el is tekintünk, a kérdésre akkor is nemmel kell válaszolnunk. Az első osztálytársadalmak kialakulása, ami egyben az elidegenedés alapvető formáinak kialakulása is, rendkívül hosszú és bonyolult folyamat. Az elidegenedés első, osztálystruktúrává rögződött, megcsontosodott formáit tehát megelőzte a formák genezisének folyamata, amely önálló történelmi időszakot tett ki. Ahogy azonban az elidegenedés nem keletkezett a semmiből, nem egy csapásra alakult ki, úgy nyilvánvalóan legfejlettebb rendszerének, klasszikus formájának, a kapitalizmusnak bukásával sem tűnhet el mintegy varázsütésre, hanem *megszűnéséhez, lebontásához egy egész történelmi korszak szükséges.* Ezt a tanulságot vonta le Marx az emberiség egész történelmi útjának és a kapitalizmus megdöntése konkrét tapasztalatainak (Párizsi kommün) tanulmányozásából *A gothai program kritikájában.* Marx történetfilozófiai sémáját rekonstruálva azt mondhatnánk, hogy az elidegenedés az emberiség történelmének hosszabb korszakát, marxi terminológiával szólva az emberiség előtörténetét fogja át. Egyfelől ott, ahol az emberiség őstörténete az előtörténetévé alakul át, tehát a barbárság szakaszán, másfelől ott, ahol az előtörténet átmegy az emberiség valódi történetébe, a kommunizmusba, az elidegenedés kialakuló, ill. felbomló struktúráival találkozunk. Az elidegenedés és a nem-antagonisztikus ellentmondások tehát korántsem olyan összeegyeztethetetlenek, ahogy Vörös állítja, csupán történetiségében kell vizsgálni a kérdést.

Mint ismeretes, munkásságának kezdetén Marx még nem dolgozta ki a szocializmusnak mint a kommunizmus alsó fokának, a kommunizmushoz való átmenet társadalmának elméletét. Az átmenetet sokkal direktebbnek, ellentmondásmentesebbnek gondolta, s a kommunizmus fejlődésében még nem különböztetett meg két — alsó és felső — szakaszt. Csak a kapitalizmus belső struktúrájának alapos tanulmányozása, valamint a munkásmozgalom konkrét tapasztalatai győzték meg arról, hogy a „kommunista forradalom" rohama önmagában még nem elég ahhoz, hogy megsemmisítse az elidegenedés összes formáit. A döntő felismerés az volt a számára, hogy az a társadalmi-gazdasági bázis, amely a győztes proletariátusra örökül marad, maga is újratermeli az elidegenedés bizonyos formáit. Ennek következtében van szükség a kapitalizmus és kommunizmus között egy átmeneti formációra, amely ezt a bázist átalakítja, ahogy Marx *A gothai program kritikájában* megfogalmazza: „A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. (Marx—Engels Vál. Műv. Kossuth, 1963. 23. o.) Ennek az időszaknak, amelyet Marx mint önálló társadalmi formációt jellemzett, világtörténelmi funkciója, tartalma, hivatása az elidegenedés felszámolása. *Amikor tehát Vörös és mások tagadják az elidegenedés meglétét a szocializmusban, s eltüntetik az elidegenedés történetiségének egész dialektikáját, tulajdonképpen a szocializmus világtörténelmi funkcióját, hivatását negligálják. A szocializmus „védelme" itt csap át a szocializmus fejlődése legfontosabb pozitívumának tagadásába, s olyan elméletté szilárdul, amelynek vajmi kevés köze van a szocializmus valóságos fejlődéséhez.*

Marx már jelezte, hogy az elidegenedés meglesz a szocializmusban is, sőt ezt elméletileg részletesen meg is alapozta. Vegyük szemügyre Marx talán legtöbbet idézett, de még igen kevéssé elemzett tézisét a szocializmusról: „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött,* hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy *keletkezik;* amely tehát minden vonatkozás-

ban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyeit, melynek méhéből származik." (I. m. 13., 14. o.). Véleményünk szerint Marx itt két lényeges mozzanatot fejt ki a szocializmusról. Először is megállapítja, hogy a kapitalizmus *alapján*, bázisán jött létre, amely nem saját alapja a *kommunista* társadalomnak. Tehát a szocialista társadalom is egy vele nem-konform történelmi bázison fejlődik ki, *egész fejlődése nem egyéb, mint a kommunista társadalom „alapjának" létrehozása.* Éppen ez a folyamat az elidegenedés megszűnésének, lebomlásának folyamata, amely végigkíséri a szocializmus egész fejlődését, s végpontját csak ennek az „alapnak" a létrejöttével, a kommunizmusra való átmenettel éri el. A második mozzanat az, hogy a szocializmus kezdetben a kapitalizmus „anyajegyét" viseli, hiszen ennek a társadalomnak az ellentmondásai szülték, ennek *konkrét* anyagi bázisát, erkölcsét, kultúráját, emberanyagát örökölte. Utóbbi megállapításával tehát Marx szerintünk arra akart rámutatni, hogy a tőkés társadalom „maradványai" még sokáig élnek és hatnak a szocializmusban. Ezek a maradványok azonban elsősorban a szocializmus fejlődésének kezdeti szakaszát jellemzik, s nem kísérik végig a szocializmus egész fejlődését. *A maradványok leküzdése tulajdonképpen a szocializmusnak mint átmeneti társadalomnak saját alapjára helyezkedése*, ami korántsem jelenti még a kommunizmus elérését, csupán a kapitalizmus maradványaitól megszabadult, a kapitalizmustól lényegileg különböző, önálló társadalmi-gazdasági struktúra kiépítését.

Feltevésünk szerint tehát az „alap" és az „anyajegy" fogalma lényegesen különböző folyamatokat jelöl Marxnál, s ezekhez kapcsolódik az elidegenedés alapvetően eltérő két típusa. Az elidegenedés típusai mindenekelőtt megszűnésük formájában különböznek, s ezért a fenti megkülönböztetés véleményünk szerint döntőnek bizonyul majd a szocializmusban meglevő konkrét elidegenedésformák elemzésénél.

A kommunizmus saját alapjának hiányát mint az árutermelés fennmaradását jellemzi Marx. Az árutermelés fennmaradása pedig nem egyszerűen a tőkés társadalom jellegéből, struktúrájából következik, hanem a termelői bázis általában vett elégtelenségéből és fejletlenségéből. Az elidegenedés történelme lényegileg az árutermelés története, az árutermelés viszont nem egyéb, mint az elkülönült termelők közötti sajátos közvetítésrendszer, amelynek következtében a termékek, majd a termelési viszonyok is kikerülnek az emberek ellenőrzése alól. Az árutermelés alapja tehát a termelőerőknek a termelési feltételek fejletlenségéből következő szétaprózottsága és izoláltsága, vagyis a termelőerők koncentrációjának és a munka társadalmiasulásának alacsony foka. A termelőerők forradalmi fejlődése, a munka társadalmiasulásának előrehaladása éppen a kapitalizmus vívmánya, Marx által többször is hangsúlyozott világtörténelmi funkciója. A kapitalizmusbeli rohamos fejlődés ellenére a szocializmus még olyan gazdasági bázist vesz át, amelyen ugyan — a társadalmi termelés fő területein — nagyobb termelési egységek alakultak ki, de ezek kölcsönös elkülönültsége fennmaradt. A kapitalizmusban az izolált egységek közötti közvetítés csak árumozgás formájában történhet, s mivel az izolált termelési egységek önálló tulajdonként csontosodtak meg egymással szemben, a koncentráció csak egyeseknek a konkurrenciaharcban bekövetkező vereségén s tulajdonuknak egy másik magántulajdonban való feloldódásán keresztül mehet végbe. A szocializmusban az izoláltságnak tulajdonformaként való megkövülése eltűnik, az egész termelői bázis a társadalmi tulajdon alapjára helyezkedik, s ezzel koncentrációjuk, akadályai elhárulván, magának a termelésnek belső mozgásává válik.

Amikor Marx *A gothai program kritikájában* kifejti, hogy „A termelési eszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket" (13. o.), a kommunista társadalom képét vázolja fel, az árutermelés megszűnését a kommunizmusban meglevő társadalmi tulajdonhoz kapcsolja. Ez abból is nyilvánvaló, hogy rögtön a fentiek után teszi meg azt a már idézett megállapítását, hogy nekünk itt még nem kifejlett kommunista társadalommal van dolgunk, tehát az árutermelés megszűnése nem kapcsolható össze a társadalmi tulajdonnal általában. Marxnál szükségképpen fel kell tételeznünk a társadalmi tulajdon *két* formájának megkülönböztetését, hiszen különbségükre már jóval korábban, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban is utalt a magántulajdon negatív és pozitív megszüntetésének megkülönböztetéséről szólva. A szocialista társadalmi tulajdon a magántulajdonnak csak negatív megszüntetése, mert jogilag feloldja ugyan a termelési egységek elkülönülését, szembenállását, de valóságos izoláltságukat a termelés objektív mozgásában nem szünteti meg. A magántulajdon pozitív megszüntetése a munka teljes társadalmiasulása, a termelőegységek végleges koncentrációja — a magántulajdont mint a részérdekek harcát ekkor váltja fel igazán a társadalmi tulajdon és az össztársadalmi érdek.

A szocialista társadalmi tulajdon tehát feltételezi a különböző társadalmi szférák, termelési területek közötti dologi közvetítést, az árucserét: „Itt nyilvánvalóan ugyanaz

az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje." (I. m. 14. o.) Marx tehát a szocializmus egész időszakára nézve kötelezőnek találja az árucserét ellentében Vörössel, aki, mint emlékszünk, biztosított bennünket arról, hogy Marx szerint a szocializmusban már nem lehet szó árutermelésről.

Ahogyan azonban az árutermelés egyes korszakai lényegesen különböznek egymástól, a szocialista árutermelésnek is megvan a maga sajátossága: „A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába." (I. h.) Vagyis a szocialista árutermelésnek az a sajátossága, hogy a társadalmi termelésben mindenki csak saját munkaerejével vehet részt. Nem monopolizálhat termelési eszközöket, és nem sajátíthat el idegen munkát. Ebben tehát a kézművesipar egyszerű árutermelésének egyes formális mozzanatai látszanak visszatérni, holott a termelés lényegesen magasabb bázisán a munkán alapuló részvétel elve a már társadalmiasult munkában való részvételt jelenti. A munka társadalmiasulásával, a termelés koncentrációjával létrejött hatalmas termelőegységek pedig megkövetelik a termelőfolyamatok belső törvényszerűségein alapuló tudatos irányítást és tervezést. A szocialista árutermelés tehát olyan árutermelés, amely nemcsak lehetővé teszi, hanem meg is követeli a társadalmi tervezést mint saját ellentétét, a fejlődés ellenkező irányú tendenciáját, amely az adott szituációban saját kiegészítése, megjelenési formája.

A szocializmusra való átmenet döntő fordulata tehát az idegen munka elsajátításának, a kizsákmányolásnak a megszüntetése. Ezzel kezdődik meg egyben az elidegenedés összes jelenségeinek megszűnési folyamata. A kizsákmányolás mint az elidegenedés legélesebb formája és az osztályantagonizmusok alapja a kapitalizmusban éri el legnagyobb kiterjedését. A kapitalizmus és a szocializmus közötti alapvető különbség tehát a kizsákmányolás megszűnésével kapcsolatos, ezt különösen azért kell kihangsúlyoznunk, mert Vörös és mások az ún. „elidegenülés a szocializmusban" problémafelvetésében a kapitalizmus és a szocializmus egybemosását látják. Pedig éppen e helyesen értelmezett felfogás szerint van döntő fordulat e két társadalmi rendszer között, csupán arra kell rámutatnunk, hogy a kizsákmányolás felszámolása nem jelenti az elidegenedés összes formáinak azonnali megszűnését. Ezt emeli ki maga Marx is, kimutatva, hogy az idegen munka elsajátításának megszűnésével nem következik be valami abszolút igazságosság korszaka. A saját munkán alapuló termelés egyenértékén történő cseréjének elve lép előtérbe, „ugyanaz az elv uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél, ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával". (I. h.) Az egyén és a társadalom viszonyában ez azt jelenti, hogy „Ennek megfelelően az egyes termelő — a levonások után — pontosan visszakapja a társadalomtól, amit ad neki." (I. h.)

Úgy látszik tehát, mintha az egyének között, valamint az egyének és a társadalom viszonyában teljes és valóságos egyenlőség bontakoznék ki, holott ez az egyenlőség csupán formális. Az emberek munkaképességében ugyanis fennmaradnak a társadalmilag-történelmileg tételezett különbségek, s a társadalom részéről is igen szélesen differenciált, lényegesen különböző munkaképességekre jelentkezik szükséglet. Ezért mondja Marx, hogy „Ez az *egyenlő* jog — egyenlőtlen jog egyenlőtlen munkáért . . . hallgatólagosan elismeri természetes kiváltságként az egyenlőtlen egyéni tehetséget és ennek folytán egyenlőtlen egyéni teljesítőképességet. *Tartalma szerint tehát ez, mint minden jog, az egyenlőtlenség joga.*" (I. h.) Ezt a jogot, amely a valóságos egyenlőtlenség — a történelmileg és társadalmilag tételezett különböző munkaképességek, különböző családméretek stb. — felett formális egyenlőséget hoz létre, azaz a munka szerinti elosztás elvét, nevezi Marx polgári jognak a szocializmus keretei között. Ez a polgári jog azonban nemcsak a szocializmus kezdeti időszakát jellemzi, hanem egész fejlődését, s olyan „visszásságokat" hoz létre, amelyek Marx szerint a szocializmusban elkerülhetetlenek: „De ezek a visszásságok a kommunista társadalom első szakaszán, ahogy az a tőkés társadalomból hosszú vajúdás után éppen megszületett, elkerülhetetlenek." (I. m. 15. o.) A polgári jog végleges megszűnését csak a kommunizmusra való végleges átmenettel, a munkaképességeknek a termelési folyamat társadalmiasulásában tételezett egyenlővé válásával, „az egyének mindenirányú fejlődésével" tartja lehetségesnek, „csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárát egészen átlépni, és csak akkor írhatja a zászlajára a társadalom: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!" (I. h.)

Marx tehát félreérthetetlenül kimondja, hogy a szocializmus árutermelő társadalom — ahol azonban magából az árutermelésből szükségszerűen következik a társadalmi tervezés —, amelyben megszűnik ugyan a kizsákmányolás, de a termelői bázis viszonylagos fejletlensége miatt a polgári jog formális egyenlősége uralkodik. Mondhatnánk tehát azt is, hogy Vörös az „elidegenülés a szocializmusban" tétel hívei közé elsőnek Marxot sorolhatja be, a fenti elemzés alapján azonban minden esetre furcsának tűnik

Vörösnek az a megállapítása, hogy Marx szerint a szocializmusban megszűnik az árutermelés.

Maga Vörös, aki a kapitalizmusra szűkíti le az elidegenedést, természetesen nem mehet el szó nélkül a nyilvánvaló tények — az elidegenedés szocializmusbeli jelenségei — mellett. Ezért a szocializmusról szóló fejtegetései ellentmondást ellentmondásra halmoznak — a szocializmusban van is meg nincs is elidegenedés. Így jut el a „maradványok" fogalmához, amellyel azonban ezeket az ellentmondásokat nem feloldja, hanem elmélyíti, hiszen kiderül a szocializmus lényegi folyamataival való összefüggésük, s végső soron nem marad más hátra, mint az elidegenedést a szocializmusban tudatbeli maradványokra, „idegenség-tudat"-ra redukálni. Ez persze inkább logikai rekonstrukciója Vörös koncepciójának, mint munkájának szerkezete. Vörös az egyes kérdésekre újra meg újra visszatér, anélkül hogy tényleges megoldást tudna adni a felvetett problémákra. Nézzük fejtegetéseit közelebbről.

Először is Vörös nem tudja elkülöníteni azokat a folyamatokat, amelyek a szocializmust egészében jellemzik a szocializmus kezdeti, átmeneti folyamataitól, a kapitalizmus maradványaitól, vagyis nem képes azon folyamatok különbségét megadni, amelyeket Marxnál az „alap" és az „anyajegy" fogalmával jellemeztünk. A döntő probléma itt az árutermelés megítélése. Egyfelől helyesen írja le a szocializmus egész fejlődését mint a társadalmi tulajdon alacsonyabb fokán, az árutermelés bázisán lezajló fejlődést: „A szocializmusban még meglevő (a társadalmi tulajdon alapján érvényesülő) elkülönülés-viszonyok (a munka minősége és mennyisége szerinti kapcsolatok, a szocializmusbeli árutermelés, az önálló gazdasági elszámolás stb.) a termelés társadalmi jellegének, a társadalmi tulajdonnak alacsonyabb, még nem teljesen kifejlett fokát képviselik." (31. l.) Ebben a kifejtésben megmutatkozik *A gothai program kritikájának* egész tanulsága. Vörösnek azonban erről a bázisról nem lenne semmi érve az ellen, hogy elidegenedés létezik szocializmusban is, ezért rögtön átlendül az ellenkező álláspontra, az árutermelés tagadásába. Az egész szocialista árutermelést maradványnak minősíti, amelynek megléte a közvetlen kezdet nehézségeiből fakad. A 47. oldalon pl. megállapítja, hogy „adódnak nehézségek, bajok" a szocializmusban, „nincs termékbőség, fennállnak az áru- és pénzkapcsolatok". „De ezek a jelenségek — folytatja — *nem a szocializmus gazdasági-társadalmi rendszeréből folyó elvek megvalósítása*, hanem *konkrét történelmi-gyakorlati okokból eredő* [!] *eltérés ezektől az elvektől*". Az árutermelést tehát csak mint a szocializmus „elveitől" való eltérést tudja elképzelni!

Az árutermelés maradvány jellegéből következik persze az érték-kategória átmenetisége is: „a használati érték és az érték ellentmondása" csupán „a népgazdasági terv pontatlanságai"-ból, „a gazdaságirányítási rendszer fogyatékosságai"-ból fakad. (88. o.) Ezt a megállapítását a 84. oldalon a következőképpen magyarázza: „A szocializmusban ugyanis a munka közvetlenül — nem az értéken keresztül — társadalmi jellegű, mert tervszerű." Ez ismét olyan nyilvánvalóan ellentmond a valóságos helyzetnek, hogy Vörös sietve maga is megcáfolja: „A szocializmusbeli áru belső ellentmondásait csak a cserében lehet megoldani, mert a tervszerű, de egyben árutermelő munka még nem teljesen közvetlenül társadalmi." (88. o.) Ez azonban korántsem az egyetlen eset, amikor Vörös ellentmond saját magának. Miután fentebb az árutermelést maradványnak minősítette, s a nehézségekből és fogyatékosságokból vezette le, utóbb maga is megjegyzi: „Hibás lenne — a szocializmus alapvető termelési viszonyaira, a termelési eszközök társadalmi tulajdonára való hivatkozással — egyszerűen tagadni az árutermelés meglétét a szocializmusban." (83. o.) Vörös tehát maga sem tudja eldönteni, fennmarad-e az árutermelés a szocializmusban vagy sem — nézőpontja, az árutermelés maradvány jellegének kimutatására készteti, a konkrét anyag valóságos mozgása viszont az ellenkezőjének felismeréséhez vezeti. Az mindenesetre sajátos megoldás, hogy az így kiélezett ellentétet feloldás nélkül hagyja, és az ellentétes megállapításokat egyszerűen egymás mellé helyezi.

Az elidegenedéssel polemizáló koncepciójában azonban többnyire az árutermelés maradvány jellegével operál, amelyből szerinte következik az is, hogy a szocializmusban nincs elidegenedett munka. Általánosságban megállapítja, hogy a szocialista „társadalmat nem antagonisztikus ellentmondások, nem elidegenülés viszonyai jellemzik". Koncepciójának összefoglalásában tehát ismét az az érv bukkan fel, hogy az „elidegenedés antagonisztikus társadalmi viszonyokat fejez ki". (123. o.)

Egész fejtegetését az összefoglalásban megismételve az így kitiltott elidegenedést maga is visszahozza, amikor a következő oldalon a szocializmus ellentmondásairól beszél. Azt állítja ugyan, hogy „a szocialista termelési módban levő ellentmondások és káros következményeik — amelyek az említett elkülönülésekből, a régi anyagi-műszaki bázisból és munkamegosztásból" stb. fakadnak, nem nevezhetők elidegenedésnek. A kifejtés alapján viszont teljesen nyilvánvaló, hogy Vörös azon jelenségeket írja körül, amelyeket

Marx nyomán elidegenedésnek nevezünk, s utolsó érve az elidegenedés ellen nem más, mint hogy szocializmusbeli formáját a nyilvánvaló kapcsolat ellenére sem hajlandó annak nevezni. Oka nyilván a régi: nehogy „elmossa a minőségi különbséget a kapitalizmus és a szocializmus között". Ezt azonban nem az ellentétes álláspont hívei, hanem maga Vörös teszi meg azzal, hogy az árutermelést feltétlenül tőkés viszonynak minősítve „az árutermelés fennállásából" stb. lehetségesnek tartja „a szocialista viszonyokból magántulajdonos-jellegű kapcsolatokhoz" való „visszaesések"-et. (126. o.)

Ha rendet próbálunk teremteni Vörös gondolatmenetében, kb. a következő típusú érvelések akadnak: 1. a szocializmusban szükségszerűen van árutermelés, de ez — nem tudni miért — nem vezet elidegenedéshez, 2. a szocializmusbeli árutermelés „magántulajdonos-jellegű" kapcsolatokhoz vezet, azaz kibontja az elidegenedést, de a szocializmusban az árutermelés csak maradvány, az elvektől való eltérés, ezért nyilván az elidegenedés is az. Végül van egy harmadik típusú érvelés, amely szerint az elidegenedés a szocializmusban nem egyéb, mint tudatbeli maradvány.

A 126. oldalon szükségesnek tartja az elidegenedés objektív és szubjektív vonatkozásainak megkülönböztetését. A szocializmus viszonyai ugyanis, mondja, objektíve elidegenedésmentesek, „De sokfajta társadalmi tényező hosszú időn át még fenntartja a szocializmusban is az elidegenülés szubjektív elemeit, az elidegenülés tudatát, érzését." Ezekről a „társadalmi tényezőkről" a továbbiakban sem tudunk meg semmit, ellenben kijelenti: „*Ebben* és csakis ebben az értelemben beszélhetünk *az elidegenülés maradványairól* a szocializmusban." (127. o.) Ez a megállapítás teljesen egyértelműen az előbbi oldalon fejtegetett „tudatbeli maradványok"-ra vonatkozik. Így jelenik meg végső soron az elidegenedés Vörösnél mint tudatbeli csökevény. Ezt a gondolatot már jelzi a tanulmány elején is, de akkor az árutermeléssel hadakozva nem fejti ki részletesebben. Közli, hogy a szocializmusbeli elidegenedésen „érzést, tudatot, magatartást stb." ért, mégpedig „idegenség-érzést, idegenség-tudatot", amelyek a „hibákból" és „fogyatékosságokból" erednek. (37. o.) A 43. oldalon kifejti, hogy a szocializmusban csak „tudat vagy magatartásbeli" „burzsoá maradványok" vannak. Ezért mindenesetre kár volt az elidegenedés objektív és szubjektív vonatkozását megkülönböztetni, ha az elidegenedés meglétét eleve a szubjektív oldalra, valami meghatározhatatlan „idegenség-tudat"-ra korlátozza. Nem szükséges kifejtenünk, hogy az elidegenedés objektív jelenségeinek átfordítása „idegenség-tudat"-tá mennyire ellentétes a marxizmus szellemével, megírja azt maga Vörös is, kioktatván — *másokat:* „Az irodalmi és esztétikai írásokban a legtöbbször nem objektív társadalmi viszonyokat (és még kevésbé gazdaságilag elemzett, eredeti marxi fogalmat) értenek rajta, hanem idegenség-, elidegenülés-érzést, hangulatot stb. Ez a szubjektív szóhasználat az irodalomban kevésbé okoz zavart, mint a szociológiai, filozófiai és gazdaságtani írásokban." (48. o.) Ez utóbbi megállapításával persze csak egyetérthetünk . . .

Az elidegenedés felszámolásának egyetlen módja tehát Vörös szerint, hogy az emberek fejéből kiverjük az elidegenedés, az „idegenség-tudat"-át. Ez a vulgáris felvilágosító magatartás — amelynek a felvilágosodás igazi nagy hagyományaihoz persze édeskevés köze van — jellemzi munkáját, amely valóban maradvány, annak a felfogásnak a maradványa, hogy propagandával mindent meg lehet oldani. E felfogás mögött Vörösnél is a szocializmus védelmének rossz, etizáló értelmezése húzódik meg. Vörös az egész elidegenedést, árutermelést stb. etizálva közelíti meg, mint az abszolút „Rossz" fogalmát, amelynek a szocializmussal való összekapcsolása eleve csak rágalmazás lehet. A szocializmus valóságos, objektív ellentmondásait nem vizsgálja meg alaposan, mert ez Marx nyomán az elidegenedés elismerésére késztetné, ezért egész elemzése megmarad azon a síkon, hogy „vannak még hibák": „a szocializmus fokán vannak még egyenlőtlenségek, ‚igazságtalanságok'." (77. o.)

Amit tehát Vörös nyújt, az nem a szocializmus védelme, hanem etizáló utópiája, amelyben az ellentmondások csak véletlenek, fogyatékosságokból, emberi negatívumokból, tudatbeli burzsoá maradványokból stb. fakadnak. S „utópista szocializmusát" éppen akkor fejti ki, akkor állítja előtérbe az emberek megnevelését és meggyőzését, azaz *tudatuk* átalakítását mint egyedüli teendőt, amikor rohamléptekkel halad előre az emberek *létének* szocialista továbbfejlesztése.

A szocializmus eddigi fejlődésének talán legnagyobb tanulsága, hogy a termelőerők fejlettségének jelenlegi szintjén a tervgazdálkodás csak az árutermelés és pénzgazdálkodás eszközeinek felhasználásával, tehát olyan eszközök segítségével érvényesülhet hatékonyan, amelyek önmagukban (an sich) elidegenedett mozzanatoknak tekinthetők. A szocialista állam is hordozza szükségképp az elidegenedés bizonyos mozzanatait, mivel az erőszakszerv funkcióját is be kell töltenie stb. Ezt már Engels is világosan látta *A gothai program kritikáját* kommentálva: „amíg a proletariátusnak még *szüksége* van az

államra, nem a szabadság érdekében, hanem ellenfeleinek fékentartására használja fel, és mihelyt szó lehet szabadságról, az állam mint olyan megszűnik." (Engels 1875. márc. 18—28-i levele A. Bebelnek. Marx—Engels *Vál. Műv.* II. köt. Id. Kiad. 32. o.)

Az elidegenedés és a szocializmus kapcsolatát vizsgálva tehát nemcsak arra az általános összefüggésre kell kitérnünk, amelyet mint a szocializmus világtörténelmi funkcióját fogalmaztuk meg, s amely azt tartalmazza, hogy a szocializmusnak mint társadalmi formációnak világtörténelmi hivatása az elidegenedés egész, az előtörténetet átfogó rendszerének megszüntetése. Fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy milyen szerepet játszanak a szocializmusban az elidegenedés meglevő mozzanatai. Az etizáló állásponton belül maradva azt mondhatnánk, hogy az elidegenedés az a negatívum, amelyet a szocializmus fejlődése fokozatosan felszámol. Az elidegenedés azonban korántsem játszik csak ilyen passzív, s végképp nem csupán ilyen negatív szerepet a szocializmusban. Az elidegenedés egyes mozzanatainak meghatározott *történelmi funkciójuk* van, s ez az, amiről a szocializmust az elidegenedés ellen „védelmezők" teljesen megfeledkeznek. Ahogy Marx szerint a proletariátus azért teremti meg osztályuralmát, hogy minden osztályuralmat egyszer s mindenkorra megszüntessen, úgy a szocializmusban meglevő árutermelés — amelyhez az elidegenedés bizonyos jelenségei szükségképpen kapcsolódnak — a termelőerők működtetésének és fejlesztésének, azaz a kommunizmus gazdasági-társadalmi bázisa létrehozásának eszköze, a szocialista állam elidegenedett mozzanatai pedig történelmi távlatukban az elidegenedés felszámolásának külső és belső társadalmi feltételeit vannak hivatva biztosítani. *A fejlődés sajátos dinamikájában tehát, a fejlődés egészét tekintve, minden mozzanat saját magát újjátermelve megszüntetésének feltételeit termeli bővített méretekben újjá, az elidegenedés általános felszámolásának alapjait teremti meg.* Ebben is megmutatkozik, hogy az elidegenedés nem valami abszolút Rossz, hanem pozitív alkotó erő is, amely ellentmondásos formában érvényesül, a fejlődés érdekében hordoz bizonyos negatív vonásokat. A szocializmus még nem mentesül a fejlődésnek ettől az ellentmondásos formájától, de az elidegenedés szocializmuson belüli útja saját közvetlen felszámolásának útja. A szocializmusban az elidegenedés mozzanatai éppen fenti történelmi funkciójuk miatt nem válnak negatív vonatkozásukban dominánssá. A szocializmus fejlődése tehát nem egyszerűen az elidegenedés és a nem-elidegenedés, a Rossz és a Jó harca, hanem bonyolult belső dialektikájú folyamat, amelynek feltárása a szocializmus igazi védelmének és továbbfejlődésének fontos feltétele.

Ágh Attila

FIGYELŐ

A marxizmus emberképe és az ember problémája a szocialista társadalomban

1966. október 4—7 közt a szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóirata-inak szerkesztő bizottságai tudományos konferenciát rendeztek, mely a lipcsei (1962), a liblicei (1963) és a várnai (1965) megbeszélés után negyedízben tűzte napirendjére a marxi filozófia és szociológia fejlesztésének valamely aktuális kérdését, ezúttal a címben jelzett problematikát, a következő résztémákra bontva:

A) „A marxizmus ember-koncepciója" (referátum), „Az elidegenedés polgári és marxista felfogása" és „A történelmi materializmus antropológiai eleme" (korreferátumok).

B) „A marxista filozófia és szociológia szerepe a szocialista társadalom és a szocialista tudat fejlesztésében" (referátum), „A szabadidő-kutatások gyakorlati jelentősége", „A szocialista etika és a szocialista morál kölcsönhatása" (korreferátumok).

A tanácskozáson Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság, a Szovjetunió, a Román Népköztársaság küldöttsége mellett első ízben jelent meg nem szocialista ország képviselője *Luciano Gruppi* (Olaszország) személyében.

Mátrai László akadémikus a bevezető szavaiban hangsúlyozta, hogy a filozófiai és szociológiai folyóiratok kollektív propagandista és kollektív organizátori feladatainak jó betöltése érdekében szükség van olyan tudományos eszmecserék szervezésére, amilyenek az elmúlt évek szerkesztőbizottsági konferenciái voltak, s ezeknek a jelenlegi IV. konferencia szellemében és tematikájával is szerves folytatása kíván lenni.

A tanácskozás első főreferátumát „A marxizmus ember-koncepciója" címmel *Szigeti József* tartotta. Abból indult ki, hogy a marxizmus olyan elméleti és gyakorlati humanizmus, mely a munkásosztály és vele az egész emberiség felszabadításának jegyében jött létre, s ennek megfelelően a társadalmi-történeti valóság gyakorlati átalakításának új és újabb feladataival, korunk társadalmi változásaival, technikai forradalmával számot vetve, a tudományok fejlődésére támaszkodva nyílt rendszerként fejlődik és fejleszthető tovább. Ezt a fejlesztést mindenekelőtt a gyakorlat szükségletei ösztönzik, azé a társadalmi gyakorlaté, mely a kizsákmányolásmentes társadalmi viszonyok létrehozása során nemcsak össztársadalmi szituációk sorát teremti, hanem, épp az ismétlődő szituációk ereje révén, az egyes emberre is kihat. A marxi humanizmus nem helyezi ugyan az embert előtérbe a társadalmi folyamattal szemben ott, ahol nem lehet és nem kell, de a burzsoá fejlődés cinikusan objektivista liberális apologetáival szemben nem is leplezi el az emberi egyed és az emberi nem fejlődésének ellentmondásait. Az emberiség történeti fejlődésének perspektíváit csak a marxi humanizmus talaján lehet elemezni, csak úgy, ha sem a kollektívumtól elvonatkoztatott egyént, sem az egyénektől elvonatkoztatott kollektívumot nem abszolutizáljuk. Míg a dogmatizmus elhanyagolta a társadalmi-történelmi feltételek közt végbemenő egyéni fejlődés problematikáját, addig ma ellenhatásként létrejöttek olyan torzítások, melyek az egyént úgy akarnák előtérbe helyezni, hogy az egyének összességének tevékenységét közvetlenül azonosítják az objektív társadalmi struktúrákkal, melyeket az egyénekkel szembeni objektivitásuktól megfosztva, e tevékenységek egyszerű összegeződésének tekintenek. Ez a felfogás az egyes ember munkatevékenységének teleológikus mozzanatát túlfeszítve magát az objektív történeti folyamatot is teleológikus színezettel interpretálja. A társadalmi megismerés megköveteli a teoretikus szint elérését, ezeken kell hogy nyugodjék a cselekvést vezérlő program vagy modell is. A modell kétszer merül fel a megismerés során, először a gyakorlattól az elmélethez vezető úton mint az elmélet kialakításának eszköze, másodszor az elmélettől a gyakorlathoz vezető úton mint az elméletből következő feladatok programatikus megfogalmazása. Törekedni kell arra, hogy modelljeinket az objektív elméletre alapozzuk.

A társadalmi viszonyok természetesen az emberek tevékenységeinek termékei, s a dogmatizmus hibázott, mikor ezt nem látta. De e viszonyok nem világosan látott célokként mennek át az emberek fején. Egészen a szocializmusig a hamis tudat különböző formái közvetítik az embernek saját társadalmi viszonyait, s itt is csak a leggondosabb tudományos elemzés teszi lehetővé a fejlődési tendenciák adekvátabb megértését. Itt sem áll az, amit sokan úgy fogalmaznak, hogy a szocializmus mint a valóságnak előtte járó lehetőség nincs alávetve kauzális kölcsönhatási és strukturális törvényeknek. A valóság már létrejött strukturális elemei itt is körülhatárolják a lehetőségek szféráját, az embereket itt is a maguk által teremtett körülmények ellentmondásai ösztönzik új körülmények teremtésére.

A történelmi materializmus antropológiai elemének az egyes emberek belső struktúráját a társadalmi szerkezetek hatásterében az itt számbajövő szaktudományok eredményeinek felhasználásával kell vizsgálni. Nem az új tudományt kell meghirdetni, hanem a valóságos kérdések valóságos válaszait kell előbb kidolgozni ahhoz, hogy eldöntsük, szükség van-e ennek új diszciplína keretében való kifejtésére. A személyiség és a társadalmi viszonyokat megszemélyesítő jellemmaszk közt már Marx által bevezetett megkülönböztetés élesen rávilágít az itt felmerülő problematika jellegére és lehetőségeire.

Az emberi egyén fejlődési lehetőségei és a társadalmi-történeti fejlődés menete közti diszkrepanciát az elidegenedés fogalmával írjuk körül, szemben a polgári vagy a polgári befolyás alatt álló teoretikusokkal, akik az elidegenedés fogalmát valódi tartalom helyett hangulati elemekkel telítik, s az osztályharc, a proletárdiktatúra állítólag antihumanista Marxával a fiatal humanista Marxot állítják szembe.

A marxi elidegenedési elmélet leíró jellegű, új problémák és összefüggések felfedezésére szolgált. Az *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban található megfogalmazása később differenciálódott és konkretizálódott olyan elméletekké, amelyek az ott leírt tényállást magyarázzák. *Vannak mai marxisták, akik megfordítva, az elidegenedést tekintik alapnak és magyarázatnak olyan jelenségekre is mint a magántulajdon, a munkamegosztás és a kizsákmányolás.* Ez azonban körbenforgó okoskodás, amelyet feloldhatunk, ha meggondoljuk, hogy bár a „naturwüchsig" jellegű munkamegosztás már elvezetett a magántulajdonhoz, az emberi egyén és az emberi nem közötti antagonizmusok csak a kizsákmányolás komplettálódásával bontakoztak ki, s csak a kapitalizmusban érték el a tetőfokot. A kizsákmányolás megszüntetése után a munkamegosztási ágakba való besoroltságból fakadó elidegenedés így csak maradvány, de mint ilyen beható tanulmányozást igényel.

A szocializmusban a munkamegosztás szubszummáló és egyoldalúsító hatását nagymértékben ellensúlyozhatja a megnövekedett vertikális társadalmi mobilitás és a tudat szocialistává alakulása. Utóbbiban azonban sem az ösztönösségre nem hagyatkozhatunk, sem egy, a társadalmi lét átalakításától elszakított intellektualizmusra nem építhetünk. Az egyén beépülése a társadalomba nem passzív alkalmazkodási folyamat, amely mintaképek és sémák átvételéből áll, hanem aktív elsajátítási folyamat. A szocialista tudatosság szellemi elsajátításának az egyének oldalán együtt kell járnia a társadalmi környezet átalakítására, az életviszonyok javítására irányuló tevékenységgel, melynek során az eszmék gyökeret vernek és fixálódnak az egyének érzelem- és kedélyvilágában, magatartási módjában. Ezért a szocialista társadalomtudományi és társadalompedagógiai tevékenység sem irányulhat egyszerűen ismeretek átadására, hanem az ismeretek gyakorlati alkalmazhatóságát is fel kell hogy tárja, át kell hogy adja, s ezzel szocialista tevékenységre kell hogy neveljen. A szocialista politikai, gazdasági, jogi, erkölcsi, esztétikai tudat kiformálása csakis a gazdasági-termelési, politikai, ideológiai viszonyok szakadatlan tökéletesítésének alapján vihető végbe, s ez a felismerés a társadalomtudományok gyorsabb és szervezettebb fejlesztésének igényét tartalmazza.

A referátumot követő vitában *T. J. Ojzerman* (Szovjetunió) a humanizmus és az elidegenedési elmélet néhány belső összefüggésével foglalkozott. Ismertette az elidegenedési elmélet filozófia-történeti előzményeit, a marxizmus kialakulásában játszott szerepét, az ezzel kapcsolatos mai értelmezések torzításait. A szocialista társadalom viszonylatában a múlt maradványának értelmezte az elidegenedést, és konkrét vizsgálatokat javasolt az „elidegenedés leküzdése" absztrakt kérdésfeltevések helyett. Kifejtette, hogy az elidegenedésnek a szocializmusban meglevő maradványai közvetlen következményei a termelőerők viszonylagos fejletlenségének. A marxista humanizmus vezető szerepe nem jelenti azt, hogy korunkban más humanisztikus törekvések ne lennének, így például helytelen volna Sartre nézeteinek humanista jellegét tagadni, de ezek, osztályjellegükből kifolyólag, polgári-kispolgári humanisztikus törekvések, amelyekkel kapcsolatban a marxizmusnak érvényesítenie kell a maga kritikáját akkor is, ha több vonatkozásban szövetségest láthat az ilyen felfogások képviselőiben.

Pregrad Vranicki (Jugoszlávia) egy marxista antropológia megteremtésének fő problematikáját a társadalmi lét-társadalmi tudat dialektikájának elemzésében jelölte meg, s a praxis fogalmának elemzésével közelítette meg azt a dialektikát, melyet a marxi történelemfelfogásnak az ökonomista objektivizmustól való elhatárolása szempontjából is döntő mozzanatként ítélt. *Stefan Angelov* (Bulgária) az emberi lényeg marxi koncepciójáról beszélt az emberi lényeg szocializmusbeli fejlődésére vonatkozó vizsgálati eredmények alapján. *Helena Eilstein* (Lengyelország) a technikai-technológiai tudományos forradalomnak az emberi társadalmi viszonyokra való mind mélyebb behatolásából eredő morális problémákról beszélt. Így elsősorban arról, hogy egyrészt terjed és tudományosan, valamint gyakorlatilag igazolódik az ember „tárgyias" szemlélete, mely az embert objektív külső determinánsai szempontjából tekinti, ugyanúgy, ahogy a természettudományok kezelik tárgyaikat — másrészt viszont ugyanakkor az ember önigenlése és a társadalom progresszív, humanizált fejlődése szempontjából korunkban egyaránt egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az embernek az élet értelmével, a választással, az erkölcsi felelősséggel és szabadsággal kapcsolatos morális problematikája. Az erkölcsi autonómia tételezése az ember önigenlése és az emberek csoportjai tevékenységének erkölcsi értékelésekkel való szabályozása szempontjából egyaránt szükségszerű, bár ez az ember tárgyias szemléletével — mely implikálja a teljes determináltságot — formálisan nem egyeztethető össze. A morális autonómia elismerése és az ember determináltságának és determinánsainak felismerése a történelem során eddig is párhuzamosan haladt, s e két oldal hatásában ma is erősíti egymást. Korunkban egyrészt megnőtt az emberi döntések társadalmi jelentősége, ami a morális felelősség és autonómia jelentőségét egyrészt fokozza, másrészt felvetődik egy, a döntéseket hozó személyek feletti társadalmi kontroll kiépítésének a szükségessége — az ember teljes determináltságának elve alapján kell eldönteni, ki milyen társadalmi jelentőségű döntésekben való részvételre alkalmas és illetékes. *Milan Prucha* (Csehszlovákia) az ember filozófiájának polgári fenomenológiai redukciós és antropologizáló egzisztencialista iskoláit bírálta, a Heidegger-féle objektív ontológiára való törekvést állította szembe Sartre pszichologizáló szubjektivizmusával a célból, hogy megkeresse, hogyan értékesíthetjük a polgári nézetekkel való vitáinkban azok belső ellentéteit és egymás elleni érveit. *Luciano Gruppi* (Olaszország) arról beszélt, hogy a marxi humanizmus központi helyet biztosít a történelmileg szemlélt embernek, demisztifikációját jelenti az absztrakt ideológikus humanizmusnak, mert a valóságos elidegenedési folyamatot, az ember felszabadulási folyamatát konkrétan vizsgálja. Rámutatott, hogy a tőkés országokban ez a vizsgálat azt mutatja, hogy az elidegenedés a termelési szférából immár a fogyasztási szférába is behatolt, s a fogyasztási szféra ellentmondásai nemcsak mint kizsákmányolás, hanem, szélesebb alapon, mint elidegenedés és mint presztízshierarchia is kiéleződnek. Az állam és a gazdasági szféra viszonyában is le kell küzdeni az elidegenedést a szocialista demokratizmusért vívott harc segítségével. A szocialista demokratizmus minden fokon történő megvalósításában kell látni a munkamegosztás létéből fakadó problémák feloldásának kulcsát is. *Alfred Kosing* (NDK) egy olyan filozófiai antropológiai koncepció ellen lépett fel, mely a szakantropológiák mintájára akarja ontológizálni a társadalmi embert és viszonyrendszerét, de úgy, hogy a kettőt egymástól függetleníti és egyaránt sematizálja. Marxnál az ember mint gyakorlatilag tevékeny lény áll a középpontban már a *Német ideológiá*ban, mely az *új* világnézet első összefüggő megfogalmazása. Az ember a tevékenységével teszi objektummá még a természetet is, ezért az ismeretelméletet sem az ember absztraktumára, az ember-természet elvont viszonyára kell felépíteni, hanem a tevékeny emberre. A tevékenység konkrét társadalmi elemzése alapján minden területen le kell küzdenünk az ontológizálást. *Gajo Petrovič* (Jugoszlávia) rámutatott arra, hogy az „ember általában" vagy „konkrét ember konkrét vizsgálata" alternatíva rossz kérdésfeltevésen alapszik. Az emberrel általában való foglalkozást a konkrétségre hivatkozva nem lehet elvitatni a marxizmustól. Magát Marxot kell csak idézni, aki nem egy helyen — s éppen az elidegenedés problémái kapcsán általában is — foglalkozott az emberrel, pl. a Benthamen gyakorolt kritika során éppen arra mutat rá, hogy a szocializmusban az ember mint ember játszik szerepet. A lenini gyakorlat fogalomra hivatkozva nem lehet igazolni egy konkrét ontológizáló társadalomfelfogást, melyből az ember problémái kimaradnak. Lenin a gyakorlat kategóriájával csak ismeretelméleti vonatkozásban foglalkozott, és bár zseniálisan oldotta meg kora elméleti problémáit, az elidegenedési elméletet nem ismerte, s ezért nem is tarthatta központi filozófiai kategóriának a társadalmi-történelmi emberi gyakorlatot abban az értelmezésben, amelyet az elidegenedési elmélet ad neki. A lenini korszak problémái a szocialista forradalomban megoldódtak, s nekünk most szembe kell néznünk az ember kérdésével a szocializmus viszonyai között is. Ez pedig a filozófiának a politikához való kritikai viszonyát is implikálja.

A második napi főreferátumot a társadalomtudományok jelentőségéről a szocialista társadalomban és a szocialista tudat fejlődésében *M. B. Mityin* és *M. T. Jovcsuk* (Szovjetunió) tartották, Mityin a kérdés filozófiai vonatkozásairól, Jovcsuk a kérdés szociológiai vonatkozásairól beszélt. *M. B. Mityin* akadémikus a szocialista forradalom lenini útjának általános vonásairól adott elemzés keretében a kultúrforradalom eredményeiről beszélt a szocialista tudat fejlesztésében. Ennek kapcsán szólt a társadalomtudományok feladatairól a kínai helyzet objektív okainak elemzésében s a „proletkult" tendenciák felerősödése elleni harcban. Leszögezte, hogy az ember problémája politikai és ideológiai értelemben egyaránt nagy figyelmet érdemel, de nem szakítható el a haladás és a reakció erői közti világméretű harctól. A mai kapitalista társadalom tudományos kritikájára kell helyezni a fősúlyt az elidegenedési elmélet kifejtése és konkretizálása során is. Csak így lehet megoldani, hogy az elidegenedést mint történelmi-társadalmi típusú kategóriát, ne pedig mint univerzális létkategóriát kezeljük.

M. T. Jovcsuk a marxi szociológia fejlődéséről, megismerő és tudatformáló szerepéről szóló főreferátumában a konkrét szociológiai kutatások állásáról, eredményeiről és problémáiról számolt be. Hangsúlyozta a szociológiai kutatás szerepét azoknak a burzsoá vádaknak a visszaverésében, melyek a szocialista országokban végbemenő ökonómiai reformok kapitalizáló természetéről hangzanak el. Kifejtette, hogy a szocialista országok társadalomtudománya ma még sok tekintetben ellentmondásban van azokkal a szükségletekkel, amelyeket társadalmunk fejlődése felvet. Ellentmondás áll fenn a társadalmi öntudat és a társadalmi lét között is, feloldásában a szocialista pedagógiának van nagy szerepe. Nem elegendő pusztán a termelés problémáira alapozott nevelés, állampolgári nevelés szükséges a társadalmi-állampolgári öntudat kifejlesztésével. Bizonyos fokú ellentmondás fennáll a természettudományok és a társadalomtudományok fejlettségi szintje között, s ezt kötelességünk szívós munkával felszámolni. Beszélt a dezideologizáció veszélyeiről is, hangsúlyozva, hogy a tudományos ideológia éppen a marxizmusban nem zárja ki a társadalomtudományi megismerés objektivitását.

Wolfgang Eichhorn (NDK) a marxista etika fejlesztésének problémáiról beszélt, az etika propagandájáról és a burzsoá, valamint a szociáldemokrata álláspontokkal folyó vitájáról. Az etikai elmélet kidolgozásának és a szocialista erkölcs meggyökeresztetéséért vívott harcnak a materialista társadalomelmélet kell hogy az alapja legyen. Csak így tudjuk kifejteni a humanizmus reális társadalmi tartalmait, s a szocialista demokratizálás elvi alapjait is. Az absztrakt humanizmus anarchista erkölcsi szkepticizmushoz vezethet. A szocialista erkölcstan felépítéséhez kollektív munkára van szükség, s ez az erkölcsszociológiától a társadalompszichológiáig és a személyiségelméletig nagyon sok részdiszciplína eredményeinek a feldolgozását igényli. De mindenekelőtt a gazdasági-társadalmi tények, a politikai struktúra vizsgálatára van szükség, hiszen az erkölcs nem ezektől függetlenül alakul, hanem ezek határozzák meg. A gazdasági folyamatok irányításában elért eredményeink mögött lemaradnak az ember tudati-erkölcsi fejlesztésére és vezetésére vonatkozó ismereteink és eredményeink, pedig a praxisnak az elmélettel való kapcsolata csak ilyen eredményekben válnék kézzelfoghatóvá. *Jerzy Wiatr* (Lengyelország) a szabadidőkutatások elvi kérdéseiről és eredményeiről számolt be. Kiemelte a szabad idő megnövekedéséből fakadó tömegnevelési lehetőségekben és a politikai tevékenység szervezésében előálló új feltételek kihasználásának jelentőségét.

Julius Strinka (Csehszlovákia) az ember- és társadalomfelfogásban jelentkező dogmatikus és apologetikus tendenciákkal szállt vitába, s a progresszív társadalmi mozgásokhoz kapcsolódó tudományos társadalom-analízis eredményeit állította szembe velük. Az apologeták abszolutizálják a kapitalizmus leküzdését, a fennálló szocialista rendet egy statikus modellben képzelik el, melyben ignorálva vannak az ellentmondások, de amelytől mégis recepteket lehet kapni a valóság évolucionista értelemben felfogott korrigálásra. Ezzel szemben a szocialista társadalom fejlődésének forradalmi perspektíváit kellene ma kidolgozni, hiszen a kizsákmányolás megszüntetése ugrópontja ugyan a fejlődésnek, de a szocializmus ebben nem merül ki, nem konfliktusnélküli folyamat, ezért modelljének nemcsak a mennyiségi, hanem a minőségi változások jegyeit is tartalmaznia kell, azaz dinamikusnak kell lennie, mert csak így tárhat fel új perspektívákat. A szocializmus fejlesztésének gazdasági problémáit nem lehet elszigetelni a politikai, a tudati szférával való összefüggésektől.

V. Cs. Molodcov (Szovjetunió) a második főreferátum vitája során rámutatott, hogy a konkrét szocialista embert az elidegenedés, ember, humanizmus általában jelszavak hangoztatásával nem szabad szem elől téveszteni. A szocializmus építésének általános törvényei még ma is érvényesek, s fennáll a szocializmus és a kapitalizmus közti minőségi különbség is, s ezt az ember problémájánál is számba kell venni. A filozófia és szociológia forradalmi kritikai jellegét a kapitalista környezettel szemben kell kibontakoztatni.

A szocializmusnak pozitív oldala is van, nem merülhetünk perspektívátlanságba, feladatunk éppen a pozitív, progresszív oldal megerősítése. A dogmatikus statikus társadalom-modell kritikáját nem szabad átfordítani a létező szocializmus kritikájává. Nem okos dolog tagadni a szocializmus mostani modelljét, mert ez tisztázás helyett csak zavart okoz a fejekben, és a szocialista társadalom folytonosságának tagadásához vezethet.

N. Bellu (Románia) hangsúlyozta, hogy a jelenkori marxizmusnak azért kell az emberre összpontosítania, mert a szocialista országok tapasztalatai szerint a gazdasági problémákat nem lehet az ember számbavétele nélkül megoldani. A tudományos antropológia lehetetlenségéről vallott álláspont spekulatív és tarthatatlan. Marx a társadalom elemzését állította ugyan középpontba, de ez is implikálja az ember elméletét. Ha a szocializmus a társadalom nagy általános problémáját, a kizsákmányolást megszünteti, rá kell térnie az ember egyéb problémáinak a megoldására. Ez politikai, ideológiai, szociológiai, de ugyanakkor általános filozófiai probléma is. A szocializmus létrehozza az ember új viszonyát az objektumhoz, s ez új embermodellt, új szubjektum-objektum-modellt tesz szükségessé, s új diszciplínát, amely ezzel foglalkozik. Hibát követünk el, ha az egzisztencializmustól való félelmünkben tagadjuk ezt. Mi a kutatások folytatása mellett vagyunk, mert az ember jövőjéről, az új generációk neveléséről van szó még akkor is, ha az előrehaladás éles politikai harcokat kívánna.

Zaga Pesič (Jugoszlávia) szerint különböző interpretációk lehetségesek a marxi társadalomelmélet terén, de az ember problémáit nem lehet kihagyni. Az ember problémáival a marxizmus mindig foglalkozott, de nem szakantropológiai értelemben, bár a szociális lelki-kulturális vonások mellett, melyek döntőek, az embernek szorosabb értelemben vett természeti-antropológiai vonásai is vannak. Az ember alapvetően társadalmi mivolta azt is jelenti, hogy számára létezik a szubjektum—objektum viszony. Ennek a megállapításával azonban még nem szubjektivizáltuk a történelmet és az embert, csak eleget tettünk annak az igénynek, hogy az emberi lét minden oldalát és minden vonatkozását figyelembe kell venni. Az éles viták, melyeket e kérdésekben folytatunk, nem a marxizmus krízisének, hanem fejlődésének a jele.

A tanácskozás utolsó napján elhangzott kisebb hozzászólások adalékokat szolgáltattak a kifejtett álláspontok körvonalazásához, és segítettek lecsiszolni a szélsőségeket és merevségeket, melyek mindkét oldalon előfordultak.

Szigeti József a zárószavában rámutatott arra, hogy bár a viták eredményesek és hasznosak voltak, a jövőben alaposabb és elmélyültebb elemzésekre kell súlyt helyezni, mert a szavak összecsapásával nem lenne helyes az elméleti eredmények konfrontálását helyettesíteni.

Végül a konferencia résztvevői határozatokat hoztak a folyóiratok elméleti munkásságának irányairól, a kutatási eredmények hasznosításának módjairól és a tapasztalatcsere szervezeti formáiról. Megállapodtak abban is, hogy a következő konferenciát Jugoszláviában tartják, a szocialista társadalom hatalmi-politikai struktúrájának elméleti kérdéseiről.

Somogyi Zoltán

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Fényes Imre: Fizika és világnézet[1]

Napjainkban a szakemberek — fizikusok és filozófusok — és a laikus nagyközönség egyaránt széleskörűen érdeklődik a fizikával kapcsolatos világnézeti, filozófiai kérdések iránt. Közismert azonban, hogy e problémák elmélyült megértése (megoldásukról nem is beszélve) mindkettőjüknél — elsősorban a két tudományág gyökeresen eltérő szemléletmódja miatt — számottevő nehézségbe ütközik. Kétségtelen, hogy a fizikai megismerés során felvetődő filozófiai problémák megoldásához, sőt egyáltalán ahhoz, hogy akárcsak érdemi vita folyhasson a fizikusok és filozófusok között, kölcsönösen meg kell ismerkedniök egymás szemléletmódjával, fogalomrendszerével. Míg azonban a fizikusoknak számos olyan filozófiatörténeti munka áll rendelkezésükre, amelyben a történeti áttekintés mellett a filozófiai gondolkodás mikéntjének és történeti fejlődésének analízise is megtalálható, addig a fizika gondolatvilágát bemutató irodalom igen szűkösnek mondható. Ezért tekinthetjük hézagpótlónak Fényes Imre könyvét, mely kifejezetten a filozófiai mondanivaló szemszögéből ad áttekintést az egyes fizikai diszciplínákról, gondolatvilágukról, fogalomrendszerükről.

Azon túl, hogy Fényes Imre könyve reális szükségletet elégít ki, legdöntőbb pozitívumának azt tartjuk, hogy nem esett abba a hibába, amelybe a hasonló írások rendszerint szoktak, hogy ti. a fizikával kapcsolatos filozófiai problémákat elsősorban a modern fizikai diszciplínák kapcsán tartják kifejthetőnek. Igaz ugyan, hogy a fizika aktuális filozófiai problémái valóban a kvantumelmélettel, a relativitáselmélettel és az elemirészek elméletével kapcsolatosak, a modern problémák megértésének alapfeltétele azonban a klasszikus fizikai gondolkodásmód, a klasszikus fizikával kapcsolatos filozófiai kérdések jó megértése. Határozottan az a véleményünk, hogy ha valaki gondosan áttanulmányozza ezt a könyvet, jobban fogja érteni a modern fizikai gondolkodásmódot s jobb alapja lesz a mai fizikával kapcsolatos filozófiai problematika megértéséhez, mint ha több olyan könyvet olvasna el, melyek csak a modern diszciplínákkal foglalkoznak, jóllehet itt a kvantumelmélet és a relativitáselmélet együttesen sem foglalnak el többet negyven oldalnál.

Mielőtt a könyv részletes ismertetésére térnénk, három kérdéssel kell előzetesen foglalkozni. Teljesen egyetértünk a szerzőnek az előszóban kifejtett véleményével, hogy ebben a könyvben öncélú fizikai ismeret nyomokban sem szerepel, s hogy a könyv a fizikát „segédtudományként" tárgyalja, mint a tudományos világnézet egyik szükséges alapját. Szükségesnek tartjuk azonban leszögezni, hogy Fényes könyve mégsem filozófiai könyv; okfejtései alapvetően a fizika gondolatkörében mozognak, s célja annak vizsgálata, hogy az emberiség eddigi fizikai ismeretei mivel járulnak hozzá világképünk kialakításához. Ezt azért tartottuk szükségesnek megjegyezni, mert az egyes fejezetek alcímében megjelölt problémakörök (Az anyag létezési formái és létezési módja; Az anyag megjelenési formái; A természeti folyamatok iránya; Az anyag kimeríthetetlensége; Az okság elve), jóllehet valóban részét képezik az általános filozófiai problematikának, e könyvben mind felvetésüket, mind pedig kifejtésüket illetően megmaradnak a fizikai világkép általánossági színvonalán. Ez azonban nem fogyatékossága, hanem pozitívuma a könyvnek, mivel csakis ilyen módon kerülhető el a fizika filozófiai problémáinak tárgyalásánál oly gyakori hiba, hogy a szerzők okfejtéseik során hol a fizika, hol pedig a filozófia fogalomkörében mozognak. A szóban forgó problémák filozófiai szintű elemzése — a könyvben foglaltak alapos megértése után — már a szakfilozófusok feladata, akiknek munkájuknál természetesen más szaktudományok

[1] Kossuth, 1966. 220 o.

idevonatkozó eredményeit is figyelembe kell venniök.

A másik kérdés a könyvben alkalmazott matematikai apparátust érinti. Talán a könyvet végiglapozva szemre soknak tűnik a matematika; olvasás közben azonban meggyőződhetünk arról, hogy úgyszólván egyetlen felesleges szimbólum sincs benne. A könyv feladata ugyanis egyebek között a fizika formális-logikai szerkezetének megismertetése, valamint a matematika szerepének feltárása a fizikai megismerésben. El kell ismerni, hogy a szerző kellő önmérsékletet tanúsított a matematikai formalizmus alkalmazásában; kétségtelen, hogy a meglevő formalizmus csökkentése már a tartalmi megértés rovására menne. Mindamellett azt is meg kell jegyezni, hogy a szerző az előszóban tett igéretét, miszerint legbonyolultabb matematikai eszközül az elsőfokú egyenletrendszereket fogja alkalmazni, csak formai vonatkozásban teljesítette, fogalmilag nem, hiszen implicite differenciálás és integrálás is előfordul a könyvben.

A harmadik kérdés a tárgyalásmód koncepcióját illeti. Igen szerencsés gondolata a szerzőnek, hogy az egész tárgyalást a megmaradási tételekre építi; aligha lehetett volna más módszert találni, amely a különböző fizikai diszciplínák ennyire egységes nézőpontú tárgyalását biztosította volna.

A könyv öt fejezetből áll. Az első fejezet (A fizikai fogalmak általános jellemzése) a könyv egyik legsikerültebb része. Amellett, hogy részletesen tárgyalja a fizikai események leírásában szereplő alapvető mennyiségtípusok mérésének, valamint a matematikai kifejezésükre szolgáló formalizmusnak a lényegét, olyan szempontokra is kitér, melyek a következő fejezetekben található tulajdonképpeni fizikai-világnézeti mondanivaló megértését igen megkönnyítik. Azzal, hogy a különböző fizikai mennyiségtípusokat (skalár, vektor, tenzor) a koordinátarendszer különféle elmozdulásaival szembeni viselkedésük alapján határolja el, folyamatos átmenetet teremt a fizikai-világnézeti problémák tárgyalásához, mivel ezeknek is központi problémájuk a megmaradási tételeket kifejező mérlegegyenletek viselkedése a koordináta transzformációk esetén. Általában a vonatkozási rendszer fogalma fontos szerepet játszik az egész tárgyalás során, s aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a könyv egyik legfontosabb világnézeti mozzanata annak a problémának a tárgyalása, hogy hogyan lehet a vonatkoztatási rendszertől függő, viszonylagos paraméterekkel a fizikai valóság objektív lényegét leírni, illetve hogyan kell a fizikai megismerésben értelmezni az abszolut-relatív viszonyt.

A második fejezetben (Megmaradási tételek. A tömegpont klasszikus mechanikája) kerül sok a fizika alapvető fogalmainak (tér, idő, sebesség, gyorsulás, impulzus, erő stb.) tárgyalására a legegyszerűbb fizikai „rendszer", a tömegpont mozgása, kölcsönhatásai alapján, s itt ismerkedünk meg a fizikai jelenségek leírásának mikéntjével is. Ugyancsak e fejezetben nyernek megfogalmazást a klasszikus fizika megmaradási tételei is. Világnézeti vonatkozásban érdekes, ahogyan a szerző a klasszikus mechanika okság-determinizmus szemléletét a teleológiával összehasonlítja (nevezetesen, hogy minden mechanisztikus determinista szkéma átrendezhető teleológiai szkémává), s így rámutatva a mechanisztikus determinizmus világnézetileg problematikus voltára, mintegy előkészíti az olvasót a negyedik és ötödik fejezetben kifejtett statisztikus szemléletmód szükségességére.

A klasszikustól lényegesen eltérő modern fizikai szemléletmódra való előkészítést célzó törekvés a harmadik fejezetben (Jellegzetes fizikai rendszerek) is folytatódik. Itt ugyanis a pontrendszerek tárgyalása során nyomatékosan hangsúlyozza a szerző e rendszerek energetikai egységét, ami által valójában az individualitásnak a mikrofizikában tapasztalt problémáira készíti elő az olvasót. E fejezet világnézeti vonatkozásban legfontosabb része az elektromágneses tér tárgyalása. A szerző módszeres és konkrét okfejtéssel kimutatja, hogy a fizikai terek mindazon attributumokkal rendelkeznek, amelyek alapján a köznapi és a klasszikus tudományos szemlélet a testeket anyaginak tekintette; így elkerülhetetlen a következtetés, hogy maguk a fizikai terek is az anyag sajátos megjelenési formái. Sajátosságuk éppen az említett alapvető anyagi attributumokon túlmenő tulajdonságaik következménye. Általában nem helyeselhetjük, ha konkrét fizikai tapasztalatot közvetlenül filozófiai szintre általánosítanak, adott esetben azonban egyet kell értenünk a szerzővel, hogyha a testek és a terek fizikai vonatkozásban egyenrangú realitást képviselnek, úgy szembeállításuk filozófiai síkon sem jogosult. Nyilvánvaló, hogy a testek és terek egyenértékűségének kimutatásával a szerző a mechanisztikus szemlélettel ellentétben a dialektikus materialista anyagfelfogást tekinti a fizikai tapasztalatokkal összhangban levőnek.

A negyedik fejezet (Termodinamika) kétségtelenül a könyv legjobban, legelmélyültebben kidolgozott része. Ennek ellenére e fejezet megértése kíván az olva-

sótól legtöbb türelmet, a benne szereplő fogalmak nagyfokú elvontsága miatt. Megéri azonban a fáradságot, mert e fejezetben olyan alapvető filozófiai kérdésre kaphat (fizikai vonatkozásban) feleletet az olvasó, mint az anyag önmozgása, az anyag és mozgás elszakíthatatlansága. Ezen túlmenően e fejezetnek világnézeti vonatkozásban figyelemre méltó része a véletlen kölcsönhatások fizikai szerepének tárgyalása, melynek során a szerző egy klasszikus diszciplínán (a termodinamikán) mutatja meg a statisztikus jelleg objektív alapjait, s ezzel újból csak a mikrofizikai tapasztalatok, illetve szemléletmód megértését segíti elő. Igen lényegesnek tartjuk a szerző azon konklúzióját, hogy ha az atomi méretekben lejátszódó egyes folyamatok mechanisztikusan determináltak lennének — amint azt a klasszikus fizikai szemléletben állították —, statisztikus hőelméletről (és általában statisztikus diszciplinákról) egyáltalán nem beszélhetnénk. Ezzel nyilvánvalóan elveti a klasszikus fizika (és filozófia) antropomorf véletlen-felfogását.

A relativitáselmélet alapvető mondanivalójának kifejtése — a szokásoknak megfelelően — a klasszikus fizikáról szóló fejezetekben található. A mikrofizikának, pontosabban a kvantumelméletnek a szerző külön fejezetet szentel. Az ötödik fejezet (Kvantumelmélet) igen szűk terjedelme ellenére jól megoldja a klasszikustól lényegesen eltérő mikrofizikai szemléletmód bemutatását, mégpedig mind egzakt, mind pedig „szemléletes" formájáét. Ez nyilván annak köszönhető, hogy a szerző az előző fejezetekben tudatosan törekedett a kvantumfizikai anyagszemlélet megértésének előkészítésére. Szerencsésnek tartjuk, hogy a szerző a részecske-hullám dualizmus helyett elsősorban a kvantáltság és folytonosság dialektikus egységéről beszélt. Ezzel ugyanis az általános fizikai szemléletmód kérdésére irányítja a figyelmet a két konkrét klasszikus fizikai kép mikrofizikai alkalmazhatóságának problémája helyett.

Néhány probléma is akad a könyvben, amelyet meg kell említeni. Bár a könyv alapvető mondanivalója éppen az anyag megjelenési formái gazdagságának megmutatása — ellentétben a klasszikus felfogással, mely a tömeget tekintette anyagnak —, helyenként a szerző is vét e törekvés ellen. Vajon helyes-e a tömeget egymagában az anyagmennyiség mértékének tekinteni, mikor az a relativisztikus fizikában változó mennyiség; maga a szerző is hangsúlyozza, hogy a tömeg és az energia — bár közös megmaradási törvény érvényes rájuk — nem azonosak. Nem világos, mit ért a szerző azon, hogy adott esetben „maga az anyag áramlik". Az anyag, ha elvonatkoztatunk minden konkrét attribútumától, filozófiai kategória, s sincs értelme az ilyen értelemben vett anyag áramlásáról beszélni. A szerző itt nyilván az általa kémiai anyagnak nevezett konkrét megjelenési forma áramlására gondol, ám akkor arról is kell beszélni. Továbbá teljesen igaz az, amit a szerző a matematikával szembeni vádaskodásokról mond, de elégtelen. Vannak ugyanis, akik valóban túlértékelik a matematika szerepét a fizikai megismerésben, és ebből helytelen „filozófiai" következtetéseket vonnak le. Erről is szólni kellene.

Mindezek a problémák természetesen nem érintik a könyv alapvető értékeit, mint ahogyan az sem érinti, hogy részben magában a formalizmusban (indexek, felülhuzások, koordináta jelölések), részben a formalizmus és a hozzátartozó magyarázó szöveg összhangjában sajnálatos módon néhány hiba maradt, melyek önmagukban ugyan nem jelentősek, de a laikus olvasó számára amúgyis nehéz megértést zavarhatják. Mindezek a fogyatékosságok egy esetleges újabb kiadásban korrigálhatók.

Müller Antal

A munka szerepének szociológiai vizsgálata[1]

A munka sokféle tudományos vizsgálatnak tárgya, a legkülönbözőbb — közgazdasági, jogi, pszichológiai, fiziológiai stb. — oldalakról s módszerekkel elemzik. De akármilyen nézőpontból is vizsgáljuk, az egyik lényeges tanulság mindig az, hogy mind az egyes emberek, mind a különböző kollektívák gazdasági, termelési tevékenységének eredményessége a gazdasági tényezők mellett igen nagy mértékben függ a tudati tényezőktől, attól, ahogyan felfogják és értelmezik mindazt, ami munkájuk során őket közvetlenül körülveszi, ahogyan munkájukban alkalmazkodni képesek a környezetükhöz. A munka szociológiai elemzése alapvetően e tudati viszonyok hatásának, a gazdasági viszonyoktól való függőségüknek a vizsgálatából indul ki.

[1] Hegedüs András és Márkus Mária: Ember — munka — közösség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 300 o.

Ennek az elméleti kiindulópontnak a gyakorlatban való alkalmazására tett kísérletet Hegedüs András és Márkus Mária *Ember — munka — közösség* c. írása, amely az MTA Szociológiai Kutató Csoportja által végzett kutatások tapasztalatairól számol be.

A könyv — néha egészen jegyzőkönyvszerű pontossággal, aprólékos részletekbe menően — több évi és több irányú kutatómunkáról ad számot. Így egyes fejezetei önálló tanulmány jellegét viselik magukon, e tanulmányokat azonban egységbe ötvözi a szerzők nagyon tudatos és következetes koncepciója a marxista munkaszociológia tárgyáról, s az, ahogyan kutatásaik témáját és metodikáját e koncepciónak megfelelően megválogatják. Épp ezért, ha Hegedüs András és Márkus Mária könyvéből nem is lehet szert tenni rendszeres és átfogó ismeretekre a munkaszociológiáról, de jól nyomon követhető és elsajátítható belőle, hogy egy a valóságnak megfelelő helyes elméleti koncepciót hogyan lehet sokoldalúan, a gyakorlati kutatások során gyakran váratlanul felbukkanó, ellentmondásosnak tűnő jelenségek értelmezésében következetesen alkalmazni. Úgy véljük, a könyvnek ez az elsőrendű érdeme mind a gyermekcipőben járó marxista szociológia, mind a szinte semmiféle tradícióval nem rendelkező hazai szociológiai kutatások fejlődése, fejlesztése szempontjából.

Az egyes tanulmányok alapanyagát képező vizsgálatok, felmérések lebonyolítási technikája több esetben magán viseli a tapogatódzás és a kezdetlegesség jegyeit. Ez jórészt objektív körülményekkel magyarázható, részben az ilyen jellegű felmérések meglehetősen magas költségeivel, részben pedig azzal, hogy a nyugati szociológiai kutatásokban jól bevált módszereket csak a legnagyobb óvatossággal lehet szocialista viszonyok között alkalmazni, mivel éppen a kutatások alapproblémája — a termelési tevékenység gazdasági és tudati tényezőinek összefüggései — mindkét tényező oldaláról más vetületben jelentkeznek a kapitalista, illetve a szocialista gazdasági és irányítási rendszerben. Így a kezdetlegesség és tapogatódzás bizonyos szempontból előnyére is szolgál a munkának, mert egyben a mi valóságunknak megfelelő adekvát módszerek kikísérletezése is. Ugyanakkor a felmérések eredményeinek számszerű bemutatása s értelmezése hozzájárulhat a különösen az ipari üzemek műszaki, személyzeti vezetői vagy munkaügyi problémákkal foglalkozó szakemberek számára hasznos ilyen jellegű kutatások iránt még mindig nem elég intenzív társadalmi érdeklődés felkeltéséhez.

A munka szociológiai funkciói

A munkaszociológia szakirodalma több meghatározást ismer a munka szociológiai és gazdasági funkciói megkülönböztetésére. Ezek a meghatározások általában utalnak arra, hogy „a társadalmi feltételek hatnak a munka motívumaira, folyamatára, intenzitására és eredményeire", arra, hogy „a munkának társadalmi következményei vannak" stb., ahhoz azonban túl tágak, hogy szocialista gazdálkodási és irányítási rendszerben folyó munkaszociológiai kutatásoknak konkrét programot adjanak. Ezért tartjuk igen fontosnak a szerzőknek azt a törekvését, hogy a munka *szocialista viszonyok közötti* szociológiai funkcióit mindenekelőtt elméletileg tisztázzák, ami azután alapul szolgálhat konkrét kutatásaik munkahipotéziseinek kialakításához. A szocialista társadalomban végzett munkának a következő négy fő szociológiai funkcióját különböztetik meg:

a) a munka mint az egyén emberi-társadalmi lényegének kifejlesztője,

b) a munka mint társadalmi réteg (struktúra-) képző faktor,

c) a munka mint az egyén társadalmi munkaszervezetbe való bevonásának eszköze,

d) a munka mint bizonyos fajta társadalmi élményt adó kiscsoportok formálója.

Nem érintve azt a problémát, hogy e felsorolás teljes-e vagy sem, úgy véljük, hogy a szerzők mindenesetre négy olyan fő funkciót ragadtak meg, melyek szocialista viszonyok között alapvetők, jól felismerhetők, s konkrét megnyilvánulásaik mérhetők. Így pl. társadalmunkban valóban tömegesen találkozhatunk a munkához való viszony megváltozásával, amelynek fontos mozzanata a munkával való identifikáció, a munkától való elidegenedés felszámolódása, az örömet nyújtó, humanizálódó munkatevékenység. Ugyanakkor viszont, bármennyire is igaz az, hogy a szocialista társadalomban a munkamegosztásban elfoglalt helyet nem a születés szabályozza, még mindig jelentős különbségek vannak az egyes társadalmi rétegek anyagi helyzetében, értékítéleteiben és társadalmi normáiban — a munka szociológiai vizsgálata során tehát nem hagyható figyelmen kívül, hogy a munkamegosztásban betöltött hely, valamint az egyes társadalmi rétegek közötti különbségek egyaránt szerepet játszanak a tudati és ideológiai viszonyok formálásában.

A polgári szociológiákban általában elhanyagolt a munkakollektívák, az ún. szekunder közösségek hatásának vizsgálata. Szocialista termelési viszonyok

között viszont éppen ez a vizsgálat az időszerű, mert konkrét segítséget adhat a termelési egységek vezetőinek a munkakollektivák „miénk"-tudatának kialakításában, mind a szociológiai vizsgálatok, mind a mindennapos gyakorlat ráirányítja a figyelmet a munkamegosztás során kialakuló primer csoportok fontosságára is, arra, hogy ezek a kisebb munkacsoportok, munkakollektívák az egyén társadalmi élményszerzésének, a társasélet iránti szükséglete kiélésének rendkívül fontos forrásai, formái.

Hegedüs András és Márkus Mária munkája többek között azért is hasznos és érdekes, mert szocialista termelési viszonyainknak e konkrét elemzéséből indultak ki, ennek alapján alakították ki kutatásaik tematikáját és módszertanát, s ezzel egyben a munkaszociológiai kutatások olyan programját jelölték meg, amely, úgy véljük, más szocialista országok viszonyai között is jól megvalósítható, alkalmazható.

A munka humanizációja

A szerzők elméleti fejtegetéseinek és gyakorlati kutatómunkájának egyaránt egyik alapvető kiindulópontja a munka humanizációja mint a szocialista viszonyok közötti munka egyik legfontosabb szociológiai jellemzője, amelyet a készségek kifejlesztése és az alkotó energiák kiélése csak együtt valósíthat meg. A termelőeszközök és a termelékenység kapitalista viszonyok között bekövetkezett fejlődése s a képességek és szükségletek körének ezzel járó kiszélesedése lehetővé tehetné, hogy a munka mint tevékenység megszünjék az embertől elidegenedett lenni, és olyan tevékenységgé váljék, amely közvetlenül fejleszti az emberek képességeit, szükségleteit, míg végül maga is életszükségletté válik. A munka humanizációja azonban hosszú és bonyolult folyamat. Először is mélyreható össztársadalmi és technikai változások szükségesek hozzá, közülük legfontosabb a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése. De az átmeneti szakaszban, a szocializmusban aktualizálódó részfolyamata sem mentes még az elidegenedés maradványaitól. Erre utal a jelenlegi munkamegosztás néhány társadalmilag negatív következménye, továbbá az áruviszonyok létezése is. Az embereknek a társadalmi munkamegosztás keretei közötti szabad mozgását nem akadályozó társadalmi viszonyok, továbbá az anyagi jólét jelentős emelkedését és a munkaidő lényeges csökkenését lehetővé tevő termelékenység csak a termelőerők jelenlegi szintjének nagyon jelentős meghaladása útján érhető el. A konkrét körülmények között a szocialista társadalom adott fejlettségi fokán a szerzők az embermunka jelenlegi viszonyának három alaptípusát különböztetik meg: a bérmunkás, a „szubbotnyik" és a humanizált típust.

A szocialista társadalmak létrejöttekor a termelőerők adott színvonala mellett még nagymértékben megőrződik a munka gazdasági kényszer jellege, átöröklődik a bérmunkás típusú munkaviszony, amely nem egyszerűen a kapitalista múlt maradványa, hanem az áruviszonyok fennmaradásának következménye. Bizonyos értelemben érvényesül még a bérmunkásöntudat is. A szocialista termelési viszonyok mindennek ellenére újfajta munkaviszonyt alakítanak ki, amelyben a társadalmi érdek fontos motivummá válik a munkatevékenység során. Ez az újfajta munkaviszony tükröződik az ún. szubbotnyik magatartásban, amely nem ritkán egyéni érdekekről való lemondás árán is előtérbe helyezi a társadalmi érdeket. Más kérdés az, hogy ez az újfajta magatartás, mivel a dogmatikus szemlélet általánosan kötelezőnek tartotta, nagymértékben eltorzítva jelentkezett.

A szerzők úgy vélik, a szocialista fejlődés jelenlegi szakaszában mindkét magatartás-típus létezésére lehetőség van, s a konkrét körülményektől, feltételektől függ, hogy adott esetben melyik kerül előtérbe. Elítélik azonban azt a hamis alternatívát, hogy a szubbotnyik-tudat a bérmunkástudatot fokozatosan kiszorítva válik mindinkább uralkodóvá a szocialista gazdálkodási rendszerben. Ez az alternatíva ugyanis kihagyja a munka humanizációs funkcióját, azt, hogy bizonyos feltételek között a munka közvetlen szükségletté válhat, s a munkához való viszony egy új, sajátos típusát formálhatja ki.

Identifikáció a munkával

A munka humanizációs folyamatának egyik legfőbb jellemzője a munkával szembeni humanizált elvárások kialakulása, növekedése. A szerzők ezzel kapcsolatban azt vizsgálták, hogy milyen szerepet tölt be a munka az emberek életében, milyen elvárásaik alakulnak ki a munkával szemben, és milyen a fejlődési tendenciájuk. A szerzők által felállított három magatartástípust a munkával szembeni elvárások egymástól jól megkülönböztethető struktúrája jellemzi. A bérmunkás típusnál a kereset, a szubbotnyik-magatartásnál a munka társadalmi haszna, a humanizált típusnál pedig a magára a munkafolyamatra irányuló elvárások kerülnek előtér-

be. Hegedüs és Márkus elsősorban azt kutatták, hogy a munkával szembeni humanizált típusú elvárások milyen mértékben alakulnak ki a társadalom különböző rétegeiben. Munkájukban három paraméterre támaszkodtak: a munkavégzéshez szükséges általános és szakmai ismeretekre, a munkavégzés során az egyéni részmunka társadalmi hasznosságáról és társadalmi összefüggéseiről nyerhető áttekintésre, és arra, hogy a vizsgált személyeknek a munkájuk során milyen lehetőségeik vannak kezdeményezésre, döntésre. Vizsgálataik eredményeként két nagyobb csoportot különböztettek meg: azokét, akik kisebb-nagyobb mértékben rendelkeznek humanizált elvárásokkal, s azokét, akiknél valamilyen oknál fogva ilyen elvárások nem alakultak ki. A két csoporton belül annak alapján, hogy a vizsgálatban résztvevő személyek munkával való identifikáltsága milyen mértékű, egyfajta tipizálást hajtottak végre. E tipizálás alapján állapították meg a teljesen identifikált, a részlegesen identifikált, az aktivan nem identifikált és a passzívan nem identifikált típusát. Mint mindenfajta tipizálás, ez sem mentes bizonyosfajta erőszakoltságtól, illetve annak figyelmen kívül hagyásától, hogy az egyes típusok nem elég homogének. Tükrözi ez a tipizálás azt is, hogy az egyes típusok struktúrája többdimenziójú lévén, besorolásuk, statisztikai analízisük és az értékelés csak az adatgyűjtők ismerten szubjektív osztályozása és ennek logikai kontrollja alapján történhetett. A szerzőknek azonban mindennek ellenére sikerült bizonyítaniok, hogy a munka objektív feltételei és a humanizációs folyamat között nagyon szoros összefüggés van, amiből világosan következik, hogy a munka humanizációjához a termelőerők jelentős fejlődésére van szükség. Igaz ugyan, hogy ez hosszabb folyamat, viszont számos lehetőség áll rendelkezésünkre, hogy meggyorsítsuk; ilyen pl. a vállalati kollektívák fejlesztése, a munka társadalmi értékének növelése stb.

A vállalati integráció, a „mi"- és a „miénk"-tudat kialakulása

A humanizációs folyamat vizsgálatának másik fő aspektusa az, hogy milyen az emberek viszonya ahhoz az intézményhez, amelynek keretében dolgoznak, hogy a vállalati dolgozók együttese milyek kollektívát alkot. E tekintetben — a mi jelenlegi gazdasági rendszerünkben — két fokozatot különböztetnek meg a szerzők. Az első fokozatot az jellemzi, hogy a dolgozók felismerik ugyan a kollektíva létezését, de ebben csak a munkavállalói érdekek és sajátosságok megtestesülését látják. A második, fejlettebb fok az, mikor az egyéni és a vállalati érdekek közötti összefüggés felismerésének eredményeként létrejön a „miénk"-tudat, amikor a kollektíva mint társas vállalkozás kezd megvalósulni. Az előző, fejletlenebb fokozat, amelynek esetében csupán a „mi" tudatának kialakulásáról beszélhetünk, és a második, fejlettebb fokozat között a szerzők minőségi, tartalmi különbséget látnak. A „miénk"-tudat, az általános tulajdonosi viszony tükröződése nem alakul ki automatikusan, s nem is válik automatikusan a munkában megmutatkozó magatartás tényezőjévé, hanem csak ha kialakítják olyan hatékony formáit, amelyek egyrészt megadják a lehetőséget e tulajdonosi viszony tényleges gyakorlására, másrészt ebben érdekeltté is teszik a dolgozókat.

A tapasztalatok arra mutatnak, hogy a vállalati integráció megléte igen fontos a dolgozók egész munka-magatartására, illetve, hogy az integráció hiányának tudhatók be az olyan negatív jelenségek, mint az üzemi tulajdon elleni vétségek, a munkafegyelem megsértései, az erős fluktuáció stb. Ezek többek között abból is adódnak, hogy az üzemhez való új viszony normái és annak tudatosulása, hogy az üzem társadalmi tulajdon, azaz egyben a *miénk* is, még csak kialakulóban vannak, illetve ezeket a normákat a munkáskollektíva csak most sajátítja el. Ugyanakkor az empirikus vizsgálatok arra utalnak, hogy a dolgozókban létezik igény az üzem ügyeivel való törődésre, s hogy ez az igény fejleszthető.

Az üzemek információs rendszere

Bármennyire is létezik olyan igény általában a dolgozókban, hogy törődjenek az üzem ügyeivel, az empirikus vizsgálatok alapján az is megmutatkozott, hogy a dolgozók különböző rétegeinek lehetősége erre igen eltérő. Ennek felismerése vezette a szerzőket ahhoz, hogy külön vizsgálat tárgyává tegyék az üzemek információs rendszerét mint a munka humanizációs folyamata fontos tényezőjét.

Az információs rendszer fő funkciója a gazdasági célok szolgálata. Elsősorban munkaszervezési szempontból van jelentősége: az egyes dolgozókhoz eljuttatja a részmunkájukhoz szükséges információkat, illetve a vezetésnek jelentéseket ad a munka menetéről. Az üzemi információs rendszer azonban egy igen fontos szociológiai funkciót is betölt, mégpedig azt, hogy az egyes dolgozókhoz olyan információkat

juttasson el, amelyek nem részmunkájukra, hanem az üzem egészének vagy nagyobb részlegeinek tevékenységére vonatkoznak. Ebben a megközelítésben, vagyis szociológiai funkcióját tekintve az üzemi információs rendszer végeredményben bekapcsolja a munkást az üzem vezetési-döntési rendszerébe, a társadalmi önigazgatás kifejlesztésének mechanizmusát jelenti, s ezzel a munka humanizációs folyamatában oly nagy szerepet játszó „miénk"-tudat kialakításának fontos tényezőjévé válik.

Az üzemi információs rendszer empírikus vizsgálata során lehetőség nyílt arra, hogy struktúráját a szerzők több nézőpontból is csoportosítsák, ami jó alapot szolgáltatott hatékonyságának differenciált elemzésére.

A szerzők az információs csatornák három fő csoportját írják le. Ezek: az üzem hivatalos szervezete révén kialakuló, személytől személyhez szóló közlési rendszer, a nem egyes személyekhez szóló tömegkommunikációs eszközök (pl. faliújság, hangos híradó), és a közvetlen, személytől személyhez szóló, de nem hivatalos jellegű információátadás.

A vizsgálatok arra utalnak, hogy az információkat az üzemi kollektívák egyes tagjai értelmi képességeiktől, világnézetüktől, ideológiai fejlettségüktől, érdekeltségi viszonyaiktól függően még a legjobban kiépített üzemi információs rendszerben is különbözőképpen fogadják. Emellett az információk terjedésében és értékelésében fontos szerepet játszanak a különféle rokon- és ellenszenv kapcsolatok, érdekek, társadalmi rétegek közötti különbségek stb. Gyakran megfigyelhető volt az is, hogy a nem hivatalos kommunikációs rendszerben kialakult ún. kiscsoportok átalakítják, torzítják a hivatalos információkat, hatásukat növelik vagy csökkentik — saját érdekeiknek megfelelően. Emellett jelentősen befolyásolhatják a belső információ hatását olyan tényezők, amelyek hatásának a dolgozók üzemen kívül vannak ki téve (pl. az össztársadalmi tömegkommunikációs eszközök, a rádió, a televízió, a sajtó). Mindezt összegezve a szerzők megállapítják, hogy az üzemi információs rendszer hatékonysága mindenekelőtt áttól függ, hogy milyen mennyiségű információ kerül továbbításra az egyes csatornákon, milyen torzítással, illetve veszteséggel kerül sor a továbbítására, és hogy milyen az egyes információk tartalma, tekintettel van-e azokra, akikhez irányul, és megfelel-e ennek a célnak. Empírikus vizsgálataik tematikailag e problémák köré csoportosulnak, eredményeik pedig arra utalnak, hogy a „miénk"-tudat formálódása távolról sem mechanikus és spontánul végbemenő folyamat, hanem kialakulásában nagy szerepe van az információs rendszernek, kiépítettségének, korszerűségének.

A kiscsoportok szerepe az üzemben

Az üzemek életében az embereknek a munkához, valamint az intézményhez, vállalathoz, üzemhez való viszonyánál szociológiai szempontból nem kisebb jelentőségű az egymáshoz való viszonyuk — a szociológia irodalmában „face to face"-nek nevezett kapcsolatok rendszere — sem. A polgári szociológiai kutatások e kapcsolatrendszer vizsgálatát többnyire az ún. kiscsoport-kutatásokra szűkítik le, feltételezve, hogy az emberek egymással való kapcsolatai általában a kiscsoportok különböző típusaiban jelennek meg. A kiscsoport fogalma a marxista társadalomtudományban is egyre inkább használatos lesz, mégpedig a legkülönbözőbb értelmezésekben, gyakran olyan felfogásban, mintha a csoportok egyes típusai kizárólag az egyéni és csoportérdek viszonyából kiindulva alakulnának ki, és kialakulásukban nem játszanék szerepet az, hogy a csoport milyen hatással van tagjai személyiségére, továbbá arra, hogy milyen szubjektív kapcsolatok alakulnak ki a csoport tagjai között.

Hegedüs és Márkus könyvének — mind az elméleti kifejtés, mind pedig az empirikus vizsgálatok előkészítése és a feldolgozásnál alkalmazott matematikai apparátus szempontjából — talán legelmélyültebben kidolgozott része a kicsoportok szerepéről szóló fejezet.

A kiscsoport több korábbi definícióját egybevetve és elemezve, annak igénye nélkül, hogy újfajta definiálásra vállalkoznának, a kiscsoport két kritériumát különböztetik meg, amelyek mindegyike külön-külön is alkalmas arra, hogy alapján az emberek bizonyos együttesét kiscsoportnak tekintsék. Az egyik ilyen kritérium, hogy úgy mondjuk, „objektív" jegy, olyan közvetlenül vagy közvetve a gazdasági viszonyokból származó tartós közös érdek, cél, amely rendszeres személyes kapcsolatot tesz szükségessé. A másik az olyan kiscsoportot jellemzi, amely kizárólag baráti, illetve rokonszenv-kapcsolatokra épül, minden gazdasági vagy egyéb anyagi alap nélkül, vagy ha van is ilyen alap, ez másodlagos szerepet játszik. E két típus megkülönböztetésének nagy jelentősége van a szerzők későbbi empirikus vizsgálatainál. Tipizálásuk az üzemen belüli kiscsoportok igen sokoldalú és rugalmas elemzését teszi lehetővé. Mégpedig első-

sorban azért, mert saját tipizálásukat nem merev és kötelezően alkalmazandó sémának fogják fel, hanem a kiscsoportot mind összetartó ereje, mind funkciója tekintetében rendkívül változatos formákat öltő, heterogén jelenségnek tekintik. Emellett álláspontjuk szerint a társadalom nem egyszerűen a kiscsoportok összessége, illetve egyén és társadalom kapcsolódásainak nem a kiscsoport az egyetlen eszköze, noha az egyes embereket a kiscsoportok tömege veszi körül, amelyek gyakran egymással egészen ellentétes követelményeket, normákat és célokat állítanak eléje.

Az emberek azokat a csoportokat, amelyekben résztvesznek, az egyéniségüknek, társadalmi helyzetüknek megfelelően sorolják fontossági sorrendbe. A szerzők elsősorban azt kívánták tisztázni, hogy az elsődleges munkahelyi szervezetek milyen esetekben válnak reális közösségekké, s milyen szerepet töltenek be az emberek tevékenységében, elsősorban a munkatevékenységben.

Vizsgálataik arra utalnak, hogy a munkahely a maga formális szervezetével eleve lehetőséget ad olyan kapcsolatok kifejlődésére, amelyek kiindulópontjai a rokonszenvre épülő kapcsolatoknak. Ez csak akkor nincs így, ha az adott munkahelyi szervezetben, szervezeti egységben az egyéni részmunkák a munka jellegéből következően nem kapcsolódnak egymáshoz. Ennek ellenére mégis az elsődleges munkahelyi közösség mutatkozik annak a szervezeti formának, amelyben a csoportérdek reálisan legjobban megteremthető, s az ilyen alapon kialakuló munkahelyi kiscsoportok igen fontos funkciókat töltenek be a szocialista üzemben. Közvetlenül érzékelhető csoportérdekeket teremtenek meg, amelyek segítségével az egyéni érdek nem individualizáló, hanem ellenkezőleg, társadalmasító hatást -vált ki, formálja az egyes tagok véleményét, normáit, magatartását, és a társasélmény iránti igények kielégítésének forrásává válik. Ugyanakkor az ilyen jellegű, a munka humanizációs folyamatában nélkülözhetetlen munkahelyi kiscsoportok a mi jelenlegi üzemrendszerünkben még nagyon esetlegesen alakulnak ki, és úgy tűnik, sem az üzemek vezetése, sem a társadalomtudomány nem fordít rájuk elég figyelmet.

*

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy Hegedüs András és Márkus Mária könyve a hazai szociológiai, elsősorban munkaszociológiai kutatások fejlődésének jelentős állomása. Munkájuk nemcsak abból a szempontból értékes, hogy sikerült eredményesen alkalmazniok egy igen friss, szellemes elméleti koncepciót empírikus kutatásaikban, hanem azért is, mert igen jó bizonyítási eljárásokkal sikerült felhívniok a figyelmet a munkaszociológiai kutatások gyakorlati hasznosíthatóságára.

Ismertetésünk során nem térhettünk ki a munka minden egyes fejezetére. Külön ki kell azonban emelnünk a benne bemutatott metodológiai és matematikai apparátust, a függelékben publikált kérdőív- és táblázatanyagot, továbbá a szociológiai kutatások metodikai-technikai problémáiról szóló fejezetet, amelyek kiváltképp tanulságosak és serkentők mindazok számára, akik munkakörükből vagy érdeklődésükből adódóan hasonló jellegű kutatómunkába bekapcsolódni vagy ilyent kezdeményezni szeretnének.

S. Molnár Edit

Ágoston László: Az ember és a technika. A technicizmus kritikája[1]

Korunk egyik legizgalmasabb problémája az a viszony, amely a szüntelenül szélesedő társadalmi tevékenység és az emberi lehetőségek ebből eredően egyre bővülő köre között áll fenn. Nem meglepő tehát, hogy korunk annyi gondolkodója foglalkozik a technikával mint természeti és társadalmi erővel, melynek segítségével az ember rányomja bélyegét a természetre és képes szerveinek korlátozott biológiai adottságait kitágítani és átalakítani lehetőségében határtalan társadalmi hatalommá, s e technikának mint a legspecifikusabb emberi tevékenység termékének humánus és szociális értelmével.

Marx azt írja, ahhoz, hogy minden valóságos ellentmondásos jellegű folyamatot megértsük és mozgását elősegítsük meg kell találnunk a dialektikus melódiáját. Ágoston könyve arra törekszik, hogy megfejtse számunkra a technikának azt a dialektikus melódiáját, amelyet az emberek azért komponáltak, hogy elejtsék, megszelidítsék és humanizálják az embertől idegen, rebellis erőket. Bevezetőül röviden felvázolja a technikai fejlődés legfőbb szaka-

[1] Kossuth, 1965. 333 o.

szait az emberré válástól napjainkig, de csak azért, hogy elénk tárja a technikával kapcsolatos gondolatok tablóját, és elvezessen a probléma magvához.

Mielőtt felemelkednék előttünk a modern dráma függönye, amelynek színpadán a természet humanizálása összeütközik az ember elembertelenedésével, a szerző, helyesen, úgy gondolta, hogy e dráma nyitányában előbb megismerteti velünk annak főbb motívumait, variációit. Ágoston abból indul ki, hogy a korunkban lejátszódó tudományos-technikai forradalom mélyreható változásokat idézett elő a termelésben, sőt a technika a nem termelő szférákba is bevonult. A technikának ez az előretörése jelentősen befolyásolja az emberek életmódját, az anyagi és szellemi kultúra számos elemét. A mai polgári gondolkodásban — ellentétben a XIX. századival — az érdeklődés középpontjában a technikával kapcsolatos filozófiai, közgazdasági, szociológiai és erkölcsi problémák állnak. Ennek a polgári gondolkodásnak alapvető szellemi hozzáállása a technikához a technicizmus, ez fejezi ki „a burzsoá ideológiának a technikához való sajátos eszmei, világnézeti viszonyát", függetlenül a társadalmi haladás optimista illetve pesszimista megítélésétől. A szerző alapvető feladatául e technicizmus elméleti, módszertani alapjainak, társadalmi gyökereinek és funkciójának feltárását tűzi ki. A technicizmus marxista bírálata érdekében ugyanakkor megvilágítja a technika lényegét, határait és szerepét a társadalmi fejlődésben általában és a modern társadalomban különösen.

Ágoston megjegyzi, hogy a múltban egy gondolkodónak, egy osztálynak a technikához való negatív vagy pozitív viszonyából megközelítően következtetni lehetett a társadalmi haladáshoz való viszonyukra is. Ma az „optimista" és a „pesszimista" technicista nézetek egyaránt a kapitalista rendszer talaján bontakoznak ki, ugyanarról „az eszmei, világnézeti tőről fakadnak". A technikával kapcsolatos manicheizmus — azaz a technikának akár mint az abszolút jónak, akár mint az abszolút rossznak a felfogása — abból fakad, hogy a modern polgári technicizmus abszolutizálja a technika szerepét, mindenható erőt lát benne, amely „kiszorítja a sajátos gazdasági, politikai, stb. tartalmat és megszünteti e szféráknak minden önállóságát". A technicizmus ismeretelméleti és eszmei alapja, hogy elvonatkoztat mindenféle közvetítőtől a technika és a társadalom nem gazdasági szférái között. A technikát és a tudományt „a társadalom életének különböző oldalaival, a politikával, az erkölccsel, a vallással, a művészettel hozzák közvetlen kapcsolatba, s elmarad a leglényegesebb: a konkrét társadalmi-gazdasági viszonyok, amelyek nemcsak a technika, hanem a tudomány alkalmazásának társadalmi célját, módját és az emberekhez való viszonyát is döntően megszabják". (126—127. o.)

Az „optimista technicisták" a technikai haladást a társadalmi élet egészére kivetítve azonosítják a társadalmi haladással. A „pesszimisták" viszont a társadalmi ellentmondásokat vetítik vissza technikára, a kapitalista termelési viszonyokból fakadó emberellenes jelenségeket a technika rovására írják, s így szerintük a technikai haladás meggyorsulása következtében süllyed az ember géppé, tömegegyénné, veszíti el emberi mivoltát. Eszerint minél bonyolultabbá válik a technika, annál gépiesebbé válnék az ember egész élete: munkája, életmódja, szükségletei, ízlése stb.

Elemezve a technicizmus társadalmi gyökereit Ágoston megállapítja, hogy a technicizmus optimista és pesszimista válfaja a társadalmi valóság reális ellentmondásának visszatükröződése, de torz tükrözése. Azt az ellentmondást fejezi ki, amely megnyilvánul a modern kapitalizmusban a technikai haladás és a társadalmi haladás között. A tudományos technikai forradalom a tőkés társadalmi hanyatlás talaján bontakozott ki.

Ágoston a technika e technicista értelmezéseivel a marxi értelmezést állítja szembe. Bevezetőül arra törekszik, hogy meghatározza a technika lényegét és határait: leszűkíti a technika elemzését egy területre, mégpedig a termelés területére. Szerinte a technikát nem lehet azonosítani a termelőerők egészével, hiszen csak egyik alkotóelemük: a természetre való közvetlen ráhatás eszköze. Nem maga a tevékenység, tehát a munkaerő a technikával szemben megőrzi autonómiáját. A technika munkaeszközökkel sem azonos, ez a felfogás leszűkítené a technika körét, mivel kiszakítja belőle az objektív technológiai folyamatokat, valamint a technikai jellegű munkatárgyakat. Az sem helyes, ha a technika lényegi ismérveit gazdasági jegyekkel kötik össze. Ágoston olyan meghatározásra törekszik, amely általános érvényű és szociológiai jellegű. A technikát mint természeti és társadalmi mozzanatokat tartalmazó dialektikus egységet fogja fel. Kiemeli, hogy a technika nem egyszerűen a megismert természet, hanem azok a külső természet ellen fordított természeti tényezők, amelyeket az ember a céljának megfelelően hatni és elhasználódni enged, amelyekkel fortélyosan „rászedi a természetet".

„A technikailag alkalmazott természeti tényezők nem a természetet jelentik önmagában, hanem a társadalmi létre szert

tett természetet, annak a társadalomba bekebelezett, társadalmilag átdolgozott, ‚elemberiesített' részét, amely az ember élettevékenységének anyagává, tárgyává és szerszámává lett." (156—157. o.)

A technika társadalmi jellege abból fakad, a természeti tényezők azzal válnak technikaiakká, hogy az ember „akarata megvalósításának eszközévé teszi és a természet felett való hatalmának szerveivé". Társadalmi jellege abból is adódik, hogy a technika minden alkotása megelőző emberi tevékenység terméke, „*a technika egészében és bármelyik összetevőjében nem más, mint az ember által átformált természet*, amely közvetítő eszközként funkcionál az ember természet felett való uralmának megvalósításában". (164. o.)

Ez a meghatározás teszi lehetővé Ágoston számára, hogy elkerülje a technika azonosítását a termelőerők egészével, hogy elhatárolja a technikát a tudománytól, amely a természet átalakításának elméleti, nem pedig gyakorlati eszköze. A technika általános vonásai mellett megjelöli a modern technika jellemvonásait, ami lehetővé teszi a technicizmus mélyebb bírálatát, mert jobban kidomborítja a technikát, mint elidegenült hatalmat ábrázoló polgári gondolkodás elidegenülését. „A technicizmus nem képes meglátni, hogy az ember a technika kizárólagos alkotója, mégpedig nem ‚nem-emberi', hanem éppen emberi mivoltánál fogva . . ." (184. o.) Így a technikában valósul meg az emberi lényeg átcsillanása a nem-emberin. A technika tehát nem lehet idegen attól a társadalomtól és embertől, amely őt létrehozta.

A technicizmus azért is beszél arról, hogy a technika megszünteti a közvetítéseket a technika és a társadalom nem termelő szférái között, mert nem ismeri fel a helyes dialektikus viszonyt az ember és a természet között. Ebből fakad, hogy nem tudja felfogni a technika természeti és társadalmi összetevőit sem. A polgári gondolkodás vagy az embert tekinti idegennek a természetben, vagy a természetet az emberi világban. Pedig a technika közvetít az ember és a természet között. A szerző Marxra hivatkozva aláhúzza, hogy a technika egyaránt magában foglalja „a természet emberi lényegét" és „az ember természeti lényegét".

Ágoston aláhúzza, hogy a technika alkalmazása nem szűkíthető le a termelés szférájára, hanem minden „olyan területen lehetséges, ahol az ember a természet tárgyaival, erőivel és folyamataival aktív érintkezésben áll". (180. o.)

Ágoston a technika határait talán kissé szűken húzza meg, figyelembe véve a technika természeti és társadalmi mozzanatainak fejlődési dialektikáját. Minél nagyobb lesz a technikaivá átalakított természeti folyamatok szférája, annál több társadalmi, gazdasági, üzemszervezési, tervgazdálkodási elemet fogad magába szükségszerűen. Minél inkább uralkodik az ember a természet erői felett, annál inkább mutatkozik meg a társadalmi viszonyok feletti uralom szükségessége; vagyis inkább növekszik a társadalom meghatározó szerepe a technika alkalmazásában, fejlesztésében, kihatásaiban. Minél fejlettebb a technika, annál nagyobb mértékben kerül előtérbe — túl a munkatermelékenységen — az a probléma, hogy milyen emberi célokra, szükségletekre termelnek, vagyis hogyan építsék be a technikát egy új emberi civilizáció modelljébe. A technika határainak tudományos megállapítása megköveteli, hogy elemezzük azokat a változásokat, amelyek bekövetkeztek a termelőerők szerkezetében.

A továbbiakban Ágoston megvizsgálja a modern technika és a termelési viszonyok kapcsolatát. A technika — bizonyos határok között — a termelőfolyamat „neutrális" lecsapódása, nem mindig mutatja meg, milyen társadalmi feltételek között született és funkcionál. A termelőfolyamat egészétől azonban — mondja Ágoston — csak gondolatilag lehet elvonatkoztatni, mert mint neutrális alapra mindig egy sajátos gazdasági életfolyamat épül. A technikában felhalmozódott minden emberi tudás ezen keresztül érvényesül, és ez megszabja társadalmi kihatásait is.

Ezután Ágoston néhány filozófiai irányzatot mutat be, amely világnézeti következtetéseket von le a technika térhódításából (Spengler, Dessauer, Jaspers, Rostow). Megmutatja, hogy milyen általános elvi és módszertani alapon lehet és kell e bírálatot megkezdeni, továbbfejleszteni és majdan elvégezni. Kimutatja, hogy az elidegenedés különböző formái a modern technika és a tőkés termelési viszonyok párosításából erednek. Ennek az elidegenedésnek a mechanizmusát azonban nem írja le, enélkül pedig nem elég konkrét, hiteles az érvelés a technicizmussal szemben. Elemeznünk kell az elidegenedés elmélyülését a tömegfogyasztás növekedésének időszakában, amikor az ember fogyasztási tárgyakban „gazdagabban", több tárgyi közvetítésen keresztül veszíti el az emberi lényegét — ugyanakkor, amikor technikailag megközelítette a valóságos emberi gazdagság feltételeit, azt, hogy az „ipari társadalomban", „a fogyasztó társadalomban" milyen sajátos módon jutnak érvényre a kapitalizmus belső ellentmondásai. E tekintetben különösen értékes adalékokat találhatunk a modern kapitalizmus elembertelenítő lényegéről pl. André Gorz *A munkásosztály*

stratégiája és a neokapitalizmus c. munkájában.

Ágoston ugyan szembeállítja a kapitalizmusbeli technikai elidegenedést ennek szocializmusbeli megszüntetésével, de itt sem elégedhetünk meg az elvi megállapításokkal, az elidegenülés megszűnése konkrét folyamatának elemzése nélkül.

Ágostonnak igaza van abban, hogy a pesszimista technicisták értékes érveket adnak a kapitalizmus leleplezésére, de — hozzá kell tennünk — nehezebb és veszélyesebb vitapartnereink az optimista technicisták. A velük folytatott polémia érveink gazdagítását követelné meg. Ugyanis velük szemben ki kell mutatnunk a szocializmus minőségileg más és magasabbrendű célrendszerét. A mai helyzetben — figyelembe véve az állammonopolkapitalizmus konjunkturális jelenségeit, azt, hogy a legfejlettebb kapitalista országokban magasabb a munkatermelékenység, mint a mi országainkban — nem szűkíthetjük le a két rendszer harcának kérdését a gazdasági versenyre, bármilyen alapvető is. Nekünk nemcsak az a feladatunk, hogy fejlettebb technikai alapot valósítsunk meg, hanem olyan technikát kell teremtenünk, amely más életformákat, más emberi érintkezési típusokat, más egyéniségeket tesz lehetővé. Olyan technikát, amely nemcsak a természetet humanizálja, hanem a társadalmat és az embert is. Meg kell szüntetni a privatizálódást nemcsak a termelésben, hanem az élet minden területén, beleértve a szabad idő felhasználását is. Ezeknek a céloknak a realizálása jelentheti elméleti és gyakorlati értelemben egyaránt a leghatékonyabb fegyvert mind a pesszimista, mind az optimista technicizmussal szemben. Ágoston munkája — bár több helyen hézagosan s nem mindég elég elmélyülten — ezeknek az elméleti fegyvereknek a kikovácsolásához járul hozzá, mégpedig olyan időszakban, amikor Nyugaton a polgári ideológia fő platformjává mindinkább a technicizmus és a hozzá kapcsolódó ipari társadalom elmélete válik.

Marton Imre

Új marxista monográfia Leibniz filozófiájáról[1]

Simonovits Istvánné Beke Anna most megjelent Leibniz-monográfiája több, egymással összefüggő, a marxista filozófia jelen fejlődési szakaszában fontosnak tekintendő feladatot old meg. Ha itt azt írtuk, hogy a marxista filozófia jelen fejlődési szakaszában, és nem azt, hogy a marxista filozófia történetírás jelen szakaszában, akkor ezt jó okkal tettük. Határozott meggyőződésünk ugyanis, hogy a könyv vizsgálódásai és fejtegetései nemcsak filozófiatörténeti irodalmunkat gazdagítják. A könyvben foglalt értékes kutatási eredmények a marxista materialista dialektika kategóriáinak és törvényeinek kimunkálásához is jelentékeny segítséget nyújtanak. Nem szabad ugyanis megfeledkeznünk arról, hogy Lenin útmutatása szerint az emberi gondolkodás története és ezen belül a filozófia története az egyik olyan forrás, amelyből a tudományos dialektika kidolgozásánál merítenünk kell. A marxista filozófiatörténeti irodalom gazdagítása, valamint a tudományos dialektika részletes kidolgozásához való hozzájárulás mellett harmadik, a könyv által megoldott feladatként kell említenünk a filozófia és szaktudomány, különösen a matematika és a marxista dialektika közötti kapcsolat szorosabbra válásának elősegítését. Ennek a kapcsolatnak a feltétlen szükségességéről és mindkét fél számára hasznos és gyümölcsöző voltáról győzi meg ugyanis a gondolkodó olvasót a szerző, midőn részletesen elemzi a Leibniz filozófiai gondolatai és matematikai felfedezései közötti kapcsolatot. Ezen elemzés legfontosabb eredményei közt említendő, hogy Leibniz filozófiai belátásai hozzájárultak matematikai felfedezéseinek létrejöttéhez, és másfelől, a matematikai eredmények gondolkodói feldolgozása Leibniz filozófiai elméletét, dialektikus felismeréseit mozdította jelentősen elő. Ugyanezen elemzés azt is megmutatja, hogy az idealizmus hogyan válik nem egy esetben mindkét területen a továbbjutás akadályává. Leibniz tanításainak vizsgálata során a szerző kitér arra a kérdésre is, hogyan igazolja a legutóbbi évtizedek tudománya Leibniz bizonyos zseniális — sokáig meg nem értett és el nem ismert — elgondolásait és sejtéseit. Ezek a fejtegetések világossá teszik, hogy a filozófia nemcsak Descartes esetében, mint erre Engels utal, hanem Leibniz személyében is évszázadokkal előzte meg a szaktudományt bizonyos területeken. Ez ismét azzal a tanulsággal jár, hogy a filozófiától való idegenkedés nem válik a szaktudomány előnyére.

A könyv azonban, bár Leibniz filozófiájának egészéről is ad egy bizonyos képet, és filozófiájának egészével kapcsolatban is

[1] Simonovits Istvánné Beke Anna: *A dialektika Leibniz filozófiájában.* Akadémiai Kiadó, 1965. 167 o.

állást foglal és ad a korábban elfogadottól eltérő értékelést, fő feladatának egy kérdéscsoport részletes vizsgálatát tekinti: hogyan jellemezhető Leibniz dialektikája, milyen súlya és szerepe van a dialektikus felismeréseknek életművében, mennyiben függnek össze egymással ezek a dialektikus felismerések, elvezetnek-e egy egységes dialektikus szemlélethez, s mindezek vizsgálata alapján hogyan helyezhető el Leibniz a dialektikus gondolkodás fejlődésének történetében.

Itt a következő kérdések merülnek fel és igényelnek választ:

a) Jogos-e az előbb felsorolt kérdések újra való vizsgálata Hegel filozófiatörténeti előadásai után, hiszen ezek elsősorban éppen a dialektikus gondolkodás történetének a bemutatására törekednek?

b) Jogos-e e kérdések újra való vizsgálata akkor, amikor az utóbbi évtizedek polgári Leibniz-kutatása már oly sok területen az elemzés rendkívüli aprólékosságával, nem egyszer szinte csipke finomságú kidolgozottságával tündökölt? Van-e értelme újra elemezni a leibnizi filozófiát Bertrand Russell és Ernst Cassirer sok tekintetben kiváló monográfiái után?

Feltétlenül igennel kell válaszolnunk az első kérdésre. Hegelnél nemcsak az idealizmus, a dialektika idealista felfogása akadályozta meg az egyes gondolkodók dialektikus teljesítményének valósághű felismerését és ábrázolását, hanem egyéb tényezők is. Először is Hegel a dialektikus gondolkodás *egész* történetének felvázolására törekedve nem oldhatta meg az *egyes* filozófusok dialektikus eredményei részletesebb vizsgálatának feladatát. Ennél is fontosabb azonban, hogy Hegel saját filozófiatörténeti koncepciója egyenesen kizárja, lehetetlenné teszi a legnagyobb bölcselők által elért dialektikus belátások (kérdésfeltevések és megoldások, részmegoldások) teljes gazdagságának feltárását és bemutatását. Filozófiatörténeti előadásainak bevezetésében Hegel kifejti azt a meggyőződését, hogy elsősorban az egymást követő filozófiai *rendszerek alapelvei* jelentik a legfontosabbat és egyben az előrehaladás, a fejlődés mozzanatait és maradandó eredményeit. Ezzel szemben a rendszeren belül az egyes problémák megoldásai a fejlődés fővonalán kívül esnek, kevésbé maradandóak, mint maga az alapelv, a történeti folytonosság, az előbbrejutás nem ezeken keresztül valósul meg, s éppen ezért a filozófiai gondolat fejlődésének ábrázolása során elhanyagolhatóak. Egy ilyen kiindulóponthoz való következetes ragaszkodás teszi érthetővé, hogy sem Platón, sem Arisztotelész, sem Spinoza, sem Descartes, sem Leibniz, sem Rousseau tulajdonképpen dialektikus teljesítménye nem kap kellő méltatást Hegelnél, bármennyire is hangsúlyozza, hogy Platón és Arisztotelész vagy mások nagy dialektikus gondolkodók. Így válik érthetővé az a paradox helyzet, hogy a metafizikus Feuerbach kiváló Leibniz-könyvéből Leibniz dialektikus gondolatait is sokkal részletesebben, mélyebben, sokkal inkább a leibnizi filozófia sajátos problémakörével való kapcsolatukban ismerjük meg, mint a dialektika történetének zseniális vázlatát adó hegeli filozófiatörténet Leibnizről szóló fejezetében. A dialektikus gondolkodás történetét tehát újra meg kell írni, elvetve a hegeli koncepciót. Abból kell kiindulni, hogy a legmélyebb dialektikus belátások nem a filozófiai rendszer kiépítésével kapcsolatos erőfeszítésekből, hanem az egyes problémáknak a magyarázandó jelenségekkel összhangban álló megoldására való becsületes gondolkodói, kutatói törekvésből fakadnak elsősorban. A dialektika történetének újra való megírása tehát csakis ezeknek az egyes probléma-megoldásokból kinövő dialektikus felismeréseknek és az ezekben megnyilvánuló történeti folytonosságnak és előrehaladásnak az elemzése révén adhat hű képet a valóságos fejlődésről. Ez az elemzés azonban nem jöhet létre az egyes gondolkodók valódi dialektikus teljesítményének előzetes monografikus feldolgozása nélkül. Erre az útra lépett rá a szerző az egyes problémákból kinövő dialektikus felismeréseket és ezek egymáshoz való kapcsolatát vizsgálva Leibniznél. Hogy egy ilyen útra való ráléphés már önmagában is nemcsak a hegeli koncepcióval való szakítást jelent, hanem a Hegel utáni polgári filozófiatörténetírás kérdésfeltevési módjának, témakiválasztási módjának, kutatási irányainak jelentős túlhaladását is, az egyetlen hozzáértő előtt sem lehet kétséges.

Határozott és félreérthetetlen igennel kell válaszolnunk a második kérdésre is. Bár a XX. század jeles polgári Leibniz-kutatói előnyben vannak a tekintetben Feuerbach monográfiájával szemben, hogy nemcsak a legfontosabb filozófiai írásokat dolgozzák fel, hanem a leibnizi életmű olyan jelentős alkotórészeit is, mint a levelezés, a kisebb írások és vázlatok, gondolkodói erő tekintetében nem említhetők Feuerbachhal együtt. Bármilyen érdekes részleteelemzéseket is adjanak bizonyos területeken, saját filozófiai álláspontjukból kifolyólag az általuk fontosnak és lényegesnek tartott kérdések legjobb esetben is csak részlegesen eshetnek egybe azokkal a kérdésekkel, amelyekre elsősorban irányul a marxista kutató figyelme és érdeklődése. Ha már a kérdések kiválasztásában is szükségszerű az eltérés a polgári kutatókhoz

képest, még inkább fennáll ez a szövegek elemzése és értékelése tekintetében. Nem várható a polgári kutatóktól, hogy az ellentétek egységének felismerését vagy fel nem ismerését az értékelés alapszempontjává tegyék.

Simonovits Istvánné könyve, miután az első és második fejezetben bemutatta azokat az előzményeket és azokat a viszonyokat, valamint feltételeket (beleértve Leibniz gondolkodói fejlődését is), amelyekből Leibniz dialektikus belátásai kinőnek, a harmadik, negyedik és ötödik fejezetben ezeknek a dialektikus vívmányoknak az elemzését adja. Ez az elemzés külön figyelmet szentel Leibniz szubsztancia-tanának mint a Leibniznél található dialektikus szemlélet általános alapjának. A dialektikus belátások Leibniznél néhány nagyfontosságú filozófiai problémával való vívódás, az ezek kielégítő megoldására való törekvés termékeiként jönnek létre. Ilyen dialektikus megoldásra ösztönző és dialektikus kérdésfeltevést vagy választ eredményező filozófiai kérdések Leibniznél a következők: egy és sok, folytonosság és megszakítottság, véges és végtelen, változó és állandó kapcsolata, aktivitás és passzivitás, mozgás és nyugalom, a fejlődés, szükségszerű és véletlen, szükségszerű és szabadság, reális és ideális, általános és egyedi, abszolút és relatív. Az ismeretelmélet sajátos területén belül pedig elsősorban a következők: az érzékelés és a gondolkodás kapcsolata, a megismerés belső feltételei és a külső tapasztalat egymáshoz való viszonya, a megismerés mint a tárgyban való végnélkül előrehaladó elmélyedés.

A szerző mindezen kérdések Leibniz által képviselt felfogását elemezve a teljes életműre támaszkodik. Nem egy esetben mutatja meg, hogy a tudós társakkal való levelezésből nem teljesen ugyanaz a leibnizi filozófia tárul fel, mint a jobban ismert, inkább a nagy közönségnek szánt összefoglaló jellegű filozófiai munkákból.

Az egyes kérdések vizsgálatánál az elemzés árnyalt és sokrétű, az alaptendenciák határozott ábrázolása mellett megmutatja azokat az ellentendenciákat is, amelyek az alaptendenciát nemegyszer keresztezik. Nemegy esetben látjuk, hogy ugyanannak a problémakörnek megtaláljuk egy dialektikusabb és egy ezzel szembenálló kevésbé dialektikus vagy egyenesen metafizikus megközelítési módját Leibniznél. A szerző azt is bemutatja, hogy hol húzódnak és melyek azok a határok, amelyeken a dialektikus megoldások kialakítására törekvő Leibniz nem tud túlhaladni. Mindezen vizsgálódások során a szerző két követelménynek tesz eleget szakavatott biztonsággal mozogva a hatalmas anyagban, a leibnizi filozófia csaknem áttekinthetetlen és áthatolhatatlan őserdejében. Egyfelől a szaktudomány és a marxista filozófia ma ismert eredményei alapján állapítja meg, meddig jutott el Leibniz a dialektikus megoldásokra való törekvéseiben. Másfelől bemutatja, hogy az elődök, elsősorban Descartes és Spinoza tanításához képest milyen előrehaladást találunk Leibniznél a dialektikus gondolkodás fejlődésében. Ezek a finom, gondos, a leibnizi életmű egészének átvizsgálására támaszkodó és a Leibnizre vonatkozó szakirodalom kritikai felhasználásával kialakított elemzések nemcsak begyökeresedett előítéleteket oszlatnak el Leibnizről alkotott képünk nagyon is indokolt pontosabbá tételéhez vezetve. Ezek a fejtegetések egyúttal ott is, ahol erre szavakban nem történik kifejezett utalás, megmutatják, mennyire hamisan értelmezik Leibniz tanítását azok az idealista kutatók, akik nem a valóságos tudományos kérdések tudományos igényű, dialektikus megválaszolására irányuló törekvést, az e téren elért eredményeket tekintik nála a legfontosabb vívmánynak, hanem a Platónhoz való kapcsolódást, a platóni örökség továbbvitelét.

E szép elemzések fogyatékosságaként kell említenünk, hogy a szerző, amikor Leibniz elődeiről vagy kortársairól ír, nem minden esetben ad olyan árnyalt és sokrétű értékelést, mint a leibnizi filozófia taglalása során, hanem helyenként egysíkú, némileg leegyszerűsítettnek mondható jellemzéseket ad. Úgy véljük pl. hogy a 18—19. oldalon levő fejtegetések, talán éppen rövidségüknél fogva, mind Locke, mind Descartes ismeretelméleti felfogását illetően kissé leegyszerűsítettek. Ebből kifolyólag oly kutató, aki akkora lelkesedéssel és alapossággal vizsgálná a locke-i és descartes-i ismeretelméletet, mint a szerző a leibnizi dialektikát, e kissé leegyszerűsített fejtegetéseket némileg igazságtalanoknak is vélhetné Locke-kal és Descartes-tal szemben. Hasonlóképpen a folytonosság leibnizi felfogásának vizsgálata során Arisztotelész érdemei nem kapnak kellő megvilágítást. A szerző Arisztotelész folytonosság-felfogásának csak egyik mozzanatát említi: „Arisztotelész szerint azok a dolgok folytonosak, amelyeknek végpontjai egybeesnek." (59. o.) Leibniz nézeteinek elemzésekor viszont kiemeli, hogy nála „a tér nem térbeli pontoknak vagy helyeknek az összessége, az idő nem tevődik össze a pillanatokból, hanem ezek a pontok, illetve pillanatok a határai." Arisztotelész *Fizikájának* minden ismerője itt fel fog kiáltani, mondván, hogy a pont és pillanat Arisztotelésznél is csak összekötő és egyben elválasztó határa

a tér- és időszakaszoknak, nem pedig alkotórésze.

Az egyes kérdések elemzésének tanulsága, hogy Leibniz a metafizikus gondolkodás által egymástól elszigetelt, elkülönített kategóriák egységét és ezen keresztül az ellentétek egységét kívánja megragadni. Mindezek alapján a szerző úgy véli, módosítani kell Leibniz filozófiájának korábban kialakult, szélesen elterjedt megítélését. „Régóta kialakult és megrögződött az a nézet, hogy Leibniz filozófiája idealista alapokon nyugvó mechanikus, metafizikus szemlélet. Ezt legfeljebb azzal szokták kiegészíteni, hogy nála több a dialektikus vonás, mint a 17. és a 18. század más metafizikus gondolkodóinál. Ezeknek a ‚dialektikus vonásoknak' a mélyebb analízise azonban azt mutatja, hogy *e vonások nem elszigeteltek, nem függetlenek egymástól: egységes alapjuk van és egységes dialektikus szemlélethez vezetnek.* Leibniz az anyagi világ és a megismerés problémáit vizsgálva jut el ahhoz a megállapításhoz, hogy mindenütt aktivitás és egység van, továbbá, hogy a dolgoknak és a folyamatoknak ez a két sajátossága elválaszthatatlan egymástól. Gondolatmenete a következő: sem az anyagi világ tárgyai, sem a róluk alkotott gondolatok nem homogének, önmagukban nem egységesek. Különféleségük, ellentétes tendenciák következtében azonban aktívakká válnak, az aktivitás, illetve annak egy speciális formája, az egységesítés pedig egységessé teszi őket. Mai szóhasználattal azt mondhatjuk, hogy Leibniz filozófiájában a funkcionális és a strukturális szemlélet egysége — legalábbis kezdetleges fokon — megtalálható." (149. o.)

Úgy gondoljuk, hogy az ismertetett könyv valóban elemzésekkel és érvekkel kellőképpen alátámasztott módon ad a marxista filozófiatörténetírás számára új értékelést Leibniz dialektikus eredményeiről és ennek kapcsán a leibnizi idealizmus egészének jellegéről is.

Szeretnénk remélni, hogy ez az értékes monográfia nemcsak a marxista Leibniz-kutatásra hat majd ösztönzően, hanem mind eredményeivel, mind példamutatásával előmozdítja azt a nagyobb feladatot is, amelybe beleilleszkedik, a dialektika történetének új alapokon való megírását.

Simon Endre

David Alfaro Siqueiros: A művész és a forradalom[1]

David Alfaro Siqueiros a modern mexikói festészet, az úgynevezett mexikói reneszánsz egyik legrangosabb, világszerte ismert alakja. Hatalmas terjedelmű festői életműve önmagában is jelentős, emberi alakja, életútja, személyes példamutatása azonban még ennél is nagyobb tanulságot rejt magában. Egyéniségének sokoldalúsága, kimeríthetetlen aktivitása, energiája szinte egyedülálló a XX. században: festő, művészeti teoretikus, a mexikói forradalom katonája, politikus, párt- és szakszervezeti vezető. E sokrétű tevékenység megismeréséhez, mélyebb megértéséhez nyújt gazdag anyagot az Esztétikai Kiskönyvtár most megjelent kötete.

Siqueiros itt közreadott írásainak középpontjában az új mexikói festészet történeti és elméleti problematikája áll, alkalmi, publicisztikai jellegüknél fogva azonban több, egészen eltérő jellegű mozzanat fonódik össze bennük: a mexikói forradalom története, Siqueiros és a többi forradalmár festő életútjának eseményei, művészeti programok, elméleti kérdések és festőtechnikai műhelyproblémák. Válasszuk szét az egyes kérdéscsoportokat és vizsgáljuk viszonylag elkülönítve először a művészi magatartás, életforma sajátosan új megnyilvánulását, majd az új művészet elméleti kérdéseit, végül a megvalósulásnak, az új mexikói festészet alkotásainak esztétikai problematikáját.

A mexikói festészet legszembetűnőbb vonása *egy radikálisan új művészi magatartás, művészi életforma* kialakítása. A századfordulón a félgyarmati, reakciós diktatórikus uralom alatt álló Mexikóban az európai polgári művészeti viszonyok, intézmények fejletlen, provinciális változatával találkozhattunk. A legfelsőbb rétegek az európai művészet felé orientálódtak, megvetettek mindent, ami hazai, nem ismerték, illetve lenézték az elmúlt évezredek indián művészetét éppúgy, mint az egykorú nagyon gazdag, virágzó népművészetet. A hivatalos megbízatások és néhány festőakadémiai katedra csupán a provinciális akademizmus ízlésigényeit kielégítő nagyon szűk művészrétegnek nyújtott megélhetést.

A századfordulón a fiatal képzőművészek világszerte lázadoztak a polgári viszonyok művészetet fojtogató légköre ellen. Európában azonban a túlnyomó többségük megrekedt a bohémségben, az anarchista

[1] Esztétikai Kiskönyvtár. Kossuth, 1966. 181 o.

lázadásnál, a rombolás minden régit elvető egyoldalúságánál, a puszta tagadásnál. Mexikóban viszont gyökeresen más volt a fiatal művészek útja: már 1906-ban leszögezték programjukban, hogy „a közösségi művészet, a nép és a nemzet problémáihoz kapcsolódó művészet útját választják". (47. o.) Az alapvető társadalmi problémák iránti érdeklődés, a gyökeres társadalmi változások szükségességének felismerése hamarosan elvezette őket a belső művészeti vitáktól *a szervezett, egységes politikai fellépésig*, sztrájkokban, tüntetésekben, majd a forradalom fegyveres harcaiban való aktív részvételig. De nemcsak csatlakoztak a forradalomhoz, hanem a világon egyedül álló módon az élére álltak, az élcsapatához tartoztak. Nem műtermi forradalmat csináltak, nem pusztán az akadémia vagy a hivatalos ízlés ellen lázadtak, nem a feltűnéskeltés, a botrányokozás volt a fegyverük. Valóságos forradalmárok voltak, katonaként végigharcolták a sokéves véres polgárháborút, szervezői, alapítói voltak egy sor munkás- és forradalmi szervezetnek, a szakszervezeteknek és a kommunista pártnak. Ez vezetett — és csakis ez vezethetett — az új művészi magatartás megteremtésére: „... résztvettünk a fegyveres harcban... részvételünk kezdte kiölni belőlünk a bohémet, hogy életet adjon cserébe a honpolgárnak, az új művésznek". (71. o.) Radikálisan és következetesen szakítottak a polgári társadalom nyújtotta keretekkel, elvetették a polgári művészeti élet szervezeti formáit, intézményeit, a művészpártolás (műgyűjtés, műkereskedelem stb.) egész rendszerét, és ezzel együtt elvetették a polgári igényeket, a Nyugat-Európában uralkodó polgári ízlést s az ezzel szorosan összefüggő műfajokat is. Nem a meglevő „esztétikai igényeket" akarták kielégíteni, hanem „művészeten kívüli", társadalmi célok szolgálatába akarták állítani munkásságukat. Újfajta művészetet akartak teremteni, hogy a fegyveres harc múltával ezzel szolgálhassák a forradalom ügyét: „... segíteni akarjuk a mexikói forradalmat művészetünk ékesszólásával" — tűzték ki programjukul. (59. o.) A festészetből széles körben ható társadalmi, közéleti tényezőt, fegyvert kívántak formálni. Céljaik valójában persze nem voltak művészeten kívüliek vagy művészet ellenesek, még akkor sem, ha sokszor nem találták meg a megfelelő művészi megoldásokat. Óriási nehézségeket kellett leküzdeniök, rövid idő alatt a művészi újrakezdés összes feltételeit meg kellett teremteniök. A széles tömegekre való hatni akarás új, addig elhanyagolt, lenézett műfajokat állított előtérbe: „... hazánk népét segíteni akarva forradalmában, természetszerűleg eljutottunk a közösségi művészethez (a falfestészethez és a grafikához)..." (101. o.) Ezért fordultak a monumentális falképfestés felé, ezért vitték ki a festményt az épületek homlokzatára, és ezért újították fel a népies hagyományokkal rendelkező grafikát is. Törekvéseikben a megfelelő műfajok kiválasztásán túl számos további nehézséggel találkoztak: meg kellett találniok az új, monumentális propaganda tematikai-ikonográfiai apparátusát, és meg kellett szervezni, ki kellett kényszeríteni azokat a társadalmi megbízásokat, amelyek lehetővé tették a művek létrejöttét. Az egyre inkább jobbra tolódó kormányzatok, politikai változások közepette mindezt csak állandó közéleti harcok árán érhették el. Tevékenységükkel, műveikkel új igényeket és új közönséget teremtettek, szívós, kitartó munkával elérték, hogy a festészet az érdeklődés középpontjába került, közügy lett, mindennapos viták, sajtó- és utcai csatározások témájává vált.

A mexikói művészet közéleti jellegéhez kapcsolódik Siqueiros életútjának nagy tanulsága is. A kapitalizmus művésztembert eltorzító, egyoldalúvá tevő körülményeit csak a társadalmi tevékenységben, a forradalmi harc nyújtotta közéleti lehetőségekben lehet eredményesen leküzdeni. Siqueiros is csak úgy tudta emberi teljességét, sokoldalúságát kibontani és megőrizni, hogy bekapcsolódott a társadalmi mozgalmakba, hogy elsősorban „állampolgár", közéleti ember volt, s csak „másodsorban" festő — ha kellett, évekre is felfüggesztette művészi tevékenységét. A közéleti harcokkal való szoros kapcsolatából fakadó aktivitása, forradalmi dinamizmusa végigvonul egész életén, tevékenységének minden területén. Ez tette lehetővé a szakítást minden elavulttal, hasznavehetetlennel, ez serkentette újabb és újabb kísérletekre, kezdeményezésekre a művészet legperifériikusabb kérdéseiben is.

Siqueiros írásaiban az új mexikói festészettel kapcsolatban felmerül néhány alapvető elméleti kérdés is — természetesen az írások publicisztikai jellegénél fogva minden nagyobb rendszeresség és elméleti elmélyülés igénye nélkül. Az európai művészekétől eltérő magatartása azonban lehetővé teszi, hogy egy magasabb nézőpontból az Európában is vitatott modern művészeti kérdésekre az átlagosnál helyesebb, találóbb választ adjon.

Rendkívül tanulságos a mexikói festészet viszonya a hagyományokhoz. A fiatal művészek törekvéseinek ismeretében a konzervatív akademizmus fenntartás nélküli elvetése természetes. A mexikói festészet új társadalmi feladatvállalása, elkötelezettsége alapján azonban hamarosan

nyilvánvalóvá vált az is, hogy az európai művészeti „forradalmaknak" az impresszionizmusból a kubizmushoz vezető útja sem járható, hogy céljaik eléréséhez a modernizmus lehetőségei, eszközei önmagukban elégtelenek. Már ekkor elutasították azt az Európában ma is széles körben ható hamis alternatívát, hogy a művészek csak a konzervatív akademizmus vagy az avantgardizmus formai forradalma között választhatnak. (Ebből a pozícióból bírálja Siqueiros a szovjet és a kelet-európai festészet bizonyos irányzatait is, mivel egy akadémikus „kommersz naturalizmus" és a párizsi iskola formalizmusának szélsőségeiben gondolkodnak.) A mexikói művészek az új művészet megteremtéséhez — tartalmi oldalról kiindulva, a vállalt társadalmi funkciót szem előtt tartva — mindent felhasználtak a múltból, az ősi mexikói művészettől Giottón át a kubizmus tanulságaiig, ami céljaikat szolgálta. Ez a tartalmi-funkcionális nézőpont tette lehetővé, hogy kikerüljék azokat az Európában gyakori vég nélküli skolasztikus vitákat, melyek az egyes formaelemeket a műalkotás egészétől elválasztva vizsgálják és értékelik.

A már kialakult, fejlődésnek indult mexikói festészet később leggyakrabban a nonfiguratív festészet problémájával került szembe. Írásaiban Siqueiros mindenkor elválasztja a művészi magatartás *politikai* megítélését és a műalkotások *esztétikai* értékelését. *Mexikóban* a forradalom éveiben a feszült társadalmi szituáció, a nyílt közéleti harcok következtében élesen polarizálódtak a festői irányzatok. A baloldali, harcosan politizáló figuratív festőkkel szemben álló nonfiguratív művészet *itt* csaknem mindig azonos a politikai reakciósággal. Ebben az esetben Siqueiros elsősorban a művészek politikai elkötelezettségét, hovatartozását ítéli meg, élesen bírálja ellenséges vagy közömbös magatartásukat. Az *Európában* viszont gyakran baloldali nonfiguratív művészeket súlyos belső következetlenséggel vádolja, mert a progresszív politikai magatartástól, a társadalmi feladatvállalástól elválaszthatatlannak tartja a figuratív eszközökkel való közlést. „Nem értjük azokat a festőket, akik azt mondják: Egyénileg kommunista vagyok, de a festészetemben nem. Úgy gondoljuk, hogy ez szörnyű tévedés. Ez annyit jelent, hogy bezárkóznak a maguk kis személyi börtönébe." (171. o.) Siqueiros tehát a bonyolultabb európai viszonyok alapján elismeri a magatartás és a művészi alkotás bizonyos — ha nem is helyeselt — divergenciáját. A politikai magatartás és művészi érték szétválasztása a továbbiakban nagyon fontos a nonfiguratív művészet *esztétikai* értékelése szempontjából. Siqueiros differenciáltabb megoldásának épp az az alapja, hogy nem von le elhamarkodott következtetéseket, sem a nonfiguratív művek alkotásából nem következtet közvetlenül alkotóik politikailag reakciós voltára, sem egyes nonfiguratív festők reakciós magatartásából arra, hogy a nonfiguratív művek tartalma is feltétlenül ellenséges vagy teljesen értéktelen. A nonfiguratív festészetet nem valami bonyolult, mélyértelmű reakciós tartalom, hanem sokkal inkább a tartalmatlanság, a tartalmi igénytelenség, a mondani és beleavatkozni nem akarás jellemzi. Ezért felelhet meg időnként bizonyos politikai céloknak is: „hasznos, mert süketnéma természetű". (142. o.) Siqueiros ugyanakkor nem száműzi egészen a nonfiguratív festészetet a művészet, az esztétika területéről, hanem igen jó érzékkel kitapintja, meghatározza valóságos helyét, esztétikai értékét — a tulajdonképpeni művészet határterületét, a diszítőművészetet jelöli ki számára, amelynek esztétikai értékeléséhez még rendelkezünk bizonyos kritériumokkal: „... valóban dekoratív tárgy, egy dísz, egy szellemes diszítmény, ha Önöknek úgy tetszik, de csak dísz, ez funkciójának elsőrendű feladata". (122. o.) A konkrét társadalmi megbízatások oldaláról is kijelöli a nonfiguratív művészet helyét. Teljesen magától értetődőnek tartja, hogy például egy étteremben nem „kegyetlen jeleneteket", hanem „az általános ízlésnek megfelelően valami nem objektív, nonfiguratív dolgot fessenek". (126. o.) Középületek, iskolák stb. falára viszont tartalmas, figuratív művészet kell. Műfajok, műfaji lehetőségek és társadalmi igények ilyen pontos szigorú elhatárolása napjainkban szokatlan, de semmiképp sem áll távol a régi nagy művészi korszakok felfogásától.

A mexikói művészek magatartásának, az új művészettel kapcsolatos elméleti fejtegetéseiknek feltétlen elismerése mellett a ma még reprodukciókból is kevéssé, hiányosan ismert mexikói művészetről nagyon nehéz kielégítő, végleges esztétikai véleményt formálni. De annyi megállapítható, hogy a nagyon egyenetlen produkcióban sok megoldatlan kép között feltétlenül vannak a legmagasabb mércével mérhető műalkotások is. Törekvéseik közül azok jártak a legtöbb eredménnyel, amelyek egy új történeti műfaj megteremtésére irányultak. A középületek falait elborító falképsorozatok témájául gyakran a latinamerikai forradalmak eseményeit választották. Sikerült egy teljesen új, gazdag ikonográfiai programot megfogalmazniok, mely széles körű lehetőségeket adott sokrétű, gazdag emberi tartalmak megjelenítésére. A történelmi tematika, a forradalom

eseményeinek, célkitűzéseinek epikus megformálása igazi történeti műfajjá teljesedett, művészi eszközökkel, a művészet határain, lehetőségein belül politizált, szólt hozzá aktuális kérdésekhez. Ugyancsak jelentős eredményeket értek el népi figurák és jelenetek, valamint monumentális szimbolikus alakok megformálásában. A képek jelentős részénél viszont gyakori a bonyolult aktuális mondanivaló művészi megformálatlansága, sokszor nyers, bántóan naturalisztikus elemek és elvont szimbólumok kerülnek montázsszerűen egymás mellé, gyakori a felszínes archaizálás, az expresszivitás eltúlzása.

Ez az archaizálás, népieskedés, a primitívség-kultusz feltehetően szorosabban összefügg a mexikói forradalom jellegével, társadalmi bázisával. Ebben a forradalomban igen bonyolultan fonódtak össze a földosztást követelő paraszt tömegek, az idegen tőke ellen küzdő nemzeti burzsoázia és a kizsákmányolás ellen küzdő munkás és a bányásztömegek törekvései. Mivel az ipari fejletlenség következtében a forradalom széles tömegbázisa a parasztság volt, a fejlett kapitalizmus szintjét még el nem ért vidéki-mezőgazdasági-paraszti viszonyok erősen befolyásolták a forradalom ideológiai vetületét. A polgárháborúban katonáskodó, vidéket járó művész-értelmiségiek a parasztság még meglevő erős közösségi szelleméből, a virágzó közösségi jellegű népművészetből kiindulva túlzott illúziókat tápláltak az új, szocialista társadalom kollektivitásába való közvetlen átmenetről, átnövésről, a közösségi jelleg átmentéséről. Az új társadalom modellje is sok ellentmondást tartalmazott, meglehetősen utópikus volt, benne a gazdag, kifejlett személyiség és az új társadalom kollektivitása, közösségi jellege ellentétbe került egymással. A polgári individualizmus elvetése, kritikája gyakran romantikus utópiákba, korábbi társadalmi formák idealizált közösségi jellegének előtérbe állításába torkollt. Ennek nyomai a mexikói festészetben is fellelhetők, és nagyon károsan befolyásolták a művészi munkát, eltorzították, elszegényítették az egyes alkotások művészi megformálását, ugyanakkor túlzott illuziókat keltettek a művészet társadalmi szerepéről, hatékonyságáról. Ezeket a problémákat bizonyos mértékig maga Siqueiros is látja. A történeti áttekintésben többször utal a mexikói művészek nehézségeire. tudásuk hiányaira, naív illúzióikra is.

A mexikói festészet vállalkozása azonban minden egyenetlensége, problematikussága ellenére egyedülálló a XX. század művészettörténetében. Hatása, jelentősége egészében ma még felmérhetetlen, végső értékelése nem utolsósorban attól függ, hogyan alakul Latin-Amerika társadalmi fejlődése, milyen történelmi szerepük, súlyuk lesz a latin-amerikai népeknek. A mexikói festészet történelmi jelentőségét véglegesen csak a belőle kiinduló, a rátámaszkodó művészeti mozgalom jövőbeni kibontakozása, kiteljesedése határozhatja meg. Csak a jövő eredményei fogják véglegesen értelmezni a kezdeteket, de az már ma is bizonyos, hogy a mexikói festészet jelentősége messzemenően kérdésessé teszi a modern művészet jelenleg uralkodó Párizs-centrikus, a nonfiguratív művészetre orientálódó értékrendjét. Egyre tarthatatlanabbá válik egy olyan hierarchia, melyben a mexikói művészetnek csakúgy, mint egyes esztétikailag értékes kelet-európai törekvéseknek nincs, vagy csak perifériális helyük van. Egy új értékrend kidolgozása, és ezen belül a mexikói művészet méltó helyre állítása, alaposabb megismerése és népszerűsítése halasztathatatlan feladat.

Timár Árpád

L. O. Reznyikov: A szemiotika ismeretelméleti kérdései[1]

A jel — pontosabban a nyelvi jel — természete, szó és dolog viszonya évezredes filozófiai probléma. Az európai filozófia történetében először a görög gondolkodóknál vetődött fel egy olyan, még naívan megfogalmazott kérdés formájában, hogy természetes vagy mesterséges eredetűek-e a szavak. A jel problémája azonban a legutóbbi időkig csak a köznapi, „természetes" nyelv vonatkozásában nyert megfogalmazást; sem a nyelvet megelőző jelrendszerek, sem a tudományos nyelv nem képezték — nem képezhették — vizsgálódás tárgyát. Ennélfogva a jel problémája szinte kizárólag a lingvisztika területére szűkült, és lényegében véve a nyelv jel-természetének kimutatására redukálódott. S így *a jel-fogalom maga* alárendelt segédesz-

[1] Л: О.. Резников Гносеологические вопросы семиотики. Изд. Ленинградского университета, 1964. 302 о.

köz szerepét játszotta, vizsgálatra nem szoruló, magától értetődő fogalomként húzódott meg a lingvisztika hátterében.

Gyökeresen megváltozott a helyzet a XX. század első felében, a fiziológiai reflex-elmélet, majd a hírközlés és az önvezérlő rendszerek teóriájának létrejöttével. A kommunikáció fogalma rendkívüli módon kiszélesedett: világossá vált, hogy információ-átadásról nemcsak ember és ember között, hanem — például — szervezet és környezet között is lehet (és kell) beszélni. A jel ezáltal nemcsak a mindennapi nyelvet terjedelmileg és tartalmilag is meghaladó, általános jelentésre tett szert, de azonnal problematikussá is vált: mihelyt nem a jelek ilyen vagy olyan típusáról, hanem a jelről magáról van szó, tisztázni kell, hogy milyen szituációban s milyen általános feltételek között töltheti be egy anyagi jelenség a jel szerepét. Ez tette időszerűvé a jelekről szóló egységes tudomány, a szemiotika megteremtését.

De a szemiotikai megközelítés fényében most már maga a nyelvi jel is új, határozottabb megvilágításba került, a nyelv eddig magától értetődőnek tetsző sajátosságai is problémává lettek. Mindeddig nyilvánvalónak tűnt, hogy a nyelv — kommunikatív funkciója mellett — a valóság meghatározott reprezentációja, elemzése is, s ezen keresztül a *gondolkodás* eszköze. A nyelv-előtti jelrendszerekkel — a legkülönbözőbb típusú szignál-rendszerekkel — összehasonlítva a nyelvet azonban ez már egyáltalán nem evidens, hanem magyarázatra szorul: hiszen mindezek a rendszerek csak a legáltalánosabb értelemben vett kommunikációnak lehetnek eszközei, de soha nem tölthetnek be önálló intellektuális funkciót. Ezért feladattá válik a nyelvnek mint a jelek megkülönböztetett fajtájú rendszerének elemzése, azoknak a szisztematikus összefüggéseknek a feltárása, amelyek alkalmassá teszik arra, hogy ne csak az emberek *közti* kommunikáció, hanem „az ember önmagával való kommunikációja", a gondolkodás eszközeként is funkcionálhasson. Ebben a kérdésfeltevésben nem erről vagy arról az empirikus nyelvről van szó, hanem azokról az általános feltételekről, amelyeket egy jelrendszernek ki kell elégítenie ahhoz, hogy nyelvként, a valóság kognitív reprezentációjaként működhessék.

Mindez talán azt is érzékelteti, hogy a szemiotika által tárgyalt kérdések nem szoríthatók egy szűk értelemben felfogott szaktudományos vizsgálódás keretei közé, hanem szinte minden esetben olyan problémákat vonnak maguk után, amelyekre csak az ismeretelmélet adhat választ. Milyen rendszerben beszélhetünk megismerésről, hogyan függnek az ismeretek a rendszertől magától, határa-e a rendszer a megismerésnek — a szemiotikai vizsgálódások minduntalan felvetik ezeket a gnoszeológiai kérdéseket. (S ez a kapcsolat korántsem csupán logikai természetű: ez már létrejötte pillanatában is kifejezésre jutott a tudomány történetében — Charles Morris, a szemiotika „atyja" a jelekről szóló általános elméletet a neutrális monizmus új megalapozásának szánta.) A szemiotika materialista és realista interpretációja ily módon számottevő feladat; marxista ismeretelméleti tanulmányt írni a szemiotika kérdéseiről nemcsak jogosult, de szükséges is.

Más kérdés, hogy teljesen egyetérthetünk-e azzal, amit Reznyikov maga a szemiotikai problémák ismeretelméleti megközelítésének nevez. Úgy véljük — s ezt az állításunkat a továbbiakban igyekezni fogunk igazolni —, hogy Reznyikov a kevésbé termékeny eljárást választotta, amennyiben nem tesz mást, mint hogy védelmébe veszi a marxista ismeretelmélet egészen általános tételeit a szemiotikából levont vagy levonható idealista, agnosztikus következtetésekkel szemben. Természetesen egy ilyen defenzív irányú polémiának is meglehet a maga jelentősége: rávilágíthat a szaktudományos kérdések rossz megfogalmazása közben elhomályosult ismeretelméleti alaptételek igazi értelmére, és ezzel bizonyos mértékig orientálhatja a tudomány fejlődését. De ahhoz, hogy igazán hatékony legyen, magán a szakterületen belül kell filozófiai hipotéziseket felállítania. Ha a polémia kizárólag egy ilyen elvont védekezésre szorítkozik, akkor lehetetlenné teszi a tulajdonképpeni, speciális problémák felismerését és megfogalmazását, mindent felold az ismeretelmélet absztrakt kérdésfeltevésében, és ennek megfelelően csak előre kész „megoldásokat" tud kínálni.

*

A könyv fejezetei három nagy problématerület körül csoportosíthatók: a jel és a jelentés problémája általában (ide sorolhatjuk az észlelés jelelméletének kritikáját is), tipológiai kérdések, s végül a tudományos jelrendszerek ismeretelméleti problémái. Az alábbi kritikai ismertetés is ezt a sorrendet követi.

A jelfogalom bevezetését eleve problematikussá teszi, hogy Reznyikov teljesen eltekint az önvezérlő rendszerek és a környezet, illetve más önvezérlő rendszerek közti viszony általános jellemzésétől, ami nélkül az információátadásnak nem le-

het szabatos értelmet adni, s így nem lehet megragadni a jel szerepét sem. Ezért szükségképpen a jel meghatározásainak leíró felsorolására kell szorítkoznia, ami természetesen magában rejti azt a veszélyt, hogy egy (vagy néhány) meghatározott jeltípus vonásait általánosítja a szemiotika egészére. És valóban: látni fogjuk, hogy Reznyikov kritikátlanul átviszi a jel általános fogalmára a *nyelvi* jel megkülönböztető sajátosságait. Nem véletlen ezért, hogy ott, ahol ezeket nem látja viszont, ellentmondásokba bonyolódik és kétségbevonja, hogy „a szó szoros értelmében vett" jelekkel volna dolgunk. A feltételes ingerkeltőket például azért nem hajlandó a jelek közé sorolni, mert közvetlenül, a *megértés* intellektuális aktusának beiktatása nélkül váltanak ki reakciót. Egy ilyen önkényes megszorítás azonban azt jelentené, hogy a szemiotika csak a nyelvvel és a nyelv alapján létrejött magasabbrendű jelrendszerekkel foglalkozhatik. (Másutt, a fenti megállapítással homlokegyenest ellenkezően, azt állítja, hogy a jelentés nemcsak a nyelv értelmes egységeinek, hanem valamennyi, a nyelvnél primitívebb jeltípusnak sajátja.)

A jelet Reznyikov a *nyelvi* jelszituációt jellemző klasszikus jel-jelentés-tárgy „háromszögön" keresztül vezeti be: „A jel anyagi, érzékileg felfogható tárgy (jelenség, esemény), amely a megismerés és közlés folyamatában más tárgy (tárgyak) képviselőjeként (helyettesítőjeként) szerepel, és a róla való információ felvételére, megőrzésére, átalakítására és továbbítására szolgál. A tárgy, amelyet a jel képvisel (reprezentál), az, amit a jel megjelöl. A jel jelentése az a megjelölt tárgyról való információ, amelyet a jel hordoz." A jel tehát megjelöli tárgyát és kifejezi a jelentését — a jelentés pedig visszatükrözi a tárgyat.

Kétségtelen, hogy ebben a „háromszögben" a jelentésé a centrális szerep. Ahhoz, hogy jel valamilyen tárgy vagy tárgyi viszony reprezentánsa lehessen, Reznyikov szerint jelentéssel kell rendelkeznie. Hogy a jel természetét megértsük, először a jelentés természetét kell megértenünk. Mi tehát „a jelentés 'jelentése'"?

Kezdjük azzal, hogy Reznyikov teljesen helyesen szögezi le: a jelentés nem azonos a megjelölt tárggyal, ez az azonosítás számos nehézséghez — többek között a jelentés platonikus hiposztazálásához — vezet. Igaz, hogy pozitív ellenérve enyhén szólva gyenge lábon áll: véleménye szerint a jelentés csak azért nem lehet azonos a denotátummal, mert a tárgyi valóság a megjelölési viszonyon kívül — és *előtte* is — önállóan létezik, míg a jelentés az ember (vagy általánosabban: a jel-szituációban szereplő „szubjektum") produktuma, nem független az aktuális jelviszonytól. Magától értetődik azonban, hogy az anyagi világ magánvaló, a jelviszonyt megelőző realitásából egyáltalán semmi sem következik arra nézve, hogy egy tárgy bekerülhet-e vagy sem a kommunikáció rendszerébe, mint ennek meghatározott komponense. Ha Reznyikov érve helytálló volna, akkor a tárgy nemcsak jelentése, de megjelölése sem lehetne a jelnek (hiszen *mint* a jel megjelölése csak a rendszerbeli viszonyában létezik), s akkor a jelek egyáltalán nem vonatkozhatnának a magánvaló, a jelrendszeren kívüli világra — ezért nem volna lehetséges kommunikáció sem, nem volna értelme a jelek használatának.

De mi a jelentés, ha nem a megjelölt dolog? Mit fejez ki az a megállapítás, hogy a jelnek „jelentése van"? Mint látni fogjuk, egészen egyszerűen azt, hogy a jel meghatározott tartalmakat közöl a megjelölt dologról. „A jel jelentése — írja Reznyikov egyhelyütt — a tárgynak a jelben rögzített visszatükrözése." Ezzel a felfogásával Reznyikov nem áll egyedül a marxista irodalomban: hasonlóképpen értelmezi „a jelentés 'jelentését'" Adam Schaff és hozzá kapcsolódva Georg Klaus is. Schaff és Klaus csak következetesek, amikor a jelentést (amelyet az utóbbi a Frege—Church-féle terminológiának megfelelően „értelem"-nek nevez) azonosítják a megfelelő logikai fogalommal. Ha a jelentés az, ami a szóban a tárgyról visszatükröződik, akkor semmi alapunk sincs a két kategória megkülönböztetésére. Reznyikov maga azonban érzi, hogy ez az azonosítás problematikus, kétségessé teszi a logikától és pszichológiától független, önálló lingvisztika létjogosultságát. „A szó jelentése — írja — lingvisztikai kategória. Ez a kategória a szónak mint egy történetileg kialakult lexikai rendszer részének értelmi funkcióját jellemzi. Ezért a jelentést nem szabad felcserélni pszichológiai vagy logikai kategóriákkal." Ennél az elvont megállapításnál azonban nem tud többet mondani. Abban — nézetünk szerint — tökéletesen igaza van, hogy a jelentést csak mint lingvisztikai kategóriát, a nyelvi rendszer vonatkozásában érthetjük meg (habár más összefüggésben határozottan tagadja, hogy a jelentés speciálisan lingvisztikai kategória lenne), de ennek a követelménynek maga sem tesz eleget. A jelentés visszatükrözésnek való definiálása annyira általános, hogy nemcsak a fogalomtól, de még az észleletektől való megkülönböztetéshez sem elég.

Igaz, egy ilyen definíciónak van bizonyos — legalább látszólagos — előnye.

Ha a jelentést a tárgy visszatükrözésének határozzuk meg, eleve elvágtuk annak a lehetőségét, hogy szembe lehessen állítani a valósággal önálló entitásként, s magát a valóságot a nyelv konstrukciójának lehessen felfogni. Ezzel eleve kizártuk egy neutrális monizmus lehetőségét. S egyúttal kizártuk a jelentés és a tárgynak megfelelő reakció pragmatista—behaviorista azonosítását is: ez a meghatározás közvetlenül kifejezi a nyelv regulatív funkciója és a valóságra vonatkozó nyelvi ismeretek közti egységet, közelebbről nyelv és gondolkodás egységét. Ennek a látványos megoldásnak azonban az az ára, hogy a tulajdonképpeni lingvisztikai probléma kicsúszik a kezünk közül. Ha a szót egészen elvontan a valóság visszatükrözésének határozzák meg, elveszti azt a sajátosságát, amely a nyelv elemévé teszi, amelyen keresztül a valóság nyelvi formában való visszatükrözése.

A probléma azonban nemcsak az, hogy Reznyikov azonosítja a jelentést a tárgy nyelvi visszatükrözésével s ezen keresztül — szándéka ellenére — a logikai fogalommal, hanem az is, hogy általános szemiotikai kategóriának tekinti, azaz feltételezi, hogy nemcsak a szónak, hanem valamennyi jeltípusnak a sajátja. Persze elvileg az is lehetséges, hogy a *jelentés* kifejezést a szokásostól teljesen eltérő értelemben használja, hiszen az általa adott meghatározás túlságosan elmosódott ahhoz, semhogy segítségével el lehetne különíteni a szemiotikai jelenségeknek azt az osztályát, amelyet ez a kategória foglal össze. Ezért leghelyesebb lesz megvizsgálni, milyen példával él Reznyikov a jelentés szemléltetésekor. Az általa használt példát jól ismerjük a logikai irodalomból: „a jénai győztes" és „a waterlooi vesztes" ugyanarra a személyre, Napóleonra vonatkozik, de eltérő módon. Ez a „más", ez a két azonos megjelölésű név közti különbség az, amit Reznyikov szerint jelentésnek nevezünk. Úgy véljük azonban, hogy ebben a — hagyományos — értelemben kizárólag tagolt rendszerek (tehát a mindennapi nyelv és az erre épülő „mesterséges" nyelvek) vonatkozásában beszélhetünk jelentésről, tagolatlan rendszerek, szignálrendszerek elemeivel kapcsolatban azonban nem. Anélkül, hogy megpróbálnánk részletesen indokolni ezt az állításunkat, megállapíthatjuk a következőket. „A jénai győztes" és a „waterloo-i vesztes" nem cserélhetők fel tetszés szerint, habár ugyanarra az objektumra (Napóleonra) vonatkoznak. Nyílvánvaló, hogy míg „A jénai győztes azonos a jénai győztessel" mondat puszta tautológia, semmiféle új ismeretet nem tartalmaz, és igazsága a formájáról leolvasható, addig „A jénai győztes azonos a waterlooi vesztessel" mondat szintetikus ítélet, amelynek igazságértékét csak empirikusan lehet eldönteni. Önmagában véve az ellenkezője is igaz lehet. Ezek a nevek nem azért különböznek egymástól, mert két különböző dologra vonatkoznak (hiszen megjelölésük ugyanaz), hanem mert különböző *módon* vonatkoznak a megjelölésükre, másképpen funkcionálnak a nyelv rendszerében, különböző mondatokban különböző helyet foglalhatnak el. Azok a lehetséges nyelvi kapcsolatok, amelyekben egy szó előfordulhat, a nyelv szemantikai rendszerében objektíven rögzítettek. A jelentés mint objektív, lingvisztikai kategória nem más, mint azoknak a szemantikai szabályoknak az összessége, amelyek meghatározzák, hogy az adott szó milyen kontextusai produkálnak értelmes (egy vagy többértelmű, analitikus, ellentmondásos vagy szintetikus) mondatokat és hol kezdődnek az értelmetlen, az adott nyelvben nem lehetséges kapcsolatok. Ha ezek a szabályok a nyelvben nem volnának adva, akkor az ember nem tudná interpretálni a hallott mondatokat, s ezért csupán kommunikatív érték nélküli puszta szintaktikai formulákkal volna dolga.

Ez az álláspont nemcsak a nyugati — elsősorban amerikai — lingvisztikában elterjedt, hanem a Szovjetunióban is számos híve van, így például V. Zvegincev is, akit Reznyikov könyvében patetikusan, de a tárgyra magára vonatkozó ellenérvek nélkül megbírál. Reznyikov ellenszenve a fenti koncepcióval szemben láthatólag azon a meggondoláson alapszik, hogyha a jelentést a szavak *egymáshoz való* szisztematikus viszonyának tekintjük, akkor ismereteink elvesztik objektivitásukat: nem a tárgyra, hanem a nyelv egységeinek konvencionális kapcsolataira fognak vonatkozni. De ez félreértés. Szó sincs arról, mintha a szavak lehetséges nyelvi kapcsolatai a nyelv konvencionális sajátosságait fejeznék ki. A dolog nem úgy áll, hogy először formális szabályok meghatározzák a szavak *egymáshoz való* viszonyát és aztán egy utólagos eljárás még ismeretekkel terhelné meg őket. Nyelv és gondolkodás egysége nemcsak azt jelenti, hogy ideatív gondolkodás nem lehetséges a nyelv közegén kívül, hanem azt is, hogy a nyelv használata sem lehetséges ismeretek, kognitív tartalmak nélkül. A szemantikai rendszer azoknak az ismereteknek a rögzítése, amelyek nélkül nem valósulhat meg a nyelv értelmes, kommunikatív használata, amelyek a nyelv rendszerében objektiválódtak.

De amíg két különböző jelentésű szó nem helyettesítheti bármely kontextusban egymást, addig két szignál, amely ugyanannak a feltétlen ingerkeltőnek a helyettesí-

tésére szolgál, nem mutat funkcionális különbséget, egymással tetszés szerint felcserélhető. Azaz a megfelelő reflexkapcsolat bármely ingerkeltőre (csengő, lámpafény, ritmus- és harmónia-viszonyok stb.) egyformán kidogozható s ezek az ingerkeltők ekvivalensek lesznek egymással — valamennyi egy és csak egy reakciót (a feltétlen ingerkeltőnek megfelelő reakciót) fog kiváltani. Két feltételes szignál esetében semmi sem felel meg annak a „más"-nak, ami „a jénai győztes"-t megkülönbözteti „a waterlooi vesztes"-től, mivel a szignálok nem alkotnak artikulált rendszert; egyszerű szignálok kombinációja éppolyan egyszerű szignál lesz, mint elemei. Ezért a szignál nem fejez ki semmit a megfelelő esemény várható bekövetkeztén kívül.

A fentiek — amellett, hogy rámutatnak: a jelentés *lingvisztikai* kategória, sem az ismeretelmélet általános megfontolásaiból levezetni, sem a szemiotika egészére kiterjeszteni nem lehet — talán rávilágítanak arra is, hogy a jelek természetét mindig a jel*rendszer* természete határozza meg. Önmagukban álló, „atomáris" jelek nincsenek. Még az olyan látszólag magányos jel, mint a gyász kifejezésére szolgáló fekete szalag is egy kételemű rendszer tagja, ahol a másik elem a jel hiánya. Azt, hogy egy jel hogyan funkcionál, milyen típusú közlések továbbítására alkalmas, az szabja meg, hogy milyen rendszerbe illeszkedik. Ez véleményünk szerint a szemantikai *tipológia* legfontosabb szempontja — olyan szempont, amelyet Reznyikov teljesen elhanyagol. A jelek osztályozásának alapja a rendszerek osztályozása. S mivel a jelrendszerek két alapvető típusát mint tagolatlan és tagolt szisztémát különböztettük meg egymástól, a jeltipológia alapvető disztinkcióját is a szignál és a jelentéssel bíró szimbólum megkülönböztetésében látjuk. A nyelvet megelőző szignálrendszerek és a nyelv nem funkcionálnak azonos módon. Egy szignál csak a kommunikáció eszköze lehet, sohasem tölthet be intellektuális funkciót: nem „fejez ki" semmit, csupán utal egy esemény várható bekövetkeztére, és ennek megfelelő cselekvési utasítást tartalmaz. *Ebben az értelemben* a szignál valóban közvetlenül váltja ki a megfelelő reakciót. (Amin nem változtat az a tény, hogy a válasz nem csupán a környezet ingerhatásának függvénye, hanem éppígy függ a szervezet korábbi tapasztalata alapján kialakított viselkedési sémájától és szükségleti állapotától is.) A nyelvi kommunikációban azonban mindig valamilyen értelmi tartalom továbbításáról van szó, a verbális utasítás csak a nyelv intellektuális funkcióján keresztül hat: a reakciót a *megértés* aktusa előzi meg. (Azt az esetet, amikor a felszólítás nem jelentésén keresztül, hanem puszta szignálként hat, figyelmen kívül hagyhatjuk, mert ez a nyelv használatának nem-specifikus határesete.) A nyelvi közlések döntő többsége ráadásul semmiféle cselekvési utasítást nem tartalmaz, semmiféle viselkedési reakciót nem vált ki, csupán egy gondolat kifejezésére szolgál. („Ez az asztal barna", „Az atom nem oszthatatlan" stb.) Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy a nyelvi szimbólumot mint kizárólag kognitív funkciót betöltő jelet lehetne szembeállítani a szignállal. Inkább azt mondhatjuk, hogy a nyelv univerzális jelrendszer: éppúgy lehet a közvetlen cselekvési utasítás, mint egy kognitív tartalmon keresztüli felszólítás eszköze, éppúgy szolgálhat ismeretek továbbítására, mint az ismeretekkel való értelmi manipulációra, a gondolkodásra.

Reznyikov ezt a tipológiai szempontot határozottan visszautasítja a jeleknek természetesekre és mesterségesekre való felosztása mint egyedüli szempont nevében. Magától értetődik, hogy miután a jelentést teljesen elmosódottan, meghatározatlanul értelmezi, s ezt a profilnélküli fogalmat kiterjeszti a szemiotika egészére, szignál és szimbólum megkülönböztetésének számára nincs — nem lehet — alapja. De egy meghatározott (a jelrendszer természetére és a jel ebből következő funkcionálási módjára vonatkozó) felosztási alap kritikája nem intézhető el egy másik felosztási alap bevezetésével. Nem lehet azt mondani, hogy a jelek *nem* szignálra és szimbólumra, *hanem* természetesekre és mesterségesekre oszlanak, hiszen két különböző osztályozási szempont ugyanazon az anyagon elvileg minden további nélkül keresztül vihető. Abból, hogy a nyelv nem esik egybe a mesterséges (társadalmi eredetű) jelek osztályával, még nem következik, hogy a nyelv és a többi jelrendszer megkülönböztetésének nincs principiális jelentősége. Sőt úgy gondoljuk, hogy a két felosztási alap nemhogy nem zárja ki egymást, de a legszorosabb módon összefügg. Először is: bár a mesterséges jelrendszerek köre valóban szélesebb a köznapi nyelvnél, nem szabad elfelejteni, hogy túlnyomó részük származtatott, nemönálló szisztéma, s csak a köznapi nyelvre támaszkodva lehet értelmet adni nekik (tudományos nyelvek, Morse-rendszer, zászlójelek stb). De a nyelvtől, a nyelvi gondolkodástól nem függetlenek a primitívebb jelrendszerek — például a gesztikuláció — sem. Ezek is csak annyiban *mesterséges* rendszerek, amennyiben a nyelvi gondolkodás közvetítésével működnek. Olyan szignálokat, amelyek nem a külső környezetből erednek, az állatok is „alkalmaznak" egymás közti kontaktusukban; ezek még-

sem mesterséges jelek, mert az állat számára éppolyan spontán módon, a közvetlen szituációban adottak, mint bármilyen más, természetes inger. Hogy egy jel mesterséges-e vagy természetes, az véleményünk szerint nem azon múlik, hogy a jel és a megjelölt dolog között objektív (téridőbeli, oksági, funkcionális stb.) kapcsolat van-e, hanem azon, hogy ez a kapcsolat *mint* jelviszony a közvetlen szituációban adott-e, vagy pedig csak a szubjektum intellektuális tevékenysége révén tárulhat-e fel. Eszerint az ún. ismertető jegyek, amelyeket Reznyikov a természetes jelekhez sorol, tipikusan mesterséges jelek. Ismertető jegyek azok a tárgyi tulajdonságok, amelyek valamilyen objektív eseménnyel tárgyilag függnek össze, s amelyekről ezért az esemény jelenlétére vagy várható bekövetkeztére lehet következtetni. (Így a láz a betegség ismertető jegye, a higanyszál felszökése a hőmérséklet emelkedésének ismertető jegye stb.) Az ilyen típusú összefüggés a szubjektum számára eredetileg csak gondolati művelet révén tárható fel. Később a visszakövetkeztetés már automatikus, asszociatív módon is végbemehet, de ez nem változtat azon, hogy a jelviszonynak magának a megállapítása intellektuális aktus. S mint ilyen, a *nyelvi* gondolkodáson alapszik. De a nyelv nemcsak feltétele a többi mesterséges jelrendszer létrejöttének, hanem minden más, az emberi életben funkcionáló jelrendszer hatását *közvetítő* szisztéma is. A gesztikuláció például az állatvilágban mindig közvetlen reakciót vált ki — az ember esetében a reakciót megelőzheti (vagy helyettesítheti) a mögötte rejlő pszichikus állapotra való visszakövetkeztetés intellektuális aktusa, a szó racionális értelmében vett megértés. Az embernél ezért, legalábbis potenciálisan, a szignál-rendszerek is másképpen működnek, mint az állatvilágban.

Másodszor: a nyelv természetét alapvetően meghatározza társadalmi mivolta. A nyelvet nem lehet a közvetlen viselkedésből, szervezet és környezet kapcsolatából megérteni, mint a nyelv-előtti szignálrendszereket. A nyelv valamennyi megkülönböztető sajátosságát az a körülmény magyarázza, hogy benne a tapasztalatot „elidegeníthetővé", bárki számára hozzáférhetővé kell tenni, hogy a nyelvi közlésnek egy a társadalom tagjai számára közös világra kell vonatkoznia. Nem véletlen, hogy a naturalista nyelv-elméletek — elsősorban a behaviorizmus —, amelyek a nyelvet a szervezet viselkedési funkciójának fogják fel, nem vetnek számot szimbolikus természetével sem, nem tesznek különbséget szó és szignál között.

Szükségtelennek tartjuk Reznyikov tipológiai koncepciójának részletekbe menő bírálatát. Ehelyett befejezésül röviden áttekintenénk a mesterséges jelrendszereknek a megismerésben játszott szerepéről szóló fejezeteket. Ezek — szemben a korábbi részek problematikus állásfoglalásával — igen világos és helytálló képet nyújtanak e problémakör jelentőségéről.

Reznyikov nagyon helyesen rámutat arra, hogy a mesterséges jelrendszerek bevezetésének előnyei nem a kifejezések rövidségéből, egyszerűségéből és áttekinthetőségéből származnak. Ha csak erről volna szó, akkor a tudomány nem tenne mást, mint technikailag megkönnyítené mindennapi nyelvünk használatát. A tulajdonképpeni viszony „természetes" és mesterséges nyelv között egészen más. Nagyon jól szemlélteti ezt egy idézet, melyet Reznyikov Fregétől kölcsönöz: „Az én fogalmi kalkulusom viszonya az eleven nyelvhez, írja Frege *Begriffschrift*jében, véleményem szerint legjobban úgy világítható meg, ha összehasonlítjuk a mikroszkópnak a szemhez való viszonyával. A szem, széles alkalmazhatósága következtében, a legkülönbözőbb körülményekhez való alkalmazkodási képessége következtében nagy fölényben van a mikroszkóphoz képest . . . De mihelyt a tudományos feladatok nagyobb követelményeket szabnak a megkülönböztetés élességében, a szem nem tudja megoldani őket. A mikroszkóp azonban a legkiválóbb módon alkalmas éppen az ilyen feladatok megoldására, de éppen ezért alkalmatlan minden más feladat megoldására." A köznapi nyelv előnyei és hátrányai egyaránt funkcióinak univerzalitásából erednek: egyszerre kell a valamennyi lehetséges szituációban adódó valamennyi intellektuális funkció megvalósítása eszközének lennie. Fogalmai éppen ezért rendkívül hajlékonyak, de egyúttal elmosódottak is. Tele van a gyakorlati cselekvéshez szükséges magától értetődőségekkel, melyeket a tudomány egyáltalán nem tekinthet magától értetődőségeknek. S végül a mindennapi nyelv szintaktikai szabályai nem explicitek, nincsenek szabatosan kifejtve. E két következtetés — „Az emberek halandók; Szókratész ember — Szókratész halandó" és „Az emberek az egész földön elterjedtek; Szókratész ember — Szókratész az egész földön elterjedt" — látszólag azonos struktúrájú, holott az egyik zárótétele nyilvánvalóan igaz, míg a másiké egyszerűen értelmetlen. Ahhoz, hogy a tudomány ellenőrizhető, érvényes következtetéseket tudjon tenni, szakítania kell a mindennapi nyelvnek ezzel a — funkciói univerzalitásából következő — elmosódottságával, mesterséges nyelvet kell létrehoznia.

A mesterséges nyelvek nem csupán a mindennapi nyelv szavainak kiélezett, egyértelmű fogalmakkal való felváltását, következtetési szabályainak explicitté tételét jelentik. *Felépítésük módja* alapvetően különbözik a „természetes" nyelvétől. Míg a köznapi nyelv szintaktikai kalkulusa és ennek interpretációja nem sajátítható el egymás nélkül, míg ennek elsajátítása mindig meghatározott ismeretek egyidejű elsajátítását jelenti, a mesterséges nyelvek (legalábbis logikailag „tökéletes" változatukban) azzal kezdik, hogy interpretálatlan kiinduló szimbólumokat és alapműveleteket (logikai változókat és konstansokat) vezetnek be, megmondják, hogy milyen összetett szimbólumok számítanak a rendszerben „jól felépítetteknek", hogyan függ az alapműveletekkel összekapcsolt szimbólumok igazság-értéke az elemi szimbólumok igazság-értékétől, majd néhány axióma segítségével levezetik a rendszer tételeit (teorémáit). Csak ezután kerül sor a szimbólumok interpretációjára, a tisztán formális kalkulus tartalmassá tételére. Ezzel elkerülhetővé válik, hogy meghatározott tételek közti, tartalmilag evidensnek tűnő kapcsolat alapján levezetettnek tekintsünk olyasmit, ami nincs (talán nem is lehet) levezetve; az elmélet minden lehetséges teorémája formálisan bizonyítható.

Reznyikov arra is helyesen mutat rá, hogy a formalizált rendszereknek az interpretációtól való nagyfokú függetlensége egyáltalán nem jelenti azt, mintha teljesen önkényesek volnának. A formalizált rendszerek kettős értelemben is „függőek". Mindenekelőtt: bár felépítésükben interpretációjuk nem játszhat szerepet, tudományos értékük mégis attól függ, hogy lehetséges-e olyan interpretációjuk, amelyben meghatározott valóságszférák tartalmas elméletei lehetnek. Enélkül puszta játékok. És „függőek" abban az értelemben is, hogy interpretálni csak egy másik, tartalmas nyelv, egy metanyelv segítségével lehet őket — ami azt jelenti, hogy végső soron minden mesterséges nyelv a köznapi nyelv függvénye, nem lehet meg enélkül.

A könyv utolsó részének vázlatos ismertetése bizonyára jelzi, hogy a fenti bírálat nem érinti a gyakran helytálló és érdekes részleteket, csupán Reznyikov alapkoncepciójára vonatkozik. Ha ezzel a koncepcióval nem is értünk egyet, könyvét mégis a szemiotika körüli ismeretelméleti vita figyelemreméltó adalékának tekinthetjük.

Kis János

A tudományos módszer problémái[1]

A tudományos élet gyors fejlődésének egyik jellemző momentuma, hogy egyre több, a tudomány elméleti-módszertani problémáival foglalkozó könyv jelenik meg. Ezek az írások nem tudománytörténeti invenciókat csemegéznek, hanem, ha úgy tetszik, munkamódszert tökéletesítenek, keresik a tudományos kutatás logikáját, legcélravezetőbb eszközeit, kémlelik a „balesetveszélyes" pontokat: azokat a kritikus tudománytörténeti szituációkat, ahol az óvatlan kutató szükségszerűen, szinte akaratlanul, szélsőségekbe, egyoldalúságokba téved.

Egyre világosabb, hogy a tudomány módszertani kérdéseinek elemzése éppoly szükséges, és ezért éppoly természetessé kell válnia, mint amennyire a speciális kísérleti berendezések, mérőeszközök, mikroszkópok stb. használata megszokottá lett. Ez természetesen elsősorban azokra a tudósokra vonatkozik, akik a tudományáguk tárgyáról, a világegyetem egy-egy szerveződési szintjéről átfogó lényegi ismeretek kialakítására és bizonyítására törekednek.

A marxista filozófia klasszikusai — s közöttük különösen Lenin — már rég felismerték a tudományos fejlődésnek azt a sajátosságát, hogy a kísérletes adatok tömegének interpretálásához nélkülözhetetlen a megelőző fejlődés fő tapasztalatainak általánosítása, törvényszerűségeinek kikristályosítása — egyszóval egy ún. metodológiai „iránytű" kialakítása. Ők azonban csak az alapelveket fektethették le, csak az alappozíciót körvonalazhatták, a tudomány metodológiai kérdéseinek részletekbe menő kidolgozása természetesen már az utókorra maradt. Erre a személyi

[1] Проблемы научного метода. (Szerk. B. M. Kedrov.) A „Dialektika mint ismeretelmélet" sorozat II. kötete. Изд. Наука, Moszkva 1964. 500 o.

kultusz idején eléggé elhanyagolt területre a marxista filozófusok tulajdonképpen csak az SZKP XXII. kongresszusa óta kezdik koncentrálni erőfeszítéseiket. Azóta sok cikk született e terület egyik vagy másik részproblémájáról (pl. az axiomatikus módszerről, a hipotézisről, az ismeretek formalizálhatóságáról stb.), átfogó igényű s jellegű, bizonyos mértékig teljességre törekvő monográfia, illetve tanulmánykötet azonban csak kevés jelent meg. Ez érthető is, hiszen — különböző okokból kissé megkésve — a tudományos megismerés tudományos értelmezésének *konkrét* kidolgozása terén még inkább csak az analízis periódusában tartunk.

A tudományos módszer problémái c. tanulmánygyűjtemény, amely a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének gondozásában B. M. Kedrov akadémikus szerkesztésében (s egyben előszavával és két vezető tanulmányával) jelent meg, ilyen átfogó célzattal készült. A kötet centrális helyre állítja és megfelelő tudománytörténeti elemzéssel, levezetéssel bizonyítja a dialektika gnoszeológiai és metodológiai funkcióját, s így cikkeinek egyenlőtlen színvonala ellenére is alkalmas arra, hogy helyesen orientálja az olvasót a tudományos megismerés, a tudományos módszer problematikájában. Tartalma négy viszonylagosan önálló altémát ölel fel: I. A megismerés alapvető oldalainak és fokozatainak egysége; II. A tudományos kutatás metodológiai kérdései; III. A dialektika alaptörvényeinek gnoszelógiai oldala; IV. A jelenkori idealista filozófiák bírálata a metodológia és az ismeretelmélet kölcsönhatása szempontjából.

Az első rész Kedrov tollából megjelent, említett két tanulmánya („A megismerés története, mint folyamat és e folyamat dialektikája", valamint „A megismerési folyamat ellentmondásossága és az idealizmus bírálata") kíválóan exponálja a tudományos megismerés marxista értelmezésének Lenin által a legfrappánsabban a *Filozófiai füzetek*ben megfogalmazott legfontosabb tételeit egyrészt *a dialektika, az ismeretelmélet és a logika elválaszthatatlan egységéről*, másrészt a megismerés objektive ellentmondásos voltáról.

Kedrov a tudományos ismeretrendszerek, elméletek felépítésének, valamint a kutatás tárgyai ezzel lényegileg összefüggő strukturális és genetikus megközelítése egységének és kölcsönhatásának elemzéséből indul ki. Nem esetleges példálózással, hanem gazdag tudománytörténeti anyagra épülő levezetéssel bizonyítja, hogy a tudományok fejlődéstörténetének a fentiek a leglényegesebb következtetései, „kvintesszenciái" (Lenin), s hogy igazságértéküket éppen ezért tulajdonképpen csak akkor becsülhetjük fel igazán, ha egybevetjük őket a tudományos megismerés történetével. Az ilyen természetű „egybevetés" fontosságát is nyomatékosan aláhúzta Lenin, de e feladat széleskörű, konkrét megoldása szintén az utókorra maradt. Kedrov egy tanulmány lehetőségeihez mérten, a szükséges és elégséges követelményét kielégítve sikerrel oldja meg a marxista álláspont szembesítését az egyes tudományok fejlődésének történetével. Kimutatja, hogy a jelenkori tudományos fejlődés összes „belső" problémái, módszerbeli nehézségei egytől egyig csakis az említett marxista kiindulópontról közelíthetők és oldhatók meg megnyugtatóan, minden ezzel ellentétes koncepció (mint pl. a formális megközelítés eltúlzása, vagy a logikai szempontok abszolutizálása, mint pl. a logikai pozitivizmusban) visszahúzó erő a tudományos kutatásban. Bírálja a logikai pozitivizmus káros elfogultságát az axiomatikus elvvel szemben, és kísérletet tesz arra, hogy ez utóbbi helyét, érvényességi körét az ismeretrendszerek felépítésében, illetve általában a tudományos megismerésben feltárja. A tudományok történetének általánosított tapasztalataiból kiindulva az axiomatikus elvet általában csak azokban a tudományágakban tartja eredményesnek, amelyek a valóság valamely jelenségköre, oldala megismerésének folyamatát tükrözik, és az általuk vizsgált valóságterület sajátosságainál fogva mélyen matematizálódtak, de e jelenségkör kialakulási, fejlődési folyamatával magával nem foglalkoznak (mint pl. euklideszi goemetria, a newtoni fizika, a klasszikus termodinamika). Azokban a tudományágakban viszont, amelyekben a vizsgált jelenségek genezisükben, fejlődésükben való megértése a vizsgált törgykör lényegéhez tartozik (mint pl. a biológiában), az adekvát elmélet felépítési módszere nem az axiomatikus, hanem a dialektikus logikai: a történeti és logikai megközelítés egysége. Ezt speciális, konkrét formájában — a kapitalizmus politikai gazdaságtana felépítésében — Marx munkálta ki leginkább. Ismeretes, hogy ez a módszer, amelyet Engels történetinek nevezett, az absztraktól (a legáltalánosabb, legegyszerűbb fogalmaktól) halad a vizsgált konkrétum mélyebb megértéséhez. Kedrov kimutatja, hogy a marxi dialektikus, történeti módszernek az axiomatikussal szemben lényeges előnyei vannak. Ezek: a kiinduló absztrakciók nem az adott rendszeren belül feltáratlan, elemzetlen, előre elfogadott axiómák; továbbá: benne a deduktív

levezetés a vizsgált tárgykör valóságos fejlődésének tükrözője. Kedrov ezzel összefüggésben egyetértéssel hivatkozik Leninre, aki szerint a dialektika tudományát is a marxi módon, a történeti és a logikai egységében kell kifejteni.

A tudományos elméletek felépítési módszerének kérdéseivel szorosan összefügg a mai tudományos érdeklődés homlokterében álló struktúrának a problematikája.

A struktúra elemzésének módszere — amely a strukturális elemek természetével, valamint egyesülésük, illetve kölcsönhatásuk formáival foglalkozik — az ismeretrendszerek felépítését általában természetszerűleg meghatározza. A tudományos ismeretrendszerek kezdetibb fejlődési szakaszára az a jellemző, hogy felépítésükben a vizsgált struktúrát elsősorban a formális oldaláról tükrözik. Kedrov a szokványosnál mélyebb, hatásos érvekkel bizonyítja, hogy a strukturális elemzés mindaddig nem lehet mélyreható és tartalmilag adekvát, amíg az idő-faktort elhanyagolja, és a struktúrát nem mint fejlődés eredményét, hanem csak mint adottat vizsgálja. Általános érvényű metodológiai elv, hogy a tényleges tartalmi elemzéseknek mind a strukturális, mind a genetikus oldalt, valamint kettőjük egymástól való feltételezettségét és kölcsönhatását is egységbe kell fogniok. Egységük megvalósítása azonban nem olyan egyszerű. Ebből a szempontból az egyes tudományágak, nagyobbrészt az általuk vizsgált jelenségkör eltérő természetéből, sajátosságából, kisebb részben pedig kialakulásuk fáziseltolódásából eredően különböző helyzetben vannak. Azokban a tudományágakban ugyanis, ahol a minőségi változások tényei közvetlenül megfigyelhetők, illetve már ismertek (mint pl. a fizikában vagy a kémiában), a genetikai megközelítés az előfeltétele, kiindulópontja a mélyebb struktúra feltárásának. Azokban a tudományágakban viszont, ahol ezek az ismeretek vagy teljesen hiányoznak, vagy csak nagyon részlegesek (mint pl. az asztronómiában, biológiában), a strukturális megközelítés általában megelőzi a genetikusat, s ennek mintegy a kulcsa. Amennyire szükségszerű és logikus a két megközelítés tudományáganként és időben való váltakozása, ugyanannyira szükségszerű a találkozásuk, szintézisük, egységük kialakulása s e szükséglet tudatosodása a tudományos fejlődés egy bizonyos szakaszán. Kedrov e normatív jellegű megállapításának igazságát alátámasztja, rámutatva, hogy a tudománytörténeti koncepciók gyakori szélsőséges szembenállásának fő forrása éppen az volt, hogy túlságosan megragadtak az egyik vagy a másik vizsgálati módnál (gondoljunk pl. a genetikai vitákra). A különböző tudományágak bizonyos nyomasztóan pangó, zsákutcás periódusai szintén annak köszönhetik kialakulásukat, hogy kutatóik nem jutottak túl az egyik vagy másik megközelítési mód egyoldalúságán. Hadd emlékeztessünk itt példának a polgári pszichológia válságára, amelyből, mint a szovjet pszichológia bebizonyította, csakis az emberi pszichikumról szóló elmélet történeti, genetikus módszerrel történő továbbfejlesztésével lehet kijutni.

Kedrov második tanulmánya a fenti gondolatsor folytatásaként részleteiben elemzi a különböző megközelítési módok egymásnak ellentmondó természete másik objektív alapját: magának a tudományos megismerésnek az ellentmondásosságát.

A tudományos elméletek felépítésének módszereivel foglalkozik Sztoljarov, Geraszimov és Zinovjev tanulmánya is. Sztoljarov és Geraszimov lényegében csatlakozik Kedrov álláspontjához, és a dialektika mint tudományos rendszer felépítésében is a történeti és a logikai egységének érvényesítését kérik számon. Ezzel szemben A. A. Zinovjev rendkívül érdekes cikke azt javasolja, hogy a dialektika kategóriái közötti szubordinációt az axiomatikus elv alapján dolgozzák ki. Szemrehányással illeti a filozófusokat, amiért saját tudományáguk metodológiai problémáit elhanyagolják. Véleménye szerint a filozófiában — akárcsak a tudományos kutatásban általában — tulajdonképpen szintén két szintet kell megkülönböztetni: a tapasztalati szintet (amely nem azonos az érzéki megfigyelés szintjével, de még a szűkebb értelemben vett empirikus szinttel sem) és az átfogó elméletalkotás szintjét. A tapasztalati szint anyaga a filozófia esetében sajátos fajta: egyrészt az emberi megismerés gyakorlata, másrészt a világnak a különböző szaktudományágakban feltárt, visszatükrözött képe. Erre mint alapra kell ráépülnie az elméletalkotás szintjének; itt a filozófiának nem szabad mellőznie a más tudományágak elméletalkotói szintjén sokszorosan bevált — pl. matematikai-logikai — módszereket. A dialektika történeti-logikai kifejtését feltétlenül ki kell egészíteni a kategóriái és alapelvei axiomatikus rendszerezésével és bizonyításával — a két összefüggő probléma valószínűleg nem is oldható meg másként. Az axiomatikus módszer előnyeit — a kauzalitás problémakörében — konkrétan is bizonyítja. Kimutatja, hogy a logikai pozitivizmus és a matematikai-logikai módszerekkel való összekeverése éppoly szélsőséges és káros, mint az egész filozófiai

problematikának a logikára való visszavezetése.

Új szempontokat ad a megismerés alapvető oldalainak és szakaszainak értékeléséhez Lektorszkij „Az empiria és elmélet egysége a tudományos megismerésben" c. tanulmánya. Mint írja, a tudományos megismerés fejlődésének logikája szerint — azon túlmenően, hogy ismereteink forrásai végső soron az ún. érzéki adatok, a külvilág objektumairól nyert észleletek — feltétlenül meg kell különböztetnünk a tudományos megismerés empirikus és elméleti szintjét. A marxista filozófiai irodalomban ezt a kettőt gyakran felcserélik a megismerés érzéki és racionális szakaszával.

A logikai pozitivizmus azért bonyolódott végtelen ellentmondásokba, mert az empirikusat azonosította a közvetlenül észlelttel, s így mereven szembeállította egymással az empirikus és a racionális ismeretet. A közvetlen megfigyelés eredményét kifejező terminusok azonban a tudományos megfigyelésnek már a legegyszerűbb eseteiben is logikai összefüggésben vannak más ismeretekkel, valamely racionális ismeretrendszer fogalmaival, az észlelés terminusaiban és a tárgyi nyelv terminusaiban megfogalmazott ismeretek logikailag feltételezik egymást. Továbbmenve: nem állja meg a helyét az a szintén a logikai pozitivizmusra jellemző elképzelés sem, hogy a megfigyelhető és a „megfigyelhetetlen", „ellenőrizhetetlen" tárgyak között léteznék egy elvi határ. Csak gyakorlati határ létezik, mégpedig az aktuálisan már megfigyelés alá vett és megfigyelés alá még nem vett objektumok között.

Lektorszkij szerint tehát az empirikus és az elméleti egyaránt a megismerés racionális fokozatához tartozik, s csak a tudományos ismeretrendszeren belül, relatíve különíthető el. Erre a logikai pozitivizmus által javasolt „megfigyelhetőség" (a közvetlen észlelés) önmagában nem bizonyult időtálló, helyes kritériumnak. Két szempont együttes mérlegeléséből kell kiindulni: 1. a tárgyak (tulajdonságaik és viszonyaik) megfigyelhetőségéből, beleértve a közvetlen észlelés mozzanatát, 2. az adott ismeret típusából (tehát abból, hogy individuális, ténymegállapító, vagy pedig általánosított, univerzális ismeretről van-e szó). Ennek alapján az empirikus szint tulajdonképpen a megfigyelt tárgyakra vonatkozó ténymegállapító ismeretek szintje, a megismerés elméleti fokához pedig az adott tudomány tárgyáról alkotott univerzális tételek tartoznak (ezeket megkülönbözteti ugyan az egyszerű generalizációtól, de egyéb kritériumaikkal adós marad). Jó gondolat, hogy kiemeli az empirikus és teoretikus közötti tagolás, valamint az empirikuson belüli közvetlen ismeret — végső soron a társadalmi-történeti gyakorlat s a tudomány általános fejlődése által megalapozott — tudományos helyének és szerepének *történeti* jellegét.

Csak helyeselni lehet, hogy Lektorszkij hangsúlyozza: az érzéki-racionális kategóriáját nem lehet általános filozófiai sablonként mereven ráhúzni a tudományos megismerésre, hanem figyelembe kell venni a sajátos érvényesülési módját. Abból azonban, hogy — akárcsak a következő tanulmányban (Az érzéki, mint a megismerés fokozata) N. K. Odujeva is — csakis és kizárólag az érzetnek juttat szerepet az érzéki megismerésben, úgy látszik, hogy egy korábbi leegyszerűsítő, az érzékelést passzív ingerfelfogó aktusnak értelmező koncepcióhoz tapad. Ez az érzékelés-koncepció azonban, mint ismeretes, a megismerésnek nem hogy tudományos, de köznapi szintjén sem állja meg a helyét. Meggondolandónak tartjuk azt is, hogy a logikai pozitivizmussal szemben különben helyesen kiemelt sajátosságaiból feltétlenül ahhoz a következtetéshez kell-e eljutni, hogy az empirikus fok a tudományos megismerés racionális szakaszához tartozik. Számunkra valószínűbbnek tűnik, hogy magát a tudományos észlelést kell tágabban és dinamikusabbnak értelmeznünk, mint eddig. Az emberi érzékelés, mint ma már a szaktudományok is bebizonyították, aktív folyamat, nem pedig csak puszta passzív ingerfelfogás, s kialakulásába, tartalmába, jellegébe belejátszanak a pszichikum többi lényeges összetevői is (emlékezet, akarat, érzelem, gondolkodás). Már csak ezért sem lenne helyes leszűkíteni a tudomány érzéki alapját érzetekre.

Ezzel összefüggésben hiányoljuk továbbá, hogy a szerző nem tért ki a tervszerű, önálló kísérletek jellemzőire és a tudományban betöltött szerepükre. A kísérlet ugyanis a racionális és az érzéki mozzanatok sajátos egysége, viszont nehéz lenne elképzelni, hogy a tudományos megismerés racionális szakaszához tartoznék, hiszen egyrészt a tudományos ismeretrendszerek, elméletek fejlődésének gyakorlati alapja, másrészt a tudatos megfigyelés, észlelés mozzanatai dominálnak benne.

A gyakorlat szerepéről a kötetben több helyen is szó esik, sőt I. Elez külön tanulmányt szentelt a kérdésnek (A gyakorlati és az elméleti egysége az igazság bizonyításában). Elez a formállogika bizonyításelméletével szembeállítja a marxizmusnak a dialektika, a logika és az ismeretelmélet egységén alapuló bizonyításfelfogását. A

szerző, helyesen, az eddigieknél jobban kiemeli a gyakorlat és elmélet állandó kölcsönös egymásbahatolását, kapcsolatuk permanens cirkuláris jellegét, valamint azt a fontos mozzanatot, hogy a gyakorlat csakis akkor válik az igazság bizonyításának részévé, amikor már elméleti általánosítást nyert, behatolt az elméletbe, tehát csakis az elméleten keresztül. Itt jegyezzük meg: hiányoljuk, hogy sem ebben a tanulmányban, sem másutt nem történik említés a gyakorlat fogalma körüli viták-ról, s így a tudományos gyakorlat specifikumának jellemzésére nem találunk kísérletet.

Az egész köteten végigvonuló probléma a tudományos haladás tartalma különböző felfogásainak vizsgálata. Különösen Kedrov már említett írásai, továbbá Sztoljarov „A tudományos megismerés története dialektikus felfogásának kérdéséhez" c. tanulmánya foglalkozik közelebbről azzal a kérdéssel, hogy voltaképpen miben áll a tudományos ismeretek tartalma fejlődésének lényege? A hagyományos koncepció — Bacon, Condorcet, Descartes óta — a tudományos ismeretek tartalmának fejlődésén szinte kizárólagosan csak mennyiségi gyarapodást ért. E felfogás szerint a tudomány fejlődését az ismereteknek a tévedések kizárásával párhuzamos letisztulása, kikristályosodása jellemzi; Condorcet szélsőséges megfogalmazása szerint a tudomány az előítéletek állandó születésének, sikerének és hanyatlásának a színtere. Ez az elképzelés azonban valójában keveset tud adni a progresszivitás bizonyításához.

Sztoljarov Hegeltől eredezteti s marxi felfogásban részletesen elemzi a tudományos progresszivitásnak a fentivel mély ellentétben álló dialektikus felfogását, amely a tudományos ismeretek fejlődése során szükségszerűen bekövetkező *minőségi* változásokat hangsúlyozza. Megállapításait különböző tudományok ismeretszintjei minőségi fejlődésének analízisével bizonyítja; mind a jelenkori pozitivizmussal és agnoszticizmussal szemben, mind a tudományos fejlődés marxista értelmezésének pozitív kifejtése szempontjából egyaránt fontos az ismerettartalmak fejlődésében a minőségi faktort, „az egyre mélyebb lényeg" szintje felé haladást aláhúzni.

A kötet egésze nyomatékosan bizonyítja: a marxista dialektika sikerét ma már nem az jelzi elsősorban, hogy az egyes szakterületek kutatói az általuk tanulmányozott jelenségeket összefüggésükben, ellentmondásosságukban stb., tehát a dialektika alapelveinek megfelelően értelmezik — ez a tudományok mai fejlődési fokán, a kutatás objektív logikájából következően már általánosan plauzibilis. Persze ez is lényeges, de napjainkban a döntő ütközet valahol a tudomány metodológiai problémái körül zajlik — s ehhez hasznos hozzájárulás a fenti tanulmánykötet. Jó lenne, ha folytatását mielőbb olvashatnánk, de még szívesebben látnánk e területről egységesebb munkát — monográfiát.

Váriné Szilágyi Ibolya

Az analitikus filozófia hétköznapjai

A *MIND* 1963-tól 1966-ig

A *Mind* 3—4 évfolyama mintegy 100 cikk — s mindről elmondani, hogy mit mondanak, meglehetősen kilátástalan vállalkozás, főleg azért, mert többségük a szó tradicionális-tartalmi értelmében igen kevéssé mond valamit, hanem elsődlegesen mások modanivalóját — vagy még inkább mondatait — elemzi. Mégis — vagy talán éppen ezért — a Mind az egyik legreprezentatívabb angol filozófiai folyóirat, abban az értelemben is, hogy a kortárs angol filozófia „fősodrának" legegységesebb képviselője. Akármennyire idegen tőlünk a filozofálásnak ez a módja — a felületes fennköltség és az elhamarkodott szintézisek ellenpontjaként még üdítő is lehet, pl. nagyon szép az emberi tudás végtelen voltáról elmélkedni, de néha azért nem árt annak elemzése sem, hogy mit is értünk azon, hogy „én tudom". Amivel egy analitikus típus-tanulmány kapcsán vitatkozni lehet és szükséges, az nem az egyes konkrét kérdések vizsgálata (ki mer itt hozzászólni ahhoz, hogy miképpen mosódik össze a mai angol köznyelvben a could és a would), amit vitatni lehet, az „csak" az, hogy ezek vajon filozófiai problémák-e, illetve hogy ezek-e *a* filozófiai kérdések. S ez nemcsak a marxista bírálat alapjáról vethető fel — hiszen a megvizsgált 15 számban is te-

kintélyes tanulmányok témája a nyelvfilozófia bírálata a logikai pozitivizmus részéről, a pozitivizmus metafizika-bírálatának analitikus kritikája stb. Lehet továbbá az igazi metafizika ellentámadása is, a teológia restaurációs kísérlete. Tényleges tendencia, hogy a magát formállogikára, szemantikára és esetleg episztemológiára korlátozó filozófia a világnézet hiányát — ha csupán indirekte is — néha isten funkciójának feltámasztásával kompenzálja. S az sem véletlen, hogy elsősorban a morálfilozófia kapcsán: annak a törekvésnek, hogy, mondjuk, a keletkezésről és pusztulásról szóló megalapozatlan metafizikai „meséket" a keletkezés kifejezés vizsgálatával cserélik fel, lehet talán alapja, de a „mi az ember" kérdésének megválaszolását nem helyettesítheti az a fejtegetés, hogy az „emberiség nem ember" — a logikai típuselmélet alappéldája.

Az analitikus filozófia megközelítésének alfája és omegája ez: „Mi filozófiai kérdés?" Az azonban már a fentiekből is valószínű, hogy N. Uygur a hasonló című cikkében (1964 jan.) nem a filozófiai kérdések referenciájáról, „miről"-jéről van szó, hanem a filozófiai kérdések strukturájáról, tipikus formájáról. Szerinte a filozófia alapproblémái a „Mi a. . . ? alapformában fogalmazódnak meg. Helyes a szerző megkülönböztetése a hétköznapi „mi ez?"-ek és a filozófiai „mi a kauzalitás?", „mi a tudat" stb. között: ha mindennapi „MI" kérdés hangzik el, akkor pl. a rámutatás megfelelő válasz lehet — ha viszont azt kérdezem, hogy mi a determinizmus vagy mi a teleológia, akkor sohasem lehet az a felelet, hogy „ez egy determinizmus" stb. Így a „mi filozófiai kérdés?" filozófiai kérdés. A fenti dichotómia fennáll diszjunktív formájú kérdések esetében is, „Nyitva vagy csukva van-e az ablak" — ezt eldönthetem a tények egyszerű „megnézésével" is, de azt, hogy okok vagy célok határozzák-e meg a természetet, anyagi vagy szellemi természetű-e a világ, sohasem. Nemcsak a hétköznapi és a filozófiai, hanem a tudományos és a filozófiai kérdések (és feleletek) alapszerkezete is különböző: a „mi a szép?"-re adott mindennapi szinten maradó válasz („ez szép") és a tudományos szintre jellemző pontos mérési utasítások megadása (melyek a nem sokkal világosabb „erő" fogalmát azért egyértelműen meghatározzák) egyaránt nem filozófiai feleletet. A sok negatív definiciót követő válasz már Uygur pozitív meghatározását is tartalmazza: a filozófia nem a világra, hanem a fogalmak *jelentésére* kérdez rá. Tehát, ha azt kérdem, hogy „mi a tér, mi az idő", csak e fogalmakról akarom megtudni és tisztázni, hogy mit jelentenek. Ez nem egyszerűen azt jelenti, hogyha valaki pl. szubsztanciáról vagy metafizikáról beszél, akkor előbb tisztáznia kell, hogy a forgalomban levő féltucat értelem közül melyiket használja. Uygur szerint ugyanis a filozófiai és a hétköznapi megismerés különbsége az, hogy az első a szavakkal, míg a második a világgal foglalkozik, az első a jelentésvilágban, a második a jelenségvilágban akar orientálni, a szerző tehát a fogalmak immanenciájában maradó filozófia-felfogással akarja kivédeni a klasszikus kérdések kiküszöbölését célzó pozitivista „értelmetlenség" támadását. Egy világképet — írja — nem verifikálhatnak, de nem is falszifikálhatnak a világ egyszerű tényei (gondolom, ezt azok ellen is mondhatjuk, akik pl. a sztratoszféra-repülésekkel és mélyfúrásokkal akarják cáfolni az objektív idealizmust); s éppoly jogosan kérdezhetjük „az értelmetlenség apostolaitól" — folytatja —, hogy mi a jelentés jelentése, mint ők a tradicionális filozófiától, hogy mi a történelem értelmének az értelme.

A hagyományos metafizika kérdésfeltevésének filozófiai létjogosultságát elismerő cikk mellett bizonyos megválaszolási kísérletek visszhangjával is találkozhatunk. Strawson nem ortodoxan analitikus könyvére (Individuals) reagál B. A. Burtt (Descriptive Metaphisics, 1963. jan.). Strawson vállalkozását kívánja „filozófiai és történeti perspektívába állítani", a filozófiatörténeti tradiciókhoz (a tradicionális, vagyis nem a leíró, hanem a revizionista metafizikához) való kapcsolatát keresi, ami végső soron a deszkriptív metafizika „modern empirista" bírálatát jelenti (azaz a hagyományos pozitivista véleményt). Burtt a revizionista metafizika filozófiai örökségét összefoglalva tárgyalja a konceptuális sémákat nem megváltoztatni, hanem megmagyarázni törekvő leíró metafizika lehetőségét. A nyugati filozófiai hagyomány a metafizika feladatának a tudományok megalapozását tartotta. Négy metafizikai alaptípust sorol fel; ezek: „a létezőnek mint létezőnek a tudománya" — az arisztotelészi ontológia; a descartes-i ismeretelméleti kiindulású metafizika (s Hume, aki azt bizonyítja, hogy a megismerés elmélete nem az igazi metafizikát alapozza meg, hanem a metafizikai igazságok megalapozhatatlanságát); Kant-Fichte filozófiája, mely a teoretikusan megalapozhatatlan metafizikát praktikus posztulátumokra alapozza; s végül a hegeli dialektika. A századforduló pozitivizmusa után — amely már maga is filozófiatörténet — „nem lehetett e régi módon filozofálni". (Ezt különben minden irányzat elmondja

magáról, csakhogy pl. a XVII—XVIII. század fordulóján a „metafizikátlanítás" jóval egyértelműbb volt, mivel akkor még nem kizárólagosan a fogalmak értelmének a tisztázásával foglalkoztak.) S bár a szerző szerint a verifikáció „felfedezése" után már nem lehetséges ontológiai, általános gnoszeológiai, kozmogóniai kategóriákat konstruálni, a metafizikai kijelentések, kifejezések vizsgálatát azonban még „racionális vállalkozásnak" tartja. Amit Burtt értelmes metafizikának fogad el, az vagy azon nyelvi struktúrák lingvisztikai-logikai elemzése, amelyeknek elemei a szubsztancia, az attributum stb., vagy némely klasszikus kategória logikai, természettudományos és hétköznapi értelmének-használatának vizsgálata. Strawson esszéje a második kérdésfeltevés útján halad: „*fogalmi rendszerünk*" — mely a hétköznapi nyelvhasználat struktúráját meghatározza — analízise. Konceptuális sémánk alap- vagy elsődleges individuumai anyagi testek és személyek. A tárgy-orientáció állandósága mellett Strawson bizonyos egyáltalán vagy alig változó fogalmak és kategóriák létét is posztulálja. Ezt az előfeltevést bírálja Burtt: az emberi gondolkodásnak nincs változatlan fogalom-magja, minden kategória történelmi, időfüggő tartalmú. Ha fogalmi rendszerünknek nincs ilyen időtlen kategória-magja — amely a deszkriptív metafizika tárgya lehetne —, akkor a deszkriptív és a revízionista metafizikát nem lehet megkülönböztetni. Mivel így a változó fogalmak *le*írása szükségképpen *elő*írást is tartalmaz, a változás irányának kiértékelését, „megjóslását" stb. Strawson úttörő vállalkozása — írja Burtt — fogalmi rendszerünk, a köznyelvi orientáció előfeltevései megítélésének filozófiai feladatát készíti elő.

Strawson kísérletének baloldali bírálói is akadtak: a kínai Tsun Lin-mei tiltakozott az „angol lingvisztikai imperializmus" azon törekvése ellen, hogy speciális nyelvtani rendszerét, pl. a szubjektum-predikátum felosztás europacentrikus sajátosságát, rákényszerítse a filozófiai világra. (Idézi Price: Descriptive Metaphisics, Chinese and Oxford Common Room, 1964 jan.) Price biztosítja Meit, hogy nem történt megengedhetetlen extrapoláció: az angol (görög stb.) nyelvtan nem minden nyelv paradigmája, de ez irreleváns a típus és használat arisztoteliánius elméletére nézve.

A Mind további tanulmányait tekintve a többségi elv tartalmi súlypontot is jelent: a szimbolikus logikai és szemantikai cikkek egyszerű arányából is leolvasható, hogy mit tartanak Angliában filozófiának. Ezek a marxizmus szemszögéből nézve talán inkább szaktudományos diszciplínák, ami viszont szerintünk sajátképpeni filozófia (társadalomontológia, ismeretelmélet stb.), azzal csak a fent említett logikai-lingvisztikai közvetítéssel találkozhatunk (pl. az emberi önmegvalósítás fogalmának jelentéstana). Formállogikával foglalkozik a publikált cikkek mintegy negyede (kb. 20 cikk), közülük is a legtöbb a paradoxonok és a kategória-tévedések típuselméleti felszámolásának védelmezésével vagy e felszámolás felszámolásával s igen sokan vitatják a jövő kontingencia kérdését, azaz, hogy lesz-e holnap tengeri csata. A tanulmányok élvezhetőségét nagyban elősegíti a pontos formalizálás, ami, formállogikáról lévén szó, még a formalizáció öncélú ellenzőinek szemében sem tűnhet öncélú formalizmusnak. Ez persze nem oldja meg a problémákat, de legalább explicit alakra hozza. A jövőbeli ütközetekről akkor sem tudok többet, ha bevezetjük az időoperátort; s hogy a klasszikus kalkulus-kidolgozások mennyire különböznek az ad hoc kalkulus-konstrukcióktól, azt Frege egy 1923—24 körüli írásának közlése is szemlélteti (Compound Thoughts, 1963. jan.). Az azóta jól ismert modell a gondolat logikailag megadható egészének felépítési módja egy vagy két bázisművelet segítségével (itt: az összetett gondolatok kifejezése a negáció és a konjukció műveleteivel), de megmutatja a negációból és az implikációból való kiindulás lehetőségét is.

Frege másik cikke (On the scientific Justification of Concept script), 1964. ápr.) a szimbolikus (matematikai, logikai) apparátus fejlődésének és a természettudományok haladásának kölcsönhatását vizsgálja. Az 1882-ben írt gondolatokat napjainkban különösen aktuálissá teszi a kvantumelmélet és a mikromechanikát kifejező operátorkalkulus problémája: „A paradox minden esetben ugyanúgy oldódik fel: a fizika fejlődése olyan technológiához vezet, amely önmagában lehetővé teszi új apparátus konstrukcióját, amelynek eszközeivel a fizika tovább fejlődik."

Az újabb axióma-rendszer dömping valóban új területek meghódítását szolgálja a logika számára a deontikus logika („*DL*"-rendszer) kiépítése értelmezése esetében. (Åquist: Interpretation of Deontic Logic, 1964 ápr.). A *DL* „ateoretikus" logika, melynek kijelentései nem lehetnek igazak vagy hamisak, igéretet, kívánságot, parancsot kifejező mondatokkal foglalkozik. Åquist a deontikus logikát a klasszikus kijelentéskalkulus bázisán dolgozza ki, szabályai nagyrészt analógok, pl. O (p és q) = Op és Oq), de a bevezetett definiciók értelmében az „O" operátor interpretációja

lehet: parancs (*CL*), kívánság (*WL*), igéret (*PL*), döntés (*DL*) és intenció (*IL*). Ezek az interpretációk a *DL* etikai, jogi stb. felhasználását teszik lehetővé.

Az ún. kontrafaktuális következtetések kérdése nálunk talán kevésbé ismert. Magáról a kifejezésről többet, mint amennyit a nominális definíció mondhat, nem szükséges kifejteni; (hamis) hipotetikus előtagú implikáció — „ha x lett volna, akkor y lett volna" —, ahol x vagy már, vagy még nem valósulhat(ott) meg. Pl.: „Ha Corvin János király lehetett volna, nem lett volna mohácsi vész". Ez nemcsak egy lapos „posszibilista" történelemfelfogás formulázása lehet, hanem hozzásegíthet a valóságban meglevő, de meg nem valósult lehetőségek, alternatívák tudatosításához. M. R. Ayers írásában (Counterfactuals and subjunctive Conditionals, 1965 júl.) a kontrafaktuális kijelentések verifikációjának a problémája kerül kifejtésre. Formálisan sem falszifikálhatók, mivel egy implikáció csak akkor hamis, ha igaz előtagról hamis utótagra következtet — márpedig itt hamis alapból indulok ki, így az implikáció mindig igaz. Ayers azt emeli ki, ami a „ha akkor" típusú ítéletekben közös, s nem azt, ami a kontrafaktuális ítéleteket megkülönbözteti a többi feltételes kijelentéstől: logikailag a tényellenes kifejezések is rendelkezhetnek *empirikus* referenciával, ezek is tényekről szólnak, csak nem aktuális, hanem lehetséges tényekről.

A kategória-tévedéseket kiküszöbölő típuselméletet tárgyaló cikkek sok új szempontot nem adnak, de általában a félévszázados probléma jó összefoglalásai. Minden évfolyamban megjelennek az ismert extrémitású példák: „A logikai atomizmus filozófiája jó úszó", „Kedd alszik", „Az apostolok tizenketten vannak, Péter apostol, tehát Péter tizenkettő" etc . . . Ami novum lehet, az az, hogy némely szerző szerint a logikai típuselmélet kísérlete sem megalapozható, mivel a klasszikus kategóriatanra emlékeztet (Arisztotelész, Kant), metafizika-mentesen csak a nyelv szintaktikai szabályaira támaszkodva szabad a „Zöld gondolata volt" hibáját keresni. Hillman (On grammar or Category-mistakes, 1963. ápr.) a kategória-különbség kritériumát úgy igyekszik megfogalmazni, hogy ez a logikai típuselmélet törvényei helyett nyelvtani-szintaktikai szabályokkal legyen meghatározható. A „via grammatica", a mondaton belüli szerep ismerete lehetővé teszi, hogy a priori meg tudjuk mondani, miszerint szombat nem lehet ágyban, és Johnon nem utazhatok Párizsba — ez azért abszurd, mert *nem mondat*. P. Ziff (About Ungrammaticalness, 1964 ápr.) is a kifejezések adott nyelv paradigmáját sértő formájával magyarázza az antilogikumot. El akarva kerülni a kategóriakonstituálás ad hoc megoldásait („zöld gondolata volt" azért nonsense, mert színe csak kiterjedtnek lehet; vagy: aludni csak személy tud stb.) olyan egzakt kritériumot keres, amelynek alapján épp oly világossá válik, hogy hol a hiba, mint annál a példánál, hogy „ő írok" (he write).

Goddard tanulmánya (Sense and Nonsense, 1964 júl.) a klasszikus típuselméletből való kiindulással ismertebb utat követ, mint a szintaxis-pártiak „abszurd, amit az adott nyelvközösség tagjai nyelvtani hibának éreznek" meghatározása. Goddard a „tagja v. eleme valaminek" viszony sajátosságait elemzi, ill. bebizonyítja, hogy a relációkat jellemző tulajdonságok egyike sem mondható ki az „$\in$"-ről. A „valaminek a tagja" viszony nem tranzitív reláció: $x \in y$ és $y \in z$, de $x \notin z$, mivel az $x = n$, $y = n + l$ és $z = n + 2$ rendű típus, és csakis $n \in n + 1$ lehetséges. Az $\in$ nem szimmetrikus: Conforth marxista, de a marxizmus nem tagja Conforthnak. S ez a sok „nem" (nem reflexív, nem tranzitív stb.) nem egyszerű tagadás, mivel az $\in$-t az aszimmetria stb. sem jellemzi, maguk e tulajdonságtípusok nem mondhatók ki $\in$-ről, mely eképpen nem fér bele a klasszikus logika individuumra, osztályra és relációra felosztott világába. Az „elem" elemzése után Franciaország jelen királyának „klasszikus" kopaszságát vizsgálja, amiről Russellhez képest csak egy variáció-táblázattal mond többet. A tradicionális antinómiák feloldását abban látja, hogy ki kell (és ki lehet) mutatni, hogy a kérdéses dolog nem létezik (nincs olyan, hogy minden nemtartalmazkodó halmazok halmaza etc.).

Harrison hasontárgyú cikke (Category Mistakes and Rules of Language, 1965 júl.) a kategóriák és a létezési módok (dolgok természete stb.) „metafizikai" összezavarása helyett — mint mondja — a lingvisztikai szabályok megsértésével magyarázza az abszurditásokat. A nyelvfilozófia szellemében harcol az antikvitás naiv kategorizálásának újraéledése ellen, s azzal a nézettel, hogy a kategóriahibák értelmetlensége valami mélyebb értelmet jelentene. Idézi More-t („filozófiai felfedezéseket csinálni egyszerűen annyi, mint újra összegyűjteni, amit a mamánk térdén tanultunk"). Ha valaki ezekután úgy véli, hogy Arisztotelész, Kant „primitív" táblázataiból többet tanulhat, annak minden bizonnyal $\neg$ a mamájában van a hiba. Az utolsó típuselméleti tanulmány, D. Odegardé (Absurdity and Types, 1966 jan.), az „a priori hamisságok" kritériumának a meg-

fogalmazhatatlanságát vallja. Minden eddigi típusteória abban a körben forgott, hogy abszurd egy kifejezés, ha szintugrást, kategória tévedést tartalmaz, s kategóriahibáról beszélünk, ha az összekapcsolt kifejezésekből értelmetlen állítás jön létre.

A hagyományos felfogás szerint a nonsense egyik forrása, ha az egzisztenciát logikai állítmánynak fogjuk fel. M. Kiteley (Is Existence a Praedicate? 1964 júl.) az egzisztenciális állítmány ellen Kant óta klasszikussá vált érveket sorolja fel — cáfolatuk céljából. Maga az eredeti argumentum jól ismert: létezési állítmány lehetősége hamis következtetésekre vezet. (Lovak léteznek — Pegazus ló — Pegazus létezik). Kiteley a logikai és nyelvtani állítmány megkülönböztetésével stb. kívánja bizonyítani, hogy az egzisztencia bizonyos típusa lehet logikai praedikátum, s ennek alapján pl. a „Vannak nem-létező lovak" kijelentésnek értelme, referenciája van (ti. Pegazus).

A közvetlenül az arisztotelészi logikához kapcsolódó cikkek nagy erénye, hogy a történeti vitákat — meghagyja a történetieknek. L. E. Rose (Aristotele's Syllogistic and the Fourth Figure, 1965 júl.) azt igazolja, hogy az arisztotelészi szillogisztikából szükségszerűen maradt ki a negyedik alakzat, mivel az ismert AΓB, ΓAB, ABΓ variációk mellett negyedik forma nem lehetséges. P. D. Merrill (Reduction to the Fourth Figure, 1965 jan.) bizonyításának tárgya az, hogy éppen a negyedik alakzatra való visszavezetés töltheti be azt a szerepet, amelyet Arisztotelész az első figurának szánt, ti. minden érvényes következtetésnek van ekvivalense a negyedik formában, amely visszavezetés a szillogizmus érvényességének a bizonyítása. E két álláspont ugyan mint A és Ā állhat szemben egymással, de a jövő nyitott voltát (a kizárt harmadik elve ellenében!) védelmező cikkekkel szemben óriási előnyük, hogy a 2500 éves problémát filozófiatörténetinek tekintik, ellentétben azokkal az írásokkal, amelyek az indeterminizmus bizonyítékát pl. az évezredek óta függőben maradt szalamiszi ütközetben kívánják kivívni (miután a múlt jelen, jövő fogalmát tisztázó tanulmányok a determinizmust kivétel nélkül a legképtelenebb predeterminizmussal azonosítják). Egy kissé nehéz megérteni, hogy mivel sérti meg a nyílt jövő lehetőségszféráját az A vagy non-A dichotómiája: nekem nem tűnik túlzottan meghatározottnak az az alternatíva, hogy vagy lesz harmadik világháború, vagy nem lesz.

E. J. Bond (The Concept of the Past, 1963 okt.) és R. M. Gale (Is it now Now? 1964 jan.) Ayer „időtlen" ideális nyelv programját vitatja: az igeidők kiiktatásával nem lehet egyértelműbbé tenni a nyelv logikáját, a sub specie aeternitatis szemlélet nem helyettesítheti adekvátan a common sense „objektív" időperspektívát. Hartskorne (The Meaning of „Is going to be", 1965 jan.) a szabadság nevében elutasítja a tengeri csatának csak két lehetőséget adó jövőjóslását, a jövő ilyetén előreírását. Mint írja, a determinizmus fogalmát csupán abban az esetben lehet alkalmazni, amikor az indeterminizmus = 0 — az abszolút nullpontok viszont elérhetetlenek. Az viszont igaz, hogy az eképp felszámolt determinizmust a XVII—XVIII. század legdogmatikusabb predeterminizmusa sem állította. A. H. Insig (Remarks of Logical Necessity and future Contingencies, 1965 ápr.) a zavar eredetét abban látja, hogy nem látták be, miszerint „nem a csatáról, hanem a csatáról szóló mondatokról van szó". A vitát egy minden álláspont kifejezésére alkalmas formanyelv (esetleg mondatokról szóló mondatok, azaz metanyelv) bevezetése zárja, mivel az időkalkulus kidolgozóinak maguknak már nincs véleményük az időről — K. Lehernek és R. Taylornak (Time, Truth and Modalities, 1965. júl), illetve R. Leshernek, aki a kronológiai kijelentések kalkulusát (axiómáit, következtetési szabályait stb.), a temporális logikát az időoperátor bevezetésével formalizálta (On the Logic of Cronological Propositions, 1966 jan.).

A többé-kevésbé aktualizálható logikai kérdések vitatásánál érdekesebb magának a logikának a kérdése: a formalizáció határai és értéke, argumentáció és analiticitás stb. J. K. Cowan (The Uses of Argument, An Apology for Logic, 1964 jan.) Toulminnal polemizál. Véleménye szerint a logikai tautológiák leghagyományosabb formái (a Barbara szillogizmus vagy a modus ponens)is adnak új információt. A logikai problémák a klasszikus alapformáknak nem az elégtelenségéből, hanem a félreértéséből, a tradicionális apparátus helytelen interpretációjából származnak. Az analitikus ideál védelmezői és a formalizálás ellenzői, a matematikai és logika wittgensteini azonosságának a hívői és a válás sürgetői stb. szembenállást lehet filozófiailag interpretálni. A (szűkebb értelemben vett) szemantikai tárgyú tanulmányokról ezt nem mindig lehet elmondani.

A jelentéstan (Alston: The Quest for Meaning, 1963 jan., S. Zink: The Meaning of Proper Names, 1963 okt.), a metamorfák és izomorfiák (McCloskey: Metaphors, 1964 ápr.; Engel: Isomorphism, 1965 jan.), a használat elmélete (Aldrich: Too Obvious for Words, 1963 júl. és Evans: Towards the Theory of Use, 1964 ápr.), valamint a lassan klasszikussá váló privát-nyelv argu-

mentum képezik a szigorúan nyelvfilozófiai írások anyagát. (Általánosságban persze itt az etikai, ontológiai és politikafilozófiai cikkek is szemantikaiak.)

Alston a jelentés három koncepcióját felsorolva — 1. a szó jelentése az, amire vonatkozik, 2. a jelentés a kifejezett ideával azonos, 3. a jelentést nyelvi környezet határozza meg — tárgyalja a belőlük fakadó nehézségeket. A megoldást Wittgenstein jelszavában látja: „Ne keresd a jelentést, keresd a használatot!" Evans viszont a név és nevezett dolog viszonyának tisztázását nem „a használatban dezintegrálódó jelentésben", hanem a tárgyak és emberi viselkedés világát összekötő elnevezési akcióban találja meg.

Régi neopozitivista témának számít a tulajdonnevek jelentésének kérdése. Zink a két alapálláspont ismertetését és kiértékelését adja: a jelentés denotatív elmélete szerint a tulajdonnév jelentése a megnevezett személy, a konnotatív elmélet szerint tulajdonnevet más szavak jelentésével lehet meghatározni. Zink szerint az első nézet azt jelentené, hogy a név jelentése a név előtt létezett, ami ellentmond a jelentés jelentésének. Szükséges a név használatának a megértése, de a jelentés nem azonos a használattal; a név denotátumának a lokalizálása a tulajdonnév tulajdonosáról való tudás szükséges, de nem elégséges feltétele, különösen ha személyiségekről van szó: a Venus bolygó esetében a mikor és hol tudása plusz a rámutatás elégséges ismeret, az viszont igen keveset tud Kantról, aki csak a tér-idő koordinátáit ismeri. (Lehet, hogy egy csillagász máshogy vélekedik.) Végezetül a mitológiai személyek szemantikája következik: isten jelentése stb. Aldrich azon kifejezések értelmét keresi; amelyek éppen azért hatnak értelmetlennek, mert túlságosan is nyilvánvalóak, pl. ha jelenlevő barátnőmmel közlöm, hogy „Én most itt vagyok", vagy: „A Föld több mint öt perc idős". Mivel a fentiek így „in vacuo" képtelenségnek tűnnek,, olyan szituációkat szerkeszt, hogy „in concreto" értelmes-informatív (vagy legalább is emotív) funkciót töltsenek be.

McCloskey a metaforákról írt tanulmányában azt a felfogást támadja, mely szerint az egész nyelv metaforikus, mivel a szó szerinti és az átvitt értelemben való használat különbsége definiálatlan. Viszont az, hogy „érezzük" a különbséget (pl. hogy a szerelem tűz, de nem főzi meg az ebédet), önmagában nem elég meggyőző, ezért meghatározás-kísérlet is szükséges: „metaforikusan használunk egy szót, ha egy bizonyos fajta dologra szokták alkalmazni és most más fajta dologra alkalmazzuk". E defínició színtelenségét a nyelv logikai és pszichológiai aspektusának a megkülönböztetése árnyalja, igaz, hogy csak a „fénykép és festmény" analógiája erejéig. Ez maga is kissé metaforikus jellegű, márpedig a szerző írja, hogyha egy metaforát magyarázni kell, az nem jó metafora.

A magánnyelv problémáját tárgyalja Tamburn (Private Languages again, 1963. jan.). Mit tud megkülönböztetni, ki tudja-e javítani saját szintaktikai hibáit az, aki — akár valamely létező nyelv bázisán — abszolút privát nyelvet konstruált és használ? A kérdés filozófiai érdekessége a privát introspektív érzékelési kijelentések magánnyelve és a köznyelvi kommunikáció interszubjektív mezője kapcsolatának a kutatásában áll, de Tamburn csak felsorolja az érzékelés-szavak megtanulására vonatkozó hipotéziseket, pozitív véleményét pedig abban foglalja össze, hogy a „fáj a fogam" kifejezésben megnyilvánuló szubjektív érzéklet magán jellegét nem analógiával extrapoláljuk a többi ember köznyelvi szavakkal kifejezhető fogfájására, de a magánnyelv tagadóinak azon szillogizmusa is vitatható, hogy „magánnyelv nem létezik — létezik nyelv — tehát létezik a többi ember". A nyelv nem valamely társadalmi szerződés „légyen kommunikáció" határozatára született — mivel ez már maga előfeltételezi a kommunikációt; „az értelem eredetéről és a nyelv céljáról semmit sem tudunk és semmit sem tudhatunk" — írja. A választ, azt hiszem, már Spinóza megadta: ugyan most minden kalapács készítéséhez kalapácsra van szükség, de az első kalapácsot nem csinálhatták kalapáccsal.

Engel cikkének címe (Izomorfia és lingvisztikai pazarlás) ortodox analitikus témát idéz, de célja éppen ennek a szűkös tematikának a meghaladása. Metafilozófiája nem a filozófia felszámolását jelenti, hanem a filozófiatörténet értékeinek „rehabilitációját" az analitikus, vagy ahogy írja, a „klinikai" filozófia metafizika izomorfiákat kiküszöbölni kívánó kísérlete ellenében. Ez akkor is értékelendő, ha példatára Schopenhauer metafizikája. A filozófiai rendszerek problémáit nem lehet megérteni, megítélni a józan ész alapjáról, csak félreérteni, s maga a köznyelvi autoritás sérthetetlenségének tétele is „megalapozhatatlan" filozófiai posztulátum. A filozófia a „másik" logikai értelmet keresi — írja —, ezért a mindennapi nyelvre való lefordítás programja értelmetlenség, ennek tükrében a filozófiatörténet csak „szisztematikusan félrevezető kifejezések" és nonsensek gyártását jelenti, amit csak elvetni vagy esetleg újraírni (!) lehet. Nem az „elhallgatni" tudás a filozófia feladata (mivel mi a kritérium a tudás *előtti* és *utáni* hallgatás megkülönböztetésére?), hanem — miként a

tradicionális metafizika — megpróbálni kimondani a „kimondhatatlant".

Hogy a hagyományos problémák „átírása" mit jelent, azt a mozgás keletkezését, az anyag kontinuus vagy diszkrét szerkezetét, a kauzalitás kategóriáját és az abszolút-relatív mozgás kérdését ontológiai előfeltevésektől 'mentes' logikai vizsgálata reprezentálhatja. *(Ez* az átfogalmazás részben jogosultnak tűnik: azt, hogy korpuszkulákra vagy folyamatokra artikulálódik-e az anyag stb., „ontológiailag" a fizika hivatott eldönteni; egy filozófiai természetképnél jobban megfogalmazható pl. a karteziánus és az atomista fizika logikai konzekvenciáinak a szembeállítása.)

A. Quinton (Matter and Space, The cartesian principle, 1964 júl.) Descartes és Locke anyagfelfogásának tükrében elemzi a XVII. század geometrizáló mechanikájának a hatására kialakult kiterjedés- és térfogalmat. A karteziánus elv (az anyagiság szükséges és elégséges feltétele a kiterjedés — a térbeliség) cáfolata két úton lehetséges: térbeli, de nem-anyagi létezés lehetősége, ill. anyagiság térbeliség nélkül. A kiterjedés nélküli anyagi pont logikai lehetősége cáfolhatatlan, addig az anyag azonosítása — definíciója — egyik attributumával konfirmálhatatlan—írja. Quinton mégis a descartes-i koncepciót tartja koherensebbnek, mivel lényegében Locke is elfogadta az anyag geometriai (és mechanikai) tulajdonságainak kitüntetett jellegét — az elsődleges és másodlagos minőségek ontológiai és gnoszeológiai különbségének tételezésekor. Az extenzíve, metrikusan mérhető tulajdonságoknak a XVII. századi aritmetikai mechanika hatására történő szembeállítása az érzékelhető, színes, szagos tárgyakkal Descartes-nál és Locke-nál a tudományos-teoretikus objektumok és a közvetlenül megfigyelhető hétköznapi tárgyak modern dualizmusát előlegezi. „A mechanika nem igazabb, csak precízebb" — írja Quinton —, hasonlóképpen tagadja az elméleti konstrukciók és az érzéki objektumok közti elvi különbséget: a tudományos idealizáció és a mindennapok érzékelhető tárgyai nem két különböző világra, hanem ugyanarra a világra vonatkoznak, de különbözőképpen.

J. J. Thomson a tér és idő tulajdonságainak a szimmetriáját, ill. aszimmetriáját, valamint a tárgy meghatározásában betöltött funkciójukat vizsgálja (Time, Space and Objects, 1965 jan.). Nem „az" anyag szerkezete, lényege és a téridő kategóriái kapcsolatát, hanem az *individuális* objektum térrel és (vagy) idővel való definícióját elemzi, bizonyítandó, hogy a kétféle meghatározás *analóg.* Az „időintervallum *p* térpontnál" definíció éppoly pontosan meghatározott, mint a szokásos „térrész *t* időpontban" meghatározás; a tér és idő messzemenő analógiájának az alátámasztására Thomson olyan modell konstruálásával kísérletezik, amelyben nemcsak a tárgyak időintervallummal történő definíciója egyértelmű, hanem az „időben előre és *visszafelé*" kifejezésnek is ugyanúgy van értelme, mint a térbeli le- és föl-nek.

Amellett, hogy mint filozófiai alapkategóriát tiszteljük a mozgást, talán nem teljesen feleslegesek az „antik" típusú analízisek sem, amelyek a mozgás (keletkezés, változás stb.) paradoxonjainak feltárásával „indirekte" és malgré lui mondanak egyet s mást a dialektikáról is. A nyugalom utolsó és a mozgás első pillanatának paradox „is-is" és „sem-sem" ellentmondásait tárgyalja à la Zénón, csak modern formaapparátussal, B. Medlin (The Origin of Motion, 1963. ápr.), természetesen még azzal a különbséggel, hogy a „logikai törvények horror contradictionise nem feltétlenül vezet egy parmenidészi mozdulatlanság feltételezéséhez". Egy adott időpillanatban mozogni kezdő test antinómiáit (pl.: egyik lehetséges interpretáció szerint van a mozgásnak első, de nincs a nyugalomnak utolsó pillanata) az ellentmondás különböző típusainak megkülönböztetésével próbálja meg feloldani (kontrárius, szubkontrárius, kontradikció), s Dedekind matematikai megoldásával szemben ezt a logikai utat tartja meggyőzőbbnek. „A mozgás első pillanata *a* nyugalom utolsó pillanata" — írja —, vö. „limesben véve" a legkisebb kővel, amelyet Szókratész már nem tud, ill. a legnagyobb kő, amelyet még fel tud emelni. Bár kőnagyságok csak diszkrét értékeket vehetnek fel: a két kő nem azonos; míg a mozdulás pillanata mozgás és nyugalom koincidenciáját jelenti. A kontinuitás és diszkontinuitás apóriái után a modern matematika sem tett *végérvényes* pontot (Zénón—Cantor), s az abszolút—relatív mozgás vitáját sem zárta le Einstein.

D. M. Armstrong (Absolute and Relative Motion, 1963 ápr.) az abszolút mozgás relativista bírálata jogosultságának elismerése mellett bizonyos vonatkozásban az abszolútista koncepció elítélésének perújrafelvételét kéri. Elsősorban a kopernikuszi és ptolemaioszi világkép „logikai ekvivalenciáját" hirdető relativizmus abszolútizálásával polemizál: a két koncepció történeti vitájának tárgya nem a matematikai leírás szimplifikálása, hanem a valóságos mozgás visszaadásának adekvátsága volt. Armstrong elfogadja a newtoni térfelfogás (az anyagi tárgyakat *tartalmazó* tér fix vonatkoztatási rendszere) einsteini bírálatát, de rámutat az abszolút mozgás elleni

argumentáció „rejtett premisszáira", implicit előfeltevéseire is. Véleménye szerint a tértávolság nem analóg a szimultaneitás stb. relativitásával: éppoly képtelenség azt állítani, hogy két test távolsága a vonatkoztatási rendszertől függ, mint azt, hogy x koordinátához képest a gyűrűm arany, de ha más referencia-pontot veszek fel, akkor ezüst. A relativista szempont eleve kizárja, hogy különböző időpillanatokban létező tárgyak térviszonyáról lehetne beszélni, az egyidejűség viszonylagossága ellenére is értelmetlennek tartja a „Most ott vagyok, ahol voltam" kifejezést. Ez lehet, hogy jogosult és korrekt álláspont, de nem konzekvenciája, hanem előfeltevése a relativista szemléletnek: az abszolút vonatkoztatási rendszer (Abszolút Tér) elvetése nem jelenti a más időben létező objektumok direkt térviszonyainak a tagadását — írja —, ami a relativitáselmélet általános koncepciójával ellentétben a tér és idő tökéletes aszimmetriáját tételezi, s indirekte abszolút szimultaneitást feltételez, mert csak így lehet megállapítani, hogy melyek azok a tárgyak, amelyek között közvetlen térviszonyról lehet beszélni.

H. Fain (Some Problems of causal Explanation, 1963 okt.) a kauzalitás általános logikai modelljének kidolgozásával kísérletezik — a hempeli és oppenheimeri megközelítés bírálatán keresztül. Hempel és Oppenheimer az okségi magyarázatot csak olyan szituációra értelmezi, melyben egyetlen individuum két logikailag független tulajdonságát vizsgálják. Fain szerint az okság kategóriáját nemcsak olyan individuumokra lehet alkalmazni, amelyeket az ok hatása előtt, ill. az okozat után identifikálni tudunk, bár kétségkívül ezek a legtriviálisabb kauzálisan magyarázható esetek (kapcsolat John szűnő influenzája és a Johnnak adott penicillin között). Az előrelátást biztosító komplexebb kauzális koncepció konkrét kidolgozásáról kevesebb szó esik, mint a fenti felfogásnak az okság „konceptualizálási kísérletében való túlszimplifikálásáról".

Amikor a hagyományos természetontológia kategóriáinak logikai analíziséről, az argumentumok és implikációik vizsgálatáról van szó, akkor teljességgel természetesnek tűnik, hogy a szerzőnek nincs határozott álláspontja folytonosság vagy diszkrét struktúra egyeduralmáról, a direkt térviszonyokról, s nem kötelezi el magát tökéletesen a kitüntetett koordinátarendszer kérdésben. De amikor az ember olyan címeket olvas, amelyekben szabadság, egyenlőség, társadalmi igazság etc. szerepel, akkor talán nemcsak „marxista beidegződés" alapján, de valahogy elvárjuk, hogy a fogalomanalízis után a kizáró vaggyal felsorakoztatott nézetek kapcsán valami véleményféle is kövesse a táblázatokat és a gondosan kvantifikált kijelentéseket. Azt tökéletesen el tudjuk képzelni, hogy valakit nem győzött meg 100%-ig valamely fizikai modell interpretációja, viszont a rivális hipotézisben sem hisz hiánytalanul, s mindezt leírja; de hogy a „kényszer a szabadságra", „önmegvalósítás", „humanizmus" kifejezésekről csak az jusson az eszébe, hogy egy jó ég tudja milyen „metarendszerben" (semmiképpen sem a történelemben) mennyire összeegyeztethetők — formálisan?! Szabadság és szükségszerűség, szabad akarat és determinizmus, társadalmi szabadság és egyenlőség-igazságosság „antinómái" így nem „kategóriáink értelmileg lehetetlen kiterjesztéséből" származnak — hanem lingvisztikai hibák: az átlag-analitikus szemlélet jóval előbb lehúzza „értelmünk lehetőségeinek" határsorompóját; a fenti kifejezések apropóján csak bizonyos köznyelvi szavak filozófiai használatát avagy a tradicionális társadalomfilozófia köznyelvi értelmét-értelmezését lehet vizsgálni, s „mögöttük" akár egy jelenség-világ referenciáját sem szükséges tételezni. W. Wick (Truth's Debt to Freedom, 1964 okt.), mint cikke címéből is kitűnik, azt fejtegeti, hogy a tudományos igazság mennyiben lekötelezettje a szabadságnak, mit köszönhet az igazság keresése és felfedezése az intellektuális autonómiának — kissé Descartes szellemében, aki szerint az emberi elme szabadsága a mechanikusan determinált természetben az igaz és a hamis megítélése. Azon analógiák sem túl újak, miszerint az etika a viselkedés logikája és az igazság a tudás etikája; „az intelligencia teoretikus használatának éppúgy megvannak a kategorikus imperativuszai, ahogy az etikának" — írja, a szabadság teszi a puszta pontosságot igazsággá, miként a legalitást moralitássá.

Konkrétabb történelmi-politikai szabadságfogalmat elemez A. C. Graham (Liberty and Equality, 1965 júl.) — a klaszszikus liberalizmus szabadságkoncepcióját (Locke stb.); melynek axiómája: mindent meg kell engedni, aminek a megtiltására nincs külön ok. A szabadság ideája az értelmetlen tiltás az egyenlőség eszméje az értelmetlen diszkrimináció ellen irányult, a szerző azt kívánja bizonyítani, hogy ezek az elvek nem morálprincipiumokból, hanem logikai szabályok szerint magyarázhatók. Bár megérteni kétségkívül csak társadalmi kontextusból lehet őket, nem pedig szintetikai szabályokból, mégis érdekes az az analógia, amelyet Graham a különböző előítéletek és liberális-egalitáriánus cáfolatuk strukturális hasonlóságáról, ill. különb-

ségéről elmond. Példa a következő párbeszéd-pár:

X: Légy óvatos ma, péntek szerencsétlen nap.

X: Légy óvatos ezzel az emberrel, nem bízhatsz a zsidókban.

Y: Nem szerencsétlenebb bármely más napnál, nem kell megkülönböztetned . . .

Y: Éppannyira igen vagy éppannyira nem bízhatsz bennük, mint bárki másban, nem szabad diszkriminálnod őket . . .

Graham nemcsak logikailag elemzi, tartalmilag is nagyra értékeli Locke, Rousseau ideáljait, amelyek „nemes levegőjét" kortársai analíziseiből hiányolja. Tipikus Mind-tanulmány egy másik szabadságanalízis, J. M. McCloskey tanulmánya (A Critique of the Ideals of Liberty). Az ilyesféle írásokra szokták azt mondani, hogy negatív kritikai részük logikailag tökéletes, szisztematikus, de ettől a pozitív kifejtésük színvonala elmarad; itt viszont a pozitív kifejtés — amely leronthatná a szabadságtípusok rendszerező és kimerítő bírálatát — teljesen elmarad. Negatív (összeütközés, akadályok hiánya) és pozitív (önmegvalósítás, öntökéletesítés) szabadságfogalmak, azaz puszta privációnak, ill. önmeghatározásnak felfogott szabadságeszmék kiértékelése, politikai ideálként való megfogalmazásuk vizsgálata, az (értelmes) önérdek-koncepcióval való párhuzamba és szembeállításuk valóban a teljesség igényével léphet fel. A sokrétű problémafelvetés és felvázolás után (a különböző önmeghatározások összeütközése, egy III. richardi v. eichmanni öndetermináció értékelése — „Úgy döntöttem, hogy gazember leszek" —, s autentikusan az is) a szerző egyetlen konklúziója az, hogy a szabadságideál nem feltétlenül egalitáriánus. Itt a nehézségek puszta megfogalmazása, egy másik tanulmány kapcsán viszont egy „kontinentális" ésszel nehezen felfogható megoldási — jobban mondva *kiszámítási* — kísérlet döbbent meg. Runciman és A. K. Sen (Games, Justice and the General Will-1965 okt.) a rousseau-i, robespierre-i közakarat, társadalmi igazság, közjó kategóriáit vizsgálja — a játékelmélet eszközeivel; bizonyítván, hogy az általános optimalizáció akkor is valószínűtlen, ha a Legfőbb Jó a közösség minden tagja számára azonos, de nem lehet tudni, hogy a többiek mit választanak, így csak az egymást keresztező akaratok érvényesülnek az ideális közakarat, az általános akarat helyett. A példa két fogoly, akiknek kölcsönösen az a legjobb, ha nem vallanak (így fejenként két évet kapnak fegyverrejtegetésért), de mindegyik attól fél, hogy a másik rávall, így ő tíz évet kap, míg amaz meguszná eggyel. Az eredmény: mindegyik vall, s így fejenként hat év. Ez a modell (fejenként két év és hallgatás) hivatott Rousseau „kényszer a szabadságra" koncepcióját megértetni. Az elidegenedett társadalom amour propre-ja, amely hat évet hozhat, igazolja annak szükségességét, hogy az atomizált-izolált individuumokkal szemben a valóságos közérdeket kell megvalósítani. E táblázatból leolvasható az a tétel, hogy esetenként a korporáció követelte lemondás racionálisabb, mint semmi korporáció. Ezen modellálással tehát kimutatható a társadalmi szerződés raison d'être-je, s hála a játékelmélet valószínűségszámításának, jóval kevésbé unalmasan, mint azt egyéb analitikus konceptualizálás tenné.

A logika és szemantika után legnagyobb az etikai (metaetikai) cikkek előfordulási aránya. Maga az analitikus morálfilozófia is közelebb áll a lingvisztikai és logikai vizsgálódásokhoz, mint akár az előbb ismertetett társadalomfilozófiai vagy politikafilozófiai elemzésekhez; ez különben az angol egyetemi filozófia oktatásában is így van intézményesítve. Ami az erkölcsfilozófiáról nem a használat-jelentés analízis alapján szól, az teológiai nyelven beszél, s ezek meglehetősen furcsa komplementerek. A Mindben nagyszámú „szabadság" vitairat vizsgálatából azonnal kitűnik, hogy itt nem a társadalmi-politikai értelemben vett szabadságról (liberty) van szó, hanem a szabad akarat stb. elemzéséről (freedom), azaz meghaladva a XVII—XVIII—XIX. századi „szabadság-metafizikákat", az ezek *előtti* teológiák problémájához csatlakoznak még a „nem-hívők" is. Ha ezeket a cikkeket olvassuk az akarat szabadsága, a választás szabadsága, a választás választása kötelesség és kötelezettség címmel, akkor még a vitatkozó kedvünk is kialszik, amely a hasontárgyú egzisztencialista elmélkedések kapcsán feltámad, hisz szó sincs választás és lehetőségszféra, akarat és megszabott alternatívák stb. kérdéséről, hanem olyan végtelenül-felfoghatatlanul finom megkülönböztetésekről, hogy: „Nem a legjobb választása a probléma, hanem annak eldöntése, hogy melyik a legjobb". S ha tartalmi kérdések mellett részfeladatul el is fogadjuk a metaetika programját, az etikai ítélet formális feltételeinek, az erkölcsi fogalmak analízisének a létjogosultságát, akkor sem igen találunk itt választ e problémákra; mondhatni formalizmus és formalizmus között is óriási a különbség, egészen mást jelent a morálfilozófiai kategóriák és imperativuszok érvényességének stb. vizsgálata, mint annak kimutatása, hogy a mai angol köznyelv milyen kon-

textusokban használ bizonyos erkölcsi kifejezéseket és kijelentéseket.

R. C. Skinner (Freedom of Choice, 1963 okt.) cáfolja a természetesen lineáris kauzalitásként felfogott determinizmust, példájában ugyanis egy tálról teljesen szabadon választhat egy almát, és akaratát semmi sem determinálja azon kívül, hogy ezt be akarja bizonyítani. Angol írásról lévén szó, jóval jelentősebb a szokások racionalizálhatatlan jellegének felismerése, bizonyos megindokolhatatlan beidegződések és az értelmi cselekvés szembeállítása. K. T. Gallagher a választásszabadságot a fogalmi gondolat határain túlra helyezi, lehet, hogy a diszkurzív gondolkodás nyelvén nem lehet kifejezni a szabad akaratot, de tagadni sem — írja —, mivel ami egy szinten értelmetlen, annak a tagadása is az. (On Choosing to Choose, 1964. okt.) Én magam nem tehetem fel azt a kérdést, hogy „választhatom-e magamat, azaz választásaim összességét?" Az „ÉN" ellenáll a konceptualizálásnak, csak „az alkotó tapasztalatban" manifeszt (vallás, művészet, szerelem), ami viszont túl van az értelmen. (Néha talán nem is olyan értelmetlen a neopozitivizmus „értelmetlenség" kategóriája?) Szerencse, hogy a Mind szerkesztői értenek a kontrapunktozáshoz, s miután az előbb annyi minden át- és megérzésére lettünk felszólítva, utána rendkívül gondos választásanalízist olvashatunk: Z. F. Daveney cikkét (Choosing, 1964 okt.) a választás előfeltételeinek vizsgálatáról, a választásról, a cselekvésről, a döntésről előbb külön-külön, majd egybevetve, a választás és a szándék kapcsolatáról, a választás és a determinizmus problémáiról. Daveneynek igaza van abban, hogy a triviális evidenciák megfogalmazása sem *az* igazi racionális feladat — pl. annak megfogalmazása, hogy nem beszélhetünk választásról akkor, ha azt mondom, hogy a Westminster Cathedralt akarom megvenni inkább, mint a Saint Paul's székesegyházat, amennyiben ezen döntésnek semmiféle reális feltétele nincsen. A természeti determinizmus kontra szubjektív szabadság klasszikus kérdésének — legalábbis terminológiailag — legáltalánosabb megoldása a *cause* (fizikai ok) és a *reason* az emberi cselekedetek „miért?-je) megkülönböztetése. E különbséggel operál R. Abelson (Because I want to, 1965. okt.) — Ryle „filozófiai pszichológiája" nyomán, amely, mint írja, véget vetett a filozófia azon 300 évének, amelyben pszeudo-objektum fogalmakat alkalmaztak az emberi akciók teleológikus nyelvére. A mechanikai kauzalitás kiküszöbölése a szubjektum meghatározásából természetesen helyes, ahogy a pszichikai (magyarázat) és etikai (igazolás) elválasztása is: olyan cselekedetet is megmagyarázhatunk, amelyet erkölcsileg igazolni képtelenség (pl. a gide-i action gratuite). Az Abelson által „fogalmi forradalom"-nak nevezett filozófiai tett — annak felfedezése, hogy amit Descartes ontológiai dualizmusnak tételezett, az *fogalmi* különbség — mellett, ha úgy tetszik, fogalmi ellenforradalom is jelentkezik: a felelősség (keresztényi) vonásait vizsgálja H. Fingarette (Responsibility, 1966 jan.), olyan dimenziók megvilágítására vállalkozván, amelyek nem férnek bele a can és can't, a do és know, a could és would analízisébe. Természetszerűleg az ilyen típusú írásokban jóval több az emócionális töltet, mint az etikai szemantikában. Fingarette igen szépen dramatizálja az elidegenedett-elembertelenedett ember közömbösségét embertársaival szemben. Mindnyájan Káinnal kérdezzük — mondja: „őrzője vagyok-é én az én testvéremnek?", és „az emberiség történelme eddig azt válaszolhatta: NEM!" (ez igaz), Isten viszont azt mondja — folytatja — „IGEN" (reméljük, hogy ezt idővel nemcsak „isten" mondhatja). Mennyből a földre leszállván, vissza a „could have" és a „would have" antimetafizikájához: O. C. Jensen cikke (Responsibility, Freedom, and Punishment, 1966 ápr.) e „problémától" eltekintve az utilitarizmus logikai bírálatával és indeterminizmus-kritikájával válik érdekessé. Az előbbinél az inkonzekvenciák kimutatása jelentős, az indeterminizmus kapcsán pedig az a megjegyzés, hogy épp *ez* nem tud különbséget tenni szabad és nem-szabad cselekedet között; Jensen a determinizmus nem-kauzális változatát elfogadja.

A *nem* kizárólag az akaratszabadságot tárgyaló tanulmányok tematikája sokrétűbb: a lelkiismeretfurdalástól a praktikus döntések szerkezetének az elemzéséig húzódik s ezekről az angolszász gondolkodás talán többet tud mondani, mint a választásról, amelyről kontinentális szomszédja szellemesebben szól. Az „*X*-nek *A*-t kell tennie" állítás előfeltételeit vizsgálja Neil Cooper (Some Presuppositions of Moral Judgments, 1966 jan.), az erkölcsi „kellés" ítéleteit valahol Machiavelli fejedelmének „nem kell eltérni a jótól, *ha lehetséges*, de képesnek kell lenni a rosszra, *ha szükséges*" és Urmson „Szentek és hősök" morálfilozófiájának határértékei között, ahogy az erkölcsi szabályokat is az ideálok mércéje alatt és a praktikusan adott fölött helyezi el. Arról, amit Cooper az „emberi természet ismeretének posztulátumá"-ul fogalmaz meg, csak azzal, hogy „metamorális principiumnak" nevezi, nem igen mond többet, mint amit Arisztotelésztől Spinozáig már elmondtak.

A. Oldenquist (Rules and Consequences, 1966 ápr.) a kötelességre, ill. a (jó) célra centrált etikai rendszerek rossi antitéziséből indul ki, a tradicionális „deontikus" és „teleológikus" megkülönböztetést azonban a „szabályok nyelve", ill. a „célok nyelve" fogalmazással váltja fel, amivel „bebizonyítja", hogy a fenti dualizmus nem szükségszerű, azaz a szabályok morálfilozófiája és a következményetika logikája nem összeegyeztethetetlen. Megteremthető a rigorózus szándék-etika és a hagyományos utilitarizmus közös *nyelve* s ezzel logikai „monizmusa".

A tradicionális erkölcsfilozófiák centrális problémájával a deszkripciók és preszkripciók, a tény- és értékítéletek kérdésével foglalkozik Anne L. Thomas tanulmánya (Facts and Rudeness, 1965 júl.), persze „angol módra". Egész precízen felsorolja, hogy a „gorombaság" kifejezést mikor használják leírásként, mikor kiértékelésként stb., végezetül x pontban összefoglalva a faragatlanság érték- és tényreferenciája. Egy másik analízis kapcsán nem lehet jobb jellemzést idézni, mint Márkus Györgyét ez irányzat különben összehasonlíthatatlanul jelentősebb képviselőjéről, Austinról: „. . . egyes cikkeinek szinte már semmi köze ahhoz, amit bármiféle józan értelemben filozófiának nevezhetnénk, s olvasásuk közben az ember joggal képzelheti azt, hogy az angol értelmező szótárt előkészítő munkákkal van dolga" (Irányzatok a mai polgári filozófiában. Gondolat, 1964. 430. o.). Az angolban két kifejezés van a mi kötelesség szavunkra: obligation és duty, az első a moralitás megfogalmazására alkalmasabb, a másodiknak van némi officiális felhangja, s a legalitás szférájában alkalmazható. Ezt elemzi R. B. Brandt (The Concepts of Obligation and Duty, 1964. júl.) — cikke következményeként jóval bizonytalanabb lettem a fenti szavak adekvát alkalmazásában. A szóhasználatelméleten kétségkívül túllép D. J. Phillys hasontárgyú cikke (Moral and Religious Conceptions of Duty, 1964 júl.), méghozzá az istennel szembeni kötelezettségeink természetének feltárása irányába. Az isteni utasítás a katonai parancsokra hasonlít, nem kell értelmileg-érzelmileg interiorizálni, hanem el kell fogadni, mivel, mint már Kierkegard is megmondta, az istennek nincsen szüksége az emberre. A cikk egyetlen pozitív eredménye, hogy rámutat: a valláserkölcsben szükségszerűen a negatív mozzanat, a tiltás dominál. Általában nem látszik valószínűtlennek az a hipotézis, hogy a legortodoxabb analitikus írások mellett — melyek a kifejezések előfordulási statisztikáján kívül keveset kívánnak mondani — nem véletlenül jelentkezik valamely vélemény igénye — a teológiai „tartalmak" formájában. (Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy ez utóbbi túlnyomórészt amerikai szerzők importjából származik.) Természetesen csak indirekte, de *minden* „metafizikával" szembeni megkülönböztethetetlen gyanú — legalábbis az etikában — hamarabb vezet vissza a teológiai tételek „értelmetlenségeihez", mint az *ugyanúgy* megalapozhatatlannak nyilvánított társadalmi-történelmi „metafizika" (itt: a tényleges filozófia) visszaállításához. Nem igaz az az állítás, hogy egy autentikus pozitivista az isten szubjektív fogalmából vagy az isten szó létéből isten elismerését vezette volna le. De éppen a legkisebb „lazítás" kapcsán, a leglaposabb használatanalízisen való túlmenéskor a vallásos moralitás tényleges metafizikája jelentkezik: P. Brown (Religious Morality, 1963 ápr.) pl. olyan analitikus „igazságokkal", hogy isten per definitionem a jó (nyelvfilozófiai alátámasztás: így is *szokták* mondani), a jó az erkölcsi standard, ami isten akarata. Mivel isten a jó és tökéletes, a világnak nem kell annak lennie: épp egy tökéletes világ falszifikálná isten létét. Hepburn (From World to God, 1963 ápr.) bizonyításának tárgya, hogy a keresztény hit nyelvileg kifejezhető, isten szerepe a nyelvi játékban meghatározott referenciával rendelkezik, a kozmogóniai istenérvvel még csak az volt a baj, hogy logikai szükségszerűségnek fogták fel, holott tényigazság, helyes magyarázó elv. A cikk végén a pozitivizmus legpozitívabb tettét, az objektív idealizmussal való polémiáját bírálja, s kifejti, hogy a verifikáció-teszt értelmetlen a vallási igazságokkal szemben. B. C. Coburn is a teológiai nyelv háttérbeszorítása ellen küzd (Neglected Use of theological Language, 1963 júl.), s „metateológiai" szinten bizonyítja, hogy a „Jézus a Krisztus" kijelentés nem nyelvi konvenció, Isten funkcionálása nem olyan, mint egy rendes tulajdonnévé, mivel isten személy és nem személy stb. Azt nem-pozitivista analízisek is felfedték, hogy ez roppant sajátos paradigma.

Ha már „meta"-szinten vagyunk, sokkal értékesebb a teológiával összekapcsolt etikánál az erkölcs és természettudományok viszonyának vizsgálata. Miután N. Fotion cikkéből — amely különben az etika logikájának, a metaetikának megalapozási kísérlete (Range-Rules in Moral Contexts, 1963 okt.) — kiolvasható, hogy a logikai analicitás az erkölcsfilozófiában lehetetlen (az ő példája szerint: egy nácit nemigen tudok meggyőzni az antiszemitizmus helytelenségéről azzal, hogy bebizonyítom neki — megsértette a nem-ellentmondás elvét); az érdeklődés inkább az

erkölcs és az empirikus tudományok specifikumai kutatása felé irányul. R. Edgley (Practical Reason, 1965 ápr.) a „gyakorlati ész" és a teoretikus elme nagymúltú filozófiatörténeti dichotómiájával polemizál („az ész nem cselekszik, a cselekedet nem igaz vagy hamis"). Edgley a ténytörvények és normák nyelvét közelíti egymáshoz; pl. a koherencia, a következetesség egyaránt jellemezheti a cselekedeteket és a gondolkodást. S. Körner (Science and Moral Responsibility, 1964 ápr.) a természettudományok hipotetikus-deduktív rendszereinek és az erkölcs-filozófiai posztulátumoknak a kapcsolatát, összeegyeztethetőségét vizsgálja, a természettörvények kvantifikálható fogalmainak pontosságát és a közvetlen minőségi fogalmak pontatlanságát. Kanti kérdésfeltevéssel kezdi (objektív determinizmus és szubjektív teleológia viszonya), de fenomenalitás és noumenális világ határát az *érzéki* és az *elméleti* világ közé helyezi: „a *fizikai* világ fenomenális, de a *fizikus* világa mint az előző idealizációja nem jelenségvilág", s a „két világ" közti kapcsolatot a tudós tudományos tevékenysége valósítja meg.

Az analitikus filozófia programja nemcsak „a" filozófia öncsonkítását jelenti, hanem bizonyos értelemben még a logikai pozitivizmushoz képest is elszegényedés, amit a Mindben a tudományelméleti tanulmányok viszonylag alacsony százaléka jelez. Arról, amit az angol „epistemology" kifejezés jelent, általában csupán egy-egy ismertebb filozófus kritikája kapcsán esik szó. Alapkérdéseket csak az iskola olyan kimagasló képviselői vetnek fel, mint Wisdom (Metamorphoses of the Verification Theory of Meaning, 1963 júl.), aki a verifikáció fejlődéstörténetét vázolja tanulmányában, melynek első mondata ez: „nincs többé egyetlen logikai pozitivista sem". Ez utóbbit abból „vezeti le", hogy a verifikáció szembekerült a modern elméleti tudományok „előlegezett" általánosításaival (pl. az általános relativitáselmélet logikai érvényessége szempontjából vétlen a Merkur napközelségéből adódó magyarázati és igazolási lehetőség): „. . . . jól ismert, hogy a verifikáció-elmélet eredeti megfogalmazásai túl szűkek voltak, . . . s lehetetlenné tették sok tudományos kijelentés értelmességének a megőrzését, és hogy a későbbi formulázások túl szélesek voltak, azaz túl gyengék." Cikke második részében Wisdom a verifikáció analitikus megfelelőjét, a „köznyelvi használatban meglevő ekvivalens" jelentés-kritériumát ismerteti. Amíg a verifikáció elmélete a tudományos elméletek megalapozása helyett esetleges alaptalan megingatásukat eredményezte, addig a nyelvfilozófia használat—jelentés teóriája fontos filozófiai kérdések „megfogalmazhatatlanságához" vezetett (pl. a test-tudat probléma típuselméleti „kiküszöböléséhez").

Több tanulmány foglalkozik a tudományos fogalmak sajátosságaival és filozófiai interpretációjával. Harré (Concepts and Criteria, 1964 júl.) egy fogalom jelentésének és használata kritériumának összekeverésével polemizál (pl. a huma-i kauzalitáskritikát is ezzel bírálja). A fogalom jelentését — így a kauzalitását is — az adott tudomány „ontológiai" szintje határozza meg. Az operacionalizmus felfogását mérték és tulajdonságok összezavarása jellemzi — írja —, mivel az empirikus fogalmak tartalmát azonosítja azon műveletek leírásával, melyek a pontos mérési procedurához szükségesek. Az operacionalizmus a fizika törvényeit a mérések sorozatával cseréli fel, a fizikai fogalmakat pedig a részeredményekkel — így azután minden új mérési módszer, eljárás új fogalmat, különböző törvényeket „teremt".

G. Schlesinger (The Terms and Sentences of empirical Science, 1963 júl.) az empirikus tudományok struktúrájának vizsgálatát szembesíti az empirikus értelmesség carnapi kritériumával. (Idéz egy olyan konstrukciót, amely Carnap szigorú szabályait, engedélyezett kombinációit követve „empirikus" értelmet adott az Abszolutumnak.) Rámutat arra, hogy a tudomány tételeinek, a tudományos elméleteknek igazolása — vagy falszifikálása — különbözik minden más típusú általánosítás bizonyításától; a tudomány tételei „örök" falszifikálhatóságának jelentőségére. M. Thompson cikke (Abstract Entities and Universals, 1965 júl.) a nominalizmus és realizmus évszázados univerzália-harcát oldja fel az absztrakt és teoretikus entitások megkülönböztetésével. A teoretikus entitás — a fizika idealizációja, a hipotetikus entitás — elvileg lehet fizikai tárgy, reális, létező (még akkor is, ha a hipotézis hibás, pl. a hőanyagot, étert fizikai létezőnek tételezte fel). Az absztrakt entitások viszont csak magyarázó elvként szerepelhetnek, nem beszélhetünk pl. a fizikai tárgyakkal való interakciójukról. A realizmus tehát az elméleti entitásokat (fizikai létük lehet), a nominalizmus pedig az absztrakt univerzáliákat jellemezheti. Az absztrakció- és általánosítás-típusok e megkülönböztetése már bizonyos metodológiai előfeltevéseket tartalmaz. T. E. Burke (Methods of Enquiry, 1964 okt.) magának a módszernek az előfeltételeit, lényegét vizsgálja. Számunkra talán a legérdekesebb az a gondolatmenet, mely az egy rendszerben igaz tételek és az igazságuk ugyanazon rendszerbeli bizonyítására alkalmas módszer

viszonyát tárgyalja. E különböző metodológiai szabályrendszerek közti döntést elvileg az határozza meg, hogy milyen tételt veszünk fel igaznak, minek az igazságát akarjuk igazolni felvett módszerrel. A rendszer előfeltevései, alaptételei és a „választott" módszer kapcsolatát Descartes, Hume filozófiájából vett példákkal világítja meg. „Ha az x módszert alkalmazom, akkor a p állítás az igaz, ha tehát azt akarom, hogy a p állítás legyen az igaz, az x módszer mellett döntök". Értékeli a tudomány örök, önmagával szembeni szkepszisének jelentőségét — kétely minden „végleges" igazságban —, amely azért nem vezet relativizmushoz, mert a relativizmus a szkepszissel szemben is érvényes. H. Sloman (Rules of Inference or Supressed Premisses, 1964 jan.) a tudományos vitákat a „filozófiai terminológiák harcára" vezeti vissza. Egy mérési-kísérleti eredményt kétségkívül nem terminusaink zsargonja határoz meg, de hogy mit akar mérni a tudós, mit akar kísérletileg igazolni, azt lényegesen befolyásolhatja, hogy milyen „terminológiai rendszerben" gondolkodik. S. Narskitól igazságelméleti tanulmányt közölt a Mind (On the Conception of Truth, 1965 okt.) a fenti problémához hasonló kérdésről; a filozófiai „érdekességű" természettudományos vitákban való döntésről (pl. a fény fizikai természete és a színérzékelés mechanizmusa stb.) a következőket írja: „ezt a kérdést nem a filozófiának, hanem a szaktudományoknak kell megválaszolni". A marxista igazságfogalom az igazság kritériumát, nem pedig konkrét természeti-tudományos tartalmát határozza meg filozófiailag. Tudományelméleti vita folyik a formalizáció hívei és ellenzői között. J. Tucker (The Formalisation of Set-Theory 1963 okt.) Church koncepciójával polemizál, mely szerint a precíz definíció = teljes formalizálás, melynek „célja a szemantikának szintaxisra való redukciója". Tucker kifejti, hogy a referencia nem redukálható a szimbólumok formális viszonyaira, s nincs olyan formális rendszer, amelyben ne lennének nem-formalizálható fogalmak. Pusztán a formalizáció nem megoldotta, csak kimutatta az antinómiákat; a nem-formális fogalmak nem szükségszerűen pontatlanok.

Az egyes szaktudományok speciális problémáinak filozófiai implikációival foglalkozik G. Gunderson (The Imitation Game, 1964 ápr.), aki a kibernetikus gépek és a gondolkodás különleges modellálásának viszonyát vizsgálja az utánzásra betáplált computerek kérdése kapcsán, és F. B. Ebersole (How Philosophers see Stars, 1965 okt.), aki a kozmológia azon paradoxonját tárgyalja, hogy amikor csillagokat látunk, ill. amit aktuálisan „csillagnak" észlelünk, az több ezer fényév előtti status quoról tájékoztat bennünket, s az érzékelés pillanatában az illető csillag talán már nem is létezik. (A nagyszámú pszichológiai tanulmánnyal ez ismertetés keretében nem foglalkozhatunk.)

Az általános ismeretelmélet tárgykörébe tartozó tanulmányok az empirizmus alapjait érintik. K. Walton (The Dispensability of Perceptual Inference, 1963 júl.) az érzéki adatok, az empirikus tények közvetlen és „észlelési következtetéssel" felfogott mozzanatainak egységesülését írja le. Az észlelési diszpozíció fogalmába az is beleértendő, hogy amennyiben felfedezzük, hogy bizonyos érzékelési információ nem pontos, akkor a korrigáló következtetés egy idő múlva szükségtelenné válik: „Ha tudjuk, hogy a dolgok nem olyanok, ahogy megjelennek, akkor úgy fognak megjelenni, amilyenek." A „modern empirizmus" alapproblémája az introspektív észlelési kijelentések („Én most zöldet látok") interszubjektivitásának, kontrollálhatóságának igazolása. M. Allingham (Priviliged Access, 1965 ápr.) a szubjektív észlelési beszámolók verifikációjának lehetőségével foglalkozik. E „dialógus" résztvevői sem hoznak végső döntést abban a problémában, hogy „miként lehet megoldani az empirikus episztemológia rejtvényét: egy közös (public) világ magán sense-date-ekből felépítve". Az érzéki adatok privátnyelvének az interszubjektív köznyelvre való lefordítási kísérlete a behaviourizmus — A. H. Narveson cikke (Evidential Necessity and other Minds, 1966 jan.) azt bizonyítja, hogy a behaviorizmusnak is csak *logikai* formája jelenthet ilyetén megoldást, mivel azt tételezi, hogy „a priori" szükségszerű kapcsolat van belső és külső viselkedés között. Ez az analiticitás azonban maga szorul bizonyításra.

Néhány cikk történelmi analízis segítségével keresi a feleletet az empírizmus alapkérdéseire: R. D. Bradley (Avowals of Immediate Experience, 1964 ápr.) a különböző megoldási kísérletek ismertetésével (így a szubjektív érzékelést is objektív-anyagi *tény* voltában felfogó identitáselmélet felvázolásával), és R. Rosty (Empirism, Extensionalism and Reductionalism, 1963 ápr.) a címben felsoroltak megkülönböztetésével. Azt kívánja bizonyítani, hogy az empirizmus (posztulátuma: az alapfogalmak olyan megfigyelhető tényekhez tartoznak, melyek logikailag függetlenek egymástól) és az extenzionalizmus (tézise: lehetséges olyan nyelvet konstruálni, amely adekvát a megfigyelhető tényekről való tudásunk bármely adott része kifejezésére)

nem szükségszerűen vezet redukcionizmushoz, mely minden jövőbeli tapasztalat kifejezésére alkalmas nyelvi alapelv megfogalmazhatóságát vallja (klasszikus kifejezése: „ami megkülönböztethető, az különböző" (Hume). Rosty a „nincs szintetikus a priori" előfeltevésből kiinduló extenzionalista empirizmus „metafizikájának" antinómiáját vázolja, ahogy — írja — Kant a racionalista metafizikát. J. Agassi megkülönböztetései és elemzései kiemelkednek a filozófiatörténeti táblázat-gyártások sorából (Sensationalism, 1966 jan.). A szenzualizmus és empirizmus szembeállítása önmagában is jelentősebb, mint az előző felosztások. Agassi a szenzualizmus alosztályait azon a felosztási alapon írja le, hogy elismer-e informatív teoretikus tudást (indukcionalizmus, pl. Bacon) vagy sem (konvencionalizmus pl. Poincaré). Végső soron mindkettő elmélet-ellenes, a konvencionalizmus közvetlenül, az indukcionalizmus indirekte, mivel azt a „hamis reményt" kelti, hogy minden teoretikus tétel felépíthető az érzékelés adataiból, ill. modern megfogalmazásban: visszavezethető a közvetlen észlelésre (verifikáció). Agassi szerint: „empirizmus nemcsak szenzualizmus alapján lehetséges, ill. szenzualista alapon nem lehetséges", az empirizmus tapasztalat-fogalma több, mint a pusztán érzéki tapasztalat. A modern tudomány fejlődésében az észlelési beszámolók súlya kisebb: pl. a múlt századi atomsúlymérések észlelési adatait az újabb *elméletek* bizonyították vagy „falszifikálták". A popperi episztemológia szellemében tárgyalja a hipotézisekkel orientált — s így nem „tiszta" — megfigyelést; és bírálja a common-sense autoritást: „a ma common-sense-e a tegnap úttörő tudománya" (Maxwell), a tudományos realizmus megmagyarázza, nem elfogadja a hétköznapi naiv világképet — írja.

A filozófiatörténeti tradíciók kiértékeléséhez hasonlóan a kortárs-kritikák is átfogó filozófiai véleménynyilvánításra adnak teret. R. M. Chisholm tanulmánya (J. L. Austin's philosophical Papers, 1964 jan.) Austin műveinek rendszeres ismertetése mellett kritikai megjegyzéseivel is kiemelkedő. Chisholm Austin filozófiájának két különbözőképpen értékelhető komponensét különbözteti meg: a mindennapi nyelv struktúrájának analízise, nyelvhasználat és jelentéselmélet — a második a filozófia tradicionális kategóriáira alkalmazza az első eredményeit. A hétköznapi nyelv austini vizsgálata a második világháború utáni filozófiai analízisek egyik legjelentősebb része, de amikor Austin a megközelítési módszerét a filozófia problémáira alkalmazza s a „mit mondanak" alapján a filozófiai „mit kell mondani"-t fejtegeti, kevésbé sikeres — írja. Csak egy példa: Austin *How to Talk* c. művének filozófiai kijelentéseket bíráló részének chisholmi értékelése — „nagyon nehéz lenne ezt a művet akárcsak idézni is annak illusztrálására, hogy a filozófusoknak hogyan nem kell beszélniük".

Polemikus ismertetés B. Fleming cikke (Price on Infallibity, 1966 ápr.). Price megkülönbözteti az elsődleges és a másodlagos felismerést. Az elsődleges — tulajdonságok közvetlen felismerése — csalhatatlan, egyszerű, a verifikáció alapja; a másodlagos — dolgok közvetett felismerése — az elsőn alapul, tévedhet, így verifikáció alanya. Fleming tagadja a megismerés tévedhetetlen komponensének létét, a tulajdonságok (színek, szagok stb.) felismeréséről is bebizonyítja, hogy nem csalhatatlan; de a megismerés — az empirikus verifikáció — elismeréséhez nincs is szükség ilyen csalhatatlansági posztulátumra: gyakorlatilag, meghatározott körülmények között bizonyos ismeretek kétségbevonása értelmetlen, nem azért, mert általában kétségbevonhatatlanok, hanem mivel a tévedés elvi lehetősége az adott szituációban praktice irreveláns. Bár „holt biztos" ismeret nincs — írja —, a gyakorlatban hallgatólagosan elfogadjuk, hogy megszabott határok közt nem vesszük figyelembe, hogy minden *lehet* téves.

Azt talán fölösleges is külön kiemelni, hogy az ismeretelméleti elemzések hasonlíthatatlanul magasabb színvonalúak, mint a valamiképpen társadalmi-referenciájú analízisek. — Befejezésül egy olyan cikket idézünk, amely igazolja, hogy — következetlenségei ellenére is — bizonyos spekulációk ellenében használható elemeket is találni a neopozitivista kritikákban. P. Edwards (Prof. Tillich's Confusions, 1965 ápr.) jogosabban idézi Hume-ot ősül, mint a modern empirizmus általában. Ugyanis a „természetes vallásról való dialógus" szkeptikus szellemében szedi ízekre Tillich teológiáját, amelyről csak azt bizonyítja be, hogy mindennel és mindennek az ellenkezőjével is összeegyeztethető (T. szerint isten akkor is ott van „a lét fölött" ha rossz, ha jó a világ stb.), s ami némileg értelmes a metafizikai teológiában az, mondja nagyon szellemesen, nem más, mint „empirikus tények bombasztikus újraírása" — amivel pl. a heideggeri egzisztencializmust is jellemezhetjük: pl. ha ahelyett, hogy azt mondanánk, „Napóleon 1769-ben született és 1821-ben halt meg", így fogalmazunk „B. N. 1769-ben lépte át a Nem-lét és a Lét határát, ill. 1821-ben megfordítva", máris megfejtettük a misztika módszerét, amellyel legtriviálisabb tényeket lehet

metafizikai magasságokba emelni. A negáció („NEMLÉTEZŐ") léte ontologizálása mellett Edwards — más nyelvi jelekhez kapcsolódva — egyéb téma-ajánlatokkal is szolgál a lét-fölötti nemlétező isten teológiájának továbbfejlesztéséhez: az „és-lét" filozófiája, a „vagy-lét" metafizikája, a „de-lét" dialektikus teológiája és így tovább.

Ludassy Mária

Filozófiai bibliográfia[1]

A magyarországi könyvtárak új szerzeményei 1966. második félévében

I. Összefoglaló művek, enciklopédiák, kézikönyvek, lexikonok, szótárak, bibliográfiák

A modern introduction to philosophy. Readings from classical and contemporary sources. Rev. ed. by P. Edwards etc. New York—London. The Free Pr., Collier-Macmillan. 1965. XVIII, 797 p. B 36

American Philosophical Society. Year book 1965. Philadelphia. 1966. 785. p. B 3

Apreszjan, Z. G.: Észtetika. Bibliografija 1956—1960. Moszkva. Vszeroszszijszkoe Teatral'noe Obscsesztvo. 1963. 259 p. B 322

Ballestrem, K. G.: Russian philosophical terminology. Russian. English. Deutsch. Français. Dordrecht. Reidel. 1964. VIII, 117 p. (Sovietica.) B 3, B 36

Bari. Università. Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia. Pubblicazioni della — —. Vol. 2—9. Bari. Ed. Cressati. 1955—1965. 8 db. D 1

Congresso Nazionale di Filosofia, 19, Bari, 1962. dicembre. La Filosofia di fronte alle scienze. Vol. 2. Communicazioni. Bari. Adriatica Ed. 1962. 814 p. D 1

Cuvillier, A.: Nouveau vocabulaire philosophique. 11. ed. Paris. Colin. 1966. 207 p. B 36

Herders kleines philosophisches Wörterbuch. Hrsg. M. Müller etc. 7. Aufl. Freiburg etc. 1965. 206 p. (Herder Bücherei 16.) B 7

Klaus, G.—Buhr, M.: Philosophisches Wörterbuch. Leipzig. Bibliogr. Inst. 1964. XV. 634 p. D 1, M 2

Kokusai Bunka Shinkokai bibliography of standard reference books for Japanese studies with descriptive notes. Vol. 5. A history of thought. P. 1—2. Tokyo. Kokusai Bunka Shinkokai, 1964—1965. 2 db. B 3

Polgár, L.: Internationale Teilhard-Bibliographie. 1955—1965. Freiburg—München. Alber. 1965. 93 p. B 36

Risse, W.: Bibliographia logica. Verzeichnis der Druckschriften zur Logik mit Angabe ihrer Fundorte. Bd. 1. 1472—1800. Hildesheim. Olms. 1965. 293 p. (Studien und Materialen zur Geschichte der Philosophie. Bd. 1.) B 2, B 36

Thomas, M. H.: John Dewey. A centennial bibliography. Chicago — London. Univ. of Chicago Pr. 1962. XIII, 370 p. B 7

II. Dialektikus és történelmi materializmus

Amsterdamski, S.—Augustynek, Z.—Mejbaum, W.: Prawo, konieczność, prawdopodobienstwo. Warszawa. Ksiazka i Wiedza. 1964. 265 p. Orosz, angol kiv. B 8

Baczkó, B.: Czlowiek is swiatopoglady. Warszawa. Ksiazka i Wiedza. 1965. 486 p. B 2

Bal'szer, I. A.: Markszisztszko-leninszkaja filozofija. Moszkva. AN SZSZSZR. 1965. 68 p. B 3

Čovek danas. Sloboda, tehnika, koegzistencija. Red. M. Stambolič. Beograd. Izdat. Nolit. 1964. 275 p. (Zbornik filosofskih ogleda. Biblioteka Savežda 5.) B 36

Cseszsnokov, D. I.: Isztoricseszkij materializm. 2. dorabot. izd. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 527 p. B 11, B 12, B 36

Dahm, H.: Die Dialektik im Wandel der Sowjetphilosophie. Köln. Wissensch. u. Politik. 1963. 151 p. (Abhandlungen des Bundesinstituts zur Erforschung des Marxismus-Leninismus. Institut für Sowjetologie. Bd. 2.) B 2/72

Děborin, M. A.: Filosofie a politika. Praha. SNPL. 1966. 544 p. B 36

Dialekticseszkij materializm i szovremennoe esztesztvoznanie. Szbornik materialov Vszeroszszijszkogo Szeminara Prepodavatelej Obscsesztvennüh Nauk po Filoszofszkim Voproszam Szovremennogo Esztesztvoznanija, 1961. Red. V. N.

[1] A kódjelek feloldása a bibliográfia végén.

Kolbanovszkij etc. Moszkva. Univ. 1965. 403 p. B 2

Dialektika material'noj i duhovnoj zsizni obscsesztva v period sztroitel'sztva kommunizma. Szovescsanie po szovremennüm problemam materialiszticseszkoj dialektiki, 7—9. aprelja 1965. g. Matˇerialü 4. Red. F. V. Konsztantinov. Moszkva. Izdat. Nauka. 1966. 270 p. B 1

Dialektika szovremennogo obscsesztvennogo razvitija. Szovescsanie po szovremennüm problemam materialiszticseszkoj dialektiki, 7—9. aprelja 1965 g. Materialü 3. Red. F. V. Konsztantinov. Moszkva. Izdat. Nauka. 1966. 338. p. B 1

Fedoszeev, P. N.: Dialektika szovremennoj épohi. Moszkva. Izdat. Nauka. 1966. 459 p. B 2, B 3, B 877

Filoszofija i eszteszt voznanie. Nekotorüe problemü. Red. M. Sz. Tocsilin etc. Voronezs. Univ. 1965. 199 p. B 2

Filoszofszkie i szociologicseszkie iszszledovanija. Red. V. G. Ivanov etc. Leningrad. Univ. 1965. 213 p. (Ucsenüe zapiszki Kafedr Obscsesztvennüh nauk vuzov g. Leningrada. Filoszofija. No. 7.) B 10

Filoszofszkie problemü teorii tjagotenija Éjnstejna i reljativisztszkoj koszmologii. Red. P. Sz. Düslevüj etc. Kiev. Naukova Dumka. 1965. 332 p. B 14

Filoszofszkie voproszü medicinü i biologii. Red. E. G. Fedorenko etc. Kiev. Izdat. Zdarov'ja. 1965. 255 p. B 5

Filoszofszkie voproszü szovremennoj fiziki. Materialü Reszpublikanszkogo Szovescsanija po filoszofszkim voproszam fiziki elementarnüh csasztic i polej, Kiev, 20—22. dekabrja 1962. g. Red. I. Z. Stokalo etc. Kiev. Naukova Dumka. 1964. 325 p. Sz 1

Görlich, J. W.: Zur Problematik der materialistisch-dialektischen Analyse und Interpretation physikalischer Forschungsergebnisse. Wiesbaden. 1965. 133 p. (Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Philosophische und soziologische Veröffentlichungen 8.) B 3

Historicky materialismus. Metodologické a teoretické problémy. Red. D. Prokop. Praha. SNPL. 1965. 512 p. B 2, B 12

Humanizam i socijalizam. Kn. 1—2. Red. B. Bosnjak etc. Zagreb. Naprijed. 1963. 2 db. B 36

Isztoricseszkij materializm. Red. Zs. T. Tulenov. Alma-Ata. Univ. 1964. 311 p. B 2

Kategorii dialektiki kak otrazsenie zakonomernosztej perehoda k kommunizmu. Red. V. P. Tugarinov. Leningrad. Univ. 1965. 90 p. B 3

Kägi, P: Genesis des historischen Materialismus. Karl Marx und die Dynamik der Gesellschaft. Wien etc. Europa Verl. 1965. 413 p. B 2, B 3, D 1

Kedrov, B. M.: Kak izucsat' knigu V. I. Lenina: Materializm i empiriokriticizm. 2. izd. Moszkva. Politizdat. 1965. 199 p. B 12, B 877, P 1

Kedrov, B. M.: Klaszszifikacija nauk. Tom 2. Ot Lenina do nasih dnej. Moszkva Izdat. Müszl'. 1965. 543 p. B 11, B 36

Klotsch, H.: Gesetze und Kategorien der materialistischen Dialektik. Dargest. an den Entwicklungsproblemen in der DDR. Berlin. Dietz. 1966. 137 p. (Lektionen der Parteihochschschule „Karl Marx" beim ZK der SED.) B 10, B 877

Koiti, Mori: Filoszofija trudjascsihszja. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 178 p. B 12

Kommunizm i kul'tura. Zakonomernoszti formirovanija i razvitija novoj kul'turü. Red. A. I. Arnol'dov etc. Moszkva. AN SZSZSZR. 1966. 425 p. B 3

Korch, H.: Über die Beziehungen zwischen Philosophie und Naturwissenschaft. Leipzig. Barth. 1965. 28 p. (Leipziger Universitätsreden. N. F. H. 28.) Sz 1

Korsch, K.: Marxisme et philosophie. Paris. Ed. Minuit. 1964. 185 p. (Arguments 24.) B 36

Kosanović, I.: Dijalektički materijalizam. 6. izd. Sarajevo. Veselin Maslesa. 1964. 267. p. B 2

Kosik, K.: Dialektika konkrétniho. Studie a problematice človeka a světa. Praha. ČSAV. 1965. 191 p. B 2

Kozlovszkij, V. E.: Razvitie V. I. Leninüm markszisztszkogo ucsenija o protivorecsijah. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 319 p. B 36, Sz 1

Kudrjasov, A. P.: Szovremennaja naucsnotehnicseszkaja revoljucija i ee oszobennoszti. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 174 p. M 1

Labriola, A.: La concezione materialistica della storia. Bari. 1965. LXVII, 365 p. (Universale Laterza 9.) B 2/66

Labriola, A.: Saggi sul materialismo storico. Roma. Ed. Riuniti. 1964. 463 p. B 3

Lefebvre, H.: Métaphilosophie. Prolégomènes. Paris. Les Éd. de Minuit. 1965. 333 p. (Arguments 26.) B 2, B 36

Lenin ob élementah dialektiki. Red. B. M. Kedrov. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 512 p. (Dialektika — teorija poznanija.) B 14, B 36

Markszisztszko-leninszkaja filoszofija. Ucsebnoe poszobie. Moszkva. Politizdat. 1965. 543 p. B 877

Markszisztszko-leninszkaja filoszofija i szociologija v SZSZSZR i evropejszkih szocialisticseszkih sztranah. Isztoriko-filoszofszkie ocserki. Red. M. T. Iovcsuk

etc. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 549 p. B 2

Metodicseszkie szovetü po filoszofii. Red. B. I. Razin. Moszkva. Politizdat. 1965. 303 p. B 36

Moiszeev, V. D.: Central'nüe idei i filoszofszkie osznovü kibernetiki. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 324 p. B 9, B 11, B 12, B 36, M 1

Muszabaeva, N. A.: Kibernetika i kategorija pricsinnoszti. Nekotorüe ponjatija kibernetiki i kategorija pricsinnoszti. Alma-Ata. Izdat. Kazahsztan. 1965. 130 p. B 12, B 36

Müller-Markus, S.: Einstein und die Sowjetphilosophie. Krisis einer Lehre. Bd. 2. Die allgemeine Relativitätstheorie. Dordrecht. Reidel. 1966. X, 509 p. (Sovietica. Abhandlungen des Osteuropa-Inst. Univ. Freiburg, Schweiz.) B 2, B 36

Naturforschung und Weltbild. Eine Einführung in Probleme der marxistischen Naturphilosophie. Hrsg. M. Guntau etc. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1964. 285 p. B 11

Naucsnüj kommunizm. Materialü k lekcijam. Red. V. A. Karpusin etc. Moszkva. Politizdat. 1965. 397. p. B 12, B 877

[Ojzerman] Oiserman, T. I.: Die Entfremdung als historische Kategorie. Berlin. Dietz. 1965. 136 p. B 301

Philosophische Probleme der modernen Kosmologie. Hrsg. G. Kröber. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 196 p. B 2

Pilipenko, N. V.: Neobhodimoszt' i szlucsajnoszt'. Moszkva. Vüszsaja Skola. 1965. 230 p. B 36.

Planty-Bonjour, G.: Les catégories du materialisme dialectique. L'ontologie soviétique contemporaine. Dordrecht. Reidel. 1965. 206 p. (Sovietica. Monographies de l'Inst. de l'Europe Orientale à l'Univ. de Fribourg.) B 36

Problemü markszisztszko-leninszkoj filoszofii. Sztat'i vengerszkih avtorov. Red. M. T. Iovcsuk etc. Moszkva. Izdat. Progresszs. 1965. 443 p. B 12, B 14, B 36

Protiv szovremennüh burzsuaznüh fal'szifikatorov markszisztszko-leninszkoj filoszofii. Moszkva. Izdat. Nauka. 1964. 246. p. B 877

Protivorecsija v razvitii esztesztvoznanija. Avtori: A. N. Vjal'cev, B. M. Kedrov etc. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 351 p. (Zakonomernoszti razvitija nauki.) B 2, B 11, B 36

Rahmatullin, K. H.: Dialekticseszkij materializm i szovremannaja asztronomija. Alma-Ata. Izdat. Kazahsztan. 1965. 254 p. B 14, B 36

Rozov, M. A.: Naucsnaja absztrakcija i ee vidü. Novoszibirszk. Izdat. Nauka. 1965. 136 p. B 3

Sage, J. C.—Pezerat, H.: La science contre la philosophie. Détérminisme et indéterminisme, deux concepts philosophiques. — Qu'est-ce que la matière? Paris. Éd. Le Communiste. 1964. 42 p. B 2

Šamalík, F.: Pravo a společnost. Praha. ČSAV. 1965. 370. p. B 3

Schaff, A.: Marx oder Sartre? Versuch einer Philosophie des Menschen. Frankfurt a. M. — Hamburg. 1966. 165 p. (Fischer Bücherei 703.) B 1136

Schaff, A.: Marxismus und das menschliche Individuum. Wien etc. Europa Verl. 1965. 394 p. B 1, B 2

Septulin, A. P.: Dialekticseszkij materializm. Moszkva. Vüszsaja Skola. 1965. 305 p. B 12, B 36

Stiehler, G.: Der dialektische Widerspruch. Formen und Funktionen. Berlin. Akad. Verl. 1966. 284 p. B 2, B 10, Sz 1

Szmoljanszkij, V. G.: Pravda protiv vümüszla. Kritika burzsuaznüh i reformisztszkih teorij o szocializme i kommunizme. Moszkva. Izdat. Ékonomika. 1965. 193 p. P 1

Szviderszkij, V. I.: Nekotorüe voproszü dialektiki izmenenija i razvitija. Moszkva. Izdat. Müszl. 1965. 285 p. B 3, B 36, B 877, Sz 1

Teorija i doswiadczenie. Red. M. Antuszewicz. Warszawa. Wyd. Nauk. 1966. 266 p. B. 36

Tovmaszjan, Sz. Sz.: Trud i tehnika. Ocserk filoszofszkih problem. Erevan. AN ArmSZSZR. 1965. 238 p. p. B 14

Trud i razvitie licsnoszti. Red. A. G. Zdravomüszlov etc. Leningrad. Lenizdat. 1965. 192 p. B 36

Twardowski, K.: Wybrane pisma filozoficzne. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. XXXVI, 396 p. B 2

Uemov, A. I.: Dinge, Eigenschaften und Relationen. Berlin. Akad. Verl. 1965. VIII. 185 p. B 2, B 10

Voproszü filoszofii i pszihologii. Szbornik rabot aszpirantov filoszofszkogo fakul'teta LGU. Red. B. D. Parügin etc. Vüp. 1. Leningrad. Univ. 1965. 148 p. B 14

Weiss, A. v.: Die Diskussion über den historischen Materialismus in der deutschen Sozialdemokratie 1891—1918. Wiesbaden. Harrassowitz. 1965. 151 p. (Veröffentlichungen d. Osteuropa-Inst. München. Bd. 27.) B 2

Wittich, D.: Praxis — Erkenntnis — Wissenschaft. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 168 p. (Unser Weltbild 41.) B 10

Základy vědeckeho komunismu. Vedoucí autorskeho kolektivu: K. Holy. Praha. SNPL. 1965. 541 p. B 12, B 877

III. A filozófiatörténet klasszikusai

Aristoteles: Werke in deutscher Übersetzung. Bd. 18. Opuscula. T. 1. Über die Tugend. Berlin. Akad. Verl. 1965. 141 p. B 2, B 3, P 1

Arnauld, A.—Nicole, P.: La logique, ou L'art de penser, contenant outre les règles communes, plusieurs observations nouvelles, propres à former le jugement. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 429 p. (Le mouvement des idées au XVII. siècle 3.) B 2

Bolzano, B.—Fesl, M. J.: Wissenschaft und Religion im Vormärz. Der Briefwechsel — —. 1822—1848. Berlin. Akad. Verl. 1965. 453 p. (Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens. Bd. 4.) B 2

Bruno, Giordano: Cena de le ceneri. Le banquet des cendres. Paris. Gauthier—Villars. 1965. 126 p. (Collection grands classiques des sciences et des techniques „Un savant dans le texte".) B 3

[Cusanus] Nicolo Cusano: Scritti filosofici. Vol. 1. Bologna. Zanichelli. 1965. 390. p. (Filosofi moderni 6.) B 2/66

[Cusanus] Nicolai de Cusa: Opera omnia. Ser. 1. Opera philosophica. Vol. 11. No. 3. Compendium. Ed. B. Decker. Hamburgi. Meiner. 1964. XV, III. 46 p. B 2

[Cusanus] Nikolaus von Kues: Philosophisch-theologische Schriften. Hrsg. L. Gabriel. Studien- und Jubiläumausg. Bd. 1—2. Wien. Herder. 1964—1966. 2 db. B 2

Descartes, R.: Correspondance. Tome 8 et dernier. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 393 p. B 2

Descartes, R.: Oeuvres de — —. Vol. 6. Discours de la méthode. Paris. Vrin. 1965. XII, 737 p. B 3

Diderot, D.: Correspondance. Tom. 10—12. Janvier 1770—juin 1773. Paris. Éd. de Minuit. 1963—1965. 3 db. B 1

Engels, F.: Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie. 9. verb. Aufl. Berlin. Dietz. 1966. 97 p. (Kleine Bücherei d. Marxismus—Leninismus.) B 10, M 1

Feuerbach, L.: Sämtliche Werke. Stuttgart—Bad Cannstatt. Frommann, Holzboog. 1960—1962. 2 db. Bd. 10. Schriften zur Ethik und nachgelassene Aphorismen. Bd. 11. Erg. Bd. 1. Jugendschriften. B 2

Fichte, J. G.: Werke. Bd. 2. 1793—1795. Stuttgart — Bad Cannstatt. Frommann. 1965. 481 p. (Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 1.) B 3

[Ficinus, Marsilius] Ficin, M.: Théologie platonicienne de l'immortalité des âmes. Tom. 1. Livres 1—8. Paris. Les Belles Lettres. 1964. 338 p. (Les classiques de l'humanisme.) B 3

Hegel, G. W. F.: Dejiny filosofie. T. 2. Praha. ČSAV. 1965. 403. p. (Filosofička knihovna.) B 36

Hegel, G. W. F.: Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse (1830). Berlin. Akad. Verl. 1966. LII, 506 p. (Philosophische Studientexte.) Sz 1

Herder, J. G.: Ausgewählte Werke in Einzelausgaben. Bd. 1—2. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. Berlin — Weimar. Aufbau-Verl. 1965. 2 db. B 2

Hume, D.: — —'s ethical writings. Selections. New York—London. Collier-Macmillan. 1965. 339 p. (Collier classics in the history of thought.) B 36

[Hume] Jum, D.: Szocsinenija v dvuh tomah. Tom 1—2. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 2 db. (Filoszofoszkoe naszledie.) B 36

Kant, I.: Szocsinenija v 6 tomah. Tom 4. Cs. 1—2. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 2 db. B 36

La Mettrie, J. O.: Epikurov system. Praha. ČSAV. 1966. 159 p. B 36

Lenin, V. I.: Filoszofszkie tetradi. Moszkva. Politizdat. 1965. XXII, 752 p. B 2, B 12, B 14, B 36

Lenin, V. I.: Materializm i empiriokriticizm. Moszkva. Politizdat. 1965. 382 p. M 1

Malebranche, N.: Oeuvres complètes. Tom. 11. Traité de morale. Paris. Vrin. 1966. XVIII, 307 p. (Bibliothèque des textes phoilosophiques.) B 2

Marx, K.: Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie. Doktordissertation von Karl Marx, 1841. Bearb. G. Mende, E. G. Schmidt. Jena. 1964. 111 p. (Jenaer Reden und Schriften. Bd. 6.) D 1, Sz 1

Marx, K.—Engels, F.: Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Konsorten. Berlin. Dietz. 1965. 247 p. (Bücherei des Marxismus-Leninismus.) B 877

Meinong, A.: Philosophenbriefe. Aus der wissenschaftlichen Korrespondenz v. — — mit Franz Brentano, Christian Freiherr von Ehrenfels, Nicolai Hartmann... Graz. Akad. Verl. 1965. VII, 228 p. B 2

Mill, J. S.: Collected works. Vol. 12—13. The earlier letters of — —, 1812—1848.

Vol. 1—2. Toronto — London. Univ. of Toronto Pr., Routledge and Kegan Paul. 1963. 2 db. B 10

[Morus, Thomas] The complete works of St. Thomas More. Vol. 4. Utopia. New Haven. — London. Yale Univ. Pr. 1965. CXCIV, 629 p. B 3

Nietzsche, F.: Also sprach Zarathustra. Ein Buch für alle und keinen. Stuttgart. 1964. VII, 382 p. (Kröners Taschenbuch, 75.) B 14

[Philon] Philo: Works. Vol. 10. The embassy to Gaius. — Indices to volumes 1—10. Cambridge, Mass. — London. Harvard Univ. Pr., Heinemann. 1962. XXXVIII, 519 p. (The Loeb classical library. 379.) Görög szöv. is. B 3

[Platon] Plato: Cratylus. — Parmenides. — Greater Hippias. — Lesser Hippias. Cambridge, Mass. — London. Harvard Univ. Pr., Heinemann. 1963. VII, 479 p. (The Loeb classical library. 167.) Görög szöv. is. B 3

[Platon] Plato: The republic. Cambridge, Mass. — London. Harvard Univ. Pr., Heinemann. 1963. 2 db. Vol. 1 Books 1—5. Vol. 2. Books 6—10. (The Loeb classical library. 236, 276.) Görög szöv. is. B 3

[Platon] Plato: The statesman. — Philebus. — Ion. — Laches. — Protagoras. — Meno. — Euthydemus. — Cambridge, Mass. — London. Harvard Univ. Pr., Heinemann. 1962. 2 db. (The Loeb classical library. 164—165.) Görög szöv. is. B 3

Sextus, Empiricus: Opere filozofice. Vol. 1. Bucureşti. Acad. RSR. 1965. 306 p. (Scriitori Greci şi Latini 10.) B 3

Spinoza. Publ. R. Misrahi. Paris. Seghers. 1964. 202 p. (Philosophes de tous les temps 6.) B 2

Stoicorum veterum fragmenta. Collegit Ioannes Ab Arnim. Lipsiae. Teubner. 1964. 4 db. Vol. 1 Zeno et zenonis discipuli. Vol. 2. Chrysippi fragmenta logica et physica. Vol. 3. Crysippi fragmenta moralis. Fragmenta successorum Chrysippi. Vol. 4. Quo indices continentur. Conscripsit M. Adler. 2. ed. B 2

Voltaire: Dictionnaire philosophique. Paris. Garnier et Flammarion. 1964. 382 p. (Texte intégral 28.) B 14

Wittgenstein, L.: Philosophische Bemerkungen. Oxford. Blackwell. 1964. 347 p. B 2

Wittgenstein, L.: Posthumously published works. Oxford. Blackwell. 1963—1965. 3 db. Vol. 1 Philosophical investigations. — Vol. 2. Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik. — Vol. 3. Preliminary studies for the „Philosophical investigations". B 2

Wittgenstein, L.: Preliminary studies for the „Philosophical investigations" New York. Harper and Row. 1965. XVI. 185 p. (Harper torchbooks. H. 1211.) B 3

Wolff, Ch.: Gesammelte Werke. Bd. 4. Cosmologia generalis. Hildesheim. Olms. 1964. XLIV, 532 p. B 36

IV. Filozófiatörténet

Aaron, R. I.: John Locke. 2. ed. Oxford. Clarendon Pr. 1965. X, 326 p. (Oxford paperbacks 90.) B 3

Abriss der Geschichte der Philosophie. Bearb. G. Bartsch. Berlin. Dietz. 1966. 532 p. B 14

Achilles, H.: Der augustinische Gang zum Grund von Person, Zeitlichkeit und Wahrheit. Diss. München. Univ. Aachen. Verfasser. 1964—1965. 118 p. B 2

Adorno, Th.: Drei Studien zu Hegel. Aspekte. Erfahrungsgehalt. Skoteinos, oder Wie zu lesen sei. Frankfurt. 1963. 172 p. (Edition Suhrkamp 38.) B 2

Aldridge, A. O.: Benjamin Franklin, philosopher and man. Philadelphia — New York. Lippincott. 1965. XII, 438 p. B 3

Althaus, P.: Die Ethik Martin Luthers. Gütersloh. Mohr. 1965. 168 p. B 2

Andreas, B.: Marx et Engels et la gauche hégélienne. Milano. 1965. 353—526. p. (Estratto dagli Annali dell'Istituto Giangiacomo Feltrinelli. Anno Settimo, 1964/65.) B 877

Anikeev, N. P.: O materialiszticseszkih tradicijah v indijszkoj filoszofii. (Drevnoszt' i ranne szrednevekov'e.) Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 259 p. B 2, B 3, B 36

Ardabeev, A. I.: Ateizm Ljudviga Fejerbaha. Moszkva. AN SZSZSZR. 1963. 184 p. B 14

Arnold, U.: Die Entelechie. Systematik bei Platon und Aristoteles. Wien—München. Oldenbourg. 1965. 285 p. (Überlieferung und Aufgabe 2.) B 2

Aszlanjan, G. G.: Ideja progreszsza v burzsuaznoj filoszofii isztorii. Jerevan. AN SZSZSZR. 1965. 394 p. B 36

Aszmusz, V. F.: Isztorija anticsnoj filoszofii. Ucsebnoe poszobie dlja gumanitarnüh vuzov. Moszkva. Vüszsaja Skola. 1965. 320 p. B 3, B 36, P 1/1

Aszmusz, V. F.: Problema intuicii v filoszofii i matematike. Ocserk isztorii: XVII— nacsalo XX v. 2. izd. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 311 p. B 3, B 307

Atlas, S.: From critical to speculative idealism. The philosophy of Solomon

Maimon. The Hague. Nijhoff. 1964. 8, 335 p. B 2

Bacieva, Sz. M.: Isztoriko-szociologicseszkij traktat Ibn Halduna Mukaddima. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 221 p.

Bady, R.: L'homme et son „institution" de Montaigne à Bérulle. 1580—1625. Paris. Les Belles Lettres 1964. 586 p. (Annales de l'Université de Lyon. Ser. 3. Lettres 38.) B 3

Baldry, H. C.: The unity of mankind in Greek thought. Cambridge. Univ. Pr. 1965. 223 p. B 2, B 3

Banfi, A.: Studi sulla filosofia del Novecento. Roma. Ed. Riuniti. 1965. 567 p. (Nuova biblioteca di cultura 56.) B 2

Baritz, L.: City on a hill. A history of ideas and myth in America. New York etc. Wiley. 1964. XI, 367 p. B 3

Barjonet-Huraux, M.: Descartes. Paris. Ed. Sociales. 1963. 176 p. (Petite encyclopédie marxiste 2.) B 877

Bartoš, J.: Kategorie nahodileho v dějinách filosofického myšleni. Historicko-sémantická studie. Praha. ČSAV. 1965. 197 p. Német kiv. B 2, B 3

Behler, E.: Die Ewigkeit der Welt. Problemgeschichtliche Untersuchungen zu den Kontroversen um Weltanfang und Weltunendlichkeit im Mittelalter. T. 1. Die Problemstellung in der arabischen und jüdischen Philosophie des Mittelalters. München etc. Schöningh. 1965. VIII, 299 p. B 2

Bertram, E.: Nietzsche. Versuch einer Mythologie. 8. erw. Aufl. Bonn. Bouvier. 1965. 418 p. B 2

Bileckij, E. E.: U isztokov markszisztszkoj filoszofii. O knige F. Éngel'sza: „Ljudvig Fejerbah i konec klaszszicseszkoj nemeckoj filoszofii". Moszkva. Univ. 1965. 33 p. B 2, B 12

Boas, G.: French philosophies of the romantic period. New York. Russell and Russell. 1964. XII, 325 p. B 2

Bochenski, I. M.: Ancient formal logic. Amsterdam. North-Holland Publ. 1963. VI, 122 p. (Studies in logic and the foundations of mathematics.) P/1/1

Bolzano, B.—Fesl, M. J.: Wissenschaft und Religion im Vormärz. Der Briefwechsel — → 1822—1848. Berlin. Akad. Verl. 1965. 453 p. (Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens. Bd. 4.) B 2

Bongie, L. L.: David Hume. Prophet of the Counterrevolution. Oxford. Clarendon Pr. 1965. XVIII, 182 p. B 2, B 3

Brandt, F.: Sören Kierkegaard 1813—1855. Sein Leben, seine Werke. Kopenhagen. Rasmussen. 1963. 122 p. (Gestalten dänischen Geisteslebens.) B 2

Braun, E.: Das dritte Buch der Aristotelischen „Politik". Graz etc. Böhl au 1965. 292 p. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. Sitzungsberichte 247/4.) B 1

Breton, S.: Saint Thomas d'Aquin. Paris. Seghers. 1965. 179 p. (Philosophes de tous les temps 15.) B 2

Bröcker, W.: Die Geschichte der Philosophie vor Sokrates. Frankfurt a. M. Klostermann. 1965. 118 p. B 2

[Buhr] Bur, M.: Fihte. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 166 p. (Müszliteli proslogo.) B 36

Bukdahl, E. M.: Diderot est-il l'auteur du „Salon" de 1771? Köbenhavn. 1966. 166 p. (Historisk-filosofiske Meddelelser det Kongelige Danske Videnskabernes Selkskab. Bd. 41. No. 2.) B 3

Büchner, H.: Eros und Sein. Erörterungen zu Platons Symposion. Bonn. Bouvier. 1965. 167 p. B 2

Callot, É.: La philosophie de la vie au XVIII. étudiée chez Fontenelle, Montesquieu, Maupertuis, La Mettrie, Diderot, d'Holbach, Linné. Paris. Rivière. 1965. 438 p. (Bibliothèque philosophique.) B 3

Canivez, A.: Jules Lagneau, professeur de philosophie. Essai sur la condition du professeur de philosophie jusqu' à la fin du XIX. siècle. Paris. Les Belles Lettres. 1965. 2 db. Tom. 1. Les professenrs de philosophie d'autrefois. Tom. 2. Jules Lagneau. (Publications de la Faculte des Lettres de l'Université de Strasbourg. Fasc. 148.) B 2

Cappuyns, M.: Jean Scot Érigène, sa vie, son oeuvre, sa pensée. Bruxelles. Culture et Civilisation. 1964. XXIV, 410 p. (Dissertationes ad gradum magistri in Facultate Theologica consequendum conscriptae, Universitas Catholica Lovaniensis. Ser. 2. Tom. 26.) B 2

Chambers, R. W.: Thomas More. Ann Arbor. Univ. of Michigan Pr. 1962. 416 p. (Ann Arbor paperbacks. 18.) D 1

Chandra, S. Subash: Das Phänomen des Todes im Denken Heideggers und in der Lehre Buddhas. Diss. Univ. Köln. Photostelle d. Univ. 1965. 244 p. D 1

Cogniot, G.: Le matérialisme gréco-romain. Paris. Ed. Sociales. 1964. 192 p. (Petite encyclopédie marxiste 3.) B 877

Das Cusanus Jubiläum in Bernkastel-Kues vom 8 bis 12. August 1964. Die wissenschaftlichen Referate. Hrsg. R. Haubst. Josef Koch zum 80. Geburtstag. Mainz. Grünewald. 1964. 450 p. (Mitteilungen und Forschungsbeiträge d. Cusanus-Gesellschaft. 4.) B 2

[Cusanus] Nikolaus von Kues. Wissenschaftliche Konferenz des Plenums der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, anlässlich der 500 Wiederkehr seines Todesjahres. Referate u. Diskussionsbemerkungen. Berlin. Akad. Verl. 1965. 57 p. (Vorträge und Schriften, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. H. 97.) B 2

Danto, A. C.: Nietzsche as philosopher. New York — London. Macmillan, Collier and Macmillan. 1965. 250 p. B 2

Deichgraber, K.: Die griechische Empirikerschule. Sammlung der Fragmente und Darstellung der Lehre. Um Zusätze verm. anastatischer Neudr. d. Ausg. v. 1930. Belin — Zürich. Weidmann. 1965. VIII, 424 p. B 3

Dovatur, A. I.: Politika i Politii Arisztotelja. Moszkva — Leningrad. Izdat. Nauka. 1965. 290 p. B 2, B 14. B 36

Edelstein, L.: Plato's seventh letter. Leiden. Brill. 1966. IX. 171 p. (Philosophia antiqua. A series of monographs on ancient philosophy 14.) B 3

Edgerton, F.: The beginnings of Indian philosophy. Selections from the Rig Veda, Atharva Veda, Upanisads, and Mahabharata, with notes and glossarial index. London. Allen and Unwin. 1965. 362 p. (UNESCO collection of representative works. Indian series.) B 2

Ehrard, J.: L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIII. siècle. Tom 1—2. Chambéry. Univ. de Paris. 1963. 2 db. B 301

Falaturi, A.: Zur Interpretation der Kantische Ethik im Lichte der Achtung mit einem Anh.: Vorarbeit zu Studien zu einem allgemeinen Kantwörterbuch. Diss. Univ. Bonn. Druck. Univ. 1965. 308 p. D 1

Farrington, B.: The philosophy of Francis Bacon. An essay on its development from 1603 to 1609. With new translations of fundamental texts. Liverpool. Univ. Pr. 139 p. B 2

Federici Vescovini, G.: Studi sulla prospettiva medievale. Torino. Giappichelli. 1965. 286 p. (Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Torino. Vol. 16. Fasc. 1.) B 2

Fild, H. A.: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der bürgerlichen Weltanschauung in Deutschland. Dargest. an der protestantischen Predigt zwischen 1740—1800. Diss. Univ. Erlangen — Nürnberg. Fotodruck. Hogl. 1965. XXIII, 256 p. D 1

Fubini, M.: Stile e umanità di Giambattista Vico. 2. ed. con un'appendice di nuovi saggi. Milano — Napoli. Ricciardi. 1965. IX, 265 p. B 3

Garaudy, R.: Gott ist tot. Eine Studie über Hegel. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 479 p. M 1

Garelick, H. M.: The anti-christianity of Kierkegaard. A study of concluding unscientific postscript. The Hague. Nijhoff. 1965. 6, 73 p. B 2

Garin, E.: Hronika ital'janszkoj filoszofii XX veka. 1900—1943. Moszkva. Izdat. Progreszsz. 1965. 484 p. B 14, B 36, Sz 1

Gay, P.: The party of humanity. Studies in the French Enlightenment. London. Weidenfeld and Nicolson. 1964. XIII, 289 p. B 2

Gerdes, H.: Sören Kierkegaard. Leben und Werk. Berlin. De Gruyter. 1966. 134 p. (Sammlung Göschen. No 1221.) B 3

Girndt, H.: Die Differenz des Fichteschen und Hegelschen Systems in der Hegelschen „Differenzschrift". Bonn. Bouvier. 1965. XX, 165 p. (Abhandlungen zur Philosophie, Psychologie und Pädagogik. Bd. 30.) B 2

Grigorjan, Sz. N.: Szrednevekovaja filoszofija narodov Blizsnego i Szrednego Vosztoka. Moszkva Izdat. Nauka. 1966. 350 p. B 2, B 3, B 36, M 1

Guthrie, W. K. Ch.: A history of Greek philosophy. Cambridge. Univ. Pr. 1962—1965. 2 db. Vol. 1. The earlier Presocratics and the Pythagoreans. Vol. 2. The Presocratic tradition from Parmenides to Democritus. D 1

Hanisch Espindola, W.: En torno a la filosofia en Chile (1594—1810). Santiago. Univ. Catolica de Chile. 1963. 117 p. (Ediciones historia. No. 2.) B 2

Hegel-Studien. Hrsg. F. Nicolin etc. Bd. 3. Bonn. Bouvier. 1965. 416 p. B 36, Sz 1

Heinimann, F.: Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im griechischen Denken des 5 Jahrhunderts. Basel. Reinhardt. 1965. 221 p. (Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft 1.) B 3

Hollingdale, R. J.: Nietzsche. The man and his philosophy. London. Routledge and Kegan Paul. 1965. XVI. 326 p. B 2

Hommel, K. F.: Des Herrn Marquis von Beccaria unsterbliches Werk von Verbrechen und Strafen. Berlin. Akad. Verl. 1966. 281 p. (Philosophische Studientexte.) B 36

Hubbeling, H. G.: Spinoza's methodology. Assen. Van Gorcum. 1964. 158 p. (Philosophia religionis 11.) B 2

Hultberg, H.: Die Kunstauffassung Nietzsches. Bergen — Oslo. Norwegian Univ.

Pr. 1964. 46 p. (Bergen. Universitet. Årbok. 1964. Humanistisk ser. 1.) D 1

Introduction to modernity. A symposium on eighteenth-century thought. Ed. R. Mollenauer. Austin. Univ. of Texas Pr. 1965. 175 p. B 3

Iovcsuk, M. T.: G. V. Plehanov i ego trudü po isztorii filoszofii. Moszkva. Szocékgiz. 1960. 314 p. B 877

Istoria gîndirii sociale şi filosofice in Romînia. Red. G. I. Gulian. Bucureşti. Acad. RPR. 1964. 621 p. B 1

Isztorija filoszofii v seszti tomah. Tom 6. Kn. 1—2. Ot 1917 g. do nasih dnej. Red. M. A. Dünnik. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 2 db. B 2, B 12

Isztoriko-filoszofszkie ocserki. Red. B. M. Kedrov. Moszkva. Izdat. Nauka. 1964. 364 p. (Dialektika — teorija poznanija.) B 2

Izdebski, Z.: Quelques observations sur les idées politiques de Jean Bodin. Lodz. Zakl. Graficzne. 1965. 52 p. (Lodzkie Towarzystwo Naukowe. Tom 2. No. 59.) D 1

Jaspers, K.: Descartes und die Philosophie. 4. Aufl. Berlin. De Gruyter. 1966. 104 p. B 2

Jeauneau, É.: La philosophie médiévale. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 128 p. (Que sais-je? 1044.) B 14

Jeffner, A.: Butler and Hume on religion. A comparative analysis. Diss. Stockholm. Diakonistyrelsens Bokförl. 1966. 266 p. (Studia doctrinae Christianae Upsaliensia 7.) (Acta Universitatis Upsaliensis.) B 3

Julia, D.: La question de l'homme et le fondement de la philosophie. (Réflexion sur la philosophie pratique de Kant et la philosophie spéculative de Fichte.) Paris. Aubier. 1964. 421 p. (Analyse et raisons 5.) B 2

Kapp, E.: Der Ursprung der Logik bei den Griechen. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1965. 106 p. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 214—216.) B 3

Kasper, W.: Das Absolute in der Geschichte. Philosophie und Theologie der Geschichte in der Spätphilosophie Schellings. Mainz. Matthias-Grünewald Verl. 1965. XXVIII, 439 p. B 2, Sz 1

Kile, F. O. jr.: Die theologischen Grundlagen von Schellings Philosophie der Freiheit. Leiden. Brill. 1965. X, 113 p. (Beihefte der Zeitschrift für Religions- u. Geistesgeschichte 9.) B 2, B 3

Klimkeit, H. J.: Das Wunderverständnis Ludwig Feuerbachs in religionsphänomenologischer Sicht. Bonn. Röhrscheid. 1965. 185 p. (Untersuchungen zur allgemeinen Religionsgeschichte. N. F. H. 5.) B 2

Kotarbinski, T.: Leçons sur l'histoire de la logique. Warszawa. Éd. Scientifiques de Pologne. 1965. X, 388 p. B 11, B 301

Kraemer, H. J.: Der Ursprung der Geistmetaphysik. Untersuchungen zur Geschichte des Platonismus zwischen Platon und Plotin. Amsterdam. Schippers. 1964. 480. p. B 2

Kuksewicz, Z.: Averroisme polonais au XIV. siècle. Edition des textes. Anselmus de Cumis, Cambiolus Bononiensis, Jacobus de Placentia, Jordanus de Tridentia, Matheus de Eugubio, Petrus de Bonifaciis. Wrocław etc. Acad. Polonaise des Sciences. 1965. 352 p. Sz 1

Kuznecov, V. N.: Vol'ter i filoszofija francuzszkogo proszvescsenija XVIII veka. Moszkva. Univ. 1965. 273 p. P 1/1

Kwok, D. W. Y.: Scientism in Chinese thought 1900—1950. New Haven — London. Yale Univ. Pr. 1965. XII, 231 p. (Yale historical publications. Miscellany 82.) B 3

Labrousse, É.: Pierre Bayle. Hétérodoxie et rigorisme. La Haye. Nijhoff. 1964. XVI, 639 p. B 301

Laist, B.: Das Problem der Abhängigkeit in Schleiermachers Anthropologie und Bildungslehre. Ratingen bei Düsseldorf. Henn. 1965. 196 p. (Kölner Arbeiten zur Pädagogik.) B 7

Laporta, J.: La destinée de la nature humaine selon Thomas d'Aquin. Paris. Vrin. 1965. 166 p. (Études de philosophie médiéval 55.) B 2

Leroy, A. L.: Locke. Sa vie, son oeuvre, avec un exposé de sa philosophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 116 p. (Philosophes.) B 2

Levi, A.: French moralists. The theory of the passions 1585 to 1649. Oxford. Clarendon Pr. 1964. VIII, 362 p. B 3

Lins, I.: Historia do positivismo no Brasil. São Paulo. Companhia Ed. Nac. 1964. 661 p. (Brasiliana. Vol. 322.) B 2

Lloyd, G. M. R.: Polarity and analogy. Two types of argumentation in early Greek thought. Cambridge. Univ. Pr. 1966. V, 502 p. B 3

Macpherson, C. B.: The political theory of possessive individualism. Hobbes to Locke. Oxford. Clarendon Pr. 1962. 310 p. (Oxford paperbacks. 84.) B 36

Mader, J.: Die logische Struktur des personalen Denkens. Aus der Methode der Gotteserkenntnis bei Augustinus. Wien. Herder. 1965. 229 p. B 2

Majler, J.: Doktryna etyczna Karola Fouriera. Warszawa. Ksiazka i Wiedza. 1965. 277 p. (Biblioteka studiow nad marksizmem 7.) B 2

Mamedov, S. F.: Razvitie filoszofszkoj müszli v Azerbajdzsane. Moszkva. Univ. 1965. 127 p. B 3

[Mandana Micra] Mandanamiśra: — — 's Vibhramavivekah. Mit einer Studie zur Entwicklung der indischen Irrtumslehre. Wien. 1965. 269 p. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Kl. Sitzungsberichte. Bd. 247. No 1.) (Veröffentlichungen der Kommission für Sprachen und Kulturen Süd- und Ostasiens. H. 2.) B 3

Marsch, W. D.: Gegenwart Christi in der Gesellschaft. Eine Studie zu Hegels Dialektik. München. Kaiser. 1965. 316 p. (Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus. R. 10. Bd. 31.) B 2

Marten, R.: Der Logos der Dialektik. Eine Theorie zu Platons Sophistes. Diss. Berlin. De Gruyter. 1965. 2, 260 p. B 2

Mas, E. de: Francesco Bacone de Verulamio. La filosofia dell'uomo. Torino. Ed. di Filosofia. 1964. VIII, 308 p. (Studi e ricerche di storia della filosofia 62.) B 2

Melescsenko, Z. N.: Nemeckaja filoszofija XIX—nacsala XX. vv. v idejnoj bor'be za nacional'noe edinsztvo Germanii. Leningrad. Univ. 1965. 117 p. B 3

Mendel, L.: La Mettrie, Arzt, Philosoph und Schriftsteller. 1709—1751. Vergessenes und Aktuelles. Vortrag. Leipzig. Barth. 1965. 19 p. (Leipziger Universitätsreden. N. F. H. 30.) B 2, Sz 1

Menze, C.: Wilhelm von Humboldts Lehre und Bild vom Menschen. Ratingen bei Düsseldorf. Henn. 1965. 408 p. B 3

Mihalenko, Ju. P.: Filoszofija D. Juma— teoreticseszkaja osznova anglijszkogo pozitivizma XX. veka. Moszkva. AN SZSZSZR. 1962. 149 p. P 1/1

Mondolfo, R.: Figure e idee della filosofia del Rinascimento. Firenze. La Nuova Italia. 1963. 320 p. (Il pensiero storico 48.) B 2

Morin, H.: Der Begriff des Lebens im „Timaios" Platons unter Berücks. seiner früheren Philosophie. Uppsala. Almquist och Wiksell. 1965. 149 p. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Philosophica Upsaliensia 1.) D 1

Mueller, G. E.: Plato, the founder of philosophy as dialectics. New York. Philosophical Library. 1965. XX, 331 p. B 2

Mugnucci, M.: La teoria aristotelica della scienza. Firenze. Sansoni. 1965. 422 p. (Facoltà di Magistero dell'Univ. di Padova 7.) B 3

Müller, K. W.: Gleiches zu Gleichem. Ein Prinzip frühgriechischen Denkens. Wiesbaden. Harrassowitz. 1965. XIX, 209 p. (Klassisch-philologische Studien. Bd. 31.) B 2

Nauert, Ch. G., jr.: Agrippa and the crisis of renaissance thought. Urbana. Univ. of Illinois Pr. 1965. VI, 374 p. (Illinois studies in the social sciences 55.) B 2, B 318, Sz 1

Nedeljković, D.: Holbah. Beograd. Naucno Delo. 1965. IX. 211 p. (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti. Posebna izdanja. Knj. 394. Odeljenje društvenih nauka 52.) Francia kiv. B 3

Negt, O.: Strukturbeziehungen zwischen den Gesellschaftslehren Comtes und Hegels. Frankfurt a. M. Europäischer Verl. 1964. 147 p. (Frankfurter Beiträge zur Soziologie. Bd. 14.) B 323

Nizan, P.: Les matérialistes de l'antiquité. Démocrite, Epicure, Lucrèce. Paris. Maspero. 1965. 144 p. (Les textes à l'appui. 13.) B 3

Novikov, A. I.: Leninizm i progreszszivnüe tradicii ruszszkoj obscsesztvennoj müszli. Isztoriko-filoszofszkij ocserk. Leningrad. Lenizdat. 1965. 277 p. B 877

Nyman, A.: Italienskt tankeliv genom tvenne århundraden 1760—1960. Bd. 1. Lund. 1965. 419 p. (Acta Universitatis Lundensis. Sect. 1. Theologica, Juridica, Humaniora. Tom. 1. No. 1.) Francia kiv. B 3

Orias, A.: Ethik und Staatsphilosophie bei Jean Jacques Rousseau. Beitrag zu einer einheitlichen Interpretation der Werke Rousseaus. Diss. Univ. Tübingen. Bamberg. Urlaub. 1964. VII, 134 p. D 1

Ossowska, M.: Mysl moralna Oswiecenia angielskiego. Warszawa. Wyd. Nauk. 1966. 371 p. B 36

Öser, E.: Die antike Dialektik in der Spätphilosophie Schellings. Ein Beitrag zur Kritik des Hegelschen Systems. Wien— München. Oldenbourg. 1965. 147 p. (Überlieferung und Aufgabe 1.) B 2

Pegis, A. Ch.: The Middle Ages and philosophy. Some reflections on the ambivalence of modern scholasticism. Chicago. Regnery. 1963. XIV, 2, 102 p. (James Roosevelt Bayley lecture. Seton Hall Univ. 1.) B 2

Pelzer, A.: Etudes d'histoire littéraire sur la scolastique médiévale. Louvain— Paris. Publ. Univ., Beatrice-Nauwelaerts. 1964. 592 p. (Philosophes médiévaux. Tom. 8.) B 2

Piovani, P.: Filosofia e storia delle idee. Bari. Laterza. 1965. 317 p. (Biblioteca di cultura moderna 616.) B 3

Pokrovszkaja, V. I.—Szvincov, V. I.:

O rabote F. Éngel'sza: „Ljudvig Fejerbah i konec klaszsziceseszkoj nemeckoj filoszofii". Moszkva. Politizdat. 1965. 75 p. B 877

La „Politique" d'Aristote. Sept exposés et discussions par R. Stark, D. J. Allan etc. Vandoeuvres-Genève, 31. août—5. sept. 1964. Genève. Fondation Hardt. 1965. 298 p. (Entretiens sur l'antiquité classique 11.) Sz 1

Rankin, H. D.: Plato and the individual. New York. Barnes and Noble. 1964. 156 p. B 2

Ratke, H.: Systematisches Handlexikon zu Kants Kritik der reinen Vernunft. 2. Aufl. Hamburg. Meiner. 1965. VI, 329 p. (Philosophische Bibliothek 37 b.) B 2

Raven, J. H.: Plato's thought in the making. A study of the development of his metaphysics. Cambridge. Univ. Pr. 1965. XI, 256 p. (Cambridge philosophy 357.) B 3

Redlow, G.: Theoria. Theoretische und praktische Lebensauffassung im philosophischen Denken der Antike. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1966. 166 p. B 10

Rescher, N.: The development of Arabic logic. Liverpool — London. Univ. of Pittsburg Pr. 1964. 262 p. 2, B 3

Riedel, M.: Theorie und Praxis im Denken Hegels. Interpretationen zu den Grundstellungen der neuzeitlicher Subjektivität. Stuttgart etc. Kohlhammer. 1965. 240 p. B 2

Risse, W.: Die Logik der Neuzeit. Bd. 1. 1500—1640. Stuttgart — Bad Cannstatt. Frommann, Holzboog. 1964. 573 p. (Geschichte der Logik.) B 2

Robinet, A.: Système et existence dans l'oeuvre de Malebranche. Paris. Vrin. 1965. 507 p. (Bibliothèque d'histoire de la philosophie.) B 2

Schafer, K. H.: Die Pädagogik Schleiermacher in Zusammenhang mit seiner Philosophie. Diss. Univ. Bonn. Druck. Univ. 1965. 208 p. D 1

Schmidt, G.: Aufklärung und Metaphysik. Die Neubegründung des Wissens durch Descartes. Tübingen. Niemeyer. 1965. X, 180 p. B 2

Schmidt-Kohl, V.: Die neuplatonische Seelenlehre in der Consolatio Philosophiae des Boethius. Diss. Univ. Köln. Meisenheim a. Glan. Hain. 1965. 56 p. (Beiträge zur klassischen Philologie. H. 16.) B 2

Schuffenhauer, W.: Feuerbach und der junge Marx. Zur Entstehungsgeschichte der marxistischen Weltanschauung. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 231 p. B 877

Sharma, I. G.: Ethical philosophies of India. London. Allen and Unwin. 1965. 374 p. B 2

Sinaiko, H. L.: Love, knowledge and discourse in Plato: Dialogue and dialectic in Phaedrus, Republic, Parmenides. Chicago — London. Univ. de Chicago Pr. 1965. XII, 314 p. B 3

Smart, N.: Doctrine and argument in Indian philosophy. London. Allen and Unwin. 1964. 255 p. (Muirhead library of philosophy.) B 2

Smith, N. K.: New studies in the philosophy of Descartes. New York. Russell and Russell. 1963. XII, 369 p. B 2

Smith, P.: Erasmus. A study of his life, ideals and place in history. New ed. New York. Dover Publ. 1962. XIV, 479 p. B 2

Sorley, W. R.: A history of British philosophy to 1900. Cambridge. Univ. Pr. 1965. XX, 386 p. B 2

Steenberghen, F. van: Histoire de la philosophie. 1. Période chrétienne. Louvain — Paris. Publ. Univ., Béatrice-Nauwelaerts. 1964. 196 p. (Cours publiés par l'Institut Supérieur de Philosophie.) B 2

Stein, R.: Megaloprepeia bei Platon. Diss. Univ. Bonn. Druck. Univ. 1965. 188 p. D 1

Stockhammer, M.: Thomas Aquinas dictionary. New York. Philosophical Library. 1965. XIV, 219 p. B 2

Straub, J. A.: Vom Herrscherideal in der Spätantike. Stuttgart. Kohlhammer. XII, 263 p. B 3

The English mind. Studies in the English moralists presented to Basil Willey. Ed. H. S. Davies etc. Cambridge. Univ. Pr. 1964. VIII, 302 p. B 3

Theiler, W.: Die Vorbereitung des Neuplatonismus. 2. Aufl. Berlin — Zürich. Weidmann. 1964. 166 p. B 3

Tymieniecka, A. T.: Leibniz' cosmological synthesis. Assen. Van Gorcum, Prakke and Prakke. 1964. 207 p. B 2

Vacherot, E.: Histoire critique de l'École d'Alexandrie. Reimpr. Anastatique de l'éd. Paris 1846. Tom. 1—3. Amsterdam. Hakkert. 1965. 3 db. B 3

Vanier, J.: Le bonheur, principe et fin de la morale aristotélicienne. Paris—Bruges. Desclée de Brouwer. 1965. 498 p. (Textes et études philosophiques.) B 2

Veatch, H. B.: Rational man. A modern interpretation of Aristotelian ethics. Bloomington. Indiana Univ. Pr. 1964. 226 p. B 36

Vleeschauwer, H. J. de: Prima Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in dem winterhalben Jahre von 1765—1766 d'Immanuel Kant. Pretoria. 1965.

51 p. (Communications of the University of South Africa. 1965. C 57.) D 1

[Volgin, V. P.] Wolgin, W. P.: Die Gesellschaftstheorien der französichen Aufklärung. Berlin. Akad. Verl. 1965. IX, 345 p. (Deutsche Akad. d. Wissenschaften zu Berlin. Schriften d. Inst. f. Romanische Sprachen u. Kultur 2.) B 3, Sz 1

Volovik, L. A.—Drozdova, É. M.: Isztina v marksziszt̆szkoj i domarkszovoj filoszofii. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 222 p. B 11

Von Cusanus bis Marx. Deutsche Philosophen aus fünf Jahrhunderten. Hrsg. R. O. Gropp etc. Leipzig. Bibliographisches Inst. 1965. 185 p. B 2, B 14, B 877

Vossler, O.: Rousseaus Freiheitslehre. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1963. 94 p. B 2

Watson, R. A.: The dawfall of Cartesianism 1673—1712. A study of epistemological issues in late 17. century Cartesianism. The Hague. Nijhoff. 1966. VIII, 158 p. (Archives Internationales d'Histoire des Idées 11.) B 3

Weber, A.—Huismann, D.: Histoire de la philosophie européenne. Vol. 1 Philosophie antique et médiévale. Paris. Fischbacher. 1964. 270 p. Sz 1

Wenley, R. M.: Stoicism and its influence. New York. Cooper Square Publ. 1963. XI, 194 p. (Our debt to Greece and Rome.) B 2

Werner, Ch.: La philosophie grecque. Paris. 1966. 252 p. (Petite bibliothèque Payot. No. 14.) B 3

Weyand, K.: Kants Geschichtsphilosophie. Ihre Entwicklung und ihr Verhältnis zur Aufklärung. Köln. Kölner Universitätsverl. 1963. 213 p. (Kantstudien. Ergängzungshefte 85.) B 2/72

Willey, B.: The English moralists. New York — London. Norton, Chatto and Windus. 1964. 318 p. B 3, D 1

Zimmermann, A.: Ontologie oder Metaphysik? Die Diskussion über den Gegenstand der Metaphysik im 13. und 14. Jahrhundert. Leiden — Köln. Brill. 1965. XVII, 367 p. (Studien und Texte zu Geistesgeschichte des Mittelalters. Bd. 8.) B 2

Z isztoriji filoszof'szkoji dumki na Ukrajini. Red. V. Ju. Jevdokümenko. Küjiv. Naukova Dumka. 1965. 191 p. (Reszpublikansz'küj mizsvidomcsüj zbirnük.) B 3

V. Ismeretelmélet, logika, tudományfilozófia

Actes du 12. Congrès des Sociétés de Philosophie de Langue Française, organisé à Bruxelles et à Louvain du 22—24 août 1964 par la Société Belge de Philosophie et la Société Philosophique de Louvain. Thème principal: La vérité. Vol. 1—2. Louvain — Paris. Beatrice-Nauwelaerts. 1964—1965. 2 db. B 2

Ajdukiewicz, K.: Jezyk i poznanie. Tom 2. Wybór pism z lat 1945—1963. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 425 p. B 2, B 36

Ajdukiewicz, K.: Logika pragmatyczna. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 409 p. B 36

Barker, S. F.: The elements of logic. New York etc. McGraw-Hill. 1965. XII, 336 p. B 2

Bochenski, J. M.: The methods of contemporary thought. Dordrecht. Reidel. 1965. X, 135 p. B 3

Brown, P. L.—Stuermann, W. E.: Elementary modern logic. New York. Donald Pr. 1965. VII, 269 p. B 3

Burgess, J. M.: Experience and conceptual activity. A philosophical essay based upon the writings of a A. N. Whitehead. Cambridge, Mass. — London. The MIT Pr. 1965. VI, 277 p. B 3

Burkhardt, J.: Die Bildtheorie der Sprache in Wittgensteins Tractatus logico-philosophicus und ihre ontologische Fundierung. Diss. Univ. München. Schubert. 1965. 142 p. B 2

Büchel, W.: Philosophische Probleme der Physik. Freiburg etc. Herder. 1965. 471 p. (Philosophie in Einzeldarstellungen 1.) B 3

Child, A.: Interpretation. A general theory. Berkeley — Los Angeles. Univ. of California Pr. 1965. XII, 138 p. (Univ. of California publications in philosophy. 36.) B 10, D 1, Sz 1

Le concept d'information dans la science contemporaine. Colloques philosophiques internationaux. Royaumont, 1965. Paris. Gauthier-Villars. 1965. 423 p. (Information et cybernetique.) (Cahiers de Royaumont.) B 4

Contributions to logic and methodology in honor of J. M. Bochenski. Ed. A. T. Tymieniecka etc. Amsterdam. North-Holland Publ. 1965. XVIII, 326 p. B 2/45

De Morgan, A.: On the syllogism and other logical writings. London. Routledge and Kegan Paul. 1966. XXXI, 355 p. (Rare masterpieces of philosophy and science.) B 36

Dialekticseszkij materializm kak metodologija esztesztvenno-naucsnogo poznanija. Red. V. I. Sztepanov. Moszkva. Nauka i Tehnika. 1965. 332 p. B 3

Dialektika i logika naucsnogo poznanija. Szovescsanie po szovremennüm problemam materialiszticseszkoj dialektiki,

7—9. aprelja 1965 g. Materialü 2. Red. F. V. Konsztantinov. Moszkva. Izdat. Nauka. 1966. 429 p. B 1

Dialektika v naukah o nezsivoj prirode fiziko-matematicseszkie nauki. Red. M. É. Omel'janovszkij etc. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1964. 598 p. B 2

Ducsenko, M. V.: Katehoriji szubjekta i objekta v teoriji piznannja dialektücsnoho materializmu. Küjiv. Univ. 1964. 141 p. B 2

Ebel, G.: Untersuchungen zu einer realistischen Grundlegung der phänomenologischen Wesensschau. Diss. Univ. München. Schön. 1965. 2, 119 p. B 2

Feischer, W.: Adjungierte Funktoren und primitive Klassen. Heidelberg. Springer. 1965. 65 p. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. d. Wissenschaften. Math.-naturw. Kl. Jg. 1965. No. 4.) B 3

Feynman, R.: The character of physical law. A series of lectures recorded by the BBC at Cornell University USA and televised on BBC-2. London. British Broadcasting Corp. 1965. 173 p. B 3

The foundation of statements and decisions. Proceedings of the International Colloquium on Methology of Sciences, held in Warsaw, 18—23 Sept. 1961. Ed. K. Ajdukiewicz. Warszawa. Polish Scient. Publ. 1965. XI, 408 p. B 3

Frege, G.: Funktion, Begriff, Bedeutung. 5 logische Studien. 2. durchges. Aufl. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1966. 103 p. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 144—145.) B 2

Frey, G.: Erkenntnis der Wirklichkeit. Philosophische Folgerungen der modernen Naturwissenschaften. Stuttgart etc. Kohlhammer. 1965. 179 p. B 2

Friedlander, E.: Psychology in scientific thinking. New York. Philos. Libr. 1965. 143 p. B 3

Furberg, M.: Locutionary and illocutionary acts. A main theme in J. L. Austin's philosophy. Göteborg. Almqvist och Wiksell. 1963. 259 p. (Gothenburg studies in philosophy 1.) (Acta Univ. Gothoburgensis.) B 3

Gallagher, K. T.: The philosophy of knowledge. New York. Sheed and Ward. 1964. XI, 305 p. B 2

Gokieli, L. P.: Logika. Tbiliszi. Izdat. Mecniereva. 1965. 329 p. B 36

Günther, G.: Das Bewusstsein der Maschinen. Eine Metaphysik der Kybernetik. Krefeld — Baden-Baden. Agis Verl. 1963. 213 p. B 2

Hasse, M.: Grundbegriffe der Mengenlehre und Logik. Leipzig. Teubner. 1966. 74 p. (Mathematische Schülerbücherei. No. 2.) B 2

Heelan, P. A.: Quantum mechanics and objectivity. A study of the physical philosophy of Werner Heisenberg. The Hague. Nijhoff. 1965. XIV, 207 p. B 3

Hopwood, R. R.: Science model making. New York. Macmillan. 1965. XII, 208 p. B 3

Hughes, G. E.—Londey, D. G.: The elements of formal logic. London. Methuen. 1965. XII, 398 p. D 1

Karavaev, G. G.: Oszobennoszti obcseszt-vennogo poznanija i logika naucsnogo iszszledovanija. Leningrad. Univ. 1965. 68 p. B 36

Klaus, G.: Die Macht des Wortes. Ein erkenntnistheoretisch-pragmatisches Traktat. 3. Aufl. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 198 p. B 11

Konrad, A.: Untersuchungen zur Kritik des Phänomenalistischen Agnostizismus und des subjektiven Idealismus. München — Basel. Reinhardt. 1962. 283 p. (Der erkenntnistheoretische Subjektivismus. Geschichte und Kritik. Bd. 1.) B 2

[Kraków. Uniwersytet.] Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Tom 108. Prace z logiki. Red. K. Pasenkiewicz. Zesz. 1. Kraków. 1965. 143 p. Orosz, angol kiv. D 1

Kuz'minov, G. A.: Csuvsztvennoe i logicseszkoe v poznanii mikromira. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 15 p. B 11

Leclercq, R.: Traité de la méthode scientifique. Paris. Dunod. 1964. VIII, 215 p. B 11, B 1075

Leinfellner, W.: Struktur und Aufbau wissenschaftlicher Theorien. Wien — Würzburg. Physica-Verl. 1965. 307 p. B 741/15

Logic, methodology and philosophy of science. Proceedings of the 1960. International Congress. Ed. E. Nagel etc. Stanford, Calif. Univ. Pr. 1965. IX, 661 p. P 2

Logic, methodology and philosophy of science. Proceedings of the 1964. International Congress, Hebrew Univ. Jerusalem, 1964. Ed. Y. Bar-Hillel. Amsterdam. North-Holland Publ. 1965. VIII, 440 p. (Studies in logic and the foundations of mathematics.) B 305

Logica e analisi. Scritti di P. Filasi Carcano, V. Somenzi etc. Padova. CEDAM. 1966. 162 p. (Archivio di Filosofia. 1966. No. 1.) B 2

Logicseszkaja sztruktura naucsnogo znanija. Red. P. V. Tavanec. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 348 p. B 1, B 2, B 12, B14, B 36, B 305, B 776, Sz 1

Logika naucsnogo iszszledovanija. Red. P. V. Kopnin etc. Moszkva. Izdat.

Nauka. 1965. 359 p. B 2, B 11, B 14, B 36, B 301, Sz 1

Lugarini, L.: Esperienza e verità. Urbino. Argalia Ed. 1964. 208 p. (Studi filosofici.) B 2

Martin, R.: Logique contemporaine et formalisation. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 203 p. B 301

Mates, B.: Elementary logic. New York. Oxford Univ. Pr. 1965. X, 227 p. B 3

Merleau-Ponty, M.: Phänomenologie der Wahrnehmung. Berlin. De Gruyter. 1966. XXVIII, 535 p. (Phänomenologisch-psychologische Forschungen. Bd. 7.) B 2

Mikkola, E.: Die Abstraktion. Begriff und Struktur. Eine logisch-semantische Untersuchung auf nominalistischer Grundlage unter bes. Berücks. des Lateinischen. Helsinki. Suom. Kirjallis. Kirjap. 1964. 499 p. (Sprache und Denken 1.) B 3

Miquel, J.: L'empirisme. Paris. 1965. 195 p. (Collection Armand Colin. Section de Philosophie 386.) B 3

Modelirovanie kak metod naucsnogo iszszledovanija. Gnoszeologicseszkij analiz. Avtorü: B. A. Olinszkij, B. Sz. Grjaznov etc. Moszkva. Univ. 1965. 248 p. B 11, B 12, B 36, B 300, B 301

Moisil, G. C.: Incercări vechi şi noi de logică neclasică. Bucureşti. Ed. Ştiinţifică. 1965. 461 p. B 2

Mostowski, A.: Thirty years of foundational studies. Lectures on the development of mathematical logic and the study of the foundations of mathematics in 1930—1964. Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Kirjapaino Oy. 1965. 180 p. (Acta philosophica Fennica 1965. Fasc. 17.) B 2

Nekotorüe problemü metodologii naucsnogo iszszledovanija. Red. P. V. Popov. Moszkva. IMO. 1965. 166 p. (Inszt. Inzsenerov Zseleznodorozsnogo Transzporta. Trudü 223.) B 9

Novik, I. B.: O modelirovanii szlozsnüh szisztem. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 334 p. B 11, B 36

Problemü sztrukturü v naucsnom poznanii. Red. O. Sz. Zel'kina. Szaratov. Izdat. Univ. 1965. 131 p. B. 2, B 3

Quine, W. v. O.: Elementary logic. Rev. ed. New York. 1965. 129 p. (Harper torchbooks 577.) (The science library.) B 36

Rademaker, H.: Die Welt in der Sicht der wissenschaftlichen Vernunft. Das logische periodische System der Welt. Bonn. Bouvier. 1965. 167 p. B 2

Rapoport, A.: Operational philosophy. Integrating knowledge and action. New York. Science Ed. 1965. XI, 258 p. B 2

Risse, W.: Bibliographia logica. Verzeichnis der Druckschriften zur Logik mit Angabe ihrer Fundorte. Bd. 1. 1472—1800. Hildesheim. Olms. 1965. 293 p. (Studien und Materialen zur Geschichte der Philosophie. Bd. 1.) B 2, B 36

Rozov, M. A.: Naucsnaja absztrakcija i ee vidü. Novoszibirszk. Izdat. Nauka. 1965. 136 p. B 3

Ruml, V.: Der logische Positivismus. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 271 p. B 3, B 10, Sz 1

Schaff, A.: Einführung in die Semantik. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1966. VI, 364 p. Sz 1

Suszko, R.: Wyklady z logiki formalnej. Cz. 1. Wstep do zagadnien logiki. Elementy teorii mnogosci. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 152 p. B 2, B 36

Szaniawski, I.: Model i metoda. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 314 p. B 36

Szubbotin, A. L.: Teorija szillogisztiki v szovremennoj formal'noj logike. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 124 p. B 36

Tarski, A.: Introduction to logic and to the methodology of deductive sciences. New York. Oxford Univ. Pr. 1963. XVIII, 239 p. P 1

The theory of models. Preceedings of the 1963. International Symposium at Berkeley. Ed. J. W. Addison etc. Amsterdam. North-Holland Publ. 1965. XV, 494 p. (Studies in logic and foundations of mathematics.) B 9

Tricot, J.: Traité de logique formelle. 2. éd. Paris. Vrin. 1966. 316 p. B 3

Viszlobokov, A. D.: O dialektike processza poznanija prirodü i kibernetika. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 203 p. P 1

Weinberg, J. R.: Abstraction, relation, and induction. Three essays in the history of thought. Madison — Milwaukee. Univ. of Wiscosin Pr. 1965. XII, 156 p. B 3

VI. Mai burzsoá filozófia

Abellio, R.: La structure absolue. Essai de phénoménologie génétique. Paris. Gallimard. 1965. 527 p. (Bibliothèque des idées.) B 2, B 3

Adler, M. J.: The conditions of philosophy. Its checkered past, its present disorder, and its future promise. New York. Athenaeum. 1965. XI, 303 p. B 2

Anzenbacher, A.: Die Philosophie Martin Bubers. Wien. Schendl. 1965. 118 p. B 2

Atkinson, J. W.: An introduction to motivation. Princeton, N. J. etc. Van Nostrand. 1965. XIV, 335 p. (The university series in psychology 1.) B 2

Atomzeitalter. Krieg und Frieden. Mit Beiträgen v. C. F. von Weizsäcker, R. Nürnberger etc. Hrsg. G. Howe. West-Berlin. 1963. 265 p. (Ullstein Bücher. No. 614.) B 2

Bausola, A.: Filosofia e storia nel pensiero crociano. Milano. Soc. Ed. Vita e Pensiero. 1965. VII, 280 p. (Pubblicazioni dell'Univ. Cattolica del Sacro Cuore. Contributi. Ser. 3. Scienze Filosofiche 10.) B 3

Benardete, J. A.: Infinity. An essay in metaphysics. Oxford. Clarendon Pr. 1964. VIII, 289 p. B 2

Bense, M.: Ungehorsam der Ideen. Abschliessender Traktat über Intelligenz und technische Welt. 1965. 2. Aufl. Köln—Berlin. Kiepenheuer u. Witsch. 1966. 96 p. B 10

Berger, G.: Phénoménologie du temps et prospective. 1. La méthode phénoménologique. 2. La situation de l'homme. 3. Phénoménologie du temps. 4. La prospective. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. VIII, 278 p. B 2

Biology and personality. Frontier problems in science, philosophy and religion. Ed. I. T. Ramsey. Oxford. Blackwell. 1965. 214 p. B 2

Ernst Bloch zu Ehren. Beiträge zu seinem Werk. Hrsg. S. Unseld etc. Frankfurt a. M. Suhrkamp. 1965. 413 p. B 2, B 3

Brandenstein, B. von: Grundlegung der Philosophie. Bd. 1. Dinglehre. Ontologie. Gehaltlehre. Totik. Formenlehre. Logik. München. Pustet. 1965. 598 p. B 2

Braumandl, H.: Der Begriff Ganzheitskausalität, seine Beziehung zur Idee der Finalität und sein Zusammenhang mit dem Problem des Indeterminismus. Diss. Univ. München. Schön. 1965. 75 p. B 2

Bréhier, Y.: Études de philosophie moderne. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 242 p. (Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris. Sér. „Études et méthodes". Tom. 12.) B 2

Brelage, M.: Studien zur Transzendentalphilosophie. Berlin. De Gruyter. 1965. XI, 256 p. B 2

British analytical philosophy. Ed. B. Williams etc. London. Routledge and Kegan Paul. 1966. 346 p. (International library of philosophy and scientific method.) B 36

Caracciolo, A.: La religione come struttura e come modo autonomo della coscienza. Milano. Marzorati. 1965. 421 p. (Pubblicationi dell'Ist. di Filosofia dell'Univ. di Genova. 33.) B 2

Castell, A.: The self in philosophy. New York — London. Macmillan. 1965. V, 122 p. B 2

Ceccato, S.: Un tecnico fra i filosofi. Vol. 1. Come filosofare. Padova. Marsilio Ed. 1964. 314 p. B 2

Chatterjee, M.: Our knowledge of other selves. New York. Asia Publ. 1963. VIII, 227 p. B 2

Child, A.: Interpretation. A general theory. Berkeley — Los Angeles. Univ. of California Pr. 1965. XII, 138 p. (Univ. of California publications in philosophy 36.) B 10, D 1, Sz 1

Conrad-Martius, H.: Schriften zur Philosophie. Bd. 3. München. Kösel. 1965. 502 p. B 2

Cuvillier, A.: Nouveau précis de philosophie. Tom. 2. L'action. Paris. Colin. 1964. 456 p. B 36

Deledalle, G.—Huisman, D.: Les philosophes français d'aujourd'hui par eux-mêmes. Autobiographie de la philosophie française contemporaine. Paris. CDU. 1963. 401 p. B 2

Desan, W.: The marxism of Jean-Paul Sartre. New York. Doubleday. 1965. XIII, 320 p. D 1, P 1

Determinism and freedom in the age of modern science. A philosophical symposium. Ed. S. Hook. Washington. New York. Univ. Pr. 1965. XV, 237 p. B 10

Dreyfus—Le Foyer, H.: Traité de philosophie générale. Paris. Colin. 1965. 558 p. (Collection U.) B 2

Eccles, H. E.: Military concepts and philosophy. New Brunswick, N. J. Rutgers Univ. Pr. 1965. XVIII, 339 p. B 1091

Edrich, K.: Einführung in eine Ordnungsphilosophie. Lockham — München. Gans. 1964. 132 p. B 2

Einführung in die Philosophie. T 1—2. Hrsg. E. Albrecht. Greifswald. Arnd Univ. 1964. 2 db. B 36

Emmet, E. R.: Learning to philosophise. London. Longmans. 1964. X, 245 p. B 2

Entretiens sur les notions de genèse et de structure sous la dir. de M. de Gandillac, L. Goldmann, J. Piaget. Centre Culturel International de Cerisyla Salle juillet-août 1959. Paris — La Haye. Mouton. 1965. 357 p. (Congrès et colloques 9.) B 3

Ermolenko, D. V.: Szovremennaja burzsuaznaja filoszofija SZSA. Kriticseszkij ocserk. Moszkva. IMO. 1965. 367 p. B 2, M 1

Ernst, E.: Zwei Grundweisen des Philosophierens. Meisenheim am Glan. Hain.

1965. 46 p. (Beihefte zur Zeitschrift für philosophische Forschung. H. 15.) B 2

Fabrégues, J. de: La conversion d'Edith Stein, patronne de l'existentialisme. Paris. Wesmael-Charlier. 1963. 136 p. (Conversions célèbres.) B 2

Fell, J. P.: Emotion in the thought of Sartre. New York — London. Columbia Univ. Pr. 1965. X, 4, 254 p. B 2

Findlay, J. N.: Meinong's theory of objects and values. 2. ed. Oxford. Clarendon Pr. 1963. XXIV, 353 p. B 3

Friemond, H.: Existenz in Liebe, nach Sören Kierkegaard. Salzburg — München. Pustet. 1965. 151 p. (Salzburger Studien zu Philosophie. Bd. 6.) B 2

Fromm, E.: Beyond the chains of illusion. My encounter with Marx and Freud. New York. Pocket Books. 1963. XXI, 197 p. (The credo series.) (Giant cardinal edition 780.) B 3

Gawecki, B. J.: Przygotowanie do filozofii. Warszawa. Wyd. Pax. 1964. 158 p. B 2

Gent, W.: Das Problem der Zeit. Eine historische und systematische Untersuchung. Hildesheim. Olms. 1965. IX, 187 p. B 3

Giacomello, L.: Introduzione alla antifilosofia. Udine. Del Bianco. 1964. 335 p. B 2

Habgood, J.: Truths in tension. New perspectives on religion and science. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1965. 157 p. B 2

Haegerström, A.: Philosophy and religion. London. Allen and Unwin. 1964. 320 p. (Muirhead library of philosophy.) B 2

Halda, B.: L'évolution spirituelle de Simone Weil. Paris. 1964. 182 p. (Collection Beauchesne 8.) B 2

Harris, E. E.: The foundations of metaphysics in science. London. Allen and Unwin. 1965. 512 p. (Muirhead library of philosophy.) B 2

Hartmann, N.: Der Aufbau der realen Welt. Grundriss der allgemeinen Kategorien-lehre. 3. Aufl. Berlin. De Gruyter. 1964. XX, 559 p. D 1

Hartmann, N.: Neue Wege der Ontologie. 4. Aufl. Stuttgart. Kohlhammer. 1964. 115 p. B 2

Heidegger, M.: Die Technik und die Kehre. Pfullingen. Neske. 1962. 47 p. (Opuscula 1.) B 36

Heidegger, M.: Lettre sur l'humanisme. Nouvelle éd. rev. Paris. Aubier, Montaigne. 1964. 188 p. B 11

Heidsieck, F.: Simone Weil. Paris. Seghers. 1965. 190 p. (Philosophes de tous les temps 18.) B 10

Hemberg, J.: Religion och metafysik. Axel Hägerströms och Anders Nygrana religionsteorier och dessas inflytande i svensk religionsdebatt. Diss. Stockholm. Diakonstyrelsens Bokförl. 1966. 336 p. (Studia doctrinae christianae Upsaliensia 4.) (Acta Universitatis Upsaliensis.) Angol kiv. B 3

Hemleben, J.: Rudolf Steiner in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Hamburg. 1963. 175 p. (Rowohlt Monographien 79.) B 2.

Hengstenberg, H. E.: Mensch und Materie. Zur Problematik Teilhard de Chardins. Stuttgart etc. Kohlhammer. 1965. 198 p. B 2

Hölzel, Ch.: Die Arbeit — ein Ausdruck des Personwesens des Menschen. Diss. Erlangen — Nürnberg. Druck. Hogl. 1964. XXIV, 165 p. D 1

Husserl, E.: Philosophie als strenge Wissenschaft. Frankfurt a. M. Klostermann. 1965. 107 p. (Quellen der Philosophie. Texte u. Probleme 1.) B 3

Jolivet, R.: Sartre, ou la théologie de l'absurde. Paris. Fayard. 1965. 162 p. (Le signe.) B 2

Julia, D.: La question de l'homme et le fondement de la philosophie. (Réflexion sur la philosophie pratique de Kant et la philosophie spéculative de Fichte. Paris. Aubier. 1964. 421 p. (Analyse et raisons. 5.) B 2

Kelsen, H.: Aufsätze zur Ideologiekritik. Neuwied a.Rh. Luchterhand. 1964. 369 p. (Soziologische Texte. Bd. 16.) B 323

Klum, E.: Natur, Kunst und Liebe in der Philosophie Vladimir Solov'evs. Eine religionsphilosophische Untersuchung. München. Segner. 1965. 333 p. (Slavistische Beiträge. Bd. 14.) B 2

Kossak, J.: W kregu chrzescijanskiego egzystencjalizmu. Warszawa. Ksiazka i Wiedza. 1965. 251 p. B 2

Lamont, C.: The philosophy of humanism. 5. rev. and enl. ed. New York. Ungar. 1965. XV, 313 p. B 2

Lauth, R.: Zur Idee der Transzendentalphilosophie. München — Salzburg. Pustet. 1965. 185 p. B 2

Lindemann, K.: Das verschlossene Ich und seine Gegenwelt. Studien zu Thomas Mann, Sören Kierkegaard und E. Th. A. Hoffmann. Diss. Univ. Erlangen — Nürnberg. Fotodruck. Hogl. 1964. 283 p. D 1

Loen, A. E.: Säkularisation. Von der wahren Voraussetzung und angeblichen Gottlosigkeit der Wissenschaft. München. Kaiser. 1965. 228 p. B 2

Loewenstein, A.: Das Erlebnis. Der Mench zwischen Wirklichkeit und Idee. Stuttgart. Kohlhammer. 1962. 141 p. B 2/72

Löwith, K.: Heidegger, Denker in dürftiger Zeit. 3. durchges. Aufl. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1965. 112 p. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 98—99.) B 2

Luijpen, A.: Phenomenology and metaphysics. Pittsburg, Pa. — Louvain. Duquesne Univ. Pr., Nauwelaerts. 1965. XII, 202 p. B 2

M[a]cpherson, Th.: The philosophy of religion. London. etc. Van Nostrand. 1965. X, 207 p. B 2

Mager, W.: Benedetto Croces literarisches und politisches Interesse an der Geschichte. Köln — Graz. Böhlau. 1965. XI, 257 p. (Kölner historische Abhandlungen. 12.) B 3

Maier, W.: Das Problem der Leiblichkeit bei Jean-Paul Sartre und Maurice Merleau-Ponty. Tübingen. Niemeyer. 1964. VIII, 104 p. (Forschungen zur Pädagogik und Anthropologie. Bd. 7.) B 2/72

Maliandi, R. G.: Wertobjektivität und Realitätserfahrung. Mit bes. Berücks. der Philosophie Nicolai Hartmanns. Bonn. Bouvier. 1966. 148 p. (Mainzer philosophische Forschunge. Bd. 6.) B 36

Man and civilisation. Control of the mind. A symposium. Ed. S. M. Faber etc. New York etc. McGraw-Hill. 1961. XIV, 340 p. D 1

Marcuse, H.: Eros et civilisation. Contribution à Freud. Paris. Ed. de Minuit. 1963. 239 p. (Arguments 16.) B 894

Martin, G.: Allgemeine Metaphysik. Ihre Probleme und ihre Methode. Berlin. De Gruyter. 1965. VIII, 258 p. B 2

Der Mensch im planetarischen Zeitalter. Hrsg. E. von Dungern. München — Basel. Reinhardt. 1963. 115 p. (Terra nova. Bd. 1.) B 2

Muthesius, E.: Ursprünge des modernen Krisenbewusstseins. München. Beck. 1963. 170 p. B 2

Müller, M.: Existenzphilosophie im geistigen Leben der Gegenwart. 3 wesentlich erw. u. verb. Aufl. Heidelberg. Kerle. 1964. 289 p. B 2

Nebel, G.: Zeit und Zeiten. Stuttgart. Klett. 1965. 221 p. B 2

Paci, E.: Relazioni e significati. Saggi. Milano. Lampugnani Nigri. 1965. 2 db. Tom. 1. Filosofia e fenomenologia della cultura. Tom. 2. Kierkegaard e Thomas Mann. B 2

Patka, F.: Value and existence. Studies in philosophic anthropology. New York. Philosophical Library. 1964. VII, 239 p. B 2

Pavese, R.: Fisica e metafisica. Secondo commento alla logica sintetica. Padova. CEDAM. 1964. 260 p. (Il pensiero filosofico. Ser. 5. Vol. 1.) B 2

Philosophy and Christianity. Philosophical essays dedicated to Professor dr. Herman Dooyweerd. Kampen — Amsterdam. Kok, North Holland Publ. 1965. 462 p. B 2

Piaget, J.: Sagesse et illusions de la philosophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 286 p. (A la pensée.) B 3, B 10

Philosophy in a technological culture. The proceedings of the Workshop on — —. Washington, 13—24. June 1963. Ed. G. F. McLean. Washington. Catholic Univ. of America. 1964. XV, 438 p. (Philosophy workshop proceedings.) B 4, B 10

Polányi M.: Personal knowledge. Towards a post-critical philosophy. London. Routledge and Kegan Paul. 1962. XIV, 428 p. B 10

Priestley, J. B.: Man and time. London. Aldus Books, Allen. 1964. 319 p. B 2

Process and divinity. The Hartshorne Festschrift. Philosophical essays presented to Charles Hartshorne. Ed. W L. Reese etc. Lasalle, Ill, Open Court Publ. 1964. IX, 633 p. B 2

Randall, J. H. jr.: How philosophy uses its past. New York — London. Columbia Univ. Pr. 1963. XIV, 106 p. B 2

Reisner, E.: Der begegnungslose Mench. Eine Kritik der historischen Vernunft. Berlin. Lettner. 1964. 173 p. B 2/72

Rigali, N.: Die Selbstkonstitution der Geschichte im Denken von Karl Jaspers. Diss. Univ. München. 1965. 198 p B 2

Roberts, D. E.: Existencialism and religious belief. New York. Oxford Univ. Pr 1964. 344 p. (Galaxy books 28.) B 10

Roubiczek, P.: Existentialism for and against. Cambridge. Univ. Pr. 1964. 197 p. B 3

Ruml, V.: Der logische Positivismus. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 271 p. B 2

Ruvo, V. de: Introduzione al realismo critico. Padova. CEDAM. 1965. XI, 241 p. B 2

Sandi, M.: La finitud y otros ensayos. Potosi-Bolivia. 1963. 285 p. (Publicaciones del Dep. de Cultura de la Univ. Tomas Frias. Biblioteca filosofica.) B 2

Sartre, J. P.: Marxismus und Existentialismus. Versuch einer Methodik. Reinbek bei Hamburg. 1965. 156 p. (Rowohlts Deutsche Enzyklopädie. 196. Sachgebiet: Philosophie.) B 2/72

Sartre, J. P.: La transcendance de l'Ego. Esquisse d'une description phénoménologique. Paris. Vrin. 1965. 134 p. (Bibliothèque des textes philosophiques.) B 2

Sauter, G.: Zukunft und Verheissung. Das Problem der Zukunft in der gegenwärtigen theologischen und philosophischen Diskussion. Diss. Zürich — Stuttgart. Zwingli. 1965. 374 p. B 2

Sayre, K. M.: Recognition. A study in the philosophy of artifical intelligence. Notre Dame, Ind. Univ. of Notre Dame Pr. 1965. XX, 312 p. B 2

Schaff, A.: Marx oder Sartre? Versuch einer Philosophie des Menschen. Frankfurt a. M. — Hamburg. 1966. 165 p. (Fischer Bücherei 703.) B 1136

Schapp, W.: Metaphysik der Naturwissenschaft. Den Haag. Nijhoff. 1965. X, 141 p. B 3

Schneiders, W.: Karl Jaspers in der Kritik. Bonn. Bouvier. 1965. 296 p. B 2

Schwan, A.: Politische Philosophie im Denken Heideggers. Köln — Opladen. Westdsch. Verl. 1965. 205 p. (Ordo politicus. Neue Freiburger Beiträge zur Politikwissenschaft. Bd. 2.) B 36

Sciacca, M. F.: Opere complete. Milano. Marzorati. 1965. 343 p. (La libertà e il tempo 22.) B 2

Smith, J. E.: Philosophy of religion. New York — London. Macmillan, Collier and Macmillan. 1965. 124 p. (Sources in philosophy.) B 2

Spengler, O.: Urfragen. Fragmente aus dem Nachlass. München. Beck. 1965. XXX, 380 p. B 2

Ströker, E.: Philosophische Untersuchungen zum Raum. Frankfurt a. M. Klostermann. 1965. 366 p. (Philosophische Abhandlungen 25.) B 3

Structure in art and in science. Ed. Gy. Kepes. London. Studio Vista. 1965. VII, 189 p. (Vision and value series.) B 646

Studies in recent philosophy. (The essays on George Herbert Mead and on George Santayana are placed first in commemoration of the centennial of their births.) New Orleans — The Hague. Tulane Univ., Nijhoff. 1963. 141 p. (Tulane studies in philosophy. Vol. 12.) B 2

Teilhard de Chardin et la pensée catholique. Colloque de Venise, 1962. du 9 au 11. juin, sous les auspices de Pax Romana. Paris. Ed. du Seuil. 1965. 266 p. (Etudes et recherches sur Teilhard de Chardin.) B 2

[Teilhard de Chardin] Teijar de Sarden, P.: Fenomen cseloveka. Moszkva. Izdat. Progreszsz. 1965. 296 p. B 36

Teilhard de Chardin, P.: Oeuvres. Paris. Éd. du Seuil. 1962—1965. 2 db. Tom. 6. L'énergie humaine. Tom. 9. Science et Christ. B 3

Trotignon, P.: Heidegger. Sa vie, son oeuvre avec un exposé de sa philosophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 124 p. (Philosophes.) B 10

Versényi L.: Heidegger, being and truth. New Haven — London. Yale Univ. Pr. 1965. XI, 201 p. B 1, B 2

Wahl, J.: L'expérience métaphysique. Paris. Flammarion. 1965. 234 p. (Nouvelle bibliothèque scientifique.) B 2

Weil, E.: Philosophie der Politik. Neuwied am Rhein — Berlin. Luchterhand. 1964. 316 p. (Politica. Abhandlungen und Texte zur politischen Wissenschaft. Bd. 15.) B 2/72

Wein, H.: Philosophie als Erfahrungswissenschaft. Aufsätze zur philosophischen Anthropologie und Sprachphilosophie. Den Haag. Nijhoff. 1965. 256 p. B 2

Whitehead, A. N.: Essays on his philosophy. Englewood Cliffs, N. J. Prentice Hall. 1963. X, 214 p. (Spectrum books. No. 65.) B 2

Wisdom, J.: Paradox and discovery. Oxford. Blackwell. 1965. 166 p. B 2

Wisdom, J. Philosophy and psychoanalysis. Oxford. Blackwell. 1964. VI, 282 p. B 2

Wollheim, R. On drawing an objet. An inaugural lecture. London. Lewis. 1965. 31 p. D 1

Zinzen, A. Die ontologische Betrachtungsweise. Meisheim a. Glan. Hain. 1963. 59 p. (Beihefte zur Philosophia Naturalis. H. 2.) B 2

VII. Etika

Alger, Ph. L.—Christensen, N. A.—Olmsted S. P.: Ethical problems in engineering. New York etc. Wiley. 1965. XIX, 299 p. B 11

Borrmann, R.: Jugend und Liebe. Die Beziehungen der Jugendlichen zum anderen Geschlecht. Leipzig etc. Urania Verl. 1966. 241 p. B 10

Carlsson, A. P.: Butler's ethics. London. etc. Mouton. 1964. 196 p. (Studies in philosophy 3.) B 2

Dasgupta, S.: Development of moral philosophy in India. New York. Ungar. 1965. XII, 246 p. B 2

Drobnickij, O. G.—Kon, I. Sz.: Kratkij szlovar' po étike. Moszkva. Politizdat. 1965. 543 p. B 2, B 10, B 36

Eichhorn, W.: Wie ist Ethik als Wissenschaft möglich? Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1965. 175 p. B 2

Fromm, E.: The art of loving. London. Allen and Unwin. 1965. 96 p. (Unwin books 25.) B 14

Gould, Th.: Platonic love. New York. Free Pr. of Glencoe. 1963. VIII, 216 p. B 2

Moral'nüj kodeksz sztroitelja kommunizma. Poszobie dlja propagandisztov i szlusatelej szisztemü politicseszkogo proszveszcsenija. Red. A. Sz. Visnjakov etc. 2. izd. Moszkva. Politizdat. 1965. 175 p. B 4

Osznovii markszisztszko-leninszkoj étiki. Kratkij kursz lekcij. Red. I. N. Luscsickij etc. Minszk. Vüszsaja Skola. 1965. 341 p. P 1/1

Preuschen, G.: Die Aufgabe der Arbeit im menschlichen Leben. München. 1966. 31—46. p. (Klny. Mitteilungen d. Max-Planck Gesellschaft. H. 1.) B 41

Protiv szovremennoj burzsuaznoj étiki. Red. M. G. Zsuravkov etc. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 237 p. P 1/1

Spranger, E.: Menschenleben und Menschheitsfragen. Gesammelte Rundfunkreden. München. Piper. 1964. 166 p. (Das Heidelberger Studio. Eine Sendereihe des Süddeutschen Rundfunks. Sendefolge 30.) (Piper Paperbacks.) B 2

Stevenson, Ch. L.: Facts and values. Studies in ethical analysis. New Haven — London. Yale Univ. Pr. 1964. IX, 255 p. (Yale paperbounds 124.) B 2

Utkin, Sz. Sz.: Ocserki po markszisztszkoleninszkoj étike. Moszkva. Szocékgiz. 1962. 421 p. P 1/1

Weltsch, F.: Das Wagnis der Mitte. Ein Beitrag zur Ethik und Politik der Zeit. Stuttgart etc. Kohlhammer. 1965. 180 p. B 2

Wilson, J.: Logic and sexual morality. Harmondsworth. Penguin Books. 1965. 281 p. (Pelican books. A 741.) B 2

VII. Esztétika

Apreszjan, Z. G.: Észtetika. Bibliografija 1956—1960. Moszkva. Vszeroszszijszkoe Teatral'noe Obscseszvo. 1963. 259 p. B 322, P 1

Balmès, R.: Leçons de philosophie. Tom. 1—2. Suivies d'un cours d'esthétique par Mme Colbère. Paris. Ed. de l'École. 1965. 2 db. B 2

Borev, J. B.: Vvedenie v észtetiku. Moszkva. Szov. Hudozsnik. 1965. 326 p. B 7

Croce, B.: Aesthetic as science of expression and general linguistic. New York. Noonday Pr. 1963. XXX, 503 p. (Noonday 102.) Sz 1

Észtetika: kategorii i iszkuszszstvo. Red. A. A. Bazsenova etc. Moszkva. Izdat. Iszkuszszstvo. 1965. 180 p. B 14, B 36, B 301

Észtetika i szovremennoszt'. Red. I. B. Asztahov. Moszkva. Izdat. Proszveszcsenie. 1965. 257 p. B 3

Ingarden, R.: Dzieła filozoficzne. Tom Studia z estetyki. I. Warszawa. Wyd. Nauk. 1966. IX, 464 p. B 301

Isztorija észtetiki. Pamjatniki mirovoj észtéticseszkoj müszli, v pjati tomah. Red. M. F. Ovszjannikov. Tom 2. Észtéticseszkie ucsenija XVII—XVIII vekov. Red. V. P. Sesztakov. Moszkva. Izdat. Iszkuszszstvo. 1964. 834 p. B 2

Loszev, A. F. —Sesztakov, V. P.: Isztorija észtéticseszkih kategorij. Moszkva. Izdat. Iszkuszszstvo. 1965. 374 p. B 14, B 36

Maszeev, I. A.: Csto takoe észtetika. Moszkva. Politizdat. 1965. 101 p. (Populjarnaja biblioteka po észtetike.) B 301

Nikolov, E.: Fenomenologija i esztetika. Osznovni vöproszi na fenomenologijata i fenomenologicsnata esztetika. Szofija. Nauka i Izkusztvo. 1965. 177 p. B 2

O szovremennoj burzsuaznoj észtetike. Red. Sz. G. Petrov. Vüp. 2. Moszkva. Izdat. Iszkuszszstvo. 1965. 380 p. B 322, D 1

Perrault, Ch.: Parallèle des anciens et des modernes en ce qui regarde les arts et les sciences. Mit einer einleitenden Abh. von H. R. Jauss u. kunstgeschichtlichen Exkursen von M. Imdahl. München. Eidos Verl. 1964. 453 p. (Theorie und Geschichte der Literatur und der schönen Künste 2.) B 3

Ritka, F.: Studien zur Ästhetik Martin Heideggers und Oskar Beckers. Diss. Univ. Tübingen. Fotodruck. Huth. 1965. 159 p. D 1, Sz 1

[Tugarinov, V. P.] Tugarinow, W. P.: Über die Werte des Lebens und der Kultur. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1962. 198 p. (Taschenbuchreierhe Uns Weltbild. Bd. 32.) B 11

Vanszlov, V. V.: Észtetika szmantizma. Moszkva. Izdat. Iszkurosztvo. 1966. 401 p. B 10

IX. Szociológia

Abrams, Ch.: Man's struggle for shelter in an urbanizing world. Cambridge, Mass. The MIT Pr. 1964. XI, 307 p. B 10, B 323

Advances in experimental social psychology. Vol. 2. Ed. L. Berkowitz. New York — London. Acad. Pr. 1965. 348 p. B 3

American studies in transition. Ed. M. W. Fishwick. Philadelphia. Univ. of Pennsylvania Pr. 1964. 329 p. B 3

Andreski, S.: Elements of comparative sociology. London. Weidenfeld and Nicholson. 1964. 383 p. P 1, Sz 1

Approaches, contexts and problems of social psychology. Ed. E. E. Sampson.

Englewood Cliffs, N. J. 1964. IX, 576 p. (Prentice-Hall psychology series.) B 300

Arbeit, Gemeinschaft, Persönlichkeit. Soziologische Studien. Hrsg. R. Miller etc. Berlin. Dietz. 1964. 258 p. B 4, B 9

Arendt, H.: The origins of to totalitarianism. Clevaland — New York. The World Publ. 1964. XV, 520 p. (Meridian books 15.) B 1

Arendt, H.: Über die Revolution. München. Piper. 1963. 426 p. B 2

Arensberg, C. M.—Kimball, S. T.: Culture and community. New York etc. Harcourt, Brace and World. 1965. XVI, 349 p. B 323

Argyle, M.: Psychology and social problems. London. Methuen. 1964. 232 p. B 7

Argyris, Ch.: Integrating the individual and the organization. New York etc. Wiley. 1964. XII, 330 p. B 9

Argyris, Ch.: Personality and organization. The conflict between system and the individual. New York etc. Harper and Row, etc. 1965. 291 p. (Harper international student reprints.) B 2/89

Aron, R.: Auguste Comte et Alexis de Tocqueville, juges de l'Angleterre. Oxford. Clarendon Pr. 1965. 34 p. (The Zaharoff lecture 1965.) B 2

Aron, R.: Die industrielle Gesellschaft. 18 Vorlesungen. Frankfurt a. M. — Hamburg. 1964. 269 p. (Fischer Bücherei.) B 8

Aron, R.: La lutte de classes. Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles. Paris. Gallimard. 1964. 377 p. (Collection idées.) P 1

Asin, G. K.: Szovremennaja burzsuaznaja szociologija. Kriticseszkij ocserk idealiszticseszkih teorij o roli narodnüh maszsz i licsnoszti v isztorii. Moszkva. Vüszszaja Skola. 1965. 203 p. B 2, B 36

Asp, E.: Lappalaiset ja lappalaisuus. Sosiologinen tutkimus Suomen nykylappalaisista. Turku. 1965. 270 p. (Turun Yliopiston Julkaisuja. Sarja C. Osa 2.) Német kiv. B 2, B 3

Autorität — was ist das heute? Umstrittene Machtansprüche in Staat, Gesellschaft und Kultur. Von R. Strohal, H. Lutz etc. München. Ehrenwirth. 1965. 172 p. (Thema 7.) B 10

Banfield, E. Ch.: Political influence. A new theory of urban politics. New York — London. The Free Pr. etc. 1965. VI, 354 p. B 8

Barbano, F.: Sociologia strutturale. Teoria ed analisi delle strutture sociali. Torino. Giappichelli. 1965. 231 p. (Corsi universitari.) B 10

Bauman, Z.: Socjologia na co dzien. Warszawa. Wyd. Iskry. 1962. 150 p. (Wiedza, kultura, spoleczenstwo.) B 8

Bavarel, E.: Les conditions de la libération du prolétaire en Occident. Diss. Univ. Lausanne. Genève. Éd. Générales. 1964. 411 p. B 2

Bednarik, K.: Die Programmierer. Eliten und Automation. 2. Aufl. Wien — München. Molden. 1965. 207 p. B 10

Berelson, B. — Steiner, G. A.: Human behavior. An inventory of scientific findings. New York etc. Harcourt, Brace and World. 1964. XXIII, 712 p. B 10

Berkner, L. V.: The scientific age. The impact of science on society. New Haven. — London. Yale Univ. Pr. 1965. XVI, 137 p. B 10

Berl, E.: Mort de la morale bourgeoise. 1929. Utrecht. Impr. Bosch. 1965. 175 p. (Libertés 29.) B 2

Bernard, L. L.—Bernard, J.: Origins of American sociology. The social science movement in the United States. New York. Russel and Russel. 1965. XIV. 855. p. B 10

Bettelheim, B.—Janowitz, M.: Social change and prejudice including dynamics of prejudice. New York — London. Free Pr., Collier-Macmillan. 1964. XI, 337 p. B 10

Biddle, W. W.—Biddle, L. J.: The community development process. The rediscovery of local initiative. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1965. XIV, 334 p. B 323

Biesanz, J.—Biesanz, M.: Modern society. An introduction to social science. 3. ed. Englewood Cliffs, N. J. 1964. XVI, 719 p. (Prentice-Hall sociology series.) B 323

Blau, P. M.: Exhange and power in social life. New York etc. Wiley. 1964. XXIII, 352 p. B 10

Borgatta, E. F. —Crowther, B.: A workbook for the study of social interaction processes. Chicago. 1965. 95 p. (Rand MacNally sociology series.) B 323

Bottomore, T. B.: Classes in modern society. London. Allen and Unwin. 1965. 82 p. B 12

Bottomore, T. B.: Elites and society. London. Watts. 1964. V, 154 p. (The new thinker's library 5.) B 9

Bouthoul, G.: Sociologie de la politique. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 128 p. (Que sais -je? 1189.) B 10

Bramsted, E. K.: Aristocracy and the middle-classes in Germany. Social types in German literature 1830—1900. Chicago — London. Univ. of Chicago Pr. 1964. XV, 364 p. B 318

Braunreuther, K.: Über die marxistische Soziologie und ihren Beitrag zur wissenschaftlich begründeten Leitungstätigkeit. Berlin. Akad. Verl. 1965. 16 p. (Vorträge und Schriften 99.) B 2, B 3, B 9

Braybrooke, D.—Lindblom, Ch. E.: A strategy of decision. Policy evaluation as a social process. London. Free Pr., Collier-Macmillan. 1963. IX, 268 p. B 2

Brown, R.: Social psychology. New York — London. Free Pr., Macmillan. 1965. XXIV, 785 p. B 9

Cavilli, L.: La città divisa. Sociologia del concenso e del conflitto in ambiente urbano. Milano. Giuffrè. 1965. VII, 288 p. B 10

Clark, K. B.: Dark ghetto. Dilemmas of social power. New York etc. Harper and Row. 1965. XXIX, 251 p. B 10

Closed systems and open minds: the limits of naivety in social anthropology. Ed. M. Gluckman. Chicago. Aldine Publ. 1964. X, 11—274. p. B 3

Cohen, M. R.: American thought. A critical sketch. New York. 1962. 448 p. (Collier books. 75.) B 10

La conception marxiste de l'homme. Paris Nouvelle Critique. 1965. 189 p. (Recherches Internationales à la lumière du marxisme. 1965. No. 46.) B 10

Conflict in society. A CIBA Foundation Symposium. Ed. A. de Reuck etc. London. Churchill. 1966. XII, 467 p. Sz 1

Contemporary social problems. Ed. R. K. Merton etc. 2. ed. New York etc. Harcourt, Brace and World. 1966. XIII, 857 p. B 323

Coser, L. A.: The functions of social conflict. London. Routledge and Kegan Paul. 1965. 188 p. (International library of sociology and social reconstruction.) Sz 1

Crespi, F.: La sociologia come scienza e la teoria dell'azione sociale. Milano. Giuffrè. 1964. 140 p. B 10

Crozier, M.: The bureaucratic phenomenon. Chicago. Univ. of Chicago Pr. 1964. X, 320 p. B 2/89

Cultural factors in delinquency. Ed. T. C. N. Gibbens etc. London. Tavistock. 1966. XIII, 201 p. B 585

Cultural patterns and technical change. Ed. M. Mead. New York. The New American Library. 1963. 352 p. (Mentor Book 346.) P 3

Culture for the millions? Mass media in modern society. Ed. N. Jacobs. Boston. 1964. XXV, 200 p. (Beacon series in contemporary communications. 184.) B 10

Current perspectives in social psychology. Ed. E. P. Hollander etc. New York. Oxford Univ. Pr. 1963. XI, 557 p. B 10

Cuvillier, A.: Introduction à la sociologie. 7. éd. Paris. 1965. 224 p. (Collection Armand Colin. Section de philosophie. No. 198.) B 12

Davies, J. Ch.: Human nature in politics. The dynamics of political behavior. New York — London. Wiley. 1963. XI, 403 p. B 2/89

Dimensions of social psychology. Ed. W. E. Vinacke etc. Chicago etc. Scott-Foresman. 1964. 12, 563 p. B 10

Downes, D. M.: The delinquent solution. London. Routledge and Kegan Paul. 1966. XI, 284, 13 p. (International library of sociology and social reconstruction.) B 585.

Durkheim, E.: The elementary forms of the religious life. New York. The Free Pr. 1965. 507 p. B 323

Duverger, M.: Sociologie politique. Paris. Pr. Univ. de France. 1966. 506 p. (Thémis. Manuels juridiques, économiques et politiques.) B 8, B 323

Duvignaud, J.: Durkheim. Sa vie, son oeuvre avec un exposé de sa philosophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 112 p. (Philosophes.) B 3

Explorations in social change. Ed. G. K. Zollschan etc. Boston — New York etc. Mifflin. 1964. XXVIII, 832 p. B 10

Ferrarotti, F.: La sociologia. Storia, concetti, metodi. 4. ampl. ed. Torino. Ed. ERI. 1965. XVII, 413 p. (Saggi 36.) B 10

Firth, R.: Essays on social organization and values. London. Athlone Pr. 1964. VI, 326 p. (London School of Economics. Monographs on social anthropology. No. 28.) B 323

Fischer, H.: Gruppenstruktur und Gruppenleistung. Bern — Stuttgart. Huber. 1962. 136 p. (Schriften zur Sozialpsychologie. No. 2.) B 3

Frazier, E. F.: Black bourgeoisie. New York. 1962. 222 p. (Collier books 347.) B 10

Freedman, W.: Society on trial. Current court decisions and social change. Springfield, Ill. Thomas. 1965. XVI, 302 p. B 8

Friedmann, G.: Machine et humanisme. Vol. 2 Problèmes humains du machinisme industriel. Éd. rev. et augm. Paris. Gallimard 1964. 430 p. Sz 1

Gehlen, A.: Studien zur Anthropologie und Soziologie. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1963. 355 p. (Soziologische Texte. Bd. 17.) B 323

Gendell, M.—Zetterberg, H. L.: A sociological almanac for the United States. 2. ed. New York. Scribner. 1964. XV, 94 p. B 9

Ginsberg, M.: On justice in society. London. 1965. 248 p. (Heinemann books on sociology.) B 2, B 10

Gorecki, J.: Rozwód. Studium socjologiczno-prawne. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 314 p. Angol kiv. B 8

Gurvitch, G.: Dialektik und Soziologie. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1965. 333 p. (Soziologische Texte. Bd. 23.) B 323

Hahn, E.: Soziale Wirklichkeit und soziologische Erkenntnis. Philosophisch-methodologische Aspekte der soziologischen Theorie. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 179 p. B 2, B 9, B 11, B 304, Sz 1

Haselberg, P. v.: Funktionalismus und Irrationalität. Studien über Thorstein Veblens „Theory of the Leisure Class". Frankfurt a. M. Europäischer Verl. 1962. 109 p. (Frankfurter Beiträge zur Soziologie. Bd. 12.) B 323.

Hatterer, L. J.: The artist in society. Problems and treatment of the creative personality. New York. Grove Pr. 1965. 188 p. B 10

Heimendahl, E.: Fortschritt ohne Vernunft? Wissenschaft und Gesellschaft im technischen Zeitalter. Freiburg. Rombach. 1964. 114 p. (Soziologie.) B 10, B 11

Herrnstadt, R.: Die Entdeckung der Klassen. Die Geschichte des Begriffs Klasse von den Anfängen bis zum Vorabend der Pariser Julirevolution 1830. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 391 p. B 2, B 10, B 877, Sz 1

Hirszowicz, M.: Konfrontacje socjologiczne. Markszizm i socjologia wspolczesna. Warszawa. Ksiazka i Wiedza. 1964. 422 p. B 2

Hondrich, K. O.: Die Ideologien von Interessenverbänden. Eine strukturell-funktionale Analyse öffentlicher Äusserungen des Bundesverbandes der Deutgung der Deutschen Arbeitgeberverscheustriiue, und der Bndesvereinibände und des Deutschen Gewerkschaftsbundes. Berlin. Duncker u. Humblot. 1963. 190 p. B 12

Horkheimer, M.—Adorno, Th. W.: Sociologica 2. Reden und Vorträge. Frankfurt a. M. Europäische Verl. 1962. 240 p. (Frankfurter Beiträge zur Soziologie. Bd. 10.) B 323

Industrialisation and race relations. A symposium. Ed. G. Hunter. London — New York. Oxford Univ. Pr. 1965. 285 p. B 2

Industrialism and industrial man. The problems of labor and management in economic growth. By C. Kerr, J. T. Dunlop etc. London. 1962. 317 p. (Heinemann books on sociology.) B 10

International conflict and behavioral science. The Craigville papers. Ed. R. Fischer. New York. American Acad. of Arts and Sciences, Basic Books. 1964. XII, 290 p. B 2/89

Interregional Seminar on Social Aspects of Industrialization, 1964. Minsk. Report of the — — Minsk, Byelorussian Soviet Socialist Republic, 11—25 Aug. 1964. New York. UN. 1965. V, 39 p. B 12

Iszhakov, I. I.: Szovremennaja burżsuaznaja szociologija — oruzsie antikommunizma. Taskent. Izdat. Uzbekisztan. 1964. 285 p. P 1/1

Isztorija i szociologija. Moszkva. Izdat. Nauka. 1964. 340 p. B 300

Jezierski, R.: Klasowy charakter moralnosci. Poznan. Wyd. Poznanskie. 1963. 146. p. B 2

John, E. A.: The social structure of modern Britain. Oxford etc. Pergamon Pr. 1965. IX, 191 p. (The Commonwealth and international library. Social studies 2281.) B 10

Kaltschmid, J.: Menschsein in der industriellen Gesellschaft. Eine kritische Bestandsaufnahme. München. Kösel. 1965. 319 p. B 10

Kaplan, A.: The conduct of inquiry. Methodology for behavioral science. San Francisco. 1964. XVI, 428 p. (Chandler publications in anthropology and sociology.) B 2, B 10, B 323

Katz, E. — Lazarsfeld, P. F.: Personal influence. The part played by people in the flow of mass communications. New York — London. Free Pr. of Glencoe, Collier-Macmillan. 1965. XX, 400 p. (Foundations of communications research. Vol. 2.) B 1136

Kelsen, H.: Aufsätze zur Ideologiekritik. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1964. 369 p. (Soziologische Texte. Bd. 16.) B 323

Klages, H.: Techischer Humanismus. Philosophie und Soziologie der Arbeit bei Karl Marx. Stuttgart. Verl. Enke. 1964. 191 p. (Soziologische Gegenwartsfragen. N. F.) B 323

Klofác, J.—Tlusty, V.: Empirische Soziologie. Kurzer Abriss der modernen bürgerlichen empirischen Soziologie. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1964. 220 p. B 14

König, R.: Soziologische Orientierungen. Köln — Berlin. Kiepenheuer u. Witsch. 1965. 574 p. B 9, B 323,

Lafargue, P.: Le droit à la paresse. Paris. Maspero. 1965. 78 p. (Bibliothèque socialiste 5.) B 10

Lambert, W. W.—Lambert, W. L.: Social psychology. Englewood Cliffs, N. J.

1965. VIII, 120 p. (Prentice-Hall foundations of modern psychology series.) B 2

Lapp, R. Eu.: The new priesthood. The scientific elite and the uses of power. New York etc. Harper and Row. 1965. 254 p. B 3

Laslett, P.: The world we have lost. London. Methuen. 1965. XIV, 280 p. B 10

Lasswell, T. E.: Class and stratum. Boston etc. Mifflin. 1965. XIV, 497 p. B 323

Lavrov, P. L.: Filoszofija i szociologija. Izbrannüe proizvedenija. Tom 1—2. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 2 db. (Filoszofszkoe naszledie.) B 11, B 12, B 14, B 36, B 301

Levada, Ju. A.: Szocial'naja priroda religii. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 261 p. B 2, B 36

Lewin, K.: Feldtheorie in den Sozialwissenschaften. Bern—Stuttgart. Huber. 1963. 395 p. B 300

Lippmann, W.: Public opinion. New York. Macmillan. 1965. X, 272 p. B 323

Lipset, S. M.: The first new nation. The United States in historical and comparative perspective. New York. Basic Books. 1963. XV, 366 p. B 2/1

Lipset, S. M.: Soziologie der Demokratie. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1962. 388 p. (Soziologische Texte. Bd. 12.) B 323

Logik der Sozialwissenschaften. Hrsg. E. Topisch. 2. Aufl. Köln—Berlin. Kiepenheuer u. Witsch. 1965. 568 p. (Neue wissenschaftliche Bibliothek. 5. Soziologie.) B 2

Lopreato, J.: Vilfredo Pareto. New York. Crowell. 1965. X, 161 p. B 323

Lorenz, K.: Gesammelte Abhandlungen. Bd. 1—2. Über tierisches und menschliches Verhalten. Aus d. Werdegang d. Verhaltenslehre. München. 1966. 2 db. (Piper paperback.) B 10

Löwenthal, L.: Literatur und Gesellschaft. Das Buch in der Massenkultur. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1964. 281 p. (Soziologische Texte. Bd. 27.) B 323, B 894

Luckmann, Th.: Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft. Institution, Person und Weltanschauung. Freiburg i. B. Rombach. 1963. 83 p. (Soziologie.) B 10

Lundberg, G. A.—Schrang, C. C.—Larsen, O. N.: Sociology. 3. ed. New York etc. 1963. XII, 786 p. (Harper's social science.) B 10

Maciver, R. M.: Power transformed. The ageslow deliverance of the folk and now the potential deliverance of the nations from the rule of force. New York —London. Macmillan. 1964. 4, 244 p. B 2/1

Maier, H.: Soziologie der Päpste. Lehre und Wirkung der katholischen Sozialtheorie. Berlin. Akad. Verl. 1965. 327 p. (Deutsche Akad. d. Wissenschaften zu Berlin. Schriften des Inst. f. Wirtschaftswissenschaften 17.) B 10

Mair, L.: An introduction to social anthropology. Oxford. Clarendon Pr. 1965. 283 p. B 2

Mair, L.: New nations. London. Weidenfeld — Nicolson. 1963. 235 p. (The nature of human society.) D 1

Man and his future. A CIBA Foundation volume. Ed. G. Wolsteholme. Boston — Toronto. Little, Brown. 1963. VI, 409 p. B 5

Man, science and society. By G. Sahanzarov, V. Szuhodejev etc. Moscow. Progress Publ. 1965. 314 p. D 1

Man, work, and society. A reader in the sociology of occupations. Ed. S. Nosow etc. New York. Basic Publ. 1962. VIII, 612 p. B 12

Mann, P. H.: An approach to urban sociology. London. Routledge and Kegan Paul. 1965. VIII, 232 p. (International library of sociology and social reconstruction.) B 323

Mannheim, K.: Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk. Berlin. Luchterhand. 1964. 750 p. (Soziologische Texte 28.) B 3, B 323

Markszisztszko-leninszkaja filoszofija i szociologija v SZSZSZR i evropejszkih szocialiszticseszkih sztranah. Isztorikofiloszofszkie ocserki. Red. M. T. Iovcsuk etc. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 549 p. B 2

Mattai, G.: Principi e questioni di morale sociale. 2. ed. Torino. Ed. Internazionale. 1964. 518 p. B 10

Mead, M.: Continuities in cultural evolution. New Haven — London. 1964. XX, 471 p. (Yale paperbound 154.) B 323

Der Mensch als soziales und personales Wesen. Beiträge zu Begriff und Theorie der Sozialisation aus der Sicht von Soziologie, Psychologie, Arbeitswissenschaft, Medizin, Pädagogik, Sozialarbeit, Kriminologie, Politologie. Hrsg. G. Wurzbacher. Stuttgart. Verl. Enke. 1963. VIII, 261 p. B 323

Merrill, F. E.: Society and culture. An introduction to sociology. 3 ed. Englewood Cliffs, N. J. 1965. XVI, 618 p. (Prentice-Hall sociology series.) B 457

Merton, R. K.: On the shoulders of giants. A shandean postscript. New York — London. The Free Pr., Collier-Macmillan. 1965. IX, 289 p. B 323

Metzger, A.: Automation und Autonomie. Das Problem des freien Einzelnen im gegenwärtigen Zeitalter. Pfullingen. Neske. 1964. 61 p. (Opuscula aus Wissenschaft und Dichtung 17.) B 11

Mills, C. W.: White collar. The American middle classes. New York. Oxford Univ. Pr. 1962. XX, 287 p. B 14

Mitscherlich, A.: Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft. München. 1965. 498 p. (Sammlung Piper. Probleme und Ergebnisse der modernen Wissenschaft.) B 323

Mitscherlich, A.: Die Unwirklichkeit unserer Städte. Anstiftung zum Unfrieden. Frankfurt a. M. 1965. 160 p. (Edition Suhrkampf 123.) B 10

Modelle für eine neue Welt. Hrsg. R. Jungk etc. Unsere Welt 1985. Hundert Beiträge internationaler Wissenschaftler, Schriftsteller und Publizisten aus fünf Kontinenten. Sonderausg. München etc. Desch. 1964. 460 p. B 3

Mühlmann W. E.: Homo creator. Wiesbaden. Harrassowitz. 1962. VI, 481 p. B 10

Müller, W.: Gesellschaft und Fortschritt. Eine philosophische Untersuchung. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1966. VI, 281 p. B 2

Müller-Schwefe, H.—R.: Technik als Bestimmung und Versuchung. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1965. 64 p. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 213.) B 3

Myrdal, G.: An American dilemma. New York etc. 1964. 2 db. Vol. 1. The Negro in a white nation. Vol. 2. The Negro social structure. (McGraw-Hill paperbacks. 44280—44281.) B 3

Natural law and modern society. Ed. J. Cogley etc. Cleveland — New York. The World Publ. 1963. 285 p. B 2

The nature of human conflict. Ed. E. B. MacNeil. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall. 1965. XVI, 315 p. B 323

The new sociology. Essays in social science and social theory in honor of C. Wright Mills. Ed. I. L. Horowitz. New York. Oxford Univ. Pr. 1964. XV, 512 p. B 323

Newcomb, Th. M.—Turner, R. H.—Converse, Ph. E.: Social psychology. The study of human interaction. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1965. XII, 591 p. B 2

Noelle, E.: Umfragen in der Massengesellschaft. Reinbek bei Hamburg. 1965. 332 p. (Rowohlts deutsche Enzyklopädie. No. 177—178.) B 10

Odum, H. W.: Folk, region and society. Chapel Hill. Univ. of North Carolina Pr. 1964. 480 p. B 10

Old societies and new States. The quest for modernity in Asia and Africa. Ed. C. Geertz. New York — London. Free Pr., Collier-Macmillan. 1965. VIII, 310 p. B 10

Packard, V.: The pyramid climbers. London. Longmans, Green. 1963. X, 339 p. B 12

Pareto and Mosca. Ed. J. H. Meisel. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall. 1965. 184 p. (Makers of modern social science.) (Spectrum books 122.) B 10, B 323

Parügin, B. D.: Szocial'naja pszichologija kak nauka. Leningrad. Univ. 1965. 208 p. B 2, B 3, B 10, B 11, B 36

Perspectives in social psychology. Ed. O. Klineberg etc. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1965. VIII, 214 p. B 323

Peterson, Th.—Jensen, J. W.—Rivers, W. L.: The mass media and modern society. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1965. VIII, 259 p. B 10, B 323

Philippi, K.: Die wesentliche und wirkliche Elite. Eine phänomenologisch-erkenntnistheoretische Begriffsanalyse. Diss. Stuttgart. Photo-Offsetdruck Illg. 1964. 159 p. B 11

Philosophy, politics and society. Ser. 2. Ed. P. Laslett etc. Oxford. Blackwell. 1964. X, 229 p. B 2, B 323

Platte, H. K.: Soziologie der Massenkommunikationsmittel. München — Basel. Reinhardt. 1965. 268 p. B 741/15

Political systems and the distribution of power. London. Tavistock. 1965. XLII, 142 p. (Assoc. of Social Anthropologists of the Commonwealth monographs 2.) B 323

Porterfield, A. L.: Cultures of violence. A study of the tragic man in society. Texas. Leo Pitoshman Foundation. 1965. IX, 337 p. B 323

Probleme des Kulturwandels im 20. Jahrhundert. Hrsg. Forschungsstelle f. Weltzivilisation. Freiburg etc. Herder. 1965. VII, 212 p. B 10

Problems in social psychology. Selected readings. Ed. C. W. Backman etc. New York etc. McGraw-Hill. 1966. XII, 481 p. B 300

Process of aging. Social and psychological perspectives. Ed. R. H. Williams etc. Vol. 1—2. New York. 1963. 2 db. (The Atherton Press behavioral science series.) B 323

Przemiany spolenczne w Polsce Ludowej. Red. A. Sarapata. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 649 p. (Studia o polsce wspolczesnej.) B 12

Pulzer, P. G. J.: The rise of political anti-semitism in Germany and Austria.

New York etc. Wiley. 1964. XIV, 364 p. (New dimensions in history. Essays in comparative history.) B 318

Ranulf, S.: Moral indignation and middle class psychology. A sociological study. New York. Schocken Books. 1964. XIII, 204 p. B 10

Reader in public opinion and communication. Ed. B. Berelson etc. 2. ed. New York — London. The Free Pr., Collier-Macmillan. 1966. IX, 788 p. B 323

Readings in social psychology. 3. ed. Ed. E. E. Maccoby etc. London. Methuen. 1966. XI, 674 p. P 2

Recherches en matière de relations raciales. Recueil d'articles extraits de la Revue Internationale des Sciences Sociales. Paris. UNESCO. 1966. 286 p. (Études sociales d'actualité 2.) B 10

Reissman, L.: The urban process. Cities in industrial societies. New York — London. The Free Pr., Collier-Macmillan. 1964. XIV, 254 p. B 323

Religion, culture and society. Ed. L. Schneider. New York etc. Wiley. 1964. XVII, 663 p. B 10, B 323

Religionssoziologie. Hrsg. F. Fürstenberg. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1964. 463 p. (Soziologische Texte 19.) B 323

Religiöser Pluralismus und Gesellschaftsstruktur. Hrsg. J. Matthes. Köln—Opladen. Westdtsch. Verl. 1965. 249 p. (Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie 1.) Angol cikkek is. B 323

Rempel, W. F.: The role of value in Karl Mannheim's Sociology of knowledge. London etc. Mouton. 1965. 125 p. (Studies in philosophy 7.) B 2

Riesman, D.: Faces in the crowd. Individual studies in character and politics. New Haven — London. Yale Univ. Pr. 1965. XVIII, 634 p. B 10

Rivers, W. L.: The mass media. Reporting, writing, editing. New York etc. Harper and Row. 1964. VIII, 531 p. B 1136

Role theory: concepts and research. Ed. B. J. Biddle etc. New York etc. Wiley. 1966. XIV. 453 p. B 300

Romano, S. F.: Breve storia della burocrazia dell'antichità all'età contemporanea. Bologna. 1965. 209 p. (Universale Cappelli 100.) B 10

Runciman, W. G.: Relative deprivation and social justice. A study of attitudes to social inequality in twentieth-century England. London. Routledge and Kegan Paul. 1966. XIV, 338 p. (Reports of the Inst. of Community Studies. No. 13.) B 10, B 323

Sampson, A.: Wer regiert England? Anatomie einer Führungsschicht. München. Piper. 1963. 580 p. B 323

Science and society. Ed. N. Kaplan. Chicago. 1965. IX, 615 p. (Rand McNally Sociology series.) B 3

Science as a cultural force. Ed. H. Woolf. Baltimore, Md. Hopkins Pr. 1964. VIII, 110 p. B 10

The science of human communication. New directions and new finding in communication research. Ed. W. Schramm. New York — London. Basic Books. 1965. VIII, 158 p. B 10

Schischkoff, G.: Die gesteuerte Vermassung. Ein sozialphilosophiser Beitrag zur Zeitkritik. Meisenheim am Glan. Hain. 1964. 253 p. B 2/72

Secord, P. F.—Backman, C. W.: Social psychology. New York etc McGarw-Hill. 1964. 659 p. B 722

Sentiment national en Allemagne et en Belgique (XIX—XX. siècles.) Colloque des 25—26 avril 1963. Liège. Inst. de Sociologie de l'Univ. Libre de Bruxelles. 1964. 203 p. (Collection du Centre Nat. d'Etude des Problèmes de Sociologie et d'Economie Européennes.) B 2

Sherif, M.—Hovland, C. I.: Social judgment. Assimilation and contrast effects in communication and attitude change. 1961. New Haven — London. Yale Univ. Pr. 1965. XII, 218 p. (Yale studies in attitude and communication. No. 4.) (The Yale paperbounds, 150.) B 10

Silberman, C. E.: Crisis in black and white. London. Cape. 1965. XII, 370 p. B 323

Georg Simmel. Ed. L. A. Coser. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall. 1965. VI, 184 p. (Makers of modern social science.) (A Spectrum book.) B 32

Social change and economic development. Ed. J. Meynaud. Paris. UNESCO. 1963. 210 p. (Klny. Internat. Soc. Science Bull.) B 4, B 323

La società italiana. Atti del 2. Convegno Nazionale di Studio della Democrazia Cristiana, S. Pellegrino Terme. 29. sett. — 2. ott. 1962. Roma. Ed. Cinque Lune. 1963. 613 p. B 2

Society and science. Ed. M. Goldsmith etc. New York. Simon and Schuster. 1965. 236 p. B 3

Sociology and history. Ed. W. J. Cahnman etc. New York — London. The Free Pr., Collier-Macmillan. 1964. XIX, 596 p. B 323

Socjologiczne problemy miasta polskiego. Red. S. Nowakowski. Warszawa. Wyd. Nauk. 1964. 418 p. Angol, orosz kiv. B 9

Sorokin, P. A.: Sociocultural causality, space, time. A study of referential principles of sociology and social science. New York. Russell and Russell.

1964. IX, 246 p. (Durke University sociological series.) B 3

Soziologie und Praxis. Beiträge zur Entwicklung der marxistischen Soziologie. Hrsg. G. Bohring etc. Berlin. Dietz. 1965. 284 p. B 2, B 9, B 10, B 12, B 14, B 304

Soziologische und psychologische Erfahrungen aus Forschung und Praxis. Aufsatzsammlung. Zgest. G. Muller. Berlin. Verl. Die Wirtschaft. 1965. 220 p. B 2, B 304

Spindler, G. D.: Education and culture. Anthropological approaches. New York etc. Holt, Rinehardt and Winston. 1965. XX, 571 p. P 3

Stackelberg, K. G. v.: „Alle Kreter lügen". Vorurteile über Menschen und Völker. Düsseldorf — Wien. Econ. Verl. 1965. 212 p. B 10

Stark, W.: The fundamental forms of social thought. New York. Fordham Univ. Pr. 1963. VIII, 270 p. B 2

Szemenov, Ju. N.: Obscsesztvennüj progreszsz i szocial'naja filoszofija szovremennoj burzsuazii. Kriticseszkij ocserk amerikanszkih i anglijszkih teorii. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 296 p. B 14, M 1

Szleszarev, G. A.: Metodologija szociologicseszkogo iszszledovanija problem narodonaszelenija SZSZSZR. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 156 p. B 3, B 9

Szociologija szegodnja. Problemü i perszpektivü. Ed. R. K. Merton etc. Moszkva. Izdat. Progreszsz. 1965. 685 p. B 11, B 36, B 304

Szovremennüj kapitalizm i burzsuaznaja szociologija. Red. L. V. Blinnikov. Moszkva. Izdat. Müszl.' 1965. 355 p. B 300

Toby, J.: Contemporary society. Social process and social structure in urban industrial societies. New York etc. Wiley. 1964. 598 p. B 323, D 1

[Uledov] Uledow, A. K.: Die öffentliche Meinung. Eine Studie zum geistigen Leben der sozialistischen Gesellschaft. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1964. 226 p. B 11

Values and ideals of American youth. Ed. E. Ginzberg. New York — London. Columbia Univ. Pr. 1964. X, 338 p. B 1136

Verhandlungen des vierzehnten Deutschen Soziologentages vom 20. bis 24. Mai 1959 in Berlin. 2. Aufl. Stuttgart. Verl. Enke. 1966. VIII, 249 p. (Soziologie und moderne Gesellschaft.) B 323

Volkov, Ju. E.: Tak rozsdaetszja kommunisztics eszkoe szamoupravlenie. Opüt konkretno-szociologicseszkogo iszszledovanija. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 238 p. (Szociologija i zsizn'.) B 8

Vukosavljevic, S. V.: Istorija seljačkog društva. Histoire de la societé paysanne. Tom. 2. Sociologija stanovanja. Beograd. Naučno Delo. 1965. VII, 426 p. (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti. Posebna izd. 390. Odeljenje društvenih nauka 51.) B 1

Weber, M.: Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik. 3. durchges. u. erg. Aufl. Stuttgart. 1964. XXXVI, 582 p. (Kröners Taschenausgabe. 229.) Sz 1

West, J. F.: The great intellectual revolution. London. Murray. 1965. VIII, 132 p. B 10

Wiatr, J. J. Sociologia zaangażowana. Szkice o socjologii i polityce. Warszawa. Ksiazka i Wiedza. 1965. 209 p. B 9

Wiese, L. von: Der Mensch als Mitmensch. Bern —München. Francke. 1964. 91 p. (Dalp-Taschenbücher. Bd. 347.) B 323

Wirth, L.: On cities and social life. Selected papers. Chicago — London. The Univ. of Chicago Pr. 1964. XXX, 350 p. (Phoenix books. 172.) (The heritage of sociology.) B 323

Wössner, J.: Sozialnatur und Sozialstruktur. Studien der Entfremdung der Menschen. Berlin. Duncker u. Humblot. 1965. 110 p. (Soziologische Schriften 4.) B 10

Zamoskin, Ju. A.: Krizisz burzsuaznogo individualizma i licsnoszt'. Szociologicseszkij analiz nekotorüh tendencij v obscsesztvennoj pszihologii SZSA. Moszkva. Izdat. Nauka. 1966. 327 p. B 3

Znaniecki, F.: Social relations and social roles. The unfinished systematic sociology. San Francisco, Calif. 1965. XXVII, 372 p. (Chandler publications in anthropology and sociology.) B 323

Znaniecki, F.: The social role of the man of knowledge. New York. Octagon Books. 1965. 212 p. B 3

Zur Kritik der bürgerlichen Soziologie in Westdeutschland. Hrsg. K. Braunreuther. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1962. 178 p. (Taschenbuchreihe Unser Weltbild. Bd. 27.) B 11

A jegyzék kódjeleinek (a könyvek könyvtári lelőhelyének) feloldása

B 1 Országos Széchényi Könyvtár. Bp. V. Múzeum krt. 14—16.
B 2 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyvtár. Bp. V. Károlyi M. u. 10.
B 2/1 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Állam- és Jogtudományi Kar Könyvtára. Államjogi Tanszék. Bp. V. Egyetem tér 1—3.
B 2/45 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Matematikai Intézet. Bp. VIII. Múzeum krt. 6—8.
B 2/66 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Olasz Nyelv és Irodalom Tanszék. Bp. V. Pesti Barnabás u. 1.
B 2/72 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Filozófiai Tanszék. Bp. V. Pesti Barnabás u. 1
B 2/89 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Jogi Kari Könyvtár. Bp. V. Egyetem tér 1—3.
B 3 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Bp. V. Akadémia u. 2.
B 4 Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. Bp. VIII. Múzeum u. 17.
B 5 Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ. Bp. I. Attila u. 53.
B 7 Országos Pedagógiai Könyvtár. Bp. V. Szalay u. 10—14.
B 8 Országgyűlési Könyvtár. Bp. V. Kossuth Lajos tér 1—3.
B 9 Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. Bp. II. Keleti Károly u. 5—7.
B 10 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. VIII. Szabó Ervin tér 1.
B 11 Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Bp. XI. Budafoki út 4.
B 12 Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára. IX. Dimitrov tér 8.
B 14 Gorkij Könyvtár. Bp. V. Molnár u. 11.
B 32 Magyar Tudományos Akadémia Automatizálási Kutató Intézet. Bp. XI. Kende u. 17.
B 36 Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete. Bp. V. Nádor u. 18.
B 41 Agrárgazdasági Kutató Intézet. Bp. VI. Népköztársaság útja 62.
B 300 Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Bp. VI. Szondy u. 83—85.
B 301 Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. (Eötvös Könyvtár.) Bp. XI, Ménesi út 11—13.
B 304 Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete. Bp. V. Nádor u. 7.
B 305 Magyar Tudományos Akadémia Központi Fizikai Kutató Intézete. Bp. XII. Konkoly Thege u.
B 307 Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutató Intézete. Bp. V. Reáltanoda u. 13—15.
B 318 Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, Bp. I. Uri u. 51—53.
B 322 Magyar Tudományos Akadémia Bartók Archivum. Bp. I. Országház u. 9.
B 323 Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Csoport. Bp. I. Uri u. 49.
B 327 Magyar Tudományos Akadémia Afro-Ázsiai Kutató Csoport. Bp. IX. Dimitrov tér 8.
B 457 KGM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet. Bp. I. Krisztina krt. 55.
B 573 Országos Pedagógiai Intézet Könyvtára. Bp. VII, Gorkij fasor 17—21.
B 585 Országos Kriminalisztikai Intézet. Bp. XII. Maros u. 6/a.
B 646 Magyar Iparművészeti Főiskola Könyvtára. Bp. XII. Zugligeti út 11—25.
B 722 Mezőgazdasági Könyv és Folyóirat Kiadó. Bp. V. Báthory u. 10.
B 741/15 KGM Műszaki Tájékoztató és Propaganda Intézet Szakkönyvtára. Bp. V. Szabadság tér 5—6.
B 776 Műszeripari Kutató Intézet. Bp. XIII. Véső u. 3.
B 877 Párttörténeti Intézet. Bp. V. Alkotmány u. 2.
B 894 Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp. V. Károlyi M. u. 16.
B 1050 Gondolat Könyvkiadó. Bp. VIII. Bródy Sándor u. 16.
B 1075 Villamosipari Kutató Intézet. Bp. XV, Cservenka M. u. 86.
B 1091 Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Tudományos Könyvtára. Bp. X. Hungária krt. 9—11.
B 1136 Magyar Rádió és Televízió. Bp. VIII. Bródy Sándor u. 5—7.

D 1 Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. Debrecen.
M 1 Nehézipari Műszaki Egyetem. Miskolc. Egyetemváros.
M 2 Megyei Könyvtár. Miskolc. Szabadság tér 3.
P 1 Pécsi Egyetemi Könyvtár. Pécs. Leonárdo da Vinci u. 13.
P 1/1 Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Történeti Tanszék. Pécs.
P 2 Tanárképző Főiskola. Pécs.
P 3 Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Pécs. Kulich Gyula u. 22.
Sz 1 József Attila Tudományegyetem. Szeged. Dugonics tér 13.

Csillag Lászlóné

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

I.

Szabó András György a Filozófiai Szemle 1966/4. számában igen érdekes gondolatokat vetett fel a fejlődésről. Néhányukkal azonban nem tudok teljes mértékben egyetérteni, elsősorban azokkal nem, amelyek az élő természet ilyen irányú problémáival foglalkoznak.

Nem értem teljesen, hogy miért nem fogadhatjuk el Sztoljarov meghatározását, azaz miért nem tekinthetjük fejlődésnek a struktúra változását abban az esetben, ha a szervezet ezzel feladata elvégzésére alkalmassá válik, vagyis a hatásfoka növekszik. Nem tagadom, hogy ennek a meghatározásnak is vannak hibái, kétségtelenül vannak bizonyos jelenségek az élővilág törzsfáján, amelyeket nehéz Sztoljarov szerint értelmezni, így pl. a cikkben ismertetett élősdi életformára térés — bár a szervezet éppen a funkció jobb teljesítése érdekében változott meg — valóban egyszerűsödést, regressziót jelent. De a szerző által adott meghatározás sem jobb. Egyrészt az a megállapítása, hogy két jelenség közül az a magasabbrendű, amely a környezetet differenciáltabban tükrözi vissza, problematikus, mivel a „tükrözés" kifejezés túl általános, több jelentése van. Másrészt meghatározásának gyengéire a konkrét példák egész sora hozható fel, elsősorban az élővilág szesszilis csoportjaiból, de ugyanígy a paraziták köréből is. Így pl. a kacslábú rákok (Cirripedia), melyek az evezőlábú rákok (Copepoda) oldalágát képviselik, teljesen a rögzült, részben a parazita életmódra tértek át. Szervezetük leegyszerűsödött, sajátságosan átalakult. A szesszilis formák helyváltoztatására nem képesek, szilárd alzathoz tapadva élnek. Lábaik („kacsláb") megnyúltak, ezek kiállnak a héjból, velük szűrik ki a táplálékot a vízből. Egyetlen külső mozgásuk a láb behúzása. Ezzel válaszolnak a külvilág ingereire (tükrözés). Mégis a férgeknél származástanilag, biokémiailag, anatómiailag fejlettebb rákokhoz tartoznak, például harántcsíkolt izomzatuk van. Ugyanekkor viszont melyik tükröz jobban — egy jól úszó és mászó féreg-e, vagy pedig egy ilyen rák? Nyilván az előbbi, hiszen bonyolultabb reflexválaszokat tud adni. Parakmikus lények sokszor egyszerűsödnek, de ennek ellenére egy fejlettebb csoportba tartoznak, rendelkeznek a csoport átlagos fejlettségi szintjével.

Egy másik triviális példa a szivacsok és a szabadon úszó egysejtűek összehasonlításából adódik. Ez utóbbiak, bár csak egysejtűek, mégis tudnak menekülni, úszni, míg a többsejtű szivacs tükrözése, reflextevékenysége szinte mérhetetlenül kicsi.

Az átlagos fejlődéstani szintről a következőt: a fajok közt nem találunk olyanokat, melyek csak fejlett vagy csak fejletlen szervekkel rendelkeznének. A fejlődés tehát nem volt minden szerv esetében egyenlő vagy egyenlő ütemű értelmű. A szervek fejlettségének átlagából kijön egy szint, amelyet átlagos törzsfejlődési foknak nevezünk. A mai modernebb törzsfák az egyes rendszertani csoportokat egy koncentrikus körívekből álló hálózatban helyezik el, a középponttól távolabb eső körökben magasabb az átlagos fejlettség.

A tükrözés kifejezést ma az ingerlékenységre értjük. Ez az életjelenségeknek azonban csak az egyike. Az átlagos fejlettségi szintet mindig az összes életjelenségeken mérik le, jogosulatlan tehát egyet kiemelni közülük mércének. Manapság már olyan érdekes gondolatokkal is találkozunk, hogy nem az ember áll a törzsfa legcsúcsán, mint legfejlettebb lény, hiszen csak neurálisan legfejlettebb, szomatikusan átlagos fejlettségi szintjét tekintve is elérik egyes csoportok (párosujjú patások). Ez azonban még nem teljesen kidolgozott probléma, csak arra alkalmas, hogy megvilágítsa a dolog bonyolult voltát.

Summázva tehát: kár egy meghatározást mellőzni addig, amíg ténylegesen jobbat nem találunk helyette.

Homonnay Szabolcs
középiskolai tanár

II.

A Magyar Filozófiai Szemle 1966. évi 4. számában Szabó András György tanulmányt közölt „A fejlődés fogalmáról" címmel. Tanulmányának lényegét a következőképpen foglalja össze: „A különböző lényegű jelenségek fejlettségi szintjeit... a visszatükrözés általános tulajdonságának ‚közös nevezője' alapján mérhetjük össze... *Két jelenség közül az a magasabbrendű, amely környezetét differenciáltabban tükrözi vissza.* A visszatükrözés nagyobb differenciáltsága legáltalánosabban a *többféleképpen való* reagálás képességét jelenti. Ez kifejezésre juthat abban, hogy egy jelenség olyan hatásokra is reagálni tud, amelyre a másik nem..." (és/vagy) „...hogy ugyanazon hatásokra többféleképpen reagál, mint a másik." (597 o.) Ezt az állítást tesszük bírálat tárgyává.

Elöljáróban legyen szabad talán néhány személyes jellegű megjegyzést tennem. Nem vagyok „hivatásos" filozófus, a gyakorlati életben dolgozom. De szeretem a filozófiát, s személyes tapasztalataim alapján hiszek abban, hogy általában a tényleges problémák megértésében és megoldásában segítségül lehet hívni filozófiai fogalmakat és összefüggéseket. Éppen ezért hat zavaróan és „bosszantóan", ha a filozófiai irodalomban átgondolatlan és megalapozatlan tartalmú „tételeket" találok, melyek sok esetben nem többek üres frázisoknál, hiszen a tételek ellenőrzését maguknak a filozófusoknak kellene elvégezniök. S bár Szabó András György dolgozatában nem vitatom a problémafelvetés és megoldás egyes eredményeit, e helyen nem ezeket méltatom, mégha vállalnom is kell ezért bizonyos tekintetben az igazságtalanság vádját.

1. Szabó András György a fejlődés fogalmának vizsgálatakor a visszatükrözés tulajdonságából indul ki. Ennek tartalmát — Rubinstein nyomán — azért tartja fontosnak, mert „a külső hatások csak a jelenség belső tulajdonságain keresztül tükröződhetnek, vagyis minden jelenség a maga sajátos módján 'tükre és visszhangja' a világegyetemnek. (596. o.) Az a tétel, hogy minden dolog „a világegyetem tükre és visszhangja", véleményünk szerint egyike a hagyományos materialista filozófia megalapozatlan tartalmú állításainak, s ezért az, hogy Szabó András György ezt választja kiindulópontul, eleve bizalmatlanságot kelt vizsgálatával szemben. Ez az állítás ugyanis azt az elképzelést „sugallja", hogy minden dolog minden más dologgal kölcsönhatásban állna vagy állhatna, valamilyen módon minden dolog minden más dolog hatását tükrözi, vagyis egy rosszul elképzelt „egyetemes kölcsönhatáson" nyugszik. Ennek a tételnek az alkalmazása pusztán fizikailag is képtelenségekre vezet. Állítjuk, hogy egy, a Föld Északi-sarkán levő jéghegy, és egy, a Déli-sarkán levő jéghegy között nincs kölcsönhatás. Állítjuk, hogy a héliumatom és a szénatom között nincs kémiai kölcsönhatás.[1] Állítjuk, hogy általában nincs *minden* dolog között kölcsönhatás.

Persze, nem mi vagyunk az elsők, akik a fenti tétel érvényességében kételkedünk. (Már Meljuhin kétségbevonta a tétel igazát „A véges és végtelen problémája" c. munkájában.) A dolgok hatásai ugyanis nem terjednek „végtelen nagy" sebességgel, hanem — mai ismereteink szerint — csakis legfeljebb a fény sebességével. Ebből következően két dolog közötti kölcsönhatás megvalósulása legalább annyi időt igényel, mint amennyi idő alatt a fény a két dolog közötti távolságot befutja, „oda és vissza". Ezért a valóságban nem állítható, hogy minden dolog — szinte abszolút módon — kölcsönhatásban állna minden más dologgal, sőt a relativitáselmélet szerint a dolgokat nem is foghatja át egyetlen, mindenre kiterjedő kapcsolat.

Egyébként a fenti tétel — ha igaz volna — Szabó András György egész elképzelését is már eleve lehetetlenné tenné. Szabó András ugyanis a dolgok fejlettségét pl. azon akarja lemérni, hogy tudnak-e egyes dolgok olyan hatásokra is „reagálni", amelyekre mások nem. Ha azonban minden dolog „az egész világegyetemet" tükrözi, akkor egyáltalán nem lehet elképzelni olyan hatásokat, melyeket az egyik dolog visszatükröz, a másik meg nem, feltéve, hogy nincsenek a „világegyetemen kívül" is még dolgok.

Félreértés ne essék, nem akarunk a kákán is csomót keresni. Ki lehet *találni*, mire gondol Szabó András György. De azért ne várjon erre, ne idézzen nekünk mindjárt kezdetben hamis tételeket, s ne állítsa mások után hűségesen, hogy a dolgok visszatükrözik — mindjárt „az egész világegyetemet". Tökéletesen elég, s természetesen kétségtelenül igaz is, ha csak

[1] A hélium tudvalevőleg nemesgáz, amely, lezárt külső elektronhéja lévén, nem vihető kémiai reakcióba.

azt állítja, a dolgok általában képesek meghatározott más dolgokkal a kölcsönhatásra, s e kölcsönhatásban képesek sajátos, csak rájuk jellemző módon megnyilvánulni. S ha valóban erre kell gondolni, akkor elvárjuk, hogy ezt fejtse ki a szerző, erre mutasson rá nyomatékkal, s ne „gondolatolvasásra" kényszerítse az olvasót.

2. Szabó András György egy *módszert* ígér nekünk arra, hogy ha kíváncsiak vagyunk, két dolog közül melyik a fejlettebb, kíváncsiságunkat kielégíthessük. Azt állítja, két dolog közül a fejlettebbet a többféleképpen való reagálás képessége illeti, ami kifejezésre juthat abban, hogy a fejlettebb olyan hatásokra is reagálni tud, amelyre a kevésbé fejlett nem, és/vagy abban, hogy ugyanazon hatásokra többféleképpen tud reagálni, mint a másik.

A módszer első pillantásra helyesnek látszhat. Hiszen ha egy fizikustól azt kérjük, adjon nekünk módszert annak eldöntésére, két tál víz közül melyik a melegebb, akkor ad egy hőmérőt, s azt mondja, dugjuk bele mind a két tálba, s amelyikben magasabbra emelkedik a hőmérő higanyszála, az a magasabb hőmérsékletű. Egészen hasonlóan végezhetők a lélektanban bizonyos helyesen alkalmazott ún. teszt-vizsgálatok, és ugyancsak ilyen elven alapul egy magyar közgazdász, Jánossy közelmúltban megjelent munkája, „A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere". S ezek valóban objektív, tárgyilag ellenőrizhető eljárások.

Szabó András módszere tehát „elvben" nem ismeretlen, s mi vagyunk olyan kíváncsiak, hogy ki is akarjuk próbálni. Azt mondották nekünk, a visszatükrözés a dolgok legáltalánosabb tulajdonsága, ezért úgy érezzük, eszerint akár azt is eldönthetjük, mi fejlettebb, a szocialista társadalom-e, avagy egy hidrogénatom. Nem hagyjuk magunkat befolyásoltatni semmilyen előítélettől, s nem élünk semmilyen előföltevéssel. Szigorúan Szabó András módszeréhez tartjuk magunkat, mely szerint csak azt kell megvizsgálnunk, a szocialista társadalom tud-e olyan hatásokra is reagálni, amelyre a hidrogén atom nem (vagy fordítva), és van-e olyan hatás, amelyre a két dolog közül az egyik többféleképpen reagál, mint a másik.

Megvalljuk, a kérdés vizsgálatánál mindjárt kezdetben elakadtunk. Körülbelül egyenlően „végtelen nagy számban" tudunk feltenni hatásokat, amelyekre egyrészt a hidrogén atom reagált, de a szocialista társadalom nem, másrészt amelyekre a szocialista társadalom reagált, de a hidrogénatom nem, s ugyanakkor nem találtunk egyetlen olyan „közös" hatást sem, amelyre vonatkozóan kétséget kizáróan bebizonyosodott volna, hogy az egyik dolog erre többféleképpen tud reagálni, mint a másik. Azt a kétségtelen tényt tehát, hogy a dolgok — fejlődésük folyamán — az új hatásokra való reagálás képességére tesznek szert, adott vizsgálatunkban „ellensúlyozta" az a másik tény, hogy ugyanazon fejlődésük folyamán a dolgok egyszersmind „elvesztik" számos más dologgal a kapcsolatot, többé már nem tudnak visszatükrözni korábban „érzékelt" jelenségeket.

Először úgy éreztük, mi követtük el a hibát: nem tartottuk be a módszer „kezelési utasítását". Hiszen amikor a fizikustól a hőmérséklet mérésére alkalmas módszert kérünk, nyilván nem fogja a higanyos hőmérőt adott esetben pl. egy csillag hőmérsékletének megméréséhez ajánlani. Újra elolvastuk tehát Szabó András György ajánlatát, s kerestük a módszer alkalmazásának közelebbi kikötéseit. Ilyet azonban nem találtunk, sőt éppen ellenkezőleg, Szabó András a módszerének egyetemes jellegét hangoztatja. Hivatkozott még Leninre is, hogy a fejlődés általános fogalmát *valamennyi* dolog fejlődéséből kell megérteni. Pedig ha valamennyi anyagi jelenség tanulmányozásából leszűrünk egy valóban tudományos tételt, ebben a tételben — igazabb vagy kevésbé igaz módon — minden *egyes* jelenség „benne van", s ha ezt a tételt mint módszert alkalmazzuk, szükségképpen *minden* egyesre érvényes (persze, az igazságnak megfelelő több-kevesebb módon). Ha Szabó András tétele valóban a fejlődésnek az az *általános* fogalma, amelynek Ő tálalja, akkor szükségképpen kell lenniök olyan hatásoknak, amelyekre vonatkozóan a visszatükrözés „differenciáltságának" ilyen vagy olyan foka *általánosan* is kiderül, amelyet minden dolog visszatükröz. Vagy vannak tehát ilyen hatások, s akkor Szabó András tétele igaz, vagy nincsenek, s akkor a dolgok „fejlettsége" így nem mérhető össze, s az a fogalom, amelyet Szabó András kidolgozott, legjobb esetben is *nem* a fejlődés *általános* fogalma. Mi nem találtunk ilyen hatásokat, s ezért véleményünk szerint a fejlődésnek az a fogalma, amellyel Szabó András dolgozik, nem *egységes* fogalom, vagyis csak azokra a dolgokra volna értelmezhető, amelyekre nézve találhatók „közös hatások", amelyek mintegy — ahogy Szabó András mondja, de mégsem vizsgálja meg — „közös nevezőn" vannak.

Persze lehet, hogy Szabó András maga sem tartja alkalmasnak módszerét a fenti kérdés eldöntésére. De akkor mondja meg, mire és mikor használható módszere.

Határozza meg pontosan, milyen viszonyok között érvényes és ad jó eredményt, vagy legalábbis hívja fel a figyelmet arra, hogy ez még közelebbi vizsgálatokra szorul. Minden valóban tudományos munkánál és módszernél elengedhetetlen követelmény ezeknek a kérdéseknek a tisztázása.

Lehet az is, hogy Szabó András a következőképpen érvel: a szocialista társadalom legalább annyival tud „többet" visszatükrözni a hidrogénatomnál, hogy ennek különböző hatásokra való reagálását egyáltalán megismerheti. Ezzel kapcsolatban azonban semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül, hogy éppen a megismeréssel, amennyiben ez szükségképpen kölcsönhatást jelent, mi magunk megváltoztatjuk a hidrogénatomot, tehát az emberi visszatükröződéssel egyidejűleg sajátos módon az atom is visszatükrözi az *emberi* hatásokat, éspedig mindannyiszor, valahányszor róla tényleges ismeretet szerzünk. Egyéb esetekben pedig nincs *közvetlen* visszatükrözés, vagyis nem az *eredeti* hidrogénatomot vizsgáljuk és ismerjük meg.

3. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy eddig csak a fejlődés *általános* fogalmáról volt szó, hiszen mindenekelőtt ezt ígéri nekünk Szabó András György, s ha ez nem is bizonyul olyan általánosnak, mint ahogy a szerző állítja, nincs kizárva, hogy bizonyos szűkebb körben, bizonyos „megszorításokkal" azért mégis használható, és módszerként alkalmazva jó eredményt ad. Ezért ismét megpróbálunk „gondolatolvasónak" lenni, s úgy véljük, talán az volt a hiba, azért vallottunk kudarcot, mert egymástól nagyon „távol eső" mozgásformákat próbáltunk összehasonlítani fejlettség szempontjából, s ezzel a módszerrel csak *azonos „mozgásformába"* tartozókat szabad összehasonlítani — még ha erre a szerző nem is hívta fel a figyelmet.

Újra próbálkozunk tehát a vizsgálattal, mégpedig úgy, hogy azonos „mozgásformába" tartozó dolgokat választunk. Megvizsgáljuk, melyik dolog a fejlettebb: a kénsav-e, vagy a sósav; az összehasonlításnak látszólag nincs akadálya, mindkét dolog a kémiai mozgásformába tartozik. Ismét nem hagyjuk magunkat befolyásoltatni semmilyen előítélettől, még akkor sem, ha Szabó András György most azzal vádol bennünket, hogy rosszindulatúak vagyunk: eleve eldönthetetlen kérdéseken rágódunk. Először is, Szabó semmilyen megkötést nem tett módszerének alkalmazhatóságával szemben, ezért annak, aki kíváncsi rá, joga van azt éppen ezért *bármilyen* esetben alkalmazni. Ha nekünk egy matematikus egy képletet ad pl. a másodfokú egyismeretlenes egyenlet gyökeinek meghatározására, akkor mi ezt a képletet bármilyen esetben kipróbálhatjuk, sőt a matematikus még biztosít is bennünket arról, hogy ha bizonyos szabályokat betartunk, helyes eredményt kapunk. Másodszor, hadd hivatkozzunk még egyszer Jánossy „A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere" c. munkájára: Jánossy is ad nekünk egy módszert különböző országok gazdasági fejlettségének összehasonlítására, s bár ő nem csinál „titkot" abból, hogy egyes esetekben a fejlettség szempontjából történő összehasonlíthatóság *egyértelműsége* elvész (pl. Dánia és Norvégia esetében), a módszeréből következő eredményt nyújtani tudja, az összehasonlítás az általa kidolgozott feltételezések szerint elvégezhető.

Miután Szabó András nem *tiltotta meg*, hogy a kénsavat és a sósavat fejlettség szempontjából összehasonlítsuk, mi ezt az összehasonlítást elvégezzük, vagy legalábbis megpróbáljuk elvégezni. Szabó András azt sem mondta meg nekünk, milyen hatásokat kell „visszatükröztetnünk" anyagainkkal, tehát e tekintetben is teljes szabadságot élvezünk. Eljárhatunk úgy, akár a vegyész, aki valamilyen ismeretlen anyagot akar meghatározni: melegítjük, hűtjük az anyagokat, különböző más anyagokat adunk hozzájuk, és i. t. Eljárásunk semmi nehézségbe nem ütközik, régen ismeretes módszereket alkalmazunk, s a dolgok a hatások visszatükrözése szempontjából valóban különbségeket mutatnak. Az egyik ekkor forr, a másik akkor, az egyik ezt az anyagot előbb feloldja, mint a másik, sőt az egyik még azt az anyagot is fel tudja oldani, amit a másik nem.

Csupán egyetlen „aggályunk" van: vajon „meddig" folytassuk az összehasonlítást? Mi dönti el, hogy a hatások visszatükrözésének mely köre adja az eredményt? Arra kell rájönnünk, hogy ahhoz, hogy *biztos* eredményt kapjunk, *végtelen* sok hatás tekintetében kellene összehasonlítanunk anyagainkat. Hiszen nyilván csak akkor lehetnénk teljesen meggyőzve arról, melyik dolog reagál több anyagra, melyik dolog tud többféleképpen is reagálni ugyanazon hatásokra, ha „teljességre" törekszünk, ha „minden" hatásra vonatkozóan elvégezzük az összehasonlítást. Bármennyire is „ijesztő", hogy „végtelen sok" hatást kell majd megvizsgálnunk, vizsgálatainkat folytathatjuk. Egyszer csak azonban sajátos „baleset" ér bennünket: a kísérletezés közben elfogynak vizsgálandó anyagaink. S ezzel újabb aggályaink támadnak: rájövünk ugyanis arra, hogy

még ha „a világmindenségben" végtelen sok kénsav és sósav is van, vizsgálatainkat még akkor sem tudjuk elvégezni, mert a kénsavon és sósavon *kívüli* anyagok mennyisége *jobban, inkább végtelen*, mint pusztán a kénsav és a sósav mennyiségének végtelensége. Mielőtt tehát a végtelen sok hatásra vonatkozóan eldönthetnénk, melyik dolog a fejlettebb, ezek a dolgok minőségi változást szenvednek, eltűnnek a színről, s nem marad más hátra, mint a „tükrözés" eredménye, „a vizsgálat terméke", valami átalakult anyagok.

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy annak, amit elmondottunk, tényleges tárgyi tartalma van. Fizikai tény, hogy ha egy dolgot valamilyen hatás ér, ez a dolog éppen a hatás megnyilvánulásának eredményeképpen bizonyos tekintetben megváltozik, más lesz. Erre egyébként Szabó András is — igaz mellékesen — céloz. De nem veszi tekintetbe ennek következményét. Látszólag úgy képzeli el, hogy módja van a dolgokat a legkülönbözőképpen „reagáltatni" anélkül, hogy éppen e tevékenységével megváltoztatná őket! Úgy képzeli el, hogy a vizsgálat végén visszakapja eredeti anyagait, melyekről most már tudja, melyik a fejlettebb! De éppen ez az, ami valóságosan lehetetlen: nem lehet azt mondani, akár a visszatükrözés egyetlen aktusa után is, hogy ez vagy az a dolog a fejlettebb, mert az a dolog már nincs! S ezzel kapcsolatban nem segít, hogy az összehasonlítás közben mintegy „vigyáznunk kell" a dolog lényegére, azonosan maradására, mert végtelen sok hatással dolgozunk, s ezek között biztosan van olyan, amely megváltoztatja a dolog lényegét, hiszen minden dolog *képes* a lényeges átalakulásra. Ebből következően fogalmi, logikai ellentmondást látunk abban az állításban, hogy a visszatükrözés képessége a fejlettség mértékéül szolgálhatna, mert éppen a visszatükrözés vezet a fejlődéshez. Mindjárt közelebbről is megmutatjuk, Szabó András saját példáján keresztül, a fenti ellentmondást.

4. Miután ismét kudarcot vallottunk, nem próbálkozunk tovább azzal, hogy *önállóan* alkalmazzuk az ajánlott módszert. Már csak arra vagyunk kíváncsiak, hogyan tudja alkalmazni — maga a szerző. S Ő valóban számos példát említ tételének igazolására. A szervetlen természet jelenségeivel kapcsolatban hivatkozik Meljuhinra, aki „a mikrorészecskék bonyolultságának mértékéül például teljes energiájuk nagyságát jelöli meg... Ennek az a meggondolás az alapja, hogy minél nagyobb a mikroobjektum saját energiája, annál nagyobb 'belső átalakulási lehetőségeinek száma, a lehetőségek szférájának bővülése pedig a fejlődés általános törvényszerűsége'... Így például a töltéssel rendelkező hiperon belső átalakulási lehetőségei sokkal számosabbak, mint az elektronéi, hiszen az elektron a különféle mikroobjektumokra szétesőhiperon *egyik* bomlási terméke."

Ezzel Szabó igazoltnak látja saját tételét: „Az átalakulási lehetőségek szférájának a mikrorészecske energia-nagyságától függő bővülése pontosan megfelel azon általános kritériumnak, hogy az a jelenség a magasabbrendű, amelyik többfajta hatásra és többféleképpen képes reagálni. A visszatükrözés általános fogalma alapján ily módon joggal mondhatjuk, hogy a nagyobb energiájú mikroobjektum átalakulási lehetőségeinek nagyobb számában a környezeti hatások differenciáltabb visszatükrözésének képessége fejeződik ki — azaz e területen is érvényes az alacsonyabb-, illetve magasabbrendűség általunk javasolt általános kritériuma." (598. o.)

Ezúttal már nem tudjuk „kitalálni", miért látja a szerző a fentiekben tételének igazolását. Hiszen ha a fejlettebb dolgokat a nagyobb átalakulási lehetőség jellemzi, és ez nem formális, hanem valóságos lehetőség, akkor a fejlettebb dolgok a visszatükrözés folyamán kétségtelenül mindennél előbb át is alakulnak, vagyis a fejlettebb dolgok — ha Szabó—Meljuhin példájának, a töltéssel rendelkező hiperonnak hinni lehet — tendenciózusan „fejletlenebbekké" lesznek. S ezzel Szabó András be is bizonyította — éppen az ellenkezőjét annak, amit akart. Ugyanis vagy nagyobb átalakulási lehetőséggel rendelkezik egy dolog, és akkor előbb veszti el fejlettségét minden másnál (s ez ellentmond korábbi fejlettségének), vagy nem, de akkor a „definíció szerint" nem is fejlett (bár számban „a végtelenségig" szaporodik). Ugyanazt a logikai ellentmondást találjuk ismét, mint előbb: a felállított tétel saját tárgyi tartalmával teszi lehetetlenné alkalmazását, a fejlődés mértékéül éppen a fejlődést állítja, vagyis a fejlődés eredménytelen marad.

5. Végezetül hadd említsünk meg még egy szempontot. Általában nem „követelmény", hogy a filozófiai fogalmak tartalma „pontosan" megegyezzék más tudományok „hasonló" fogalmának a tartalmával. De — véleményünk szerint — célszerű arra törekedni filozófiai fogalmak tartalmának meghatározásakor, hogy „közelítsük" azt a többi tudomány előzőleg kidolgozott, bár kétségtelenül kevésbé általános fogalmának tartalmához. Pontosabban arról volna szó, hogy „nem baj", ha a filozófia általános fejlődés fogalma bizonyos értelemben „tartalmazza" a ke-

vésbé általános tudományok fejlődés fogalmát. Szabó András György fogalma távolról sem mutat ilyen „törekvésre". Hiszen ha egy csillagász beszél a csillagok fejlődésfolyamatáról, nehezen lehetne ebben kimutatni Szabó András György „kritériumait". S ha az élettan tudósának jól kidolgozott fajfejlődés-, illetve egyedfejlődés fogalma van, akkor ez a tudós soha nem lesz Szabóval közös álláspontonban, hiszen ő pl. akár az élősködők kialakulásában is, saját fogalma szerint, fejlődést lát. Talán érdemes volna közelebbről megnézni, *mikor* beszélnek a természettudományok művelői fejlődésről! Vajon kizárt dolog-e, hogy éppen *e tudósok* fogalmának általánosítása adja a filozófiának a *valóban általános* fejlődés fogalmat?

6. Összefoglalásképpen már csak azt mondhatjuk, megalapozottnak érezzük azt a véleményünket, hogy Szabó András György nem gondolta át mindenoldalúan elképzelését, nem ellenőrizte kellően állítását. A fejlődésnek az *a* fogalma, amelyet elénk tárt, egyáltalán nem mutatkozott általánosnak, egyáltalán nem volt egységes, és pontosabb kikötések híján semmire sem volt használható. S amennyiben „lényegi" érvek állíthatók a „különböző fejlettségű" dolgok valami „abszolút összemérhetősége" ellen, mi a magunk részéről kételkedünk abban, hogy Szabó András György célkitűzésének jelenlegi formájában egyáltalán van értelme: mert semmiképpen sem tartjuk elvetendőnek azt a gondolatot, hogy a materialista filozófia legáltalánosabb szükségszerűségének értelmében minden dolgot fejlettnek, sőt az adott körülmények között a legfejlettebbnek kell tekintenünk.

Véleményünk szerint tehát a különböző dolgok fejlettségének összehasonlítása csak többé-kevésbé önkényesen *kitüntetett* szempontok alapján lehetséges (és csakis akkor, ha található az összehasonlítás számára „közös alap", ami önmagában véve nem magától értetődő). Ebből azonban az is következik, hogy ezek a szempontok *változhatnak*, vagyis a dolgok különböző szempontok szerint különböző „fejlettséget" mutathatnak, és nincs a dolgoknak valami „abszolút fejlettségük". Nem lehet tehát „receptet" adni *a filozófia általánosságában*, mit kell „fejlettebbnek" tekintenünk másoknál, ennélfogva a filozófia általános fejlődés fogalmának a tartalmát is véleményünk szerint másképpen kell megközelíteni. Hiszen a filozófusnak bárki másnál jobban kellene tudnia, hogy a dolgoknak fejlettségük *minőségi* jellegzetességük, ennélfogva a fejlettségnek bármely mennyiségi, akár a visszatükrözés mennyiségét illető megközelítése is szükségképpen korlátozott, ha általában nem lehetetlen is!

Molnár András

A SZERZŐ VÁLASZA

I.

Homonnay Szabolcs védelmébe veszi Sztoljarov fejlődésmeghatározását, melyet magam is pozitív előrelépésként értékelek cikkemben, de éppen azért, mert a funkció fogalmában implicite felveti *a megvizsgálandó objektum és környezetének kölcsönhatását*. Véleményem szerint éppen ezt a gondolatot valósítja meg következetesen koncepcióm, vagyis Sztoljarov felfogását a benne rejlő, de kihasználatlanul hagyott előremutató gondolat alapjáról korrigálom. Sztoljarov ugyanis kizárólag arra támaszkodva kívánja eldönteni egy változás progresszív, ill. regresszív jellegét, hogy alkalmasabbá vált-e a jelenség „funkciói — mindenekelőtt fő funkciói — teljesítésére". Cikkemben biológiai és társadalmi példákkal bizonyítottam, hogy ennek alapján kifejezetten regresszív, retrográd jellegű változásokat is fejlődésnek kellene minősítenünk. A kérdés ugyanis éppen az, hogy *milyen jellegűek* azok a funkciók, melyet a jelenség kifejleszt: egy retrográd állapotot konzerválnak-e, vagy egy magasabbrendű jelenséget hoznak-e létre? Sztoljarov számára ez a kérdés fel sem merülhet, mert a funkciók jobb teljesítése — függetlenül ennek tartalmától — nála magával a fejlődéssel azonos. Az általam javasolt kritériumok viszont éppen e funkciók (azaz a jelenség és környezete közötti kölcsönhatás) tartalmi, minőségi differenciálását teszik lehetővé. Levélírónk éppen ezt téveszti szem elől, amikor biológiai példáival a differenciáltabb tükrözés általam adott értelmezését a nagyobb mozgékonyságra redukálja, holott cikkemben leszögezem, hogy a nagyobb fokú differenciáltság abban is megnyilvánulhat, hogy a jelenség „több hatásra — ezek belső összefüggéseinek visszatükrözésével — egy komplex aktussal" reagál.

Homonnay Szabolcs maga is elismeri, hogy Sztoljarov meghatározásának „vannak hibái", de azt írja, hogy ilyen „gyenge pontok" az én álláspontomban is adódnak. Az ennek igazolására ismertetett példák azonban legfeljebb azt támasztják alá, hogy egyes konkrét esetekben problematikussá válik elgondolásom alkalmazása,

nehézségbe ütközik a fejlettség összehasonlítása, amit cikkemben magam is hangsúlyoztam. Láttuk, hogy Sztoljarovnál nem erről van szó, nála maga a fejlődés tartalma, lényege homályosul el. Ezért levélírónk ellenvetéseiből semmiképpen sem következik az általa levont konklúzió, mely szerint az én elgondolásom ugyanolyan értelemben problematikus mint Sztoljarové s ezért „kár egy meghatározást mellőzni addig, amíg ténylegesen jobbat nem találunk helyette." (Egyébként a tudományok történetében a „ténylegesen jobb" megoldások ritkán születnek meg „teljes fegyverzetben", s igen gyakran már akkor elvetik a régit, amikor az új fölénye még igen problematikus.)

Homonnay Szabolcs maga is hangsúlyozza cikkében, hogy a biológia területén igen nehéz „maradéktalanul pontos" meghatározásokat adni, a jelenségek fejlettségét egyértelműen összehasonlítani. Ennek objektív oka van, nevezetesen az, hogy a meghatározások „objektumai" számtalan szállal fonódnak össze és szüntelenül változnak, nem törődve azokkal a rendszertani helyekkel, melyekbe a tudósok — máig is vitatott kritériumok alapján — elhelyezték őket. (Ismeretes, hogy a faji s hovatartozás kritériumai mindmáig nincsenek egyértelműen tisztázva. A legáltalánosabban elfogadott meghatározás szerint az egy fajhoz tartozó élőlények nem keresztezhetők eredményesen más fajokkal. Ugyanakkor számos ennek ellentmondó tény ismeretes, így pl. a farkast és a házi kutyát kétségtelenül két fajnak tekintik, bár ezek eredményesen keresztezhetők.)

A mondottak alapján teljesen egyetértek levélírónkkal abban, hogy csak „átlagos fejlődéstani szintről" helyes beszélni, amelyen belül különböző fejlettségű csoportokat találhatunk. Ezirányú útmutatását további munkámban feltétlenül figyelembe fogom venni. Ha azonban ez igaz, akkor levélírónk példái nem cáfolják koncepciómat, mert e példák éppen olyan csoportokra utalnak, melyek *nem reprezentálják* osztályuk „átlagos fejlődéstani szintjét"! A kacslábú rákok például a rákok osztályának *minden más* rendjétől különböznek abban, hogy kifejlett korukban helyhez kötöttek, sőt nagyrészük élősködő és teljesen elvesztette rák-alakját, testük egy része nem egyszer a gazdaállat szervezetében található. Hasonló a helyzet a szivacsokkal, melyek szintén a fejlődés alacsony fokán megrekedt törzsét alkotják a soksejtűek ún. álszövetes (Parazoa) tagozatának. Ha tehát a fejlettséget mint *átlagos szintet* fogjuk fel, akkor nem lehet a rákok osztályának a férgekhez viszonyított magasabbrendűségét a kacslábú rákok degenerálódott rendjén lemérni, és igenis elképzelhető, hogy az utóbbiak alacsonyabbrendűek a férgek átlagos fejlettségi szintjénél, még akkor is, ha a tudományos rendszertan — mely mindig szükségszerűen merevebb, mint az alapul vett szüntelenül változó valóság — a kacslábú rákokat fejlődéstanilag *rákoknak* tekinti, s mint ilyeneket helyezi el a „törzsfán", elvonatkoztatva attól, hogy *degenerálódott* rákokról van szó, melyek *egyre kevésbé* nevezhetők rákoknak.

Éppen az ilyen esetekre utaltam, amikor a sztoljarovi meghatározást alkalmatlannak tartottam a fejlettségi fok megállapítására. Sztoljarov szerint ugyanis e degeneratív folyamatok is fejlődést jelentenek, mivel adekvátabb alkalmazkodásukkal lehetővé teszik e lények továbbélését. Ennek elfogadása teljesen relativizálná a fejlődés fogalmát: a szaktudományokban egyértelműen regresszívnek tekintett folyamatok azonos elbírálás alá esnének a progresszív változásokkal. Homonnay Szabolcs arra hivatkozik, hogy lehet olyan anatómiai, biokémiai stb. tulajdonságokat találni, melyek a kacslábú rákok magasabbrendűségét bizonyítják a férgekhez képest, és ezért még akkor is joggal tekinthetjük őket fejlettebbeknek, ha az utóbbiaknál kevésbé differenciáltan tükrözik környezetüket. Szerinte az ingerlékenység csak egyike az életjelenségeknek, márpedig az átlagos fejlettségi szintet „mindig az összes életjelenségeken mérik le, jogosulatlan tehát egyet kiemelni közülük mércének."

Levélírónk tévedésének gyökere — mint erre válaszunk elején már utaltunk — az ingerlékenység helytelen értelmezésében jelölhető meg. Az ingerlékenység ugyanis nem egyszerűen „egyike" az életjelenségeknek, hanem az élő anyag *általános és alapvető* sajátsága, mely magában foglalja a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásnak az élő szervezet *egésze* által megszabott módját. Az ingerlékenység differenciáltsága ezért az élő szervezet fejlettségét a maag egészében reprezentálhatja. (Lásd erről cikkem 596—597. oldalát.) Ha az élőlények egyes szerveinek vagy más sajátosságainak bonyolultsági fokát ezzel egyenrangú tényezőnek tekintenénk, teljesen önkényessé válnék, hogy mit nevezünk fejlettebbnek, hiszen pl. az önmagukban vett biokémiai tulajdonságok nem hozhatók az anatómiai stb. tulajdonságokkal közös nevezőre, s így az önmagukban vett tulajdonságok szerint megállapított fejlettségi fokok nem adnának támpontot az élőlényeknek *mint*

ilyeneknek az összehasonlításához, általános fejlettségi szintjük megállapításához. Az élőlény fejlettségi szintjének egésze szempontjából lényeges és lényegtelen sajátosságok eklektikus azonosítása vezet az olyan — szerintem korántsem „érdekes", hanem sokkal inkább lapos, vulgáris — megállapításokhoz, hogy „nem az ember áll a törzsfa legcsúcsán, mint legfejlettebb lény, hiszen csak neurálisan legfejlettebb, szomatikusan, átlagos fejlettségi szintjét tekintve is elérik egyes csoportok (párosujjú patások)".

II.

Molnár András írása csak egyetlen szempontból tanulságos: pontosan tükrözi azt a manapság igen elterjedt pozitivista szemléletet, mely ingerülten utasít vissza minden — a valóság egészére vonatkozó, átfogó jellegű — filozófiai megállapítást. Ennek megfelelően szerinte eleve értelmetlen a fejlődésről általában beszélni, hiszen, mint cikke végén kiderül, „minden dolgot fejlettnek, sőt az adott körülmények között a legfejlettebbnek kell tekintenünk... Nem lehet tehát 'receptet' adni *a filozófia általánosságában*, mit kell 'fejlettebbnek' tekintenünk másoknál..." Régi módszere a pozitivista szemléletnek, hogy a filozófiai általánosítást a „recept" szóval igyekszik rossz színben feltüntetni, pedig kevés haszontalanabb recept van a pozitivistáénál, hiszen az emberiség minden rábeszélésük ellenére sem fog leszokni arról, hogy a valóság egészére vonatkozó törvényszerűségeket tárjon fel, kutassa a különbözők azonosságát.

Újabban már az egzakt természettudományokat is "megfertőzte" ez a szokás, hiszen pl. a kibernetika arra vetemedett, hogy közös összefüggéseket keressen technikai, biológiai és bizonyos társadalmi folyamatokban. Meg is kapta érte annak idején a magáét...

Félreértés ne essék, korántsem gondolom, hogy a cikkemben kifejtett koncepcióval szemben nem lehet számos ellenvetést tenni, vagy hogy nem lehetségesek más kritériumok, melyek segítségével talán jobban, egzaktabban lehet két jelenség fejlettségi fokát összemérni. Még az sem kifogásolható, hogy Molnár András értelmetlennek tartja ilyen kritériumok keresését, de az a mód, ahogy e törekvést a limine visszautasítja, túl „könnyednek" tűnik. A továbbiakban kizárólag ezzel foglalkozom.

Ad. 1. Molnár András szerint a visszatükrözés lenini—rubinsteini értelmezése „a hagyományos materialista filozófia megalapozatlan tartalmú állításainak" egyike, s ezért erre épülő koncepciómmal eleve nem érthet egyet. Mi a kifogása az inkriminált tétel ellen? Szerinte e tétel azt mondja ki, hogy minden dolog minden más dologgal kölcsönhatásban áll, minden más dolgot visszatükröz. Miután ezt a badarságot nagy tudományos apparátussal megcáfolja, „kitalálja", hogy valójában nem erről van szó, hanem arról, hogy „a dolgok általában képesek meghatározott más dolgokkal a kölcsönhatásra, s e kölcsönhatásban képesek sajátos, csak rájuk jellemző módon megnyilvánulni". Nem hiszem, hogy akár Leninnek, akár Rubinsteinnek szüksége lenne arra, hogy megvédjem Molnár Andrással szemben, de ha szerzőnk mégis kívánja, akkor becsületszavamra kijelentem, hogy soha egyetlen marxista filozófus sem értette a fentieket másként, egyikük sem gondolta azt, hogy a jelenségek azokat a hatásokat is vissza tudják tükrözni, melyek nem gyakoroltak rájuk hatást.

Ad 2. Molnár András a következő „experimentum crucis" alá veti koncepciómat: hasonlítsuk össze egy hidrogénatom és a szocialista társadalom fejlettségét, és vonatkoztassuk erre az általam adott kritériumokat. Bár védekezhetnék azzal, hogy a tudományos tételeket általában gyakorlatilag értelmes problémákra szokták vonatkoztatni, és nem hinném, hogy a fenti kérdés eldöntése az eddigiekben bárkinek is gyötrő problémát okozott volna — nem kívánok ezzel a „kibúvóval" élni. Molnár András szerint az adott esetben azért nem lehet a fejlettségbeli különbséget kimutatni, mert kölcsönösen „végtelen nagy számban" vannak olyan hatások, melyekre csak az egyik jelenség képes reagálni s a másik nem, míg „ugyanakkor nem találtunk egyetlen olyan 'közös' hatást sem, amelyre vonatkozóan kétséget kizáróan bebizonyosodott volna, hogy az egyik dolog erre többféleképpen tud reagálni, mint a másik". Ha az összehasonlítás alapja nálam kizárólag a reagálások számszerű, extenzív egybevetése lenne, jogos volna Molnár András ellenvetése. Cikkemben azonban leszögezem: „A nagyobb differenciáltság nem feltétlenül extenzív értelmű, lehet intenzív értelmű is: egy magasabbrendű jelenség az őt érő egyes hatásokat nemcsak közvetlenül, külön-külön tükrözheti vissza, hanem több hatásra — ezek belső összefüggéseinek visszatükrözésével — egy komplex aktussal is reagálhat. A fentiek alapján a magasabbfokú differenciáltság értelmezésekor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a magasabbrendű jelenség

nem képes külön-külön reagálni minden egyes olyan hatásra, melyre az alacsonyabbrendű igen. Feltétlenül képes azonban a *hatástípus* visszatükrözésére, a rá jellemző magasabb fejlettségi szinten." (MFSZ 1966./4. 597. o.) Az adott esetben Molnár András hidrogénatomja, amennyiben például a Föld külső légrétegében helyezkedik el, csak úgy képes reagálni, mondjuk, valamely nagy energiájú kozmikus részecskére, hogy alkotó elemeire bomlik, vagy esetleg más elemmé alakul át. Ugyanez a kozmikus részecske azonban bekerülhet a Szovjetunió valamelyik tudományos intézetének regisztráló berendezésébe is, ahol olyan tudományos információk nyerésére használhatják fel, melyek például az űrutazások biztonságosabbá tételét vagy a világegyetem jobb megismerését vagy valamely technikai cél megvalósítását teszik lehetővé, tehát kozmikus objektumunk ez esetben a legkülönbözőbb reakciókat indíthatja el, rendkívül változatos módon válhat részévé annak az aktív, valóságformáló visszahatásnak, mely a szocialista társadalom és a természet kapcsolatát jellemzi. Elnézést kell kérnem a példa erőltetettsége miatt, de kénytelen voltam a feltett kérdésre válaszolni.

Ad 3. A következő fogas kérdés, melyet Molnár András feltesz az, hogy „melyik dolog a fejlettebb: a kénsav-e vagy a sósav..." Töredelmesen be kell vallanom, hogy erre a kérdésre valóban nem tudok teljes biztonsággal válaszolni, de *sejtésem* szerint egyik sem fejlettebb a másiknál, azonos „fejlettségi szinten" állnak. A kérdést csak egy vegyész dönthetné el, a két vegyület kémiai reakcióinak összehasonlításával. Molnár András azonban azt az elmés ellenvetést teszi, hogy ez aligha valósítható meg, mert „a kísérletezés közben elfogynak vizsgálandó anyagaink". Szerinte ugyanis itt is végtelen számú reakciót kellene kipróbálni. Valójában azonban alaptalan az aggodalma, mert a sósav, ill. kénsav specifikus reakciói, melyekből *sósav, ill. kénsav mivoltuk* egyértelműen felismerhető, egyáltalán nem végtelenek. Ha e reakciók összehasonlítása nem vezetne eredményre, nyugodtan abba lehetne hagyni a kísérletezést, hiszen ha a differencia specifikákat jelentő tulajdonságok nem mutatnak fejlettségbeli különbséget, akkor a közös genus proximum nyilván nem tartalmazhat ilyent. Miután Molnár András a továbbiakban nem kívánta, hogy hasonlítsam össze egy dugóhúzó és az Andromeda-köd fejlettségi fokát, áttérhetek egy „elvi" természetszerű ellenvetésre.

Már a hidrogénatom-példával kapcsolatban is leszögezi, hogy megismerése közben „mi magunk megváltoztatjuk a hidrogénatomot... vagyis nem az *eredeti* hidrogénatomot vizsgáljuk és ismerjük meg". E fizikai idealizmusból kölcsönzött érv válik a továbbiakban a visszatükrözés alapján való differenciálás legfőbb elvi cáfolatává. Nem veszem ugyanis tekintetbe — hangzik a vád —, hogy a „reagáltatással" megváltoztatom a dolgokat. „Úgy képzeli el (már mint szerény személyem — *Sz. A.)*, hogy a vizsgálat végén visszakaphatja eredeti anyagait, melyekről most már tudja, melyik a fejlettebb. De éppen ez az, ami valóságosan lehetetlen: nem lehet azt mondani, akár a visszatükrözés egyetlen aktusa után is, hogy ez vagy az a dolog a fejlettebb, mert az a dolog már nincs!" Szegény vegyészek! Mihelyt megállapítják, mondjuk a kvalitatív analízis segítségével, hogy valamely anyag pl. rezet tartalmaz, ezzel egyidejűleg „az a dolog már nincs", s ők kezdhetik az egészet elölről. De — pestiesen szólva — minek? Hiszen ugyanez fog újra megismétlődni. Lám-lám! Aki a filozófiai általánosítás ellensége, arról előbb-utóbb könnyen kiderülhet, hogy a természettudományokban sem szereti az olyan „durva általánosításokat", mint pl. réz, hidrogénatom stb, stb. Molnár András nem következetes, amikor a végtelen számú hatás-próbát okolja azért, hogy közben a dolog lényege megváltozott, hiszen — mint idéztük — korábban azt írta, hogy akár „*a visszatükrözés egyetlen aktusa*" után sem beszélhetünk már az eredeti dologról. (Egyébként láttuk, hogy a fejlettségi szint megállapításához nincs szükség végtelen számú reakció kipróbálására.)

Ad. 4. A mikrorészecskék összehasonlításánál azt veti szememre, hogy ha a fejlettebb objektumot a nagyobb átalakulási lehetőség jellemzi, akkor e nagyobb átalakulási lehetőséggel rendelkező objektum „előbb veszti el fejlettségét minden másnál", vagyis „a fejlettebb dolgok,... tendenciózusan 'fejletlenebbekké' lesznek", s így a fejlettség fogalma itt önmaga ellentétét tartalmazná. Mindez azonban először is nem törvényszerű, éppúgy bekövetkezhet az ellenkező irányú folyamat is, bár valóban ritkábban, miután a szervetlen természetben a vázolt fejlődésfolyamatok csak egyik — alárendelt — lehetőséget jelentik a sok másfajta változás lehetősége mellett. Hogy azonban — ha ritkábban is — de fejlődésfolyamatok is létrejönnek, azt az a körülmény, hogy a Földön jelenleg emberek élnek, eléggé jól bizonyítja. De még ha Molnár Andrásnak igaza volna, és minden bonyolultabb részecske *törvény-*

szerűen egyszerűbbekre esnék szét, ez akkor sem a magasabb-, ill. alacsonyabbrendűség általam adott kritériumaival, hanem a *fejlődés* törvényszerűségével állna ellentétben, amennyiben helyette a visszafejlődés törvényszerűségét kellene elismernünk. Ezt azonban még Molnár András írásának elolvasása után sem tudnám akceptálni.

Ad. 5. Molnár András szerint az általam adott fejlődésfogalom „távolról sem mutat" törekvést a szaktudományok speciális fejlődéskritériumaiból való kiindulásra. Állítja ezt annak ellenére, hogy cikkemnek csaknem kétharmad részében a fizikai, biológiai és társadalmi fejlődés konkrét vizsgálatával bizonyítom kritériumaim használhatóságát. S ha már Molnár András szóba hozta cikkem természettudományos megalapozottságát, felhívnám a figyelmét egy szaktudományos tévedésére is. Írása első lábjegyzetében azt írja: „A hélium tudvalevőleg nemes-gáz, amely, lezárt külső elektronhéja lévén, nem vihető kémiai reakcióba." Tudvalevőleg azonban ez az állítás ma már nem állja meg a helyét, bebizonyosodott, hogy speciális körülmények között az ún. nemesgázok is kémiai reakcióba hozhatók, így pl. a héliumatom gerjesztett állapotban (pl. elektromos kisülés hatására) egyesülhet más atomokkal bomlékony molekulákká (pl. HeH, FeHe.)

Ad 6. Egyetértek azzal, hogy nincs a dolgoknak „abszolút fejlettségük." Annyira egyetértek vele, hogy definíciómban és annak konkrét kifejtésekor egyaránt hangsúlyozom: a *relatív* magasabbrendűség tartalmáról beszélek, mely mindig csak a jelenségek *összehasonlításakor* kap konkrét értelmet.

Vonatkozik ez Molnár András írására is, mely szintén akkor kap konkrét értelmet, ha az említett nálunk is ható világnézeti áramlatokkal vetjük egybe.

Szabó András György

E szám szerzői

Rádi Péter, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Filozófia tanszékének adjunktusa,
Zoltai Dénes, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos osztályvezetője,
Fodor Judit aspiráns,
Henri Tajfel, az oxfordi egyetem tanára,
Ágh Attila, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,
Somogyi Zoltán, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,
Müller Antal, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,
S. Molnár Edit, a pszichológiai tudományok kandidátusa (Magyar Rádió),
Marton Imre, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Filozófia tanszékének adjunktusa,
Simon Endre, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Dialektikus materializmus és logika tanszékének adjunktusa,
Timár Árpád, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos segédmunkatársa,
Kis János egyetemi hallgató,
Váriné Szilágyi Ibolya, a Budapesti Orvostudományi Egyetem Marxizmus—leninizmus tanszékének adjunktusa,
Ludassy Mária egyetemi hallgató,
Csillag Lászlóné, az Országos Széchenyi Könyvtár munkatársa,
Homonnay Szabolcs középiskolai tanár,
Molnár András,
Szabó András György, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos osztályvezetője.

ÚJ KÖNYVEK

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Philosophica. 5. tom. Red. P. Sándor, J. Balogh. (E. Molnár, J. Szigeti. L. Mátrai, P. Sándor, E. Simon, T. Huszár, T. Földesi, I. Pais, J. Horváth, J. Balogh.) Állami ny. 1966. 190. o.

Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. 1. köt. Az ókortól a XVII. sz. végéig. 3. kiad.; 2. köt. A XVII. sz. végétől Marxig. 2. kiad. Tankönyvk. 1966. 2 db. 46 Ft + 51 Ft.

József Attila: Irodalom és szocializmus. (Válogatott esztétikai tanulmányok.) Kossuth K. 1967. 294 o. (Esztétikai kiskönyvtár.) 18 Ft.

Kant, Immanuel: Az ítélőerő kritikája. Akad. K. 1966. 52 o. (Filozófiai írók tára U. F. 29.) 70 Ft.

Kínai filozófia. Ókor 3. köt. Szöveggyűjtemény. Vál., ford., bev. jegyz. Tőkei Ferenc. Akad. K. 1967. 389 o. (Filozófiai írók tára U. F. 24.) 54 Ft.

Marx, K.—Engels, Fr. művei 14. köt. 1857—1860. Kossuth K. 1966. XV, 823 o. 1 t. 4 térk. 32 Ft.

A marxista etika alapjai. 2. évf. Segédkönyv. Orsz. Ped. Int. 1966. 124 o.

A marxizmus—leninizmus. Esti középfokú iskolák számára. 1. köt. [Írták:] (Balló István Földesi Tamás, Bertóti László . . .) Kossuth K. 279 o. 10 Ft.

Modern polgári etika. Szöveggyűjtemény. 1—3. köt. Szerk. Huszár Tibor. Tankönyvk. 1967. 3 db. 1. köt. 267 o. 13,60 Ft; 2. köt. 163 o. 8,40 Ft. 3. köt. 236 o. 12 Ft.

Simon Róbert: Az iszlám keletkezése. Gondolat, 1967. 151 o. 15 Ft.

Szecsődi László: A szocialista tudatról. Kossuth K. 1967. 108 o. 10 Ft.

Szemelvények a történelmi materializmus köréből. 3. köt. Humanizmus és elidegenedés Szerk. Balogh József. Tankönyvk. 1967. 514 o. (ELTE Bölcsészettudományi Kar.) 26 Ft.

Tokarjev, Sz. A.: Vallás és történelem. A vallás a világ népeinek történetében. Kossuth K. 1966. 545 o. 46 Ft.

Tőkei Ferenc: Műfajelmélet Kínában a III—VI. században. (Liu Hie elmélete a költői műfajokról.) Akad. K. 1967. 325 o. 47 Ft.

Tordai Zádor: Egzisztencia és valóság. (Függelék: Sartre, J. P.: A lét és semmi. Kísérlet egy fenomenológiai ontológiára.) Akad. K. 1967. 313 o. 30 Ft.

Világnézeti nevelésünk természettudományos alapjai. 3. 4. köt. Tankönyvk. 1966. 2 db. 3. köt. 320 o. 30 Ft; 4. köt. 527 o. 45 Ft.

Világnézetünk alapjai. 1—2. köt. Orsz. Ped. Int. 1966. 2 db. 1. köt. 162 o.; 2. köt. 107 o.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1967. III. 16. — Példányszám: 1700 — Terjedelem: 17,15 (A/5) ív

67.63583 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Петер Ради: Попытка для современного описания системы форм движения 369
Денеш Золтаи: Буржуазные эстетические направления с 1848 года до конца века. Теоретико-исторический обзор 407
Юдит Фодор: О случайности 430
Анри Тайфел: Кооперация групп людей 440

ИЗ КЛАССИКОВ ФИЛОСОФИИ

Маркс: Сочинения письма к Вере Засулич 451

ДИСКУССИЯ

Аттила Аг: Социализм и отчуждение. Замечания к книге Дьюла Вёрёш: *Марксизм и отчуждение* 473

ОБОЗРЕНИЕ

Золтан Шомоди: Картина о человеке в марксизме и проблема человека в социалистическом обществе 482

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКИ

Имре Фенеш: Физика и мировоззрение *(Антал Мюллер)* 487
Социологические исследования о роли труда *(Ш. Эдит Мольнар)* 489
Ласло Агоштон: Человек и техника. Критика техницизма *(Имре Мартон)* 494
Новая марксистская монография о философии Лейбница *(Эндре Шимон)* 497
Давид Алфаро Сикейрос: Художник и революция *(Арпад Тимар)* 500
Л. О. Резников: Гносеологические вопросы семиотики *(Янош Киш)* 503
Проблемы научного метода *(Ибойа Вари-Силади)* 509
Рецензии журналов. Будние дни аналитической философии. „Mind" от 1963 до 1966 *(Мария Лудашши)* 513
Философская библиография. (Новые приобретения библиотек в Венгрии во второй половине 1966 г. *(Л. Чиллаг)* 527

ИЗ ПОЧТЫ РЕДАКЦИИ

Письма Саболча Хомоннаи и Андраша Мольнара о статье Андраша Дьёрдь Сабо «*О понятии развития*» и ответ автора 554

CONTENTS

ESSAYS

Péter Rádi: An Attempt to Give an Up-to-Date Description of the System of the Forms of Motion 369
Dénes Zoltai: Bourgeois Aesthetical Tendencies from 1848 to the Turn of the Century. A Theoretical—Historical Survey 407
Judit Fodor: An Contingency 430
Henri Tajfel: Co-operation Between Human Groups 440

FROM THE CLASSICS OF PHILOSOPHY

The Drafts of *Marx'* letter written to Vera Zasulitch 451

DISCUSSION

Attila Ágh: Socialism and Estrangement. Remarks on Gyula Vörös' *Marxism and Estrangement* 473

OBSERVER

Zoltán Somogyi: The Image of Man in Marxism, and the Problem of Man in the Socialist Society 482

Ára: 10,— Ft
Előfizetés egy évre 54,— Ft

INDEX: 25.535

CRITICISM AND REVIEW

Imre Fényes: Physics and the World-View *(Antal Müller)* 487
Sociological Examination of the Function of Labour *(Edit S.-Molnár)* 489
László Ágoston: Man and Technology. The Criticism of Technicism *(Imre Marton)* .. 494
A New Marxist Monograph on the Philosophy of Leibniz *(Endre Simon)* 497
David Alfaro Siqueiros: The Artist and the Revolution *(Árpád Timár)* 500
L. O. Reznyikov: Epistemological Questions of Semiotics *(János Kis)* 503
Problems of Scientific Method *(Ibolya Váriné-Szilágyi)* 509
Periodical Review. The Everydays of Analitical Philosophy. The MIND from 1963 to 1966 *(Mária Ludassy)* 513
Philosophical Bibliography. The New Acquisitions of the Hungarian Libraries in the Second Half-Year of 1966 *(Mrs. László Csillag)* 527

FROM THE POST OF THE EDITOR

Letters written by Szabolcs Homonnay and András Molnár, on András György Szabó's article *On the Concept of Development*, and the reply of the author ... 554

SOMMAIRE

ETUDES

Péter Rádi: A la recherche d'une description moderne du système des formes du mouvement de la matière 369
Dénes Zoltai: Courants esthétiques bourgeois de 1848 à la fin du siècle dernier. Aperçu théorique et historique 407
Judit Fodor: Du fortuit 430
Henri Tajfel: Coopération de groupes humains 440

LES CLASSIQUES DE LA PHILOSOPHIE

Marx: Ebauches de la lettre à Vera Zassoulitch 451

DISCUSSION

Attila Ágh: Socialisme et aliénation. A propos du livre de Gyula Vörös sur *Marxisme et aliénation* 473

LA VIE SCIENTIFIQUE

Zoltán Somogyi: L'image marxiste de l'homme et le problème de l'homme dans la société socialiste 482

REVUE ET CRITIQUE

Imre Fényes: Physique et conception du monde *(Antal Müller)* 487
Examen sociologique du rôle du travail *(Edit S. Molnár)* 489
László Ágoston: L'homme et la technique. Critique du technicisme. *(Imre Marton)* .. 494
Une nouvelle monographie marxiste sur la philosophie de Leibniz *(Endre Simon)* ... 497
D. A. Siqueiros: L'artiste et la révolution *(Árpád Timár)* 500
L. O. Reznikov: Problèmes gnoséologiques de la sémiotique *(János Kis)* 503
Les problèmes de la méthode scientifique *(Ibolya Szilágyi)* 509
Revue des revues. La vie quotidienne de la philosophie analytique. La revue MIND, 1963—1966. *(Mária Ludassy)* 513
Bibliographie philosophique. Nouvelles acquisitions des bibliothèques de Hongrie dans la deuxième moitié de 1966. *(Mme László Csillag)* 527

LE COURRIER DE LA RÉDACTION

Lettres de Szabolcs Homonnay et András Molnár à propos de l'article de András György Szabó: Du concept de l'évolution. Réponse de l'auteur 554